

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

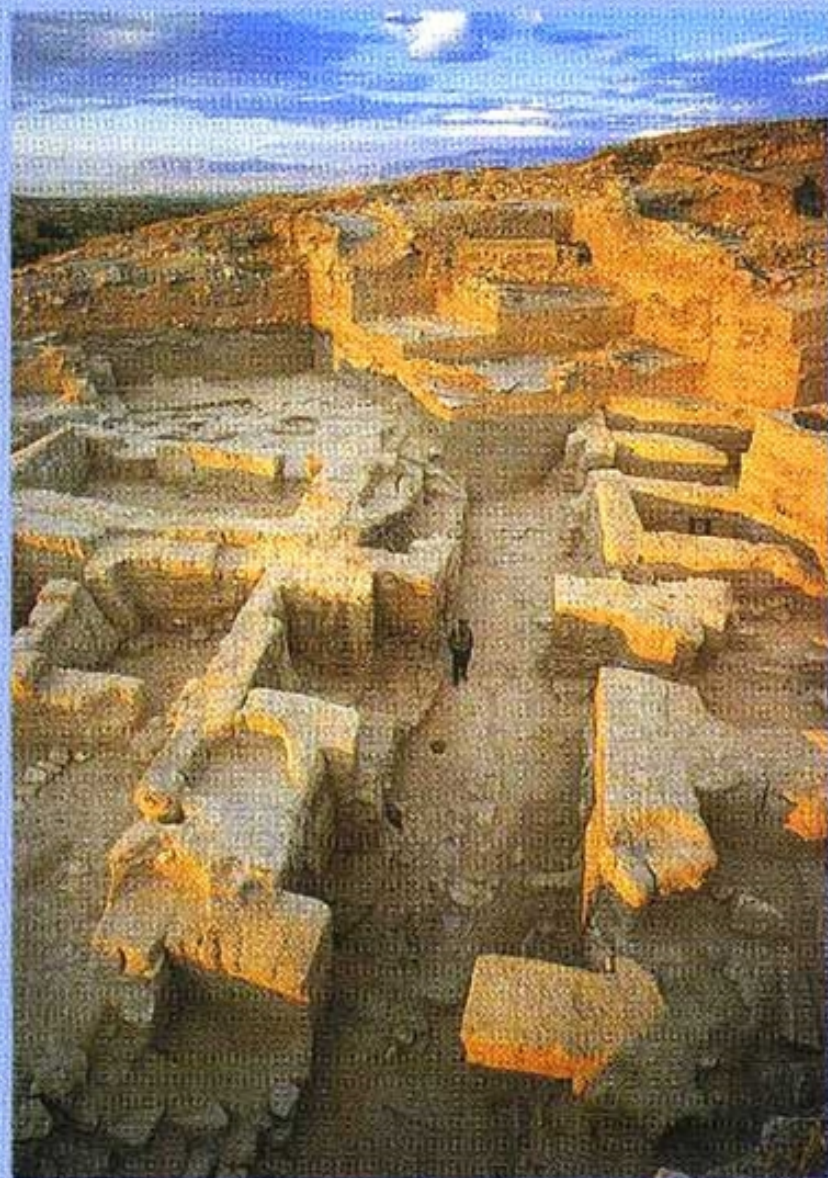
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

YAKINDOĞU'DA DEVLETİN DOĞUŞU

Marcella Frangipane

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

YAKINDOĞU'DA DEVLETİN DOĞUŞU

MEZOPOTAMYA VE ÇEVRESİNDE GÜÇLÜ AİLE
YÖNETİMLERİNİN DEVLET ÇARKINA DÖNÜŞMESİ

Mario Liverani'nin Önsözüyle

MARCELLA FRANGIPANE

ÇEV. Z. ZÜHRE İLKGELEN

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Deneme, Eleştiri ve Tarih Dizisi: 27

YAKIN DOĞU'DA DEVLETİN DOĞUŞU

"La nascita dello Stato nel Vicino Oriente"

Marcella Frangipane

Çev: Z. Zühre İlkelen

Yayımlayan ve Yöneten

Nezih BAŞGELEN

Dış Projeler Temsilcisi

Brian JOHNSON

Kapak Tasarımı

Lalehan UYSAL

Düzenleme

Muzaffer AYSU

Baskı

Kanaat Basımevi 2002, İstanbul

ISBN: 975-6561-20-3

Her türlü yayın hakkı saklıdır.

© 2002 Arkeoloji ve Sanat Yayınları

© 1996 Gius. Laterza & Figli Spa, Roma-Bari

Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4, Galatasaray, 80060, İstanbul

Tel.: 0 212 293 03 78 (pbx) Fax: 0 212 245 68 77

www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

Önsöz	7
Giriş	13
I. ANTROPOLOJİNİN BAKIŞ AÇISINDAN DEVLETİN KÖKENLERİ SORUNU	19
• İlkel Devletin ortaya çıkışı ile ilgili olarak toplum bilimcilerin geliştirdiği kuramlar.	19
• Devletin kökenleri ile ilgili olarak toplumbilimcilerin geliştirdiği kuramların tarihöncesi arkeolojiye aktarılması.	28
II. DOĞAL ÇEVRE ORTAMINA BAKIŞ	33
III. NEOLİTİK OLUŞUM	41
• Yakındoğu'nun ilk tarım topluluklarının özellikleri.	41
• Neolitik 'bunalım' ve bölgede yeni arayışlar.	65
IV. KÜLTÜREL BÖLGENİN SINIRLARINI GENİŞLETMEYE BAŞLAMASI	86
• Halaf kültürü, kültürel yayılım ve toplumsal düzenin yeniden biçimlenmesi.	86
• Samarra Kültürü. Mezopotamya'nın kurak bölgelerinde soylu ailelerin gelişmesi.	106
• Güneydeki alüvyonlu ovalara yerleşme. VI. binyılda güney bölgelerinde yaşayan topluluklarda yaşam ve toplumsal düzen.	117
V. UBEYD KÜLTÜRÜNÜN YAYILMASI VE BASRA KÖRFEZİ'NDEN FIRATIN ANADOLU KESİMİNE KADAR 'BÜYÜK MEZOPOTAMYA'NIN VAROLUŞU	127
• Beşinci binyılda Aşağı Mezopotamya'nın toplumsal basamaklanması ve dinsel güç	129

• Hamrin bölgesinde Ubeyd kültürü. Evre 3'ten bir köyün toplumsal yapısı ve iç örgütlenmesi.	143
• Halaf yörelerinin 'Ubeydleşmesi'. Kuzeyde yeni tipte bir hiyerarşik toplumun doğuşu.	150
• Kuzeyde ve güneyde seçkinler katmanının oluşumu ve işlevi. Tarihsel bir çeşitliliğin temelleri	170
VI. SON KALKOLİTİK ÇAĞDA SEÇKİNLER GÜCÜNÜN PEKİŞMESİ. TOPLUMDA KATMANLAR OLUŞUMUNUN BAŞLAMASI	174
• Yukarı Mezopotamya'da ve Suriye-Anadolu bölgelerinde toplumsal basamaklaşmanın kanıtları.	178
• Aşağı Mezopotamya'da merkezleşme ve kentleşme belirtileri. ...	198
VII. BÜYÜK DÖNÜŞÜM: MERKEZİLEŞMİŞ POLİTİK TOPLUMLARIN DOĞUŞU	207
• Güney Mezopotamya'da kentleşme ve devletin doğuşu.	208
• Son Uruk'un yayılması ve kuzey toplulukları ile etkileşim süreçleri ..	246
• Büyük Mezopotamya'nın kuzey sınırında 'ikincil' bir devletin oluşumu.	269
• Üçüncü binyıl başlarında İlkel Devletin krizleri ve biçim değişimi ...	291
VIII. YAKINDOĞU'DA ARKEOLOJİK KANITLAR VE DEVLETİN KÖKENLERİ	295
Notlar	301
Kaynakça	313

Ö N S Ö Z

İsviçre'nin Basel kentinde 1870 yılında yapılan ünlü bir seminerde (ve ölümünden sonra *Weltgeschichtliche Betrachtungen* [dünya tarihi üzerinde düşünceler] başlığı ile yayınlanan yapıtında), İsviçreli tarihçi Jacob Burckhardt (1818-1897) pek de saklamadığı bir sıkıntıyla şöyle der:

“Devletin kaynağı ve başlangıç evreleri üzerindeki tüm varsayımlarımız boştur, şu halde biz burada tarih felsefecilerinin yaptığı gibi birtakım ilk oluşumlar çevresinde dönüp kafa patlatmayacağız. Şöyle sorular sorabiliriz: Bir halk nasıl halk olur? Peki devlet nasıl oluşur? Doğum sancıları nelerdir? Kent yönetimi gelişmesinin hangi noktasında bir devletin varlığından söz etmeye başlanabilir? Sadece bu sorular bile önümüzdeki boşluğun derinliğini algılamamıza yeter.”¹

Burckhardt bunu, evrim kuramının doruğa eriştiği yıllarda, dünya tarihinin birbirinden büyük değişikliklerle ayrılmış evreler olarak görülmeye başladığı sırada yazıyordu. O değişikliklerin en önemlilerinden biri ve belki toplumun bugünkü yapılanmasında, en belirleyici olanı, devletin doğuşudur. Hatta, 1870'ten az sonra bu alanda büyük bir açılma olacaktı: Bir sonraki on yıl içinde Lubbock, Tylor, Spencer, Morgan'ın yapıtları yayınlanacak, bu etkinlikler, 1884'te Engels'in *Aile, Özel Mülkiyet ve Devletin Kökenleri* başlıklı yapıtıyla doruğa varacaktı. Zaten birkaç yıl sonra da Tönnies ve Durkheim cemaatle toplumu, mekanik dayanışmayla organik dayanışmayı, kısaca devletleşmeden önce ve sonraki toplumsal ilişkilerin yapılanmasının iki görünümünü ortaya attılar.

Burckhardt'ın da 19. yüzyılın evrimci antropologlarının da öngöremeyeceği bir şey vardı; bu, bir yüzyıl sonra devletin kaynağı yeniden günün konusu olduğunda tartışmanın alan değiştireceğiydi. Önceleri felsefi bir kuramın konusu iken, arkeolojinin içinde yeniden bir yapılandırma konusuna dönüşecek, soyutken somut, tümdengelimsel iken tümevarımsal, çözümlerinde varsayımsal iken belgesel olacaktı. Bu dönüşüm, birdenbire değil, yöntemlerin gittikçe gelişmesi, verilerin birikmesiyle gerçekleşti.

Vere Gordon Childe² bundan daha elli yıl önce (özellikle 1951 tarihli *Social Evolution* başlıklı kitabını düşünüyorum), Morgan'ların, Marx'ların etnografik karşılaştırmalara ya da sosyo-ekonomik 'gerilemelere' dayanarak yazdıkları o evrim sürecini arkeolojik kanıtlara dayanarak yeniden yazma yoluna gidiyordu. Bugün ise, Childe'in yaptığı sentezler bize pek az kanıta, çok basite indirilmiş çözümlemelere dayanır gibi görünüyor. Aslına bakılırsa, 'torunları' onu da elinde bir veri bulunmayan kuramcılar arasına koyuyorlar ve Kent Flannery'nin - ünlü tanımlamasında bilim sözcüğü için kullandığı 'B' ile- 'büyük B'li arkeoloji'nin ancak New Archaeology ile bir paradigmanın yani uygulamalı bir amaca yönelik tutarlı bir örneğin benimsenmesiyle doğduğu görüşünü³ savunuyorlar. Sözkonusu paradigma, uygun verilerle bunların çözümlmelerinin bir araya gelmesinden oluşan bir kurama dayanmaktadır ve kuram, o çözümlmelerden 'doğrulanmış' ya da 'yanlış olduğu anlaşılmış' olarak çıkacaktır.

Gerçekte, on dokuzuncu yüzyıl yazarları tarafından bazen unutulmuş olan devletin kaynağı sorunu altmışlı yıllarda yeniden ilgi kaynağı olmuş ve bu yeniden canlanma, Elman R. Service ve Morton H. Fried'in konuyu yeni-evrimci bir yolda ele almalarında ya da Henry J. M. Claessen ve Peter Skalkin'in karşılaştırmalı genel sunuşlarında somutlaşmıştır. Fakat, aslına bakarsak, bu konuya gösterilen ilgiyi devletleşmenin birçok

('birincil' ve 'ikincil') örneği üzerinde toplanan ve o zamana kadar görülmemiş derecede zengin arkeolojik belgelere borçluyuz. Kant ya da Hegel'in kalıplarına uygun bir felsefi ulam olarak 'insan zihninin bir durumu'⁴ niteliğiyle 'devlet'ten artık söz edilmiyor. Bugün kullanılan, 'İlkel Devlet (egemen İngiliz-Amerikan terminolojisindeki *Early State*) sözcükleri.

Daha sonra, yetmişli yıllara gelindiğinde, yeni-evrimciliğin çok-etmenli görüşlerle, 'sistematik' etkileşim süreçleriyle ılımlı bir yola girdiğini görüyoruz. Bu, geleceğe yönelik kestirmelerdeki (özellikle Club di Roma'nın 1972 yılında ortaya attığı *Gelişimin sınırları*'ndan beri) hesaplamaların bizi alıstırdığı ve -niceliği gerektiği gibi değerlendirilemeyecek veriler bulunmadığında- geçmişe de uygulanmasına çalışılan o simülasyonlar, o '-mış gibi' lerle birlikte ilerleyen bir süreçtir. O zaman, bazı çevrelerde, en çok da Amerika Birleşik Devletlerinde, İlkel Devletin işleyişi, modern bir hizmet vericinin içindeki bilgi akışına benzetilmiş, İlkel Devletin kaynağına sadece karışıklığa daha etkili bir denetim ararken az çok istence bağlı olarak yönelinmiş bir stratejik seçim diye bakılmaya başlanmıştır. Burada, bizim 'eski dünya'da ise tarihbilimci görüşlere olan gönül bağımız sürmektedir.

Devletin doğuşu sorunu somut, 'doğruluğu denetlenebilir' bir nitelik edinmiş, bir ölçüde kesimlere ayrılmış, elbette birtakım yöntemlere bağlanmış, fakat bir yandan da gerek zaman gerek uzam içinde çok genişlemiştir. On sekizinci yüzyılın derin bilinliğinin ve on dokuzuncu yüzyılın olayyazarlığının (historyografi) üzerine düştüğü, öne çıkardığı iki üç örnek olan Antik Yunan'daki *polis*, arkaik Roma hatta Eski Ahit çerçevesindeki İsrail ile ele alınamaz artık. Bunlar 'ikincil', oldukça 'geç' ve üstelik dar bir kesim olan Akdeniz Ortadoğu'su bölgesine sıkışmış örneklerdir. Bugün artık binyıllar sürmüş bir zamana, uçsuz bucaksız topraklar içeren bir uzama yayılmış ve arkeoloji ve etnografi bakımından belgelenmiş onlarca, yüzlerce örnek bilinmekte ve incelenmektedir. Zamanımızda -otuz yıl-

dan beri yürütülen 'bilimsel' kazılardan sonra- arkeolojik açıdan kullanılabilir örnekler öyle bir düzeye gelmiştir ki, artık günümüzde nicelik ve nitelik bakımından güvenilebilir yeniden kurma (rökonstrüksiyon) işlemleri yapılabilmektedir.

'Birincil' örnekler arasında bu kitapta Marcella Frangipane tarafından ele alınan Mezopotamya, daha doğrusu 'Büyük Mezopotamya' ya da 'geniş anlamda Mezopotamya' (*Greater Mesopotamia*) örneği, çok ilginç özellikler taşır. Burası, her şeyden önce, arkeolojik verilere ve devletleşme süreci konusunda geçer bilgi vermeye yönelik erken dönem yazılı belgelerine dayandığı için en iyi bilinen yerdir. İkinci olarak, (her ne kadar bugüne kadar az araştırma yapılmış yerlerden ileride birtakım şaşırtıcı sonuçlar alınma olasılığı varsa da) kesinlikle en eski yerdir. Son olarak şunu söyleyebiliriz ki, burası sadece Yakındoğu'nun geri kalan kesimlerinde (Nil Vadisi'nden İndus Vadisi'ne kadar) değil, fakat aynı zamanda Akdeniz ve Avrupa dünyasında da yansımaları bulan geniş bir 'ikincil' devletleşmeler dizisini besler. Şu halde, kendi kültürümüzün ve kendi politik örgütlenmemizin tarihsel anlaşılmasıyla en yakından ilgili olan yer burasıdır.

Marcella Frangipane'nin gösterdiği ve Yakındoğu'nun Neolitik ve Kalkolitik zaman dilimlerinin güçlü ailelerin, önderliklerin (*chiefdom*) bulunduğu kültürlerinden geçerek devleti doğuran 'büyük dönüşüm'e yani bürokratik yönetim, toplumsal katmanlaşma, emekte uzmanlaşma ve düşünceye dayanan bir aygıtın ortaya çıkışına kadar uzayan yolu özetlemek istemiyorum. Okur bu yoldan kendisi geçecek ve akla uygunluğunu da doğrulanabilirliğini de somut belgelere bakarak kendisi değerlendirecektir. Sadece okumaya yol göstermek üzere, Kuzey ile Güney Mezopotamya arasında geçilen yollar -buna 'stratejiler' de diyebiliriz- arasındaki farkı, tam toplumsal olan etmenlerin üretim etmenleri karşısında üstün tutulmasını, Mezopotamya tarihine ait sonraki belgelerden daha fazla antro-

polojik modellere (yöneticiler ve kademeli toplum) dayanılmasını, son olarak da Childe'in 'devrim'ini yadsımayan fakat onu uzun süreli geçişlerde yumuşatan bir süreklilik arayışını işaret edeceğim. Sanırım, Kent Flannery'nin üçüncü bir devrim kabul edilmesi yolundaki çok yeni -o kadar yeni ki bu kitapta yer alması olanaksızdı- önerisi Marcella Frangipane'nin hoşuna gidecektir. Flannery Neolitik devrimle kentsel devrim⁵ arasında bir katmanlaşmış toplum ortaya atmaktadır. Bununla toplumsal etkileşim olgularını (en çok da akrabalık yapısı gösterenleri) Childe'in savunduğu teknolojik ve üretimsel buluşların ya da ekoloji ağırlıklı çalışan antropologların savundukları krizler ve sıra dışılıklar ile bunların aşılma süreçlerinin önüne geçirmek istemektedir.

Şunun altını çizmek isterim ki, bu kitap alan araştırmasıyla tarihsel sentez arasındaki, özgün verilerle onların anlamlı bir çerçeveye oturtulması arasındaki ilişkiye çok iyi bir örnektir. Sözkonusu ilişkiye ne kadar seyrek rastlanmışsa o, o kadar değerlidir. Marcella Frangipane Doğu Anadolu'da, Malatya yakınlarında henüz hak ettiğince ünlenmemiş bir sit olan Arslantepe'de Roma "La Sapienza" Üniversitesi'nin arkeoloji çalışmalarını yönetmektedir. Otuz beş yıldan beri sürmekte olan bu çalışmalar geçmişte, bugün aramızda bulunmayan Salvatore Puglisi ve Alba Palmieri tarafından yönetilmişti. Bugün Bayan Frangipane izinden gittiği bu dostlarının çalışmasını aynı özenle sürdürürken bir yandan da kendi yöntemlerini sürekli geliştirmekte, amaçlarına katmaktadır. Otuz beş yıllık çalışma boyunca, özgün verilerden, bilgi ve uzmanlıktan, kayıtlar ve yeniden oluşturmalarından (rökonstitüsyon), çözümleme ve deneylerden meydana gelen bir birikim elde edildi. Bunların büyük bölümü işte bu kitapta ele alınan sorunu, asıl Mezopotamya'nın yakınlarındaki bir kesimde 'ilk kentleşme' ve devletin doğuşu sorununu aydınlatmaya yöneliktir. Sözkonusu kesim, besinlerin ve insan nüfusunun yoğun ol-

duğu tarım yapılabilir alüvyonlu topraklar ile hammadde bakımından zengin dağlık bölge arasındaki ilişkileri, 'büyük dönüşüm'ü ve devletleşmeye geçişi belirlemede büyük payı olan o ilişkileri aydınlatmaya uygun bir yerdir.

Günümüzde de sürmekte olan büyük bir kazıdan elde edilmiş bu özgün -ve bir bölümü henüz yayınlanmamış- veriler, elbette son otuz yılda Mezopotamya'da ve çevre bölgelerde yapılmış öteki kazıların verileriyle de bir araya getirilerek ilk kez bu kitapta işlenmektedir. Bunda da amaç sadece Yakındoğu'nun yazılı çağlar başlamadan az önceki evresinde yani Protohistorya denilen evredeki çok eski geçmişini genel bir çerçeveye oturtmak değil, aynı zamanda devletin kaynağı gibi belirli bir sorunu ele almaktır. Alınacak sonuç, felsefenin salt diye nitelediğı, genel değer taşıyan bir şey olmayacaktır; daha çok, değişik bölgelerde, değişik dönemlerde kendi kendine yeten, kendi kendini düzenleyen yerel topluluklardan düzensiz fakat işlevsel olan iniş çıkışlara dayanan karmaşık ve katmanlı örgütlenmeye yani İlkel Devlet denilen şeye doğru yaşanmış kesin geçişin anlaşılmasına arkeolojik bir katkı getirecektir.

Mario Liverani

Roma, Mart 1996

Çizimler: Corrado Alvaro *Arslantepe Fotoğrafları*: Roberto Ceccacci Tersi belirtilmedikçe tüm tarihler İ.Ö.'yi gösterir. Gerek önsözde gerek ana metinde geçen birkaç İngilizce terim, kitabın aslında da İngilizcedir. **Önemli Not:** Ana metindeki Romen rakkamlı sonnotlar yazara diğer dipnotlar başka kaynak belirtilmemişse çevirmene aittir.

GİRİŞ

Devletin kökenleri, yalnızca yönetim biçimi olarak değil, aynı zamanda toplumun basamaklanarak örgütlenmesine dayanan sosyo-politik yani toplumsal-yönetimsel bir dizge niteliğiyle ele aldığımız devletin kaynağı üzerindeki tartışma, antropoloji ve paleoetnoloji⁶ disiplinlerinin kuruluşundan beri, bunlardan önce birincinin, daha sonra da ikincinin araştırmalarında çekirdeği oluşturmuştur. Yönetimin kurumlaşmış aygıtlarının ortaya çıkışı, bir dizi çok önemli ve geri dönüşsüz toplumsal ve ekonomik değişiklikle ilişkilidir. Konuyla uğraşan tüm bilim araştırmacıları bu değişiklikler arasında şunlara öncelik tanırırlar: Öncelikle 'uygar' ya da başka bir anlatımla 'kent yaşamına dayanan' denilen toplumların doğuşu. Bunlar akrabalık ilişkilerine değil de ortak bir yaşama yerine ve aynı yönetim yetkesine tabi oluşa dayanan içsel bağlarla düzenlenmiş ve sınıflara bölünmüş toplumlardır. İkincisi, ikinci değişiklik, yeni bir tip yerleşme olarak kentin sadece büyük boyutlarda değil, iç özelleşmeleriyle, kendisini oluşturan çeşitli kesimlerin birbirlerine bağımlılıklarıyla ortaya çıkışıdır. Üçüncü değişikliğe gelince, bu da kararlarda esas olan gücün yürütülmesine yarar araçların, yasa gibi, askerlik gibi araçların oluşmasıdır. Bu büyük dönüşümler, birer yapı taşı, günümüz toplumunun kuruluşuna giden yolda geri dönülmeyen birer noktadır. Öyle ki, bunlar yirminci yüzyılın ilk yarısında herkesin kullandığı bir terim olarak 'uygarlığın doğuşu' ile özdeşleştirilebilir.

Gerek veri araştırması gerek kuramlar üzerindeki çalışma, uzun zaman etnolojinin ve modern sosyo-ekonomik öğre-

tim/öğrenim çalışmalarının bir çeşit ayrıcalığı olmuştur. İnsan topluluklarındaki erken dönüşüm süreçlerinin bir çözümlemesine ilk girişen ve bunu yaparken bu alanda elde bulunan tek veriler topluluğundan, arkeolojik verilerden yararlanan ise Vere Gordon Childe'dır. Childe, insanlık tarihinin iki önemli dönüm noktası üzerinde durmuş, bunları çok açıklayıcı birer terimle adlandırmıştır: Besin üretimi ekonomisinin (tarım ve hayvancılık) ve yerleşik yaşamın doğuşunu gösteren Neolitik devrim ve kent devrimi. Bunları dile getirirken özellikle Yakındoğu'ya yönelmesi bir rastlantı değildir, çünkü dünyanın o kesimi, sözkonusu iki olayın da ilk kez ortaya çıktığı yer olarak görülür. Childe, kullandığı terminolojide kentleşmeyi karmaşık toplum oluşması süreci içinde belirleyici bir olgu olarak belirtir ve bunu yaparken birçok da aralarında birbirlerine bağlı olgu üzerinde durur. Arkeolojinin tanık olduğu bu olgular, emeğin uzmanlaşması, bir yönetici sınıfın ortaya çıkıp işlevlerini kamuya ait anıtsal yerlerde yürütmeleri, kaynakların o kamusal kesimlerde toplanması, merkezden yönetimde kullanılacak bir dizi aracın ortaya çıkışı, kayıt tutulması, yazı ve uygulamalı bilimler, sanat belirtilerinin gelişmesi, uzak noktalar arasında ticaret gibi şeylerdir.

Paleoetnoloji disiplini henüz oluşma evresindeyken Childe'ın göze aldığı büyük girişim, hemen olumlu bir kabul görmüştür. İleri sürdüğü kuramlar eleştirel tartışmalara konu olmuşsa da, arkeolojide yeni sorular ve yeni yanıtlar aramak üzere girdiği yolda devletin doğuşu hakkındaki kuramların oluşturulmasına özgün bir katkıda bulunacak yüreklendirmelerle uzun süre karşılaşmamıştır. Daha yakın bir geçmişte, altmışlı yıllarda, İngilizce konuşan ülkelerde, prehistorik yani yazı öncesi çağların arkeolojisi hem kuramsal hem yöntemsel bir olgunlaşma göstermiştir. Bu, ilk 'karmaşık toplum'ların - zaten bu terimin genelliği bile, tanımlamadaki belirsizliği yansıtır- meydana çıkışı üzerindeki tartışmayı alevlendirmiş-

tir ama, yorum getiren öneriler, çoğu zaman, arkeolojik bağlamlara başka disiplinlerden alınmış modelleri eklemekten öteye gitmemiştir. Son yirmi yılda alan araştırmalarının büyük gelişmesi, önemli bir bilgi birikimi sağlamıştır. Bu da, yararlanmakta olduğumuz kuramların eleştirel biçimde yeniden ele alınmasına ve Yakındoğu'daki devletli toplumların oluşma süreçlerinin daha derin bir çözümlemeden geçirilmesine olanak vermiştir. Öteden beri çalışmaların çekirdeği olarak alınan Aşağı Mezopotamya'ya göre 'çevresel' sayılan Suriye-Anadolu ve Kuzey Mezopotamya yörelerinde yoğunlaştırılan kazılar, 'devlet-başlangıcı-dönem' ile ilgili birçok gerçeği aydınlatmıştır. Mezopotamya devleti modelinin çerçevesi içinde yer alan bu gerçekler o modeli zenginleştirmekle kalmayıp aynı zamanda sadece bir bölümü birbiriyle çakışan çeşitli oluşumlar gösterirler. En yüksek değişkenlik gösteren ögeler, kentlileşme ve halkın sınıflar halinde basamaklanmasıdır. Nə var ki bu, çoğu zaman ancak toplumun yönetenlerle yönetilenler olarak yalın biçimde ikiye ayrılmasıyla kendini gösteren pek kaba taslak ana çizgilerle karşımıza çıkar. Böylece ya bir bölgesel ve yerel durumlar çeşitliliği ya da kabile toplumlarından basamaklı biçimlere geçen bir eklemlenme yani bütünün işleyişine katkıda bulunan ayrı ögeler örgütlenmesi görürüz. O geçiş birden çok evreyle, belki bir o kadar da toplum çeşidiyle gerçekleşmiş ve yavaş yavaş merkezleşmiş yeni politik oluşumlara varmıştır. Bir yandan elde edilen bilgi böyle zenginleşirken bir yandan da kuramsal tartışmalar artmıştır. Bu artış, geleneksel toplum modelleri arasında daha çok sayıda ara biçimler saptamanın gerektiğini ortaya koymuştur. Bu yapılırken bir modelden ötekine yumuşak geçiş olacak, böylece de değişim süreçlerinin daha derin bir çözümlenmesi yapılabilecektir.

Bütün bunların ışığında, Yakındoğu arkeolojik araştırmalarından elde edilen ve artık çok zenginleşmiş olan bu bilgi dağa-

rı ile devletin tanımı ve doğuşu sorunu üzerinde olgunlaşan kuramsal çalışmalar arasında yeni bir özümlemeye gitmenin zamanı geldiğini düşündüm. Bu kitapta elimizdeki arkeolojik verilerin antropolojik ağırlıklı olarak yeniden değerlendirilmesi amaçlanıyor. Bunu yapabilmek için de, yazı öncesi (pre-historik) ve yazılı çağların başlangıcı (protohistorik) aşamalarında Yakındoğu'da yaşayan toplumların belli başlı niteliklerini ortaya çıkarmaya ve kaynak durumların incelenmesine uygun örnekler geliştirmeye çalışacağız. Öte yandan, paleoetnolojik ve daha genel olarak, arkeolojik araştırma sözkonusu olduğunda bu alanın kendi içinden açıklayıcı örnekler verme ve yeniden süreç türetebilme de onun özerkliğini belirlemede yeni bir yol olabilir. Bu belirleme sırasında, tarih gibi ve ona sıkı sıkıya bağlı ve kavramsal ve nesnel araçlar üreten antropoloji gibi bilimsel dallara arkeolojinin yaptığı özgün katkıları da yeniden saptamış oluruz.

Yapılan çözümlemeli çalışma, beş binyıldan uzun bir zamana yayılarak en eski kaynaklardan beri yaşanmış temel evreleri kapsayacak biçimde, VIII. binyıldan IV. binyılın sonuna kadar uzanmaktadır. Bazı şeylere ve bu arada, iki 'devrim'in, Neolitik devrim ile kent devriminin arasında bulunan ve ikincinin oluşmasını hazırlayan o uzun döneme daha fazla yer ayırmamız gerektiğini düşündüm; çünkü, devletin doğuşu ile ilgili çalışmalarda o uzun dönem, tarımın ortaya çıkışını hazırlayan evrelerin tersine, yeterince işlenmemiştir.

İncelenen bölge, Yakındoğu'nun iki büyük kültürel çekirdeklerinden biridir. 'Büyük Mezopotamya' diye çevirdiğimiz 'Greater Mesopotamia' ve en geniş anlamıyla 'iki ırmağın arasındaki toprak' demek olan *mesopotamia* yani Dicle ile Fırat ırmaklarının çevresini kuşatan tüm bölgeler ve onları çevreleyen, onlarla sıkı ilişkide olan dağlık, ve çoğu Doğu Anadolu'da bulunan, yörelerdir. Sözkonusu bölge çok merkeziyetçi, yeniden dağıtımcı ve ileride Yakındoğu'nun Antikçağ tarihini

belirleyecek olan bir toplum tipinin ortaya çıkışına belli başlı sahne olduğu için seçildi. Bunu Mısır'ı bir yana bırakarak söylüyoruz, çünkü, devletin meydana gelişi orada çok özel ve yalnız oraya özgü nitelikler göstermiştir. Bu birincil nedene bir de Doğu Anadolu'da Fırat kıyılarına pek uzak olmayan Arslantepe-Malatya siti üzerinde Roma Üniversitesi "La Sapienza" dan bir ekiple birlikte yürüttüğüm birçok kazı süresince elde edilen birinci el bilgileri kullanabilme avantajı da eklendi. Söz konusu yerleşmede IV. binyıl sonlarından kalma kamusal nitelikte büyük bir merkez bulunması, çok eski bir merkeziyetçi toplumun niteliklerini ve işleyişini derinlemesine incelememize olanak vermiştir. Bu toplumu, bugün artık, devletin gerçek Mezopotamya çekirdeği denilen şeyin dışında doğuşunun en bol belgeli tanıklıkları arasında sayabiliriz.

Kitapta, tarımsal ekonominin yerleşmesinden sonra hep değişmelerle ilerlemiş bir süreç incelenmektedir. Bunlar, işbirliği ilişkilerinde, toplumsal bütünlüğün akrabalık, alış veriş, din, kent yönetimindeki denetim gibi önde gelen görünümünde ve gittikçe genişleyen toplumsal ve kültürel dizgelerin içinde karar verme yetkesinin, bir 'yaygın güç'ten bir merkezsizliğe geçişinde gördüğümüz değişimlerdir. Bütün bu dönüşümler, bir yandan birincil ekonominin ve el sanatları etkinliklerinin, bir toplulukça, bir aile tarafından ya da bir merkeze bağlı olarak yürütülen el sanatlarının işleyişindeki öte yandan gösteriş mallarının tüketiminde ve alış veriş konusu metaların çeşitlerindeki derin değişikliklerle, birlikte gitmiştir. Kültürel bağlamların her biri için, arkeolojik saptamaların bize söylediklerini bu görüş açısından çözümlemeye çalıştık. Bu bağlamlar çok çeşitlidir; şunları sayabiliriz: Besinlerin ve evsel, uzmanlaşmış ya da standartlaşmış el sanatları üretiminin özellikleri, ürünlerin dolaşım ve tüketim biçimleri, örneğin ambarlama tipleri, merkezde toplanma ve yeniden dağıtılma ilişkileri, grupların aile düzeni, örneğin ev içi uzamın dağılı-

mı, konutların iç yapıları, politik gücün ve 'bürokrasi'nin kendilerine özgü çalışma yerleriyle ortaya çıkışı, mühürlerin çeşitlerindeki ve mühür kullanmadaki gelişme, ideolojinin işlevi, yeni ortaya çıkmakta olan politik egemenlik, dinsel güç ve ekonominin denetimi arasındaki ilişkiler, örneğin resmi yapılarla ile dinsel yapıların özellikleri, bunların iç etkinliklerinin birbirlerine oranı, vb. Bütün bu görünümünün çözülmesi, tek tek topluluklar ve bölgeler arasındaki dış ilişkilerle sıkı sıkıya bağlı olarak yürütülmüştür. Söz konusu ilişkileri, pek çok sağlam yerel özelliğin ötesinden 'Büyük Mezopotamya'nın kültürel birliğinin temeli olan ortak bir geçmişi yansıtan somut kültür öğelerinin dolaşımıyla tanıyıp anlayabilmekteyiz.

I

ANTROPOLOJİNİN BAKIŞ AÇISINDAN DEVLETİN KÖKENLERİ SORUNU

İlkel Devletin ortaya çıkışı ile ilgili olarak toplumbilimcilerin geliştirdiği kuramlar

Bütün antropolojik akımlar Devletin doğuşu konusunu az çok doğrudan doğruya ve çeşitli açılardan ele almışlardır. Ancak, en basit örgütlenme biçimlerine sahip bir devletli toplumun tanımını için gereksindiğimiz kavramsal temelleri karşılaştırmalı bir yaklaşımla ortaya atanlar, evrimci ve yeni-evrimci çevreler olmuştur. Evrimci antropologların tüm bildirilerinde devletli toplumun ortaya çıkışını yapan temel öğeler şunlardır: (a) toplumun sınıflara bölünmesi; (b) elit yani seçkin bir katmana verilmiş merkezsiz bir yönetimin oluşturulması ve o seçkin katmanın iktidarı yani elindeki gücü bürokrat, asker, din adamı gibi bir dizi yönetim uzmanı görevli aracılığıyla yürütmesi; (c) politik bütünleşmenin (yasalar ve askerlik zorunluluğu) belli başlı mekanizması olarak iktidarın tek elde toplanması; (d) çalışma yaşamının her kesiminde uzmanlaşmanın yayılması; (e) 'kentsel' yani aile bağlarına dayanmaktan çıkmış, oturan/yaşanan yer üzerine kurulu toplumların doğuşu.

Bu toplum tipi, sınıflandırmaların çoğunda, en az iki tane daha basit 'sosyo-kültürel bütünleşme' düzeyi ile karşı karşıya getirilir. Deyim, büyük antropolog Julian Steward'a¹ aittir ve bu düzeylere toplumsal çekirdeğin çeşitli basamaklarında ve, bunun sonucu olarak, bütünleşme mekanizmalarının karmaşıklığında rastlanabilir. En basit olanı Elman R. Service'e⁷ gö-

re" 'band'⁸ ya da Morton H. Fried'in⁹ 'eşitlikçi toplumlar'¹⁰ diye adlandırdıkları düzeydir. Bunların nitelikleri şöyle sayılabilir: Küçük gruplar halinde yaşarlar, emekleri cinsiyet ve yaşa göre ayrılır, ekonomik işlevler çok düşük düzeyde biçimlenmiştir, yalnızca aile bağlarına dayanan toplanma biçimi -bu, başka çeşidi olmayan tek biçimdir- içinde gelişmişlerdir. İkinci düzeyde, Service'in tanımlamasında yerleştikleri yeri bölüşen birden çok ailenin kalıcı biçimde bir araya gelmesiyle oluşmuş daha yaygın toplumları gösteren 'tribe'¹¹ yer alır. 'Tribe' ya da boy, aynı oturma yerini paylaşan, bir ya da daha çok dalı olan yani belirli bir altsoyunun varlığı fark edilen, kandaşlık bağlarının birleştirdiği çekirdek ailelerin yarattığı bir topluluktur.

Altsoy grupları da, özel amaçlarla, yeni bir basamağa geçmeyi ya da dinsel törenler veya savaş gibi olay ve olguları amaç edinenek daha geniş bir toprak parçası üzerinde bir araya gelir. Amaçlarını gerçekleştirmek için anlaşmalar yapar ya da çoğu zaman, soyağacında belirginliğini yitirmiş, varsayımsal bir ortak atadan indiği varsayılan çeşitli altsoyların, klanın, evlilik yoluyla yakınlaşmasına dayanan topluluklar kurarlar. Genellikle tarımsal bir ekonomiye sahip bulunan ve yapısı temelde eşitlikçi olan bu toplumlarda kişisel onaya dayanan ve çeşitli düzeylerde, köy düzeyinde, boylar topluluğu düzeyinde ortaya çıkan önderlik biçimleri doğar. Ancak, boy düzeyindeki toplumlarda da bazen 'status'un¹² farklılaşmasından doğan biçimler görebiliyoruz; değişik yazarların ortaya attıkları sınırların ve tanımlamaların ayrımında çok-biçimli ve ufak ayrıntılarla zenginleşmiş gerçeklikleri sınıflandırma zorluğu çıkıyor. Örneğin, Fried eşitlikçi toplumların arkasından, karmaşıklığın arttığı evrelerde, kendisinin 'sınıf toplumu' dediği toplumların geldiğini ileri sürer; gerçekte bunlar da yüksek status edinmiş kişilerin, hiç ekonomik ayrıcalık olmasa bile, grubun başka üyelerinin zor erişebileceği yüksek konumlara geçmeleri-

le Service'in boy dediği şeyle '*chiefdom*'¹² un en gelişmiş biçimi arasında bir yerde bulunurlar. Bu sonuncu biçimde gerek içte (bir topluluğun tek tek üyeleri ve kesimlerinin) gerek bölgesel (ayrı topluluklar arasında) bir uzmanlaşmanın gelişmesiyle, merkezzel kurumlar ortaya çıkar. Sözkonusu kurumlar, ürünlerin yeniden dağılımını üstlenecektir, bunun da önemli politik ve ekonomik sonuçları olacaktır. Bu yeni örgütlenme biçiminde Durkheim¹³ tarafından 'organik' diye tanımlanan bir dayanışma vardır. Yani önderliği kalıcı bir yapıya dönüştürerek grupların birbirini tutma gücünün tip ve derecesini kökten değiştiren ve güçlü bir merkezzel denetim zorunluluğu getiren kesimler arasında bir dayanışma görülür. Bu da temelde konsensüse yani anlaşma dayansa da, varılan anlaşım, başkalarının yetkesinin yasallığını dinsel ayrıcalıklara dayayan, güçlü bir ideolojik aygıtın zorladığı bir anlaşımdır.

Service ile Fried'ın gerçekliğin *continuum*'u¹⁴ içinde belirledikleri sınırlar aynı olmayıp bunlar, her sınıflandırmada olduğu gibi, yazarlardan her birinin toplu yaşamın çeşitli görünümle-ri arasında hangisine önem verdiklerine göre değişir. Service insan ilişkilerinin toplumsal niteliğini vurgular, ilk büyük sıçrayışı status ayrımlarının ortaya çıkışında ve kalıcı ve kurumlaşmış bir önderliğin doğuşunda görür. Fried ise, ekonomik ilişkilerin ve kaynaklara erişebilme biçimlerinin büyük anlam taşıdığı, toplulukların ("katmanlı toplum") yapılarında ve ilişkilerinde gerçek değişikliği yapanın az sayıda birtakım kişinin hammaddelerin kaynağına ayrıcalıklı biçimde erişebilmeleri olduğu görüşündedir. Böylesine farklı iki yaklaşım, yeni yeni ortaya çıkan önem basamaklanmalarının ya da başka bir anlatımla hiyerarşilerin ve bunların meydana gelme yollarının ayrı biçimlerde yorumlanmış olduğunu gösterir. Basamaklanmanın oluşma biçimi, Service'in modelinde tüm toplum için işlevsel olduğu yani topluluğun önderinin, asal eşgüdüm ve tutarlık görevlerini yürüttüğü kabul edilmişti. Halbuki aynı

şey, Fried'ın^{IV} önerisinde bir yarışma ürünüdür yani rekabet ve toplumsal çatışma sonucunda ortaya çıkar.

Üzerinde hâlâ en çok tartışılan da, yeni ortaya çıkan seçkinlerin bu ekonomik rolüdür. Çünkü bunlar her ne kadar sosyopolitik ayrıcalığı somut ekonomik çıkarlara dönüştürmeyen, sadece geleneksel *chiefdom* modelindeki yukarıdan aşağı inen ve 'koni biçimi klan'^V denilen bir basamaklanmanın tepesinde bulunmalarıyla toplumsal seçkin diye kabul edilen kimselerse de, bunların öncelik hakkından yararlandığı birçok durum vardır. O da şöyle olur: Daha gelişmiş politik aygıtlar bulunmasa bile, malların merkezde toplanması ve dağılımı, bunları yöneten yüksek düzey grupları için bazı stratejik mallara erişimde öncelik hakkı veren birçok durum oluşturur. Fried'ın 'katmanlı toplum' gerçekte *chiefdom* ile Service'in devleti arasında, orta yerde bir toplum tipini gösterir.

Fakat devletten önce var olan iki toplum modelindeki katmanlaşmanın rolü ve doğası konusundaki çeşitli görüşleri bir yana bırakırsak, her ikisinde de yalnızca politik değil, aynı zamanda ekonomik de olan bir dizi olayın ortaya çıktığını gözlemliyoruz. Bunlar devletin oluşmasının vazgeçilmez ön koşullarıdır. Aralarında şunları sayabiliriz: Merkez kurumların '*surplus*'ın¹⁵ üretimin yoğunlaşmasını ve artışını yüreklendirmeleri (böyle bir şey, ortak çıkara uygun bir yeniden kullanım sağlayabileceği gibi, hiç değilse bir bölümüyle seçkinlerin ya doğrudan kendilerini ya da etkinliklerini destekleyebilir); el sanatlarının gerek iç alış verişe ürün kaynağı olarak gerek topluluk önderlerinin ve yüksek düzeydeki grupların saygınlığını vurgulama aracı niteliğiyle yayılması; yine el sanatlarının gelişmesi için gittikçe artan hammadde gereksinimi ile ilgili olarak uzak yörelerle olan ticaretin yükselen ekonomik ve sosyal rolü.

Seçkinlerle topluluğun geri kalanları arasındaki ilişkilerin niteliği, 'yeniden dağıtım'ın özelliklerine bağlıdır. Bu yeniden

dağıtım, *chiefdom* denilen kurumda ve, ister devlet öncesi ister ilkel devlet düzeyinde olsun, basamaklanmış yapıdaki tüm arkaik toplumlarda tipik bir uygulama olup malların dolaşımının yönetiminde merkezsiz bir işleyiş olduğunu gösterir. Yeniden dağıtım kavramı, Karl Polanyi¹⁶ ve maddeci¹⁷ okulun^{vi} yandaşı bilginlerce geliştirilmiş bir düşüncedir. Bunu sözkonusu okulun temel ilkesini bir formüle bağlarken yapmışlardır ve anlatmak istedikleri, malların değişik toplum çeşitlerinde, enine kesitler üzerinde var olabilecek dolaşımıdır. Aynı bilginler, bu kavramı baskın olduğu yerlerde bir toplum biçimini niteleyebilecek bir olgu yani 'ekonomik entegrasyon' olarak görmüşlerdir. Bir çeşit güdümlü alışveriş olarak ortaya çıkan yeniden dağıtım, bir yandan 'karşılıklılık' temeline yani hibeğe dayalı alışverişe, öte yandan, daha anlamlı biçimde, istem-sunu yarasınca düzenlenen 'piyasa' alışverişine ters düşüyordu. Polanyi, malların böyle dolaşımını birbirini izleyen evreler olarak görmese de, ilk ikisini yani karşılıklılık ve yeniden dağıtım kapitalizm öncesi ekonomilerin niteleyicisi olarak görüyordu. Sözkonusu ekonomilerde ekonomik eylem, ekonominin maddeci¹⁸ tanımına göre, piyasa sistemlerinde olanın tersine, sadece maddesel olmayan gereksinimleri de karşılamaya yönelik toptan bir etkinliktir. Bu açıdan bakıldığında, yeniden dağıtım ekonomik, toplumsal, dinsel ve politik ilişkileri hep birlikte kapsar.

Maddeci kuram, malların dolaşımına verilen aşırı önemden ve üretimle ilgili sorunlara dikkat edilmemesinden doğan sınırlar içinde kalmıştır ama, iki şeyi vurgulayıp öne çıkartmıştır. Bunlardan birincisi, ticaret öncesi sosyo-ekonomik oluşumların özgüllüğüdür. İkinci olarak da, çeşitli alanların, ekonomik, toplumsal, politik ve dinsel alanların kendi aralarında etkileşimler de gerçekleştirerek sosyo-ekonomik bağlamlarda oynamış olabilecekleri rolün çeşitliliğini vurgulamıştır. Ancak, Antikçağ ekonomilerinin sostantivistlerin sadece ortaya atmakla yetin-

dikleri özgünlüğünü gerçekten anlayıp niteliklerini belirleyebilmek için o zaman da çok süre geçmesi gerekiyordu, şimdi de önümüzde uzun bir yol vardır. Yeniden dağıtım maddeci ya da sostantivist kuramın en anlamlı örneklerinden biri olup malların merkezden yönetimi yollarının birbirinden çok ayrı ve ürünlerin dolaşımından başka üretim biçimlerini de kapsayan ekonomik ve sosyal ilişkileri içeren bir çeşididir. Bu terim, toplumsal temeli ileri derecede eşitlikçi olan, tarımsal ürünlerin ortak yönetildiği tarımsal ekonomi sisteminden etkinliklerin ve malların ayrıcalıklı sınıfların elinde gerçekten merkezleştiği sistemlere kadar birçok sistem için kullanılmıştır. Bunlar ayrı ayrı ele alınsa, birincide denetimden sorumlu kişiler toplumsal açıdan sivrilmiş olsunlar ya da olmasınlar, hiçbir ayrıcalığa sahip değildir ve ekonomik etkinlik içinde yer almazlar. İkincide yani yeniden dağıtım teriminin kullanıldığı sistemler dizisinde son sırada yer alanda, yukarıda sözü edilen ayrıcalıklı sınıflar, kendilerine bağlı olarak çalışan üreticilere harcadıkları emek ya da sağladıkları araç için -karşılık olarak- yeniden dağıtım yaparlar. Bu iki uç sistem arasında başka durumlar da vardır. O ara sistemlerde merkezdeki kurum malları yönetir, mallar toplumun politik ve dinsel etkinliklerine kullanılır, bu çerçevede yani dinsel eğlenciler, çeşitli törenler, kamu binalarının yapılması çerçevesinde^{vii} yeniden dağıtılmış olurlar. Bu bağlamların her birinde seçkinlerin konumu ve ekonomik rolü derin değişiklikler gösterir, öte yandan merkezleştirme ve yeniden dağıtım bağlamlarına da yararlı bir biçimde kullanılabilirler için elbette yeni tanımlamalar gerekir.

İlk devletli toplumlarda seçkinlerin nüfusun geri kalan bölümü üzerinde yürüttüğü egemenliğin toplumsal, ekonomik ya da politik niteliği, en eski hiyerarşik toplumlardaki ekonomik ilişkiler konusunda sağlam bir bilgi bulunmaması yüzünden, gerektiğince ele alınamamaktadır. Bu konudaki çelişme, çeşitli düşünce akımlarının kuramsal kalıplarına bağlı olmayı ve on-

ların birbirinden ayrı yaklaşımlarının en can alıcı noktalarından biri olmayı uzun zaman sürdürmüştür. Ancak, sanırım, yetmişli yılların sonlarında Henry J. M. Claessen ve Peter Skalnik gibi bilginlerin devletli toplumların ilkellerinin yeni bir tanımının yapılması yolunda yürüttükleri girişim bu karşıtlıkların bir dereceye kadar üstesinden gelmektedir. Sözünü ettiğim bilginler, yine çeşitli yerler ve zamanlarda saptanmış etnografik durumların ve çeşitli yapısal karmaşıklıkların karşılaştırılmasına dayanarak en gelişmiş bütünleşme düzeyini, devleti incelemişlerdir. 'Gelişmiş Devlet'ten ayrı bir şey olan -*Early State* ya da İlkel Devlet diye tanımlanan oluşma evresinde bulunan- bir devlet örgütlenmesinin belirlenmesi, çözümlemeyi epeyce zenginleştirmiş ve ekonomik ve politik ilişkilerin ve bunların toplumdaki ağırlığının ilerleyen bir dönüşümden geçtiği düşüncesini getirmiştir^{viii}. Bu İlkel Devlet de kendi içinde Başlangıç, Klasik ve Dönüşüm evrelerine ayrılabilir. Yukarıda adı geçen Claessen ve Skalnik, politik denetimi topluluğun içinden yükselen seçkinlerin asal ereği ve onların kaynakları merkezde toplama stratejilerinin bir güçlendiricisi olarak görürler ve bu denetime büyük önem verirler. Verdikleri o öneme karşın, bazı grupların politik egemenliğinin gittikçe ilerleyen bir biçimde kendini dayatması ve yayılması sonucunda toplumsal ve ekonomik ilişkiler yavaş yavaş değişir, özel mülkiyet ve toplumsal karşıtlıklar doğar. *Early State* yeni ortaya çıkan bir politik toplumdur ve bu toplumda yeni politik bağları hâlâ büyük ölçüde geleneksel aile ilişkileri tarafından kurulmaktadır. Çünkü bürokratik yükümler ve yerel düzeyde politik temsil edilmeler, temelde, hükümdarın yani saltık egemenin -geniş anlamda- aile üyeleri tarafından üstlenilmektedir. Bu örgütlenme biçiminin özelliği şudur: Asal üretim araçlarının topluluk tarafından kullanılmasına dayanan geleneksel üretim yolları ile toprakların bir bölümünde seçkinlerin yeni bir denetim yetkisi aynı anda birlikte bulunur. Yeni devlet hiyerarşisi bu denetimi uygulamak için, kendi politik stratejisini destekleyecek

kaynakları ve emeği, haraç ya da vergi alma ve angarya¹⁹ dayatma yoluyla, merkezde toplar. Şu halde, temelde nüfus yöneten ve yönetilen olmak üzere iki kesime ayrılmıştır. Henüz üretim araçlarının özel mülkiyeti yoktur, devlet hiyerarşisi tarafından da böyle bir sahiplenme görmeyiz. Kaynakların onun tarafından kullanılması bir yönetim aygıtınca düzenlenmektedir ve bu aygıt, denetimin yerel, bölgesel ve merkezsiz olmasına göre, çeşitli görevler yüklediği memurlarıyla sürekli genişleme durumundadır. Söz konusu memurlar başlangıçta 'önder'in yakınlarıdır ve bu nitelikleriyle politik-yönetimsel güç edinerek bir çeşit aristokrasiye dönüşme yolunda ilerler, ayrıcalıklarını pekiştirirler. Yetkenin yasallaştırılması, aslında, ideolojiktir ve saltık egemen, bir dereceye kadar, ailesinin kutsal status'una dayanır. Olabilecek toplumsal sürtüşmeleri düzeltecek başka bir şey de, egemen sınıfla halk arasındaki hizmet alışverişinin karşılıklı, dengeli olduğunun hissedilmesidir. Gerçekteyse bu, dengesi bozuk bir alışveriştir, çünkü tabandan gelen mal ve emek akışı dorukta -ücret gibi, bağışlanan herhangi bir şey gibi- yeniden dağıtımla, dengelenmektedir, fakat bu genellikle ideolojik ve politik düzlemde olmaktadır. Örneğin tanrısal gücün esirgemesi, koruması, kamu işlerinin eşgüdümü, örgütlenmesi düzleminde gerçekleşir.

Seçkinlerin gücünün yayılmasına ve onların gitgide devletle özdeşleşmelerine koşut olarak bir takım dönüşümler yaşanır ve bunlar zamanla yapılaşır. Örneğin, kendilerine devlet kurumlarınca dayatılan haraç ya da vergi, angarya gibi yükümlere karşı koyamayıp saltık egemene ve tarafından korunup desteklendikleri yüksek konumdaki kimselere hizmetlerini ve mallarını sunan kişilerin sayısının arttığını görürüz. Öte yandan, merkezdeki yetke sahibinin ekonomik ve politik mevki dağıtması yaygınlaşır; bu, çeşitli düzeylerde kliantalizm²⁰ biçimleri yaratır. Böylece saltık egemenle memurları arasında aile dışı bağlar artar ve basbayağı 'sivil' ya da başka

bir anlatımla 'kentli' toplumun doğuşunu hazırlayacak temeller atılmış olur. Aynı zamanda o kişilerin bıraktıkları topraklar, 'önder'in ailesinin mülkünü artırır. Bu mülk, 'Klasik İlkel Devlet' evresi denilen birinci evrede devletin mülküyle özdeşleşir. Gelişmiş Devlet'e giden 'geçiş' evresindeyse yeniden hükümdar ailesi özel topraklarının genel görünümüyle karşılaşırız; fakat bunlar artık daha genişlemiş durumdadır. Bu durum, gerek hükümdar gerek yüksek memurlar için üretim araçlarını edinmede gittikçe büyüyen olanaklar olduğunu gösterir; öte yandan da bu arada, Gelişmiş Devleti niteleyen iki şey, özel mülkiyet ve toplumsal zıtlasmalar ortaya çıkar.

Claessen ve Skalnik'e göre ekonomik dengesizlik devletin oluşumunun nedeni değil, sonucudur. Bu yazarlarla materyalistler ve yeni-marksistler arasındaki bu ideolojik zıtlık hâlâ çözümlenmemişse de, İlkel Devletin yapısal bakımdan farklı iç ilişkilerle belirginleşen bu çeşitli biçimlerinin açıkça gösterilmesi bence içinde çok şeyler taşıyan zengin bir görüş açısı getirir ve eşitsizlik ilişkilerinin zaman içinde nitelik değiştirdiğini ortaya koyar. Gerek malların merkezden yönetiminin ağırlık taşıdığı biçimlerdeki (*chiefdom*'da yeniden dağıtım, İlkel Devlette yönetimce denetlenen etkinliklerin yürütülmesi, Gelişmiş Devlette haraç ya da vergiler) gerek yetkenin yasallaşma tipindeki (basit eşitlikçi toplumlarda kişisel anlaşımla, *chiefdom*'da ve devletin yeni ortaya çıkma evresindeki daha arkaik biçimlerde ideolojik anlaşımla, Gelişmiş Devletlerde zorlama) değişiklikler de, sosyo-ekonomik ilişkilerin ve eşitsizlik biçimlerinin önemli bir dönüşüme uğradığını yansıtır. Şu halde, amaçlanan şey, tarihi yapan politik gücün egemenliğidir görüşünü savunanla onu ekonomik gücün egemenliği yapar görüşünü savunan arasındaki zıtlığı çözmek değildir. Aslında gerekli olan, bir evreyle bir an arasında ayırım yapmaktır. Bunlardan birincisi formatif ya da oluşturuvcu evredir ve bunda iktidarı sosyal bir ayrıcalık olarak yürütme hakkı zorla elde edi-

lır, fethedilir; yine o evrede aslında eşitlikçi olan ekonomik sistem, kuralları değiştirme olanağı vermediği gibi, belki böyle bir şey için istek de uyandırmaz. Ayırmaya konu olacak an ise, iktidar hakkının yerine oturması ve denge bulmasının o hakkı kullanana ekonomik çıkarlar edinmesine yarayacak araçları sağladığı andır; bu sağlama da yalnızca toplumsal ve ekonomik ilişkilerin yapısını değil, bununla birlikte değişikliğe olan hevesi, eğilimleri de köklüce değiştirmekten geçer. Gereğinden fazlasına sahip olmak, şayet bu fazlalık kişiye toplumda ayrıcalıklı bir konum vermiyorsa, kârlı bir şey demek değildir.

Devletin kökenleri ile ilgili olarak toplumbilincilerin geliştirdiği kuramların tarihöncesi arkeolojiye aktarılarak uyarlanması

Daha önce de belirttiğimiz gibi evrimcilik, tüm değişkeleriyle, arkeolojiyle uğraşan bilim adamlarının büyük ölçüde izledikleri kuramsal bir çerçeve olmuştur. Bunun nedeni, kendi doğası gereği diyakronik incelemeye yani olguları ve nesneleri geçirdikleri evrelerle ele almaya uygun olması ve uyarlanma süreçlerini ve arkeolojik kayıt açısından daha kolay doğrulanabilir somut etmenleri vurgulamasıdır. İlk yaklaşım, Childe'inki, kültürel materyalizm akımı içinde yer alır ve şunu vurgular: 'Neolitik Devrim' sonucu besin üretimi gittikçe artmıştır; buna koşut olarak her türlü toplumsal farklılaşmanın temeli olan ve tarımsal üretimin artışına bir itici güç oluşturan emek uzmanlaşması doğmuş, bu da üretim güçlerini geliştirmiştir^{1x}.

Daha sonra gelen ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan araştırmalar, evrimci akımlar içinde doğmuş yönelimleri büyük ölçüde desteklemişlerdir; sözkonusu evrimci akımlarsa 'kültürel ekoloji' dediğimiz şeyi doğuran doğal evre ile etkileşimi öne alırlar. Ne var ki, devletin doğuşunun kaynakları üzerinde en önemli gelişmeler, bir dereceye kadar kültürel ekoloji ile ilgili sayabileceğimiz (ekosistem kavramının kulla-

nılmasını düşünelim), fakat ondan önemli ölçüde uzaklaşmış olan çalışmalar çerçevesinde kaydedilmiştir. Bunu söylerken 'sistemler kuramı' dediğimiz şeyi hatırlatmak istiyorum. Bu kuram, önceleri sibernetik alanında işlenmişti ve mekanisizme²¹ kayarak, evrimci gelenek içinde yer almamış olayların tarihsel nedenselliğini araştırmaktan vazgeçen bir düşünceyi gösterirdi. Gerçekliğin bu çeşit yorumlanmasının daha derli toplu sunuşlarından birini Kent V. Flannery'nin *The Cultural Evolution of Civilizations* başlıklı kitabında buluruz^x. Yazar bu çalışmasında şunu öne sürer: Toplumun genel işleyiş yasaları içinde devlet biçimlerinin gelişmesi, kusursuz çark gibi dönen, dengeli bir sistemin bozulmasıyla açıklanabilir ve bu, evrensel bir süreçtir. Bunun eleştirilecek yönü, sistemin işlemek ve denetlemek zorunda olduğu 'bilgi'lerin çokluğuudur. Bu bilgilerin artmasıyla alt-sistemler ('ayırım, ayrılma') gittikçe kendi içlerinde farklılaşmaya uğrarlar ve ayrı özellikler edinmeye başlarlar; buna koşut olarak üst düzey kurumların denetiminde merkezleşme eğilimi doğar. Böyle bir görüş, her ne kadar bir yandan evrimsel süreçleri tek özgün nedenle, örneğin nüfus baskısıyla, savaşla, sulama ya da ticaretle açıklama yolundaki birçok eğilim arasındaki tartışmalara neredeyse kışkırtıcı bir terslikle katılıyor gibi gelse de, öte yandan toplumsal ilişkileri içeriklerinden sıyrıp bunları toplumun etkili işleyişine çalışan mekanizmalar bütününe indirger; bu arada karmaşıklığın gelişmesi de, bilgi sağlayan öğelerin gittikçe büyüyen dağınığını yönetebilme becerisine dönüşmüş olur. Sistemlerin modelleri, en azından özellikleri bakımından, o yıllarda egemen olan ve ağırlığı politik-yönetimsel yöne veren genel bir eğilimin sonucunda doğmuştur. Çeşitli sapmalar ve yönelimlerle bu eğilim, başka kuramları izleyen çevrelerde bile, hiyerarşik toplumların ortaya çıkışı üzerindeki çalışmalarda yayılmıştır.

Devletin doğuşu konusunda Yakındoğu için dile getirilmiş tek belirli nedeni savunan kuramlara karşı öne sürülen genel açık-

lamalar iki temel görüşe dayanır. Birbirinin karşıtı kuramsal söylemlerden gelen bunlardan birincisi Robert McC. Adams'a aittir ve yeni-evrimciliğin ve maddeciliğin (sostantivist okulun) belli başlı edinimlerini benimser; en çok da Service'in görüşlerine yakındır, onun kavramlarına ve toplumsal ilişkilerin stratejik rolü üzerindeki düşüncesine göndermeler yapar, fakat aynı zamanda toplum ile doğal çevre arasındaki etkileşime duyulan ve kültürel ekoloji içinde olgunlaşmış olan ilgiyi de miras olarak devralmıştır^{x1}. Adams'ın önerisinin odak noktası, toplumsal birimin içinde malların -çizgileri belli bir yeniden dağıtım içinde- dolaşımının ussallaşmasından doğan, dinsel niteliği önde gelen, merkezzel kurumlara yakıştırdığı roldür. Gerçekten de, Aşağı Mezopotamya'nın hammadde üretiminde (yaygın tarım, yoğun tarım -bunlardan birincisi çok toprak az emek, ikincisi az toprak çok emek ister-, çobanlık ve su ürünlerinden yararlanma) bölgesel uzmanlaşmaya uygun olduğunu düşünebiliriz. Çünkü burada pek geniş sayılamayacak bir alanda belirgin çeşitlilikte biyotoplar²² bir araya gelmiştir. Sözkonusu bölgesel özgünleşme de, malların etkince dolaşımının sağlanması için merkezden eşgüdümü gerektirir. Dinsel törenler alanında gelişen böyle bir eşgüdüm, *surplus*'ın ya da artı ürünün de bir bölümünü merkezde toplayarak bunun toplum çıkarına yeniden kullanımını sağladığından üretimin yoğunlaşmasını yüreklendirmiş olabilir. Adams, ayrıca, alışveriş ve çeşitli düzeylerde (zanaatçıların bir araya toplanmaları, hammaddelerin varış noktası, dinsel etkinliklerin yürütüldüğü yer) toplumsal ilişki yeri olarak kent merkezlerinin oluşmasına büyük önem verir ve bu nedenle yalnız merkezzel kurumların buyurgan rolünü değil, aynı zamanda kent içinde toplumun uzmanlaşmış çeşitli öğelerinin yüklenildiği ekonomik, toplumsal, dinsel, politik işlevlerin ağırlığını da belirtir^{xii}. Yazara göre bu etkileşimler, kent ile kent dışı alanların da birbirlerini güçlü biçimde çekmelerine ve gittikçe birbirlerine daha bağımlı olmalarına yol açmıştır.

Henry T. Wright ile Gregory A. Johnson'un görüşleri yönetimsel merkezleşme düşüncesine daha katı biçimde bağlıdır. Bu yazarların önerdikleri devlet modeli, çeşitli düzeylerde özgülleşmiş yönetim işlevleri bulunan hiyerarşik bir karar örgütlenmesi görünümünde karşımıza çıkar^{xiii}. Wright ile Johnson'un arkeolojideki sistemler kuramının doğrulanmasıyla ile sıkı sıkıya bağlantılı olarak ortaya çıkan varsayımı, sistematik toplum görüşünü çekirdek bölge (*central place*) modeli ile bağdaştırır. Bu, Walter Christaller tarafından belirli bir toprak parçası üzerinde çeşitli ekonomik işlevlere sahip yerleşmeler arasındaki ilişkilerin işleyişini açıklamak üzere geliştirilmiş bir modeldir^{xiv}. Wright ile Johnson'un kuramından doğan yorumcu bir şema, devletin birincil işlevini toplumsal birliğin içinde dolaşan 'bilgi'yi işleme ve aktarma olarak gösterir. Aynı şemaya göre dolaşımın eşgüdümünü üstlenen de devlettir ve bunu sistemin çeşitli noktalarında yer almış, çeşitli düzeylerde ve çeşitli görevler yüklenmiş memurlarını kullanarak yapar.^{xv} Wright ile Johnson'un bakış açısından devletin doğuşu, belirli bir toprak parçası üzerinde öyle bir örgütlenmenin ortaya çıkmasıdır ki, bu örgütlenmede sistemin önemli noktalarının her biri merkezin bir kopyası olmaktan çıkar, işlevlerinde özgülleşir ve her biri ötekilere bağlı olur. Modele aşırı derecede bağlılığına ve kendisini desteklemekte kullanılan pek çok özgün kanıtın arkeolojik bakımdan güvenilirliği konusundaki sayıları hiç de az olmayan sorunlara karşın, bu görüşün yönetimsel örgütlenmenin önemini belirtmek gibi bir üstünlüğü olmuştur. Bu örgütlenme yalnızca niteleyici etmen olmakla kalmamış, fakat aynı zamanda devletin oluşum evrelerinde itici güç rolü yüklenmiştir. Ayrıca yine aynı iki yazarın görüşünün, ekonomisi öncelikle birincil üretime (tarım ve hayvancılık) dayanan yeni politik yapılarda ürünlerin yerel dolaşımının merkezselliğine dikkati çekme gibi bir yararı olmuştur.

Çok geniş bir coğrafi alanda kent devrimi bölgeleriyle (Aşağı Mezopotamya) periferik ya da çevresel denilen bölgeler (Suri-

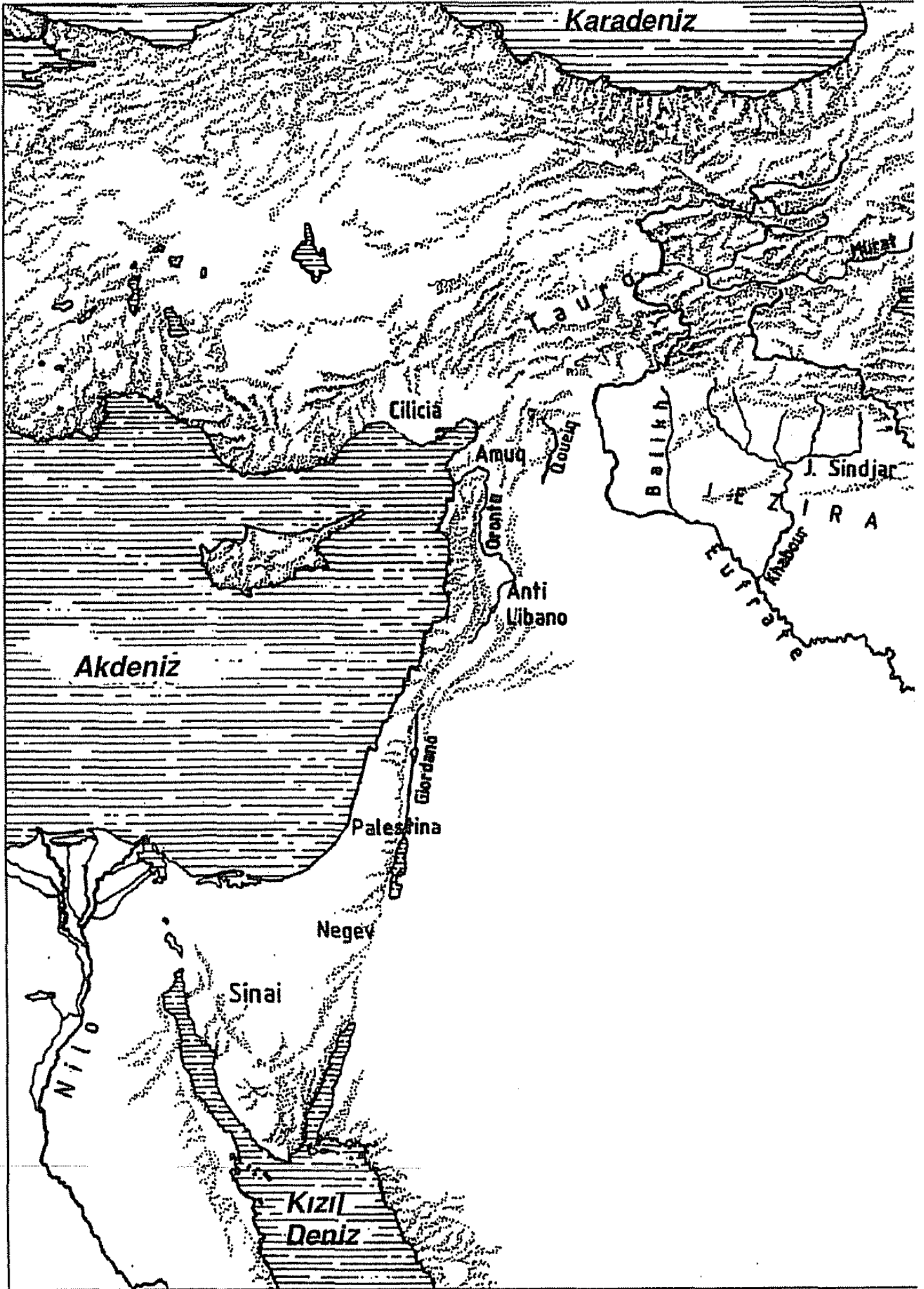
ye-Anadolu) arasındaki yoğun ilişkileri ortaya koyan yeni bilgilerin edinilmesine bağlı olarak, son yıllarda, bölgelerarası ilişkilere ve uzak yerler arasındaki alışverişe duyulan ilgi yenilenmiştir. Bu doğrultudaki gerçekten sistematik tek çalışma, Guillermo Algaze'nin çalışmasıdır. Bu yazar, yeniden *World System* (yayılcı model ya da küreselleşen sistem) kavramına (bu da çekirdek bölge kuramı gibi modern sosyo-ekonomik bağlamlarla ilişkili olarak işlenmiş bir görüştür) dönerek Mezopotamya'da devlet yapılarının doğuşuna bir açıklama getirmekten çok, bunların coğrafi bakımdan uzak bölgelerde yerleri değiştirilmiş kaynaklar üzerinde güçlü bir denetim yetkisiyle donatılmış birer toplum olduklarını ileri sürmüştür. Algaze, Mezopotamya'nın yoksun olduğu hammaddelerin sağlanması amacıyla 'taşra' ya da çevresel bölgelerin sömürülmesini gözler önüne sunar. Bu sömürülme, güneyli grupların egemenliği altındaki çeşitli merkezler arasındaki karşılıklı bağımlılıkta bir 'asimetrik ilişkiler sistemi' olarak karşımıza çıkar^{xvi}. Genel olarak Algaze'nin amacı devletli toplumun kaynağını çözümlemek olmayıp olayın ortaya çıktığı merkeze göre çevresel (periferik) sayılabilecek bölgelerde 'ikincil' devletlerin doğuşunu açıklamaksa da, Wallerstein'ın *World System* modelindeki ilk devletli toplumlara uygulanması, yeni ortaya çıkan kurumların ekonomik denetimindeki yetke sorunu ile ilgili genel nitelikte sonuçlar doğurmuştur. Anımsatmakta yarar var ki, Wallerstein'ın sözkonusu modeli, emeğin geniş bir alana yayılmış çeşitli kültürel birimler arasındaki coğrafi bölünmesine dayanır. Gerçekten de, 'yayılcı model' İlkel Devletin toprak örgütlenmesinin 'imparatorluk' açısından yani Algaze'nin tanımıyla yeni ortaya çıkan politik toplumların nitelikleri arasında epeyce bağdaşma sorunları bulunan *informal empire* açısından yorumlanmasını gerektirir. Zaten, yoğun da olsalar, bölgelerarası ilişkilerin sadece varlığı -*World System*'in varsaydığıının tersine- karşılıklı ekonomik bağımlılığa dayanan bir örgütlenmenin işareti değildir; kaynakları, ileride göreceğimiz gibi, devletin doğuşundan çok daha eskilere dayanır.

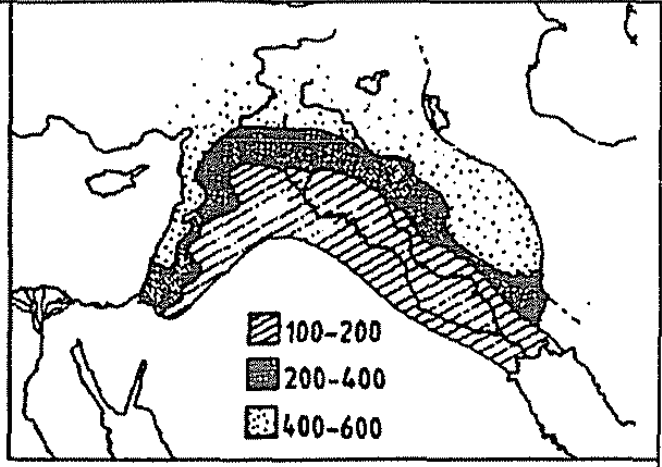
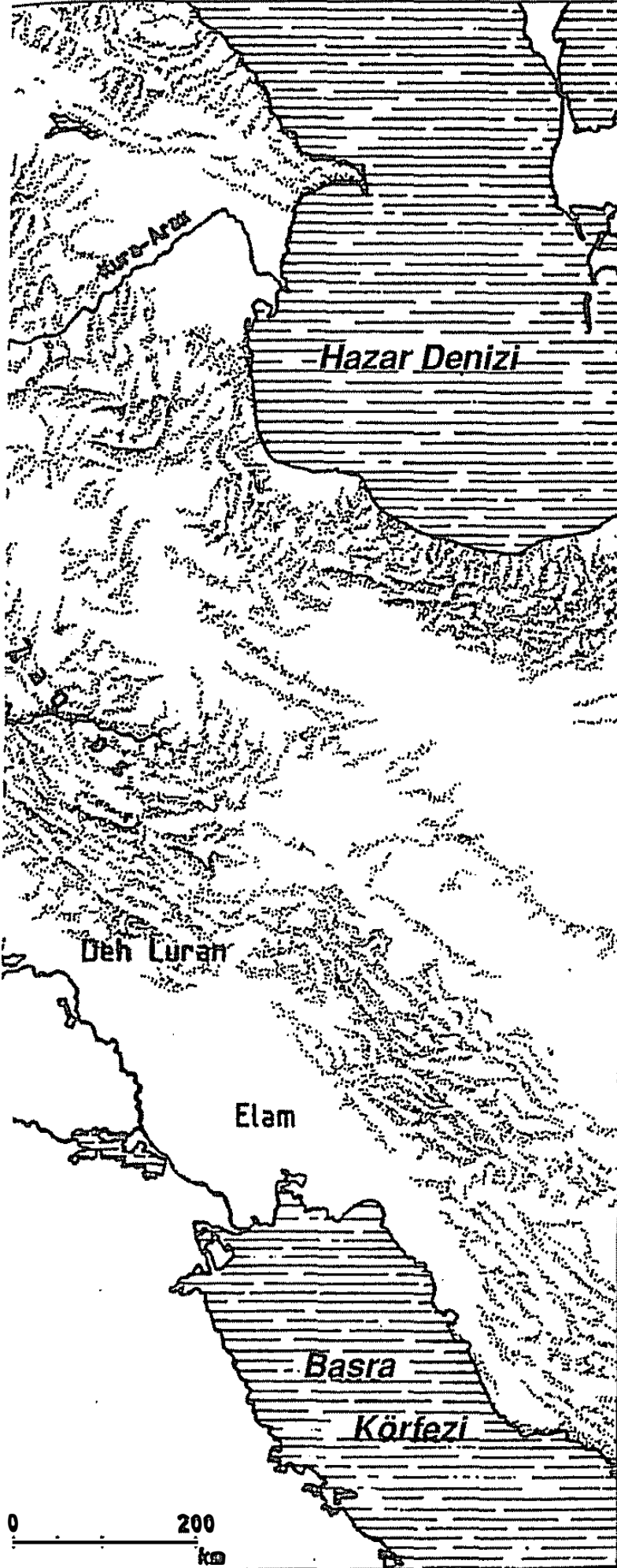
II

DOĞAL ÇEVRE ORTAMINA BAKIŞ

Burada çözümlemesine gideceğimiz olaylara sahne olan yer-yüzü parçası, yükseklik, iklim, bitki örtüsü ve doğal kaynakları farklı toprakların bir araya geldiği bir yerdir; ancak bu farklı topraklar yine de Dicle ve Fırat ırmakları havzasında coğrafya açısından bir bütünlük bulur. Bu yöre ya da, daha doğrusu, bugünkü Irak'ı, Suriye'nin kuzey, Türkiye'nin güneydoğu bölgelerini ve İran'daki Zağros Dağları'nın batı yamacını kapsayan bu yöreler topluluğu, daha insan yerleşiminin başlangıcından beri ortak bir tarihle bağlanmıştır. Bu ortak tarih önemli bir kültürel birlik yarattığı için, Yakındoğu ile uğraşan bilginlerin kullandıkları *Greater Mesopotamia* deyimini yerinde bir adlandırmadır.

Bana öyle geliyor ki, Büyük Mezopotamya ile Mesoamerica denilen ve Meksika'nın yarısından fazlasını, Orta Amerika'nın bir bölümünü içeren, her biri ayrı özelliklere, ayrı geçmişe sahip fakat yine de aynı büyük gelişme sürecinin birer ögesi olan büyük uygarlıkların beşiği o geniş topraklar arasında bir benzerlik vardır. Bölgesel topluluklar arasındaki güçlü ilişkiler İspanyolların fethi sırasında da gözlemlenmiş olup çeşitli dil aileleri arasındaki bağlarla belgelenmiştir. Yörenin tanımlamasını yapan Paul Kirchhoff, Mesoamerica'yı "nüfusu, gerek en eski göçenler gerek daha yakın tarihte gelenler olsun, kendilerini bir bütün olarak Amerika anakarasının öteki boyları ile karşı karşıya getiren ortak bir tarihle birleşmiş ve bir kez Mesoamerica yörüngesine girdikten sonra hareketleri o coğrafya sınırları içindeki düzgülerle (normlarla) sınırlanmış

Betim 1. Yakınoğu. Çerçeve içinde: Yağmur haritası. Rakamlar yıllık miktarı milimetre olarak gösterir.

bir bölge" diye anlatmıştır'. Aynı dil ailelerinden olan ve yöreye ayrı zamanlarda gelen bu etnik gruplar ve boyların her biri Mesoamerica'nın kültürel topluluğunun oluşmasında ayrı roller oynamış olabilir. Bir bölümü ötekilere oranla daha güçlü kök salmış ve belki kendi oluşma sürecini yaratmıştır; geri kalanlar ise, geldikleri bölgelerle daha güçlü bağlardan kopmamışlar, ancak ikinci bir evrede topluluğa karışmışlardır. Fakat hepsi de, sağlam biçimde, bir kültürel bütünün parçası olmuşlardır ve o kültürel bütünün kimliği, dağılımları kendisinin coğrafi sınırlarını çizen bir dizi somut öge ile belirlenir.

Kitapta ele aldığımız yörenin durumu da, birçok bakımdan, buna oldukça benzer. Her ne kadar Büyük Mezopotamya'nın bölgelerine yerleşmiş olan nüfusun sülalelerce yönetilen toplumların oluşmasından önceki binyıllarda nasıl bir etnik yapıda olduklarını söyleyebilecek durumda değilsek de, hele dilleri hakkında hiçbir şey bilemiyorsak da, yörenin bugünkü kültürel çeşitliliğini, ortak bir geçmişin meyvesi olarak görünen ayrı ayrı öğelerin oluşturduğu bir taban açısından bakarak kavrayabiliriz.

Bu kültürel bütüne altlık oluşturan fiziksel çevrenin içinde de doğal çevre ortamı ve iklim türleri bakımından bir çeşitlilik vardır; ne var ki bunlar da birbirlerine Dicle ve Fırat ırmaklarıyla bunların kollarından oluşan birleştirici bir öge ile bağlıdırlar (*betim 1*).

Dağılımının, iklimin ve bitki örtüsünün belli başlı nitelikleri üzerine eğilirsek, aralarında önemli ayrılıklar olan en az dört bölge bulunduğunu görürüz.

İran (Basra) Körfezi ile Suriye-Irak topraklarına düşen Cezire bozkırı arasında kalan alüvyonlu ova. Büyük kesimi Dicle ve Fırat'ın getirdiği alüvyonlu topraklardan oluşan bu bölge, kurak ve çok sıcak bir iklimi olmasına, düzensiz ve az yağmur almasına karşın, suyu bol olarak nitelenir, çünkü içinden çok sa-

yıda ufak akarsu ve su yolu geçer; bunlar iki büyük ırmağın birleşip Şattülarap deltasını oluşturduğu güney kesiminde sazlık ve bataklığa dönüşür. Bu bataklığa dönüşmenin nedeni Dicle ve Fırat'ın o kesimdeki düzensizliğidir. Oraya zengin bir akışla varan bu iki ırmağın taşıdıkları, vadilerden süzülme-ten çok, alüvyonların oluşmasını kolaylaştıran yumuşak doğal setleri olan yataklardan akar. Ayrıca, Körfez kıyısının değişkenliği de rol oynar. Birçok jeolojik incelemenin kanıtla-dığına göre, bu kıyı önemli değişikliklere uğramıştır. Bu de-ğişikliklerin geriye dönüşlü bir canlandırma yapmamıza olanak verecek önemli noktaları Paul Sanlaville tarafından yakın za-manda ortaya konulmuştur". Ubeyd döneminden (V. binyıl) önceki binyıllarda buraların deniz suları altında kaldığı ve kı-yı çizgisinin çok gerilediği anlaşılmaktadır. Bunu deltanın ye-ni bir ilerleyişi izlemiştir. Söz konusu uzun süre yer yer bataklık ve sazlık olarak kaldığı düşünülmektedir. Bu su bolluğu ve onun getirdiği sulama kolaylığı, toprak bolluğuyla (deniz dü-zeyinden 150 metre yüksekliği aşmayan geniş düzlükler) da birleşince, toprağın pek verimli olmamasına ve tuz oranının artışı sorunu bulunmasına karşın, alüvyonlu ovayı, daha ilk yerleşme evrelerinden başlayarak yüksek verimli bir tarım bölgesi, özellikle tahıl tarımı bölgesi yapmıştır.

Cezire'nin hafif engebeli ve yüksekliği 200 ile 500 metre ara-sında değişen yaylaları. Bu yüksekliği aşan Cebel Sincer [Jebel Sinjar] gibi birkaç tepesi bulunan bu yüksek yaylaların iklim ve bitki örtüsü step tipindedir. Akdeniz ovasına oranla sıcaklık daha düşük olup kışlar da soğuk geçer. Yılda 200 milimet-re yağmur alan yerler eğrisi diye bilinen çizgi buradan geçerek bölgeyi ikiye böler. Toroslar'ın yamacındaki tepelerin yakı-nında bugünkü Türkiye-Suriye sınırı boyunca uzanan kuzey kesim, kaynak suları da içinde olmak üzere su bakımından zengindir ve bu durumuyla bol verimli kuru tarıma elverişli-dir. Öncelikle göçerlerin konakladığı güney kesim ise sulanma

olanağı bulunmayan tarımıyla büyük zorluklar içindedir, çünkü güneye indikçe çoraklaşır. Yine de bölgenin tümü düşünülürse, Dicle ve Fırat ile Fırat'ın iki büyük kolu olan Habur ve Balık çaylarının varlığı, su kıtlığını hafifleterek kararlı, yerleşik tarımcıların oturmasına olanak verir. Irmak yataklarının burada daha derin vadiler açan yüksek derecedeki dengeliliği, insan yerleşmelerinin çok daha sürekli olmasını sağlamıştır. Yerleşenler, binyıllar boyu, çoğu akarsu kıyısında bulunan aynı kesimleri, aynı sitleri seçmişlerdir.

Kuzeyde Toroslar'ın yamaç tepeleriyle, doğuda Zağros Dağları yamaç tepelerinin oluşturduğu bölge. Bu tepeler, alüvyonlu ve bozkır yapısındaki büyük düzlükleri çevreler, onlardan daha çok yağmur alır, birçok akar suyu ve su kaynağı vardır. Sıcaklıklar, bozkırın daha kuzeydeki kesiminden farklı değildir, fakat deniz düzeyinden yükseldikçe düşmeye başlar. Bu bölgede tarıma ve hayvancılığa uygun verimli kesimler vardır ve sulamaya gerek duyulmaksızın rahatlıkla tarım yapılır.

Güneydoğu Anadolu'nun yüksekliği 1000 metre ve daha fazlaya varan dağlık bölgesi (Doğu Toroslar). Kışları sert geçer, bol yağış alır; kışın kara dönüşen yağışlar, uzun yolculukları bu bölgede başlayan Dicle ve Fırat'ın en önde gelen besleyicisidir. Vadiler ve dağlar arasındaki ovalar çok verimli, fakat aralarındaki yüksekliklerle birbirlerinden iyice ayrılmış durumdadırlar. İki ırmağın vadileri, özellikle bölgeyi kuzeyden güneye doğru aşan Fırat'ın, tarihte Mezopotamya'nın daha düzlük bölgeleriyle çok önemli bir bağ oluşturmuş, Doğu Anadolu dağlarını Büyük Mezopotamya'nın bir parçası kılmıştır. Halbuki, Zağros Dağları'nın meydana getirdiği daha yüksek kesim ve İran yaylaları, Mezopotamya ile ilgili olmakla birlikte, hiçbir zaman onun bir parçası sayılmamıştır.

Mezopotamya'nın alçak kesimleriyle Toroslar-Doğu Toroslar ve Zağros Dağları arasındaki bağı kuran, bir yandan hayvanla-

rın yaylaya götürülmesi gibi mevsime göre değişen iniş çıkış gelenekleri, öte yandan taş, kereste, maden gibi hammadde- rin bunlardan tümüyle yoksun ova insanları üzerindeki çekici- liği olmuştur. Ne var ki, bu çeşitli gereksinimlerin işlevi hep aynı kalmamıştır. Henüz başat olmayan tarımsal ekonominin çeşitli biyotoplarda bulunan başka kaynaklarla asal bir bütün-leşmeyi gerektirdiği en eski evrelerde, Mezopotamya toplum- ları en çok Zağros Dağları yöresiyle etkileşmişlerdir Orta ve Son Kalkolitik (V. ve IV. binyıllar) çağlarda, hammaddeye olan gereksinimin artışıyla, içinden geçen ırmak vadilerinin rahat ulaşımı sağladığı Toroslar ile olan ilişki yoğunlaşmıştır.

Böylece, burada tanımladığımız Büyük Mezopotamya denilen yörenin tarihsel gelişmenin belli bir anında bir kaynağı oldu-ğunu görüyoruz. IX. ve VIII. binyıllar boyunca, tarımsal eko- nominin kendini kabul ettirdiği, ilk köylerin ortaya çıktığı baş- langıç evrelerinde bu yöre, bir bakıma, daha yaygındı, Suriye- Filistin kesimini de içine alırdı, ancak, büyük bölümünde he- nüz yerleşme olmayan alüvyonlu Mezopotamya ovası yöre- nin dışında kalıyordu. Neolitik Çağla Eski Kalkolitik Çağın daha yakın evrelerinde (VII. ve VI. binyıllar) durum önemli öl- çüde değişmiş, yeni bölgesel birimler yaratılmasının koşulları belirmiş ve bu birimler yazının ortaya çıktığı evrelere kadar, genel sınırları içinde, değişmeksizin kalmıştır. Alüvyonlu ova- ya yerleşmeye başlanmasıyla birlikte hem tarımsal ekonomide büyük bir gelişme olmuş hem de ırmak vadilerinde yeni yer-leşmeler ortaya çıkmıştır. Buna koşut olarak, domuz ve koyun yetiştiriciliği insanları bir yandan öte yana ve aşağıdan yuka- rıya hareketlere iter ve Zağros Dağları'nın yüksek kesimlerini gitgide dışta bırakırken yabanıl kaynaklardan özgür yararlan- manın ve avcılığın payı küçülmüştür. Daha önce de belirttiği- miz gibi, gittikçe kuzeye kayılmasının, hammaddelerden daha yoğun ve daha çeşitli biçimlerde yararlanma amacına bağlı ol- duğu anlaşıyor. Belli başlı iletişim yollarının doğrultmanı ar-

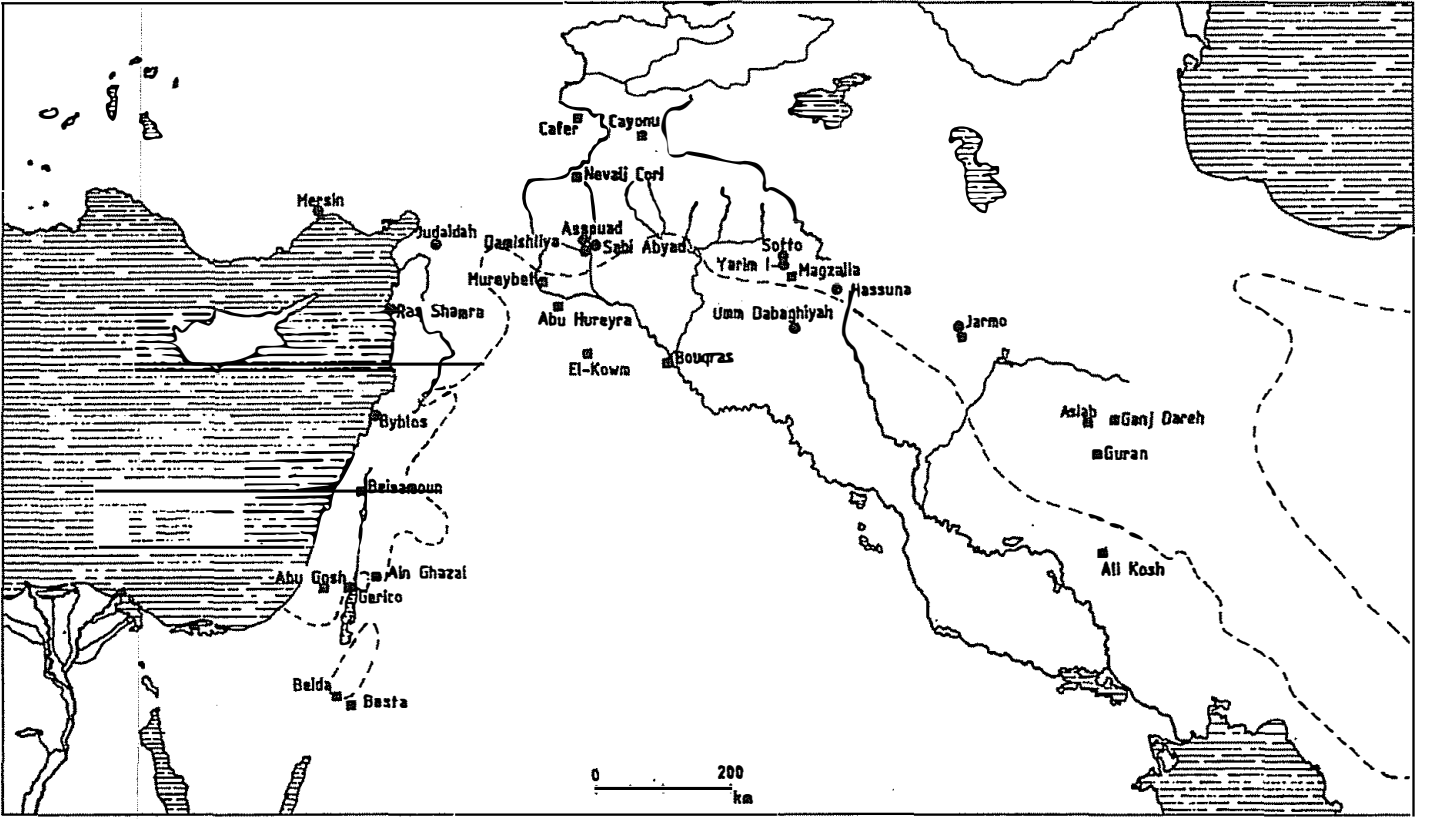
tık, öncelikle, konumuz toprakları yani kentlerin başlangıç evresindeki ilk büyük uygarlıklarının doğuşuna sahne olacak olan Büyük Mezopotamya'yı oluşturan kuzey-güney çizgilerini izlemekteydi. Akdeniz'in doğusu²³, artık kendi kendisine kültürel bir çekirdek yapmaya başlayan bu çevrimin dışında kalıyordu. Bu olayda Anti-Lübnan Sıradağları ve Şeria Irmağı boyunca çölleşmenin artışının rolü olmuşsa ve bu, Akdeniz kıyısını Fırat'ın yarı kurak havzasından ayırmışsa da, birincil etmen başkadır. Çeşitli bölgeler arasındaki etkileşim çevrimlerinin değişmesinde Mezopotamya ovalarında yerleşmiş toplumlar yeni bir belirleyici öge oluşturmuş, bunlar Dicle ve Fırat'ı birincil ulaşım ve alışveriş yollarına çevirmişlerdir.

III

NEOLİTİK OLUŞUM

Yakındoğu'nun ilk tarım topluluklarının özellikleri

Besin edinme yollarının doğal kaynakları doğrudan tüketmeden (avlanma ve toplama) üretime (tarım ve hayvancılık) götüren uzun süreç, 12000'den 8000'e kadar, yaklaşık dört bin yıl sürmüştür¹. Ancak biz burada sadece bu sürecin sonucuyla çakışan ve IX. binyıl sonu ile VII. binyıl başlangıcı arasındaki zaman parçasında ve irili ufaklı köylerin yayıldığı, çok yönlü bir tarımın yapıldığı ve belki -hâlâ sürmekte olan- öteki çevresel yararlanma biçimlerinin önüne geçtiği, belirli mimarlık yapıtları ve kültürel nitelikler gösteren çok geniş bir yörede yaşamış toplumları ele alacağız. Çanak Çömleksiz Neolitik B (İngilizce *Pre-Pottery Neolithic B* sözcüklerinden PPNB)² denilen bu dönemde birbirinden farklı fakat aynı zamanda birbirine bağlı bölgesel çekirdekler görülür; bunlar dağılımı bir dereceye kadar, daha önceki uzmanlaşmış avcılarla tarıma yeni başlayanların kültürlerinin coğrafi dağılımının aynı -Filistin ve Necef, Orta Kuzey Fırat, Zağros Dağları'nın batı yamacı (Irak Kürdistanı) ve daha güneydeki dağ etekleri (Kuzistan) ile Cezire'nin doğu kesimi- olup bu gelişmelerin öncelikle yerel niteliğini ortaya koyar (*betim 2*). Fakat genel görünümüne başka topraklar da katılır; bunların bir bölümü Güneydoğu Toroslar gibi verimli hilal²⁴ denilen yörenin^{III} çevresinde yer almıştır; sözkonusu dönemin sonunda güney kesime çölün sınırında, örneğin Orta Fırat vadisinden daha güneyde, Habur'un ayrıldığı noktadaki kesim (Bukras yerleşim yeri) ve bunun

Betim 2. Belli başlı Neolitik yerleşmeler. ■ Çanak Çömleksiz Neolitik B ve C (son evre) yerleşmeleri; ● Çanaklı Neolitik Çağ (Halaf öncesi evreler) yerleşmeleri.

batısındaki Suriye çölünün vahaları (El Kum) [El Kowm] gibi bir bölümü ekolojik bakımdan çok farklı kesimler eklerler.

Her ne kadar birbirinden ayırmamıza yarayan niteliklere sahipeler de, bu farklı bölgeler aynı zamanda çeşitli yollardan birbirlerine bağlıdırlar ve ayrı geleneklere sahip olabilen daha büyük dolaşım yöreleri gruplaşırlar. Belli başlı olarak iki yöre görürüz. Batıdaki Akdeniz'in doğusunu, Orta Fırat'ı ve Toroslar'ı içerir. Doğudaki de Zağros Dağları geleneği ile ilgili kesimleri kapsar. Dicle'nin batısındaki Cebel Sincer üzerinde ise ayrıca durmak gerekir. Burası, gittikçe daha fazla olmak üzere Zağros bölgesindekilere benzer topluluklarıyla yerel bir gelişme gösterirse de, batıdaki, özellikle Akdeniz doğu kesiminin kuzeyindeki yerlerle çok açık benzerlikleri vardır.

Ele alacağımız gelişme evrelerinin her birinde çalışmamızın ana izleğini köyleri birbirine bağlayan ilişkiler ile bu bağların ortaya çıktığı az çok yaygın bölgeler dizini oluşturacaktır. Çünkü bu bağlar, en azından, sosyo-politik birimlerin önemini ve büyüklüğü ile dışa ne kadar 'açık' olduğunu yansıtır. Elbette çeşitli insan topluluklarını birbirine bağlayan ilişkilerin baskın niteliğini yorumlayabilme, sadece o ilişkilerden kalmış elle tutulur ve eksikliği kaçınılmaz olan izlere dayandırılmaz. Yorum, ele alınan toplulukların her birinin toplumsal ve örgütsel yapısıyla ilgili başka bilgilerin edinilmesine bağlıdır. Topluluklararası ilişkilerin niteliği, ele alınanın karmaşık politik bağlamlar ya da eşitlikçi toplumlar olup olmasına göre çok değişir. Arkeolojik sonuçları değişik görünmese bile, bunlar ayrı gereklere ve ayrı işleyiş biçimlerine göre düzenlenir. Sorun, her şeyden önce, ayrı özneler olarak birbirlerini etkileyen birimleri teker teker ortaya koymaktır ve bu, iki düzeyde gerçekleşir. Biri, toplumsal ya da sosyo-politik özlerin yani toplumsal yapıyı (az ya da çok yaygın akrabalık ilişkileri) ve 'yönetim' organizmalarını paylaşan kişilerin topluluklarının tanınması düzeyidir; sözkonusu kişiler topluluk adına karar

veren ve o kararların verilme ve uygulanma yollarının ölçütlerini düzenleyenlerdir. İkinci düzey, bir bakıma, insan davranışlarının elle tutulur kalıntılarına dayanan arkeolojik bir araştırmada daha kolay ele alınabilir. Bu düzey, kültürel varlıkları yani bağlantılı maddesel öğelerin tutarlı bir bütünü meydana getiren ortak gereksinimler ve geleneklerden kaynaklanmış davranışların, bunlardan oluşan bağlantılı bütünlüğün bulunup çıkarıldığı düzeydir^{IV}. Ancak, çözümlemenin daha karmaşık yanı, 'toplum' ve 'kültürler' bağlantısının -bu ikisi her zaman çakışmaz- ortaya koyulması ve 'maddesel kültür' denilen şeyin ve değişimlerinin asal görünümünü hangi etmenlerin en güçlü biçimde belirlediğinin anlaşılmasıdır. Ele alınan toplum yapı ve politik kimlik bakımından ne kadar düşük düzeyde (eşitliğe dayalı aşiret toplumları), ne kadar akışkan, devinimli ise, grupları arasında ne kadar çok geçişme varsa, bunların belirlenmesi de o kadar zor olur.

Burada Son Çanak Çömleksiz Neolitik ile bunun bitiş evresindeki toplumların niteliklerini göstermeye çalışacağız. Bunlar Büyük Mezopotamya'da daha sonraki dönemlerde gözlemlenebilecek gelişmelere bir başlangıç oluşturur. İleride yayılma ve güçlenmeye olanak verecek yenilik öğelerinin en açık biçimde ortaya çıktığı yöre, Akdeniz'in doğusu ile Güneydoğu Toroslar'dır. Buralarda, zengin bir arkeolojik araştırma etkinliğiyle yapısal bir çözümlemeye geçebilecek kadar belgeye sahip bulunmaktayız. Burada yüzölçümü bir ile üç hektar arasında değişen önemli sitler vardır. Örneğin, Akdeniz'in doğusunda Eriha ve Ayn Gazel, Orta Fırat'ın kuzey kesimi üzerinde Mureybet, Toroslar'da Çayönü ve son evrede, Orta Fırat'ın aşağı kesiminde Bukras'ın [Bouqras] adları söylenebilir. Elimizde yeterince veri bulunmadığından sitlerin çoğunluğunun aynı boyutlarda olup olmadığını da bunların yalnız birkaçında kalabalık bir nüfusun toplanıp toplanmadığını da söyleyemiyoruz. Gerek Toroslar'daki yöre gerek Urfa ili içindeki Nevali Çori ve Malatya yakınlarındaki Cafer Höyük'ün Diyarba-

kır'daki Çayönü'ne göre epeyce küçük bir yüzölçümüne sahip oldukları sanılmaktadır. Yörenin tarımsal olanaklarına, yerleşme yerinin kaynağına ve toplumsal bakımdan temsil ettiği çeşitliliğe göre değişik yoğunlukta yerleşim yerleri kurulmuş olması düşünülebilir. Örneğin sözkonusu üç yerden sadece Çayönü'nün Çanak Çömleksiz Neolitik B zaman diliminin en eski evrelerinden başlayarak tümünü yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, buranın birtakım iç farklar (değişik büyüklükte evler bulunan kesimler) taşıdığı da bilinmektedir. Öyle ki, buranın çok köklü bir yer olduğunu, bir ana-yerleşme rolü bulunduğunu, belki sosyal topluluğun köken çekirdeği işlevini üstlendiği var sayabiliriz. Bu özel işlev, ileride göreceğimiz gibi, kamusal-kültürel yapıların sayısı ile doğrulanmaktadır. Böyle yapılar, bir yerleşmenin spor amaçlı toplanmalar ve ortak yaşamın töresel etkinlikleri ile ilgili bir işlevi bulunduğunu gösterebilir. Ne var ki, yerleşmeler arasında birtakım ayrımlar olabilir ama, nüfusun Akdeniz'in doğusu ile Anadolu yöresinin ilk tarımcı kültürlerinin ayırıcı ögesi olan yerleşiklik niteliğini taşıyan, doğal dengesi kolay bozulmayan yerlerde toplanması bu zaman diliminin özellikleri arasında yer alır. Bir önceki zaman dilimi olan Çanak Çömleksiz Neolitik A'dan ve, bir anlamda, daha küçük ölçüde, avcılık yapan ve seçerek bitki toplayan Natuf⁵ kültürü insanlarından beri kendini gösteren bu nitelik, herhalde nüfusun temel besini olan tahıllardan doğmuştur. Tahıllar, sürecin gelişmiş evresinde, tarımın öteki yaşam sürdürme yollarını geride bırakan gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Topluluğun besininin birinci kaynağı olan tarımsal hasadın yılın aynı zamanına rastlatılması, ayrıca bu işin el birliğiyle yürütülmesi, bilindiği gibi, topluluk içinde ileri bir işbirliğini gerektirir. Ayrıca, toplanan besinlerin zaman içinde yayılarak tüketilmesini sağlayacak bir ambarlama yapısı da gerekir. Tarım çalışmaları, tohum atmak, sürmek gibi en çok emek isteyen zamanla fazla hareket gerektirmeyen toplama zamanı arasına yayılan belirli çevrimlere bölünür.

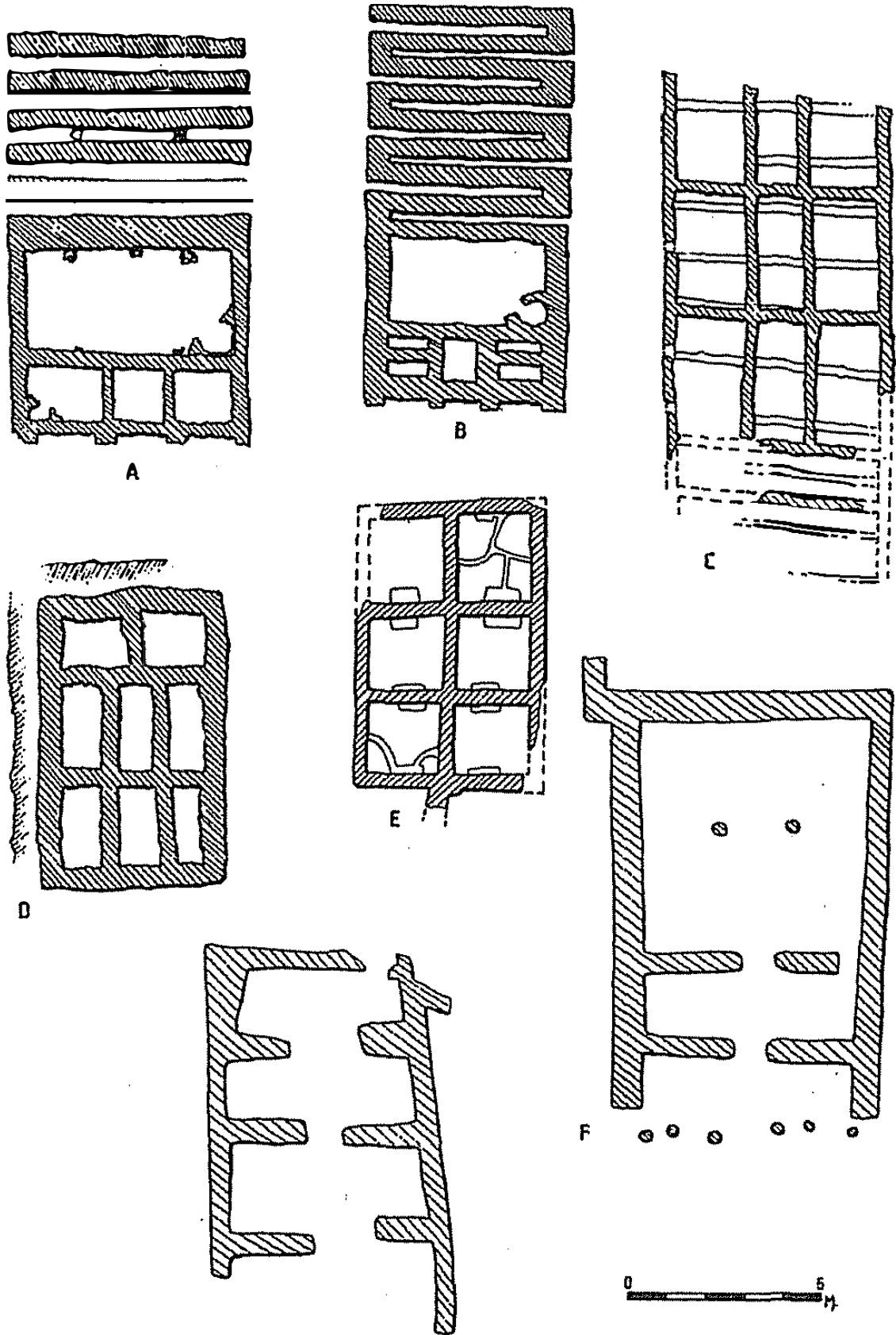
Bu, Zağros Dağları'run Neolitik topluluklarının buna benze-meyen yerleşikliği, tarıma daha az yer verilmesinden ve keçi-koyun yetiştirilmesi^v ile birlikte orman kaynaklarının daha yoğun ve daha uzun süre kullanılmasının daha eski bir gele-neği bulunmasından ileri gelebilir. Gerçekten de burada sade-ce küçük yerleşim yerlerine rastlarız; bazıları tam bir geçici konaklama yeri niteliği taşır; değişik yüksekliklere dağılmış-lardır ve çoğu zaman aynı doğal çevre kesimlerinde yaşayan-lardan çok, ayrı topografik kesimlerde oturan topluluklarla daha güçlü bağlar kurduklarını anlatan belirtiler bulunur. Uzak topluluklar arasında kurulmuş ve hayvanların otlaktan dağa, dağdan otağa göçünden ileri gelmiş olabilecek bu bağ-lantı, aletlerden ve maddi kültür denilen şeyin başka öğelerin-den belli olmaktadır^{vi}.

Akdeniz'in doğusu-Anadolu yöresindeki sitlerin yoğunluğu-na bir de mimarlıktaki dikkate değer gelişme ve içinde yaşa-nan yerleşmelerde ileri bir kalıplaşma, birtakım ortak ölçüt-le-re uygunluk eklenir. Ancak birkaç yerleşmede kesin olarak or-taya çıkarılmış olan bu durum, yörenin tümündeki -birbirine benzediklerini kabul edebileceğimiz- uzam kullanılmasının genel ölçütlerine uyar. Evler, çok düzgün, iyice belirli, arala-rında az çok bir boşluk bulunan uzun dikdörtgen biçimi bi-rimlerden oluşur. Boyutları arasında benzerlik ve yeterince tu-tarlık vardır. Sadece, birbirinden farklı, iç yüzölçümü 15 ile 30 ve 35 ile 55 metrekare arasında olanlar diye iki grupta topla-nırlar. İç uzamları genellikle yapının uzun eksenini enine ke-sen bölümlere ayrılmıştır. Bölümlerin sayısı, çoğu evde, üçtür. Büyüklükleri, ayrılığı besbelli olan işlevlerine göre, değişiktir.

Evlerin şu ya da bu biçimde böyle genel bir kalıba uymaları, çekirdek ailenin pek oynamayan birey sayısı, konut içinde yü-rütülen etkinlikler gibi, birbirine yakın gereksinimlerin varlı-ğına işaret eder. Yine de, bu gereksinimlere uygun çözümlerin bölgeye göre değiştiğini anlıyoruz. Özellikle, Akdeniz'in gü-

neydoğusunda gördüğümüz *pier houses* denilen modelle Toroslar'ın güneydoğusundaki model birbirinden ayrılır. Buraları için iyice standartlaşmış yani kalıpları çok belli ve zaman içinde değişme göstermiş bir mimarlık tipinin izlediği süreç belgelenmiş durumdadır (*betim 3*). Aralarında büyük değişiklikler olan, pek az sayıda kalıba uygunlukları görülen Filistin *pier house*'lerinde üç enine bölümde dört köşe bir oda ve daha dar iki yan oda bulunur. Dört köşe olanda çoğu zaman bir ocak vardır ve buranın asıl oturma odası olduğunu anlarız; yan odalardan en dar olanının bir kapı ağzı olduğu sanılmaktadır. Bu bölümler birbirlerinden enine örülmüş duvardan payelerle (*pier*) ayrılmıştır. Bunların arasında bir orta geçit vardır. Geçidin enine olduğu örnekler de görülür (*betim 3, F ve G*)^{vii}. Bu yapı çeşidinde boşlukların birbirlerine eklenmesi son derecede basittir ve ne amaçla kullanıldıkları pek anlaşılmasa bile bunların arasında işlev ayrımı bulunduğu da açıkça bellidir.

Anadolu konutlarının, özellikle en eski evrelerdeki yapılarda, durumu da buna benzer. Burada da ev içindeki iki ya da daha çok sayıdaki kesimlerin işlevsel özelliklerinde açık bir çeşitlilik olduğu gözlemlenir. Kesimler gerek çizim gerek yapılaş bakımından ayrıdır. Fakat bu bölgede, mimarlık örnekleri daha belirgin biçimde kalıplaşmıştır. Bu durum, daha sonra, Çanak Çömleksiz Neolitik B dilimi içinde, çeşitli zamanlarda, bütün yörede bu örneklerin hep birlikte ve türdeş olarak uğradıkları değişiklikle belgelenmiştir. İçinde yaşanan yerin geçirdiği bu gibi dönüşüm evreleri Çayönü'nde iyice belgelenmiştir. Orada en az dört tane kesinlikle birbirinden ayrı mimari tip vardır. Bunların bir o kadar da birbiri üstüne binmiş düzeylerde alt tipleri bilinmektedir. Yerleşmenin ilk evresi olan ve sazlardan ve çamurdan yapılmış yuvarlak yapıların üzerine kurulmuşlardır. Bundan da oranın sürekli yerleşim yeri diye seçilmeden önce de kullanılmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz^{viii}. Dört tip yapıdan ilk dördünde genel görünümün uzun dikdörtgen bi-

Betim 3. Çanak Çömleksiz Neolitik B konut yapıları. - A, B, D: Çayönü (Schirmer 1990'dan); C: Nevalı Çori (Hauptmann 1993'ten); E: Cafer Höyük (Cauvin 1989'dan); F, G: Eriha, Yiftael (Byrd, Banning 1988'den).

çimi oluşu, tek yapıların aralıklı olması, iç uzamın belli başlı olarak üç ya da dört tane enine kesime ayrılması değişmeden kalır, fakat o kesimlerin içindeki bölümler ve oraların kullanılmasına bağlı olduğu sanılan -örneğin zeminin döşenmesi gibi- birtakım ayarlamalar değişir. Özellikle, evlerin ilk iki tipinde (ızgara planlı evler [betim 3 A ve B] ve ara tip evler [betim 3 C]) sahanlıkların ya da birbirine yakın ve koşut, enine çekilmiş, aralarında boşluk ya da dar kanallar bulunan duvarların varlığı konutta ambarlanan toplanmış ürün ya da başka besinlerin korunması gereği ile açıklanabilir. Sözü edilen boşluk ya da dar kanalların yapılmasındaki amaç da evin bir bölümünün (birinci durumda) ya da tümünün (ikinci durumda) toprak zeminden iyice ayrılmasını sağlamaktır. Üçüncü tip evlerde (hücre planlı evler [betim 3 D]) bu altyapının olmaması, bir üst kat ya da tavan arası çıkılması olasılığına bağlanabilir. Böyle bir şey yapılabileceğini de hücreleri bölen üst yapı için yararlı bir destek oluşturabilen sık çapraz atkılı duvarlar göstermektedir. Konutun içine mal istif edilmesini, Çayönü'nde de Anadolu'nun başka sitlerinde de -en azından bugün elimizde bulunan belgelere göre- ortak ambar bulunmaması dolaylı olarak doğrular.

Yapılarda çekirdek aile mi yoksa kalabalık aile mi oturduğunu söylemek elbette zordur. Ne var ki, çok büyük olmayan boyutlar ve içerisinin ailenin çeşitli kesimlerine bırakılmış değil de (birbirinin aynı iki boşluk bulunmamaktadır) çeşitli etkinliklere ayrılmış ufak kesimlere bölünmüş olması, topluluğun oldukça تنها ve birbirlerinden iyice ayrı çekirdek ailelerden oluştuğunu düşündürür. Yapı bakımından bu çekirdeklerin kesinlikle birbirinin aynı olduğu anlaşılıyor. Bu aynılık evlerde de kendini göstermektedir; aynı yerde ve hemen hemen aynı biçimde yapılan evler, değişince de içteki işlev ve rol değişmesinden çok, tüm grup tarafından tek biçim olarak duyulan bir gereksinimi karşılamak üzere hep birlikte değişmişlerdir.

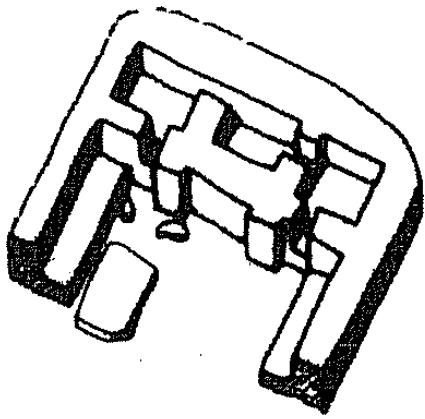
Bununla ilgili şuna işaret etmek gerekir ki, Çayönü'nde birkaç konut düzeyinin terk edildiği, kapı açıklıklarının isteyerek kapatılmış olmasıyla anlaşılmıştır. Bu, herhalde genel bir uzaklaşma idi ve bir bakıma topluluğun tümü ya da bir bölümü tarafından planlanmıştı. Bu kapatılmadan sonra bir de geri dönüşler olduğu anlaşılmaktadır. Topluca yapılmış olan bu dönüşlerde oturma/yaşama isteklerinde yaygın bir biçim değişikliği görülür; bu, evin planının genel bir dönüşüme uğramasından bellidir. Öte yandan, daha önce de söylendiği üzere, kazıları yapılmış ve her ikisi de Çayönü'nden epeyce uzak bulunan Nevalı Çori^x ve Cafer Höyük^x yerleşmelerinin binalarında bunlar, birincidekiler ara tip evresinden, ikincidekiler hücre planlı tip evresinden olmak üzere Çayönü binalarına benzer yapılardır- rastlanan aynı mimari biçiminin belli ettiği gibi, bu değişimler toprakların tümündeki topluluğu kapsamıştır.

İçinde yaşanan yapılar birbirlerine son derecede benzerler ve bu, oralarda oturan toplulukların temelde eşitlikçi olduğunu gösterir; yine de Çayönü'nün içinde yaşanan iki kesimi arasında ufak bir ayrım gözlemlenir. Batı kesimde yapılar genellikle daha ufak ve çakmaktaşı ve obsidiyen²⁶ kırma gibi etkinlikler için kullanılan evler arasındaki boşluklar daha büyüktür. Doğu kesimde yapıların boyutları daha büyüktür ve bu, özellikle son evrenin yarı değerli taşlardan yapılmış gerdanlık ve benzeri gibi özenle yapılmış malzeme içeren hücre planlı evlerinde iyice bellidir. Doğudaki konutların böyle öne çıkmasıyla birlikte o kesimdeki-bazıları çok büyük olan- özel yapıların varlığı da gözlemlenir. Bunların kamusal yapı olduğu hemen hemen kesindir; bir bölümü dinsel de olabilir. Bunlardan hücre planlı olanlar arasında yaklaşık 50 x 25 metre ölçülerinde açık bir alan, bir "plaza" bulunur; bu, hayvan kesimi gibi ortak etkinliklere ayrılmış olabileceği gibi, tabana çakılı ve yükseklikleri bir metreyle iki metre arasında değişen biri kırmızıya boyanmış, öteki yoğrularak yapılmışa benzer iki dizi taş ba-

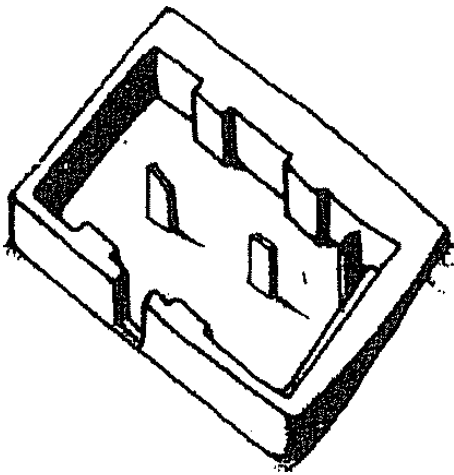
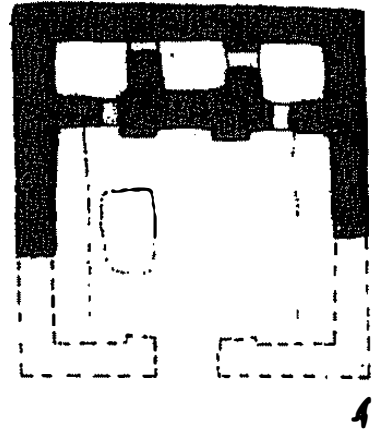
kılırsa, dinsel törenler ya da düşünsel etkinliklerin yürütüldüğü bir yer de olabilir.

Gerçek anlamda dinsel yapı üç tanedir; bunlardan her evrede yalnızca biri bulunur ve bunlar, konutlarla birlikte hafifçe kuzeye doğru kaymaları sayılmazsa; her defasında aynı bölgede yapılmıştır (*betim 5*). Ayrımları ve özellikleri olsa da, genel nitelikleri temelde benzer: Uzun yana açılan büyük bir dikdörtgen salon vardır, duvarlar sütunlarla süslenmiştir ya da süsleyici payandalara dayanır, taban titizlikle hazırlanıp son aşamadan geçirilmiştir. Tabanlı Yapı (*terrazzo building*) denilen tek bir örnekte taban, kırmızı boyalı olup kalkerli bir maddeyle çizilmiş beyaz şeritlerle süslenmiştir (*betim 4*). Çok sayıda kişiyi almak üzere yapıldığını düşündüğümüz salonda (boyutlar 6x9 ve 9x11,5 metre arasında değişir) dinsel nitelikli kabul edilebilecek öğeler vardır. Bunlar ya tabana, *plaza*'da gördüğümüz gibi, dikey stel biçiminde oturtulmuş ya da masa konumunda yatay yerleştirilmiş büyük taş levhalardır. Masa konumunda olanların adak veya kurban amaçlı olduğu düşünülebilir, çünkü bunlardan birinde insan ve sığır kanı izi bulunmuştur. Yapıların en yenisinde, Tabanlı yapı^{x1} denilende, levhanın yerinde kenarları taştan çembersel bir çukur vardır. Bunda da insan kanı bulunmuştur. Birden fazla kez yapıлып değişikliklere uğramış olan, kafatası binası ya da *skull building* denilen bir ara evre yapısı, bu bağlamda, özel bir önem taşır. Değişikliği, girişin karşısına gelen duvarı boyunca bir dizi kap bulunmuş, bu kapların özelliği uzunlamasına kesilmiş taş kapaklarla örtülü olmasıdır. İçlerinde 70 tane insan kafatası bulunmuştur. Daha eski evrelere ait yapılardan da 400 kadar insanın iskeleti ya da iskelet parçası gün ışığına çıkarılmıştır (*betim 4a*).

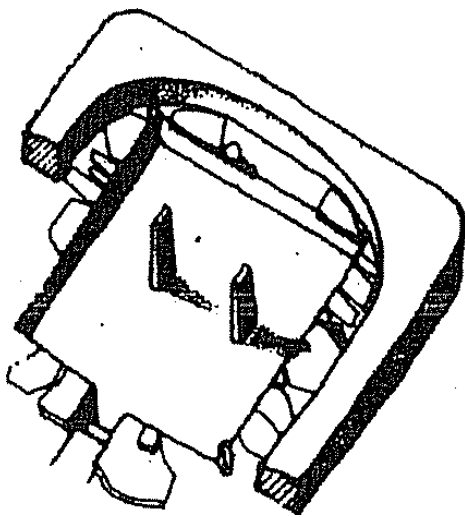
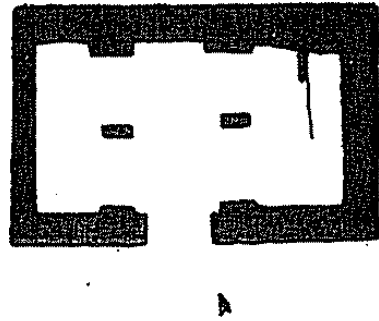
Çanak Çömleksiz Neolitik B insan topluluklarının Akdeniz'in doğusunda da kafatasına yönelik bir inanç ilgisi taşıdıkları görülür; orada kafatasları evlerin içine, bazen bir kaide üzerinde olmak üzere, konulurdu; kil, kireç ve bitümle işleminden geçiril-

A

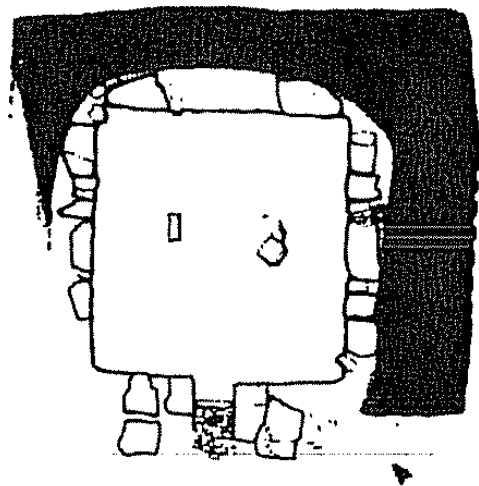

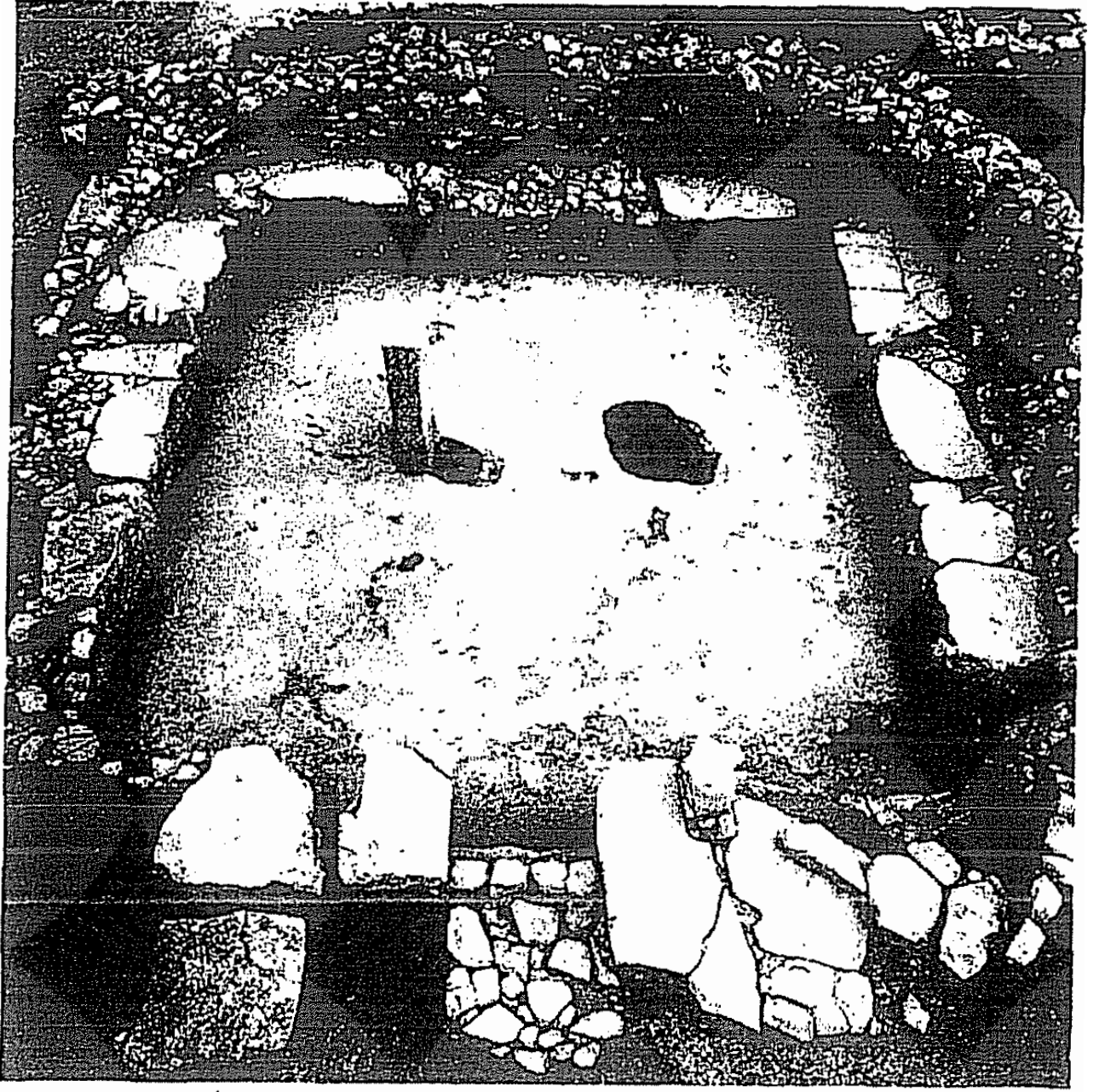
B

a

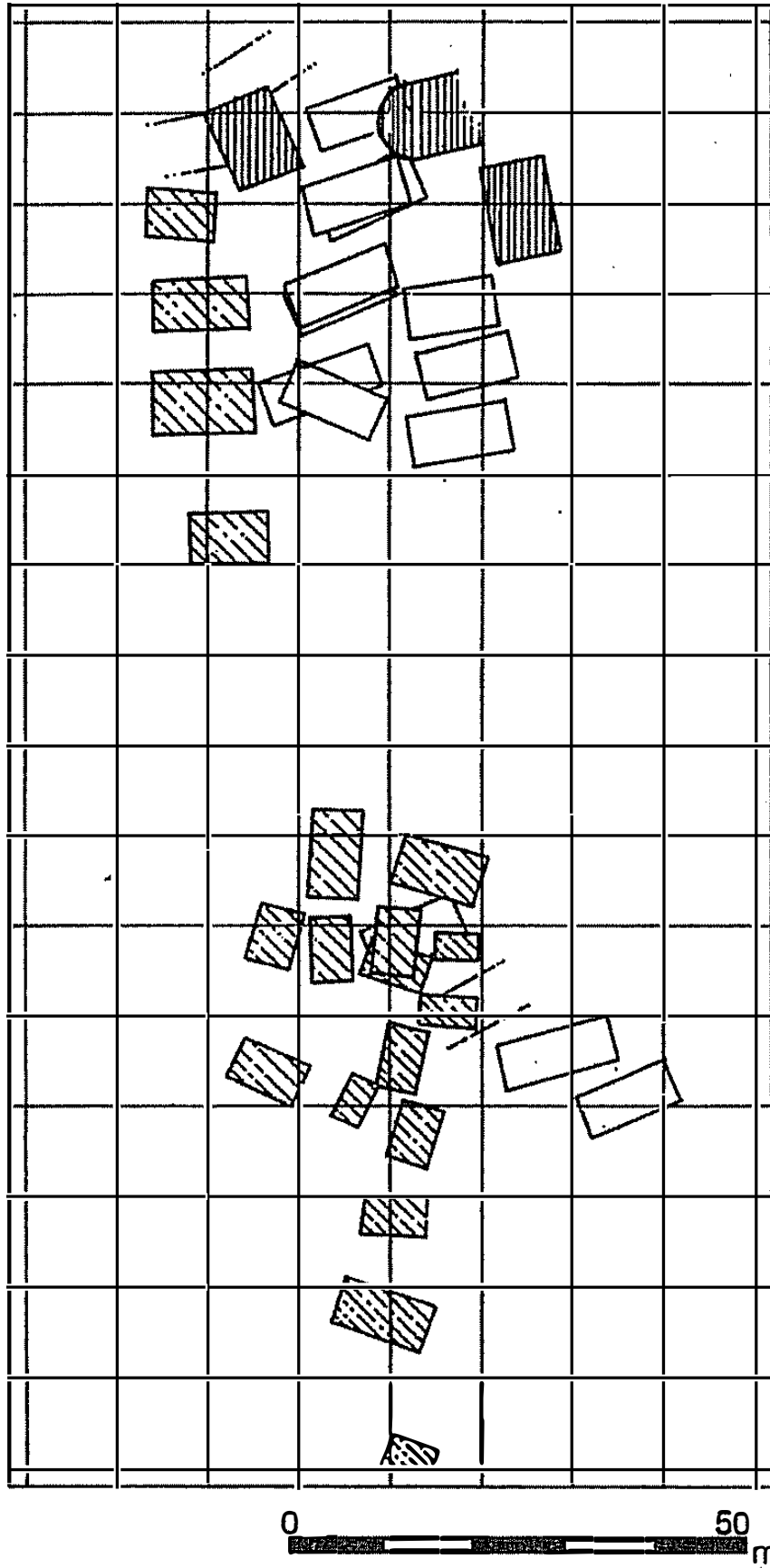
C

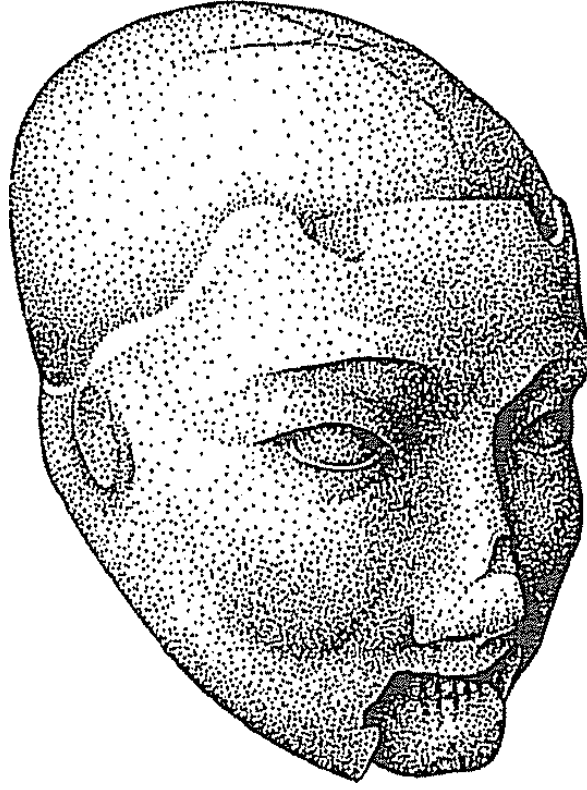
b

Betim 4: a) Çanak Çömleksiz Neolitik B kamu yapıları. - A, B: Çayönü; C: Nevalı Çori (Schirmer 1990 ve Hauptmann 1993 tarafından üzerinde çalışılmış biçim); b) Nevalı Çori'den bir bina (Hauptmann 1993'ten).

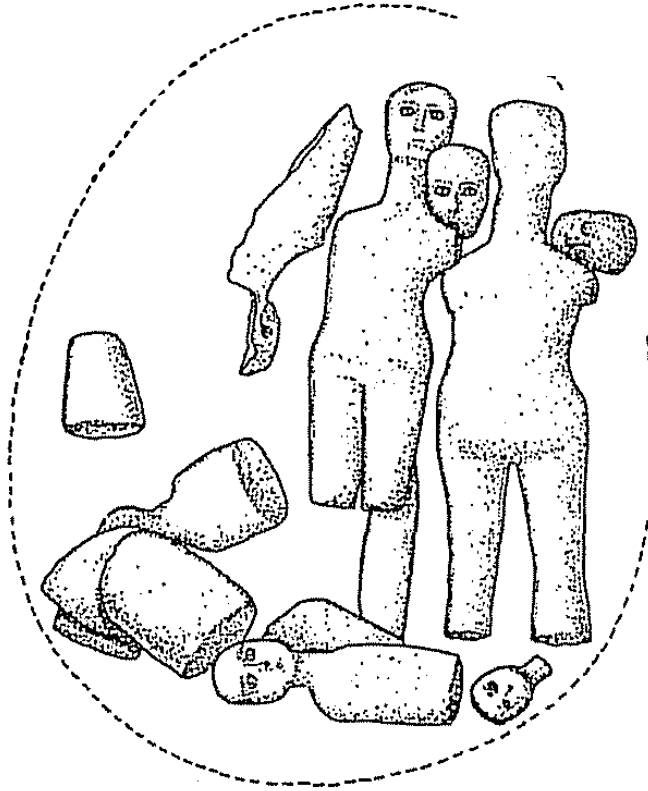

□ Izgaralı plan ▨ Hücreli plan ■ Dinsel planlar

Betim 5. Çayönü şematik planı (Schirmer 1990 ve Özdoğan, Özdoğan tarafından üzerinde çalışılmış biçim 1989).

a

b

Betim 6. a) Eriha'da bulunmuş kafatasının tamamlanmış biçimi; b) Aynı Gazel'den heykelcikler (Cavin, 1994 içindeki resimlere göre çizilmiştir).

diği, bir biçim verildiği, bu yolla çehrenin ve daha seyrek olmak üzere saçların yeniden biçimlendirildiği olurdu. Gözevlerine istiridye kabuğu ya da başka bir madde oturtulurdu (*betim 6a*). Kafatasına verilen önem Flannery tarafından incelenmiş ve sözkonusu toplumlarda bir dinsel saygının işareti olarak kabul edilmiştir. Bu, atalara beslenen bir saygı, toprakla insan arasında tarımın yerleşmesiyle güç kazanan ilişkilere ve insanın toprağa ait oluşunu, toprak üzerindeki haklarını düşünsel düzeyde öne çıkarma gereksinimine yapısal olarak bağlı bir saygıdır.

İnsan topluluklarının gittikçe daha büyük yapılanmaya ve gittikçe daha kapsamlı aile ilişkilerine dayanan bir kimlik edinmelerinin bu gereksinimle ilgili olduğunu düşünebiliriz. Aile ilişkileri birden fazla topluluğu ortak atalardan inen bir çizgiye sokarak geniş bir toprak üzerinde güçlü bir toplumsal tutarlık için gerekli temelleri atar ve aile bağlarına dayanan toplumsal basamaklanma ya da hiyerarşi denilen şeyin ortaya çıkışını kolaylaştırır.^{xii} Toplumun kalan nitelikli örgütlenmelerine dayanan bu yapı çeşidi, genellikle, töreselliğin görünümünü belirginleştir, öne çıkarır; ayrıca bu töreselliği uygulayan ve ilk önderin soyundan gelmiş, çoğu zaman tanrısallaştırılmış olan kişilerin topluluğun yaşamıyla ilgili birincil kararlar üzerindeki denetimini de yasallaştırır. Bu da, genellikle, toplum içinde başkalarından daha yüksek konumda aileler ya da kişiler yaratır. Bu kişiler tanrısallaştırılmış ataya ayrıcalıklı bir bağla bağlı bulunduklarından konumları meşrulaştırılmıştır ve bunlar grubun yapıp ettiği işlerin başarısını kendi yürüttükleri dinsel törenler aracılığıyla güvence altına alırlar. Her ne kadar bu toplum tipinde temel 'politik' birim köyse de, çeşitli köyler arasındaki akrabalık bağları ve başka yakınlıklar daha geniş ve boyutları amaca göre değişen 'politik' varlıklar halinde örgütlenmiş bir topluluk yaratır. Amaç sözcüğu ile Lucy Mair'in Doğu Afrika'da geleneksel politik sistemler hak-

kındaki ünlü kitabında “yaygın yönetim”^{xiii} dediği modeldeki tipte, zaman zaman girişilecek edim ve verilecek kararları kastediyoruz. Bu politik birimlerin başında çeşitli öbeklerden kişiler ya da yaşlılar kurulu, yerel din büyükleri, tüm topluluğun din büyüğü, vb. gibi ‘kurum’lar bulunur. Bunun sonucu olarak da, toplantı yerleri ve kutsal yerler yapılır. Bunlar yerel düzeyde olabildiği gibi özel günlerde kullanılmak üzere tüm topluma açık da olabilir.

Bu tip bir toplum modeli, bence, Akdeniz’in doğusunda ve, daha açık olarak, Güneydoğu Toroslar’da arkeolojik verilerin Çanak Çömleksiz Neolitik B ile ilgili olarak çizdiğine çok iyi uyar. Yani burada önümüzde bulunan, iyi yapılanmış, çok kesin kurallı, belki özerk köyler durumunda örgütlenmiş, seçimlerle ve çözümlerle somutlaşan, geniş olan fakat kalıcı olmayabilen yani belirli zamanlarda belirli amaçlarla oluşabilen ‘politik’ topluluklar olarak ortaya çıkmış gruplardır. Kalıcı olmayabilen diyoruz, çünkü merkezzel ya da sağlam konumlu politik örgütlerden bir iz yoktur, halbuki düşünsel-dinsel alanla töresel alanın toplumsal tutarlıkta önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor. Ortak törenler ve inançlar birbirine çok benzer tapınaklar yapılmasına yol açmıştır. Bunu, Nevalı Çori’deki büyük tapınağın Çayönü’nde bulunan ve onunla çağdaş olan tapınaklara çok benzemesine bakarak söylüyoruz. Söz konusu benzeyiş gerek mimarlık bakımından gerek doğrudan doğruya tapınçla ilgili, örneğin tabana sağlamca tutturulmuş steller gibi nesnelerden anlaşılmaktadır (*betim 4a ve b*). Nevalı Çori’deki tapınak da Çayönü’ndekiler de sadece tek bir amaçla, köyün kullanımına açılmış olarak yerel tapıncın uygulamalarına mı yanıt verirlerdi, ya da buralarda -veya iki sitten sadece birinde- daha geniş bir topluluğun dinsel törenleri mi yürütülürdü, bunu kestirmek kolay değildir. Her ne olursa olsun, Çayönü’nde tapınç yerleriyle yerleşmenin en büyük ve en özenli evlerinin bağlantısı, töresel işlevlerin

yüksekçe statüde ailelere bırakılmış olduğunu ya da en azından o ailelerin sivrilmelerinin düşünsel-dinsel bir yönü bulunduğunu gösterir.

Arkeolojik belgeler Akdeniz'in doğusunda töreselliğin güçlü rolünü, komşu Toroslar halkı için olduğu gibi, büyük dinsel yapılar aracılığıyla ortaya koymaz, fakat yine de bu rol, kafataslarına gösterilen özel saygı çevresinde dönen törenler ve başka töresel uygulamalarla belli olur. Söz konusu töresel uygulamalara kanıt olarak belirli ölçülerde yapılmış, çehre çizgileri kırmızı boya ve zift ile belirlenmiş, gözevlerine birer yumuşakça kabuğu yerleştirilmiş kireçtaşı ve alçıtaşından heykelcikleri gösterebiliriz. Bu konuda en büyük buluntu, Ürdün'deki Ayn Gazel'de [Ayn Gazal] ortaya çıkarılan otuz kadar heykelcikten oluşur. Bunlardan bir bölümünde yaklaşık 90 santim yüksekliğinde bütün insan betimi, bir bölümünde de sadece yaklaşık 60 santim yüksekliğinde büst vardır. Bir kamış ya da bir saz çevresinde yoğrulmuş olan bu heykelcikler bir çukur içinde bulunmuştur^{xiv} (*betim 6b*). Zaten ileri derecede zengin anlatımlı bir heykeller grubuna Anadolu'da da çoğu zaman rastlanır; Nevalı Çori tapınağında sıradışı değer taşıyan taş yapıtlar bulunması da bunun kanutlarından^{xv}.

Ortak istekler, benzer yanıtlar, fakat Akdeniz'in doğusu ve Güneydoğu Anadolu'nun benimsediği biçim açısından değişik çözümler ortaya koyan bu son öge, bizi bu insan toplulukları arasındaki ilişkiler sorunuyla karşı karşıya getiriyor. Çünkü, gördüğümüz gibi, bu topluluklarda ortak olan, büyük ölçüde tarıma dayanır bir tip en alt düzey geçim ekonomisidir. Buna, topluluğun çekirdek ailelerle yapılandığı, o ailelerin benzer gereksinimlere göre bölümlenmiş, örneğin enine üç parçaya ayrılmış evlerde oturduğu, tapıncın, özellikle ataların kafataslarına duyulan saygının payı büyük olan bir tip denebilir. Taş aygıtlarda da birçok benzerlik ve koşutluk gözlemlenir; örneğin, Byblos uçları denilen bir tip 'mermi' ya da bazı ufalama

teknikleri gibi benzerliklerden söz edilebilir. Aynı zamanda, bu bölgelerin her biri özgün tipolojik seçimlerine ve birbirine bağlı fakat aynı olmayan kültürel geleneklere sahip en az üç tane çekirdek bölgeyi iyice birbirinden ayırt etmemize olanak veren yönleri vardır. Bu bölgeler, Akdeniz'in doğusunun güney kesimi, Orta Fırat ve Güneydoğu Toroslar'dır. Yapısal nitelikler arasındaki benzeşme, biçimsel çözümler arasındaki farklar, bunlara bir de geniş bir yeryüzü parçası üzerinde birçok biçimsel/tipolojik öğeler dolaşması olgusu da eklenince, gruplar arasındaki ilişkilerin kalıcılığına neden olabilir. Gruplar derken, eskilik derecesini bilemediğimiz ortak bir kökeni olabilecek ve çok geniş topraklara yayıldıkları için sonradan farklı bölgesel nitelikler edinmiş, birbirinden ayrı 'sosyo-politik' varlık halinde örgütlenmiş gruplardan söz ediyoruz.

Geniş toplumsal birimin içinde yani tek bir boya ait köylerin arasında mı yoksa o topraklar üzerinde bulunan başka birimler arasında mı geçtiğini bilmediğimiz sürtüşme, uyuşmazlık, çatışma olayları, önemli savunma yapılarıyla saptanır; ancak pek az durumda belgelenmiştir. En bilinen örnek, Eriha'da Çanak Çömleksiz Neolitik A zaman diliminden kalma yerleşim yerinin çevresindeki surdur. Bu ünlü surun boyutları pek büyük olup 8,5 metre yüksekliğindeki kulesi bugüne kadar gelebilmiştir.

Savunma amacıyla yapıldığı hemen hemen kesin olan bir başka sur örneği daha bilinir; bu, bir sonraki zaman diliminden, Çanak Çömleksiz Neolitik B'nin geç evresinden olup Doğu Cezire yaylasında, Cebel Sincer'de bulunan Mahzaliye [Mazalia, Maghzaliyah] sitindedir^{xvi}. Epeyce küçük olan ve bir parçasının VII. binyılın son kesimi boyunca var olduğu sanılan burası, kendi özgün yapısal ve örgütsel niteliklerini taşıyan, fakat aynı zamanda Orta Fırat ve Doğu Toroslar kültürleriyle de bağlantılı bulunan yerel bir görünüme sahiptir. Öte yandan, daha küçük ölçüde olmak üzere, Zağros Dağları bölge-

siyle de bağlantısı vardır. Bu da, iki bölge arasında yer aldığı için doğal görülebilir. Batıdaki ilişkiler, taş aletler (Byblos uçları, *Çayönü aletleri*) gibi çeşitli el sanatları ürünleriyle, taş sanayinin dörtte üçünü karşılayan ve en eski katmanları Bingöl'de bulunan obsidiyenin geniş çapta kullanımıyla, Orta Fırat üzerindeki Bukras yerleşmesinde belgelenmiş çanaklara çok benzeyen taş çanaklar gibi somut kanıtlarla belli olur. Ayrıca, daha önce de söylendiği gibi, doğu tipinde, Cermo [Jarmo] sitinde benzerleri bulunan birtakım nesneler, taş bilezikler, kilden heykelcikler vardır. Fakat batı kesimi ile çok önemli bağlara sahip ve daha güçlü toplumsal anlamlar taşıyan alan, konut mimarlığı alanıdır. Örneğin, Mahzaliye'da, eski evreye ait, taş temel üzerinde, içi uzun eksenle enine kesişen ve geniş açıklıklar bırakan duvarlarla bölünmüş dikdörtgen biçimi ufak yapılar görürüz. Bunlar Akdeniz'in doğusundaki *pier house*'ları andırır; daha yeni evrelerdeyse çok büyük evler ortaya çıkar. Bunların planı Orta Fırat üzerindeki Ebu Hureyra [Abu Hureyra] sitinde görülen yapılarıinkiyle hemen hemen aynıdır; yani enine bölünmeler aynı kalmıştır, ancak evin bazı kesimlerinde, genellikle orta kesiminde uzunlamasına bir bölünme eklenmiştir.

Konut olarak kullanılan yerlerin bölümlere ayrılma modeli Mahzaliye'da da Akdeniz'in doğusu-Anadolu'ya ait zengin ve kökleşmiş gelenek içinde yer alır ve, daha önce gördüğümüz gibi, maddesel kültürünün birçok başka ögesi, buranın o bölgelerle bağları bulunduğunu düşündür; fakat bunlara karşın, orada oturan topluluğun ekonomik yapısının batı modelinininkinden önemli ölçüde ayrıldığını sanmaktayız. Çünkü yerleşim yeri, Fırat vadisinde ve Toroslar'da kurulmuş çağdaşlarından çok daha küçüktür ve yaşamın temelleri, her ne kadar gelişmiş bir arpa, mercimek, fiğ, keten ve buğday çeşitleri (*T. monococcum*, *T. dicoccum*, *T. compactum*), tarımına dayanıyorsa da, aynı zamanda, bir karma yöntem izleniyordu, örneğin ke-

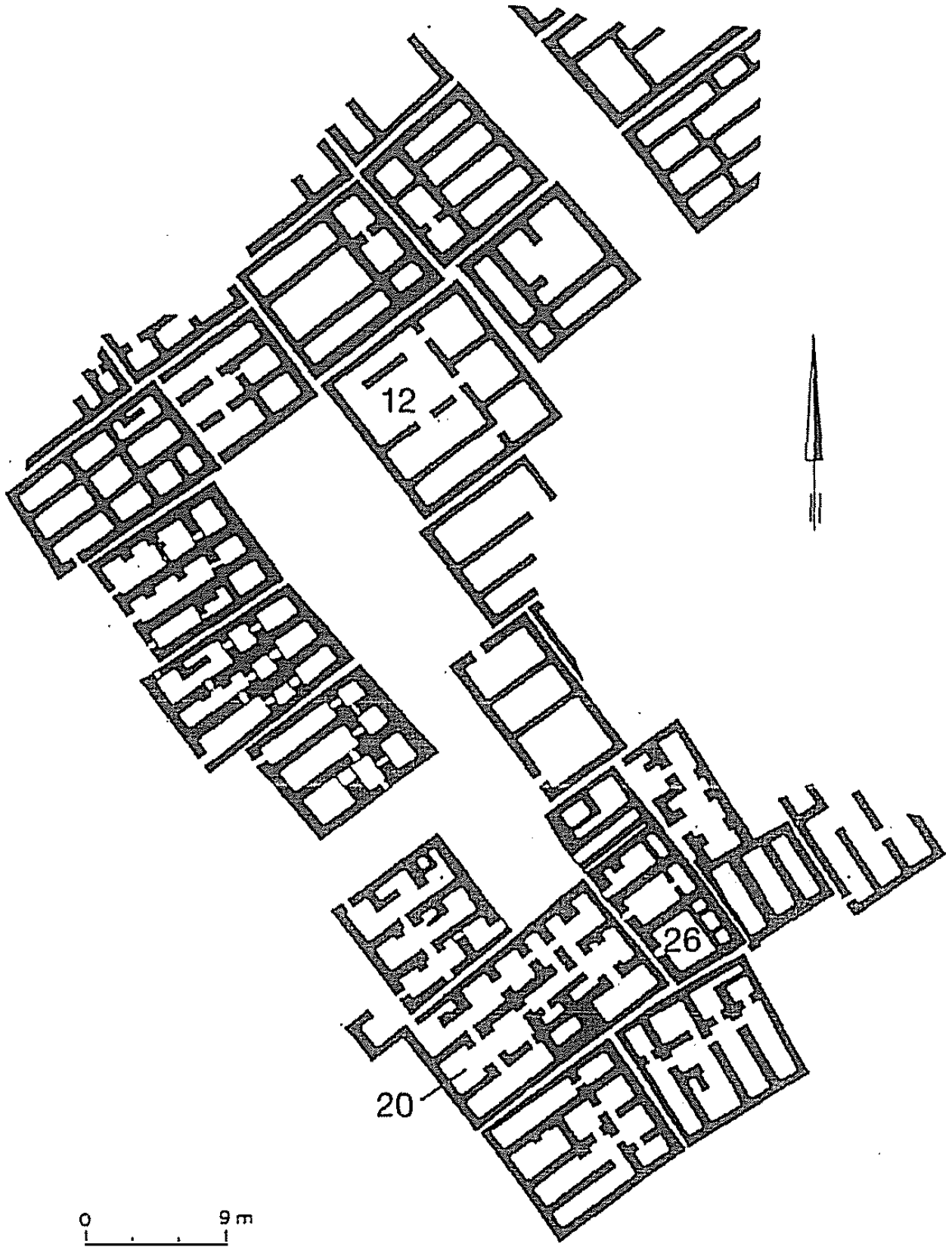
çi-koyun yetiştirilmesi ve avcılığın (bulunan hayvansal kalıntıların %60'ı ormanda yaşayan türlere aittir) payı büyüktü. Herhalde sitin Cebel Sincer yamaçları boyunca yer alması da bu etkinliği kolaylaştırırdı, çünkü bu konum hem bozkırın hem yüksek bölgelerin kaynaklarına kolaylıkla erişilmesine elverişlidir. Kökeni başka bir bölge olan grupların yerel koşullara uymasını ve yörede varlığı saptanmış daha eski biçimlerle (Kermez Dere ve Nemrik sitleri) başlayan bir yerli geleneğin gelişmesini ve başka gruplarla temaslar sonucunda yeni öğelerle zenginleşmesini gösteren bu ekonomi tipinin gittikçe Zağros modeline yaklaştığını anlıyoruz. Her ne olursa olsun, yaşamın çevreden geçinilerek sürdürülmesini gösteren bu şema, Akdeniz'in doğusu ve Toroslar'ın Çanak Çömleksiz Neolitik zaman diliminin geç evresinde gözlemlenen modelinden çok ayrı bir şeydir ve belki toplumsal tutarlığı pek güçlü biçimde sağlayamamış gruplara ait başka çeşit bir örgütlenmeyi gösterir. Bu dönem boyunca, Cezire'nin doğu kesimini niteleyen topluluklar, çeşitli etkinlikler gösteren ve bir dereceye kadar hareketli olan ufak birimlerdir. Mahzaliye'daki büyük taş bloklarla yapılmış yüksek surun varlığı da buna bağlanabilir. Aynı topraklar üzerinde etkin denetim yöntemleri düzene sokulmamış ve çatışmaya eğilimli çeşitli toplulukların varlığı, malların korunması gereğini doğurmuş olabilir.

Sınırlı sürelerle ya da dönüşümlü -yani bir süre uzaklaşıldıktan sonra birden çok kez geri dönülen- olarak veya av mevsiminde oturulan ufak boyutlu köylere yerleşmiş küçük ve dağınık gruplar oluşmasına yol açan bu sosyo-ekonomik model, Neolitik zaman diliminin daha sonraki evrelerinde iyice oturacak ve bin yıl kadar bir süre Dicle'den Fırat'a kadar bozkır dağ eteği şeridinin niteliğini belirleyerek, ilerideki Halaf kültürünün temelini ve kökünü meydana getirecektir.

Şu halde, VII. binyıl başlarında Cezire'nin doğu kesiminde hareketliliğe ve ekonomik seçimlerin çeşitliliği ve esnekliğine da-

yanan yaşam biçimleriyle toplumsal tutarlığı ve iç düzenlemesi düşük derecede olan toplumlar belirginleşirken Suriye toprakları üzerindeki Orta Fırat bölgesinde de batının Çanak Çömleksiz Neolitik parlak kültürlerinin son gelişmelerini görürüz. Bunların arkasından bu özel büyüme tipinin kesintiye uğradığı bir bunalım dönemi gelir, ondan sonra da gerek Akdeniz'in doğusunda gerek Anadolu'da toprak düzeni ve toplulukların örgütlenmelerinde derin değişiklikler olur. Akdeniz'in doğusunda Çanak Çömleksiz zaman diliminden görünümeler son olarak Orta Fırat yöresi kabul edilen kesimde bulunan Ebu Hureyra gibi bazı sitlerde, ayrıca bu görünümelerin o zamana kadar saptandığı toprak şeridinden daha güneyde ve daha kurak kesimlerde Bukras ve El Kum gibi sitlerde görülür. Bu son iki sit özellikle Neolitik toplumların yeni düzenlenmelerine yol açabilecek bir evrimin başlangıcını işaret eder. Örneğin Bukras'ın ekonomisi, yerleşim yerinin güneyine düşen geniş bir vadide ya da Fırat vadisinin alüvyonlu topraklarında yapıldığını sandığımız tarımdan başka, bir de, önemli ölçüde hayvancılığa da dayanır; yetiştirilen hayvanlar arasında başta keçi-koyun gelir, önemli ölçüde de sığır ve domuz vardır. Aynı tip hayvancılığın Ebu Hureyra'da da yürütüldüğü belgelenmiştir. Öküz ve evcil domuz artık Büyük Mezopotamya'nın Neolitik ve Kalkolitik toplumlarının geçiminde değişmez bir yere oturmuş, hem yerleşik ve hem göçer nitelikler taşıyabildiği için çeşitlilik gösteren bir hayvancılık yaratmıştır. Bu hayvancılık, ileride, tarımla birlikte, yaşamı en sadesinden sürdürme yollarının dayanaklarını ve kapital birikiminin olanaklarını genişleterek tam bir karma ekonomi meydana getirecektir.

Bukras'ta gözlemlenebilen bir başka yenilik konut yapılarının planlarının, ve ondan da çok, boyutlarının gösterdiği büyük çeşitlenmedir (*betim 7*). Bu çeşitlilik bir yandan toplum içindeki farklılaşma süreçlerinin izlediği yolu, öte yandan yapıların amaca göre çeşitlenmesinin ortaya çıkışını gösterir. Toplum

Betim 7. Bukras'ın planı. (P. A. Akkermans ve ark. 1981'den).

içindeki bu farklılaşma, -Çayönü'nde daha Çanak Çömleksiz B zaman diliminde bulunduğunu tahmin ettiğimiz- ayrı statülerde toplumsal grupların doğuşuyla ve bu grupların bazılarında (ev 20 ya da 12) bulunduğunu varsaydığımız saygınlığın doğrulanmasıyla kendini gösterir. Yapıların özel bir işlevin gerektirdiği amaca göre çeşitlenmesine gelince, yapılardan özellikle bir tanesinin, planı ve açıklık bırakılmamış kulübele- rin ve oda içinde aralarında geçiş bulunmayan küçük kapların varlığı gibi iç düzenlemesiyle ötekilerden ayrılan birinin (26 no.) ürünlerin saklanması ve işlenmesi için yapıldığı sanılmaktadır^{xvii}. Fakat bu yapının varlığı, ortak ambarlamanın olağan bir uygulama olduğunu ispatlamaz. Çünkü hem yapının boyutları ve konumu böyle bir işleve uygun değildir, hem de evlerin hepsi, aynı zamanda, besin saklamak için gerekli düzeneklere sahiptir. Bu bakış açısından, Bukras halkının örgütlenmesi Çanak Çömleksiz Neolitik B zaman dilimi toplumunun modelinden, özellikle Toroslar'da bulunan sitlerde gördüklerimizden çok ayrılmaz. Ancak, Bukras'ın genel yapısında bir yenilik vardır, eşgüdümü ve ortak çıkarları yürüten aileler olması durumunda, ürünlerinin saklanmasında ya da topluluğun artan ortak malını yönetmekte bir ya da birkaç eve güvenildiği anlaşılmaktadır. Fakat burada Çanak Çömleksiz B topluluklarının ayrıncı bir niteliği olan herkese açık tapınç yapılarının bulunduğunu belli eden bir şey göremeyiz.

Bukras ve El Kum mimarlığında en göze çarpan yenilik, evin geleneksel planındaki değişikliktir. Plan burada uzunlamasına bölümlere ayrılır, bunlar bazen simetrik olup sayıları çoktur, kendi içlerinde de değişiklikler gösterirler. Genellikle daha büyük olan bu evlerden hacmin yeni bir biçimde kullanıldığını anlar, içinde oturan çekirdek ailenin oluşumunun da değişik olduğunu düşünebiliriz. Çok tıkHz olan ve birbirinden iyice ayrı çekirdekleri belirleyen keskin çizimli çevrelere sahip bu yapılara belki daha sonraki binyıllarda Mezopotamya topluluklarının niteliklerinden olacak olan üç parçalı evin öncüsü diye

bakabiliriz. Bu üç parçalı ev, alüvyonlu ovaların büyük aile birimleri biçiminde yapılanmış toplumları ile Çanak Çömleksiz Neolitik zaman diliminin Suriye-Anadolu toplumları arasındaki bağlantıyı gösterdiği de düşünülebilir. Çünkü bu sonuncular, yapısal olarak, en azından bizim seçtiğimiz arkeolojik göstergelere bakılırsa, Suriye-Kuzey Mezopotamya bozkırının toplumlarından çok, güneyin genel çizgilerini andırır. Güneyde evler birbirinden açıkça ayrı birimler oluşturur; yerleşme planlıdır, ambarlama genellikle ev tipidir; mimarlık tipolojisi sitlerin geçmişinde belli anlarda topluca değişmiştir; düşünsel-dinsel olguların önemli payı vardır. Halbuki, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, VII. ve VI. binyıllarda kuzey toplumları bambaşka bir yapılanma göstermişlerdir. Bukras ve El Kum'in -kuru tarım yapılabilmesinin sınırı olan- yılda 200 milimetreden fazla yağmur alan kuşağın dışında kurulmuş olmaları bile bir yeniliktir ve başka çevresel bağlamlara, başka uyum biçimlerine doğru açılmayı gösterebilir. Burada anımsatmak isterim ki, daha sonraki dönemde, Orta Fırat üzerinde, Bukras'ın biraz güneyinde Samarra kültüründen bir yerleşim yeri (Baghuz) kurulacaktır ve yine bu kültürden olan Savan Höyüğü, ileride göreceğimiz gibi, geç ve son Çanak Çömleksiz evrelerin büyük sitleriyle önemli ortak noktalara sahip olacaktır.

Neolitik 'bunalım' ve bölgede yeni arayışlar

7000'den sonra gerek Filistin gerek Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik kültürlerin ilerisi için umutlandırıcı olan büyük gelişmesinde bir duraklama görülür. Yerleşmelerin çoğu terkedilmiş ya da boyutları dikkat çekecek denli küçülmüş, karmaşık nitelikleri sadeleşmiştir. Bir örnek olarak Çayönü'nü verebiliriz. Burada bir parçalanma olduğu ve grupların dağıldığı düşünülebilir. Bu dönem, Toroslar'da az bilinir, fakat tanınan birkaç yerleşme küçüktür ve gelişmiş bir yapılaşma göstermez. Bunlar, bu bölgelerin ve Akdeniz kıyı

şeridinin (Kilikya, Lübnan) geleneğine uygun olarak seramiğin, çoğunlukla da koyu esmer (*dark faced burnished ware*) renkte olanın varlığı ile belirlenen sitlerdir.

Değişiklik Filistin’de daha derindir. Akdeniz’in doğusundaki büyük yerleşik köylerin Eriha’dan Beyda’ya [Beida] kadar hemen hepsi bırakılır, öte yandan daha kuzeyde, suyu daha bol bölgelerde yeni yerleşmeler ortaya çıkar. Ne var ki, bu yerleşmeler gerek yapılarının gittikçe yoksullaşması gerek zaman zaman terk edilmeleri nedeniyle kararsızlık, değişkenlik gösterir. Ramad önemli bir örnektir. Burada kâh çembersel yapıda kulübeler kâh dikdörtgen yapıda evler görülür. Akdeniz’in tüm doğusunda keçi ve koyun, özellikle koyun, kuzeyde de sığır yetiştirilmesi işte bu sırada ortaya çıkar; bu sırada nerede olursa olsun toplulukların önde gelen niteliği göçerlik ya da yarı göçerliktir. PPNB (Çanak Çömleksiz Neolitik B) evresinin birkaç büyük yerleşmesinde oturulmaya devam edilmiş, ayrıca bunlar daha sonra yayılmıştır. Ürdün’de kurak bölgede bulunan Ayn Gazel bunlardan biridir. Söz konusu yayılma ile birlikte hayvancılığın ve en çok sarp ve erozyona açık yerlerde yetişebilen keçi beslemenin payının artması da görülür. Ayn Gazel’in gelişmesinin de çobanlığa dayanan ekonomiyle ilişkili olduğunu düşünebiliriz. Daha güneydeki Necef ve Sina bölgeleri artık yuvarlak kulübeli mevsimlik konak yerleriyle dolmuştur. Bunlar, sürekli kullanılmayan ve belli etkinliklerin, örneğin avcılık gibi, çakmaktaşı işleme gibi etkinliklerin geliştirilmesi amacıyla girilip oturulan küçük yerlerin bulunduğu Ürdün’ün vahalarındakilere benzer kulübelerdir.

Yaşam biçimlerindeki bu derin değişikliğe getirilen en yaygın açıklama, uzun zaman, Akdeniz’in doğusundaki toprakları tarım toplulukları için çok elverişsiz kılan kuraklaşma olmuştur. Bu varsayım, Huleh Gölü’nden alınan ağaç örtüsünde bir azalma gösteren çiçek tozlarının incelenmesine dayanmak-

taydı. Fakat daha sonra Akdeniz ve Kızıl Deniz kıyı şeritlerinde yapılan başka incelemeler ve Şeria Irmağı vadisinden alınan paleobotanik kalıntılar, ya da başka bir anlatımla bitki fosilleri, VIII. binyıl sonlarında iklimin yeter derecede nemli olduğunu göstererek sözkonusu varsayımı çürütmüştür. Ayn Gazel kazılarını yürüten Köhler-Rollefson, bu bilgilere dayanarak, değişimin nedenlerinin sistemin iç yapısından geldiği savını ileri sürmüştür^{xviii}. Bu yazara göre, nüfus artmış, bunun sonucunda, elde olumsuz etkileri sınırlayacak teknik bilgi bulunmadığından, toprak aşırı kullanıma uğrayıp verimliliğini yitirmiş, aynı biçimde otlaklar da sonuna kadar tüketilmiş, ağaç örtüsü Huleh Gölü verilerinin açıkladığı gibi, fakirleşmiştir. Ayrıca, ekili topraklar ile otlakların bilgisizce 'yan' kesimlere yayılması da, yapraklarını dökmeyen bitkilerin azalmasına yol açarak toprağı uzun süre erozyon etkenleriyle karşı karşıya bırakmış, bu ise doğal denge açısından tehlikeli sonuçlar vermiş olabilir. İşte bütün bunların nüfusu yeni koşullara radikal bir uyum göstermeye ittiği, bu nedenle ufak gruplara ayrıldıkları, bir gezgin uğraşı olan çobanlığa ağırlık verdikleri düşünülebilir.

Yarı göçer çoban ekonomisi Güney Filistin'de başatlık kazanacak, çobanlık uzun bir süre için bu bölge halkının birinci niteliğini, Gasuli²⁷ evresinin (IV. binyıl) kalkolitik kültürlerinin de egemen özelliğini oluşturacaktır. Fakat bu dönüşüm, yerel düzlemde bir kendini uydurma çeşididir, Yakındoğu'nun Çanak Çömleksiz Neolitik B kültürlerinin yaşandığı öteki yörelerin gelişmelerinde benzerine rastlanmamıştır. Değişmeler çeşitli bölgelerde özgün nitelikler gösterse ve değişmeden sonra yollar ayrılıp gelişmeler ayrı yürümüş olsa da, 'bunalım' bölgelerin hepsini kapsar ve gerçekten bu toplumların gelişme tipine özgü sorunlar bulunduğunu düşündürür. Bunlar Köhler-Rollefson'un öne sürdüğü ekoloji ağırlıklı sorunlar olabileceği gibi, toplumsal ve örgütsel nitelikli de olabilir. Ebu Hureyra ve

Bukras sitlerinin en büyük yayılmayı gösterdikleri Orta Fırat vadisinin o dönemde bunalımın etkilemediği tek yer olması herhalde bir rastlantı değildir. Büyük ırmağın ve alüvyonlu toprakları sulayan vadilerinin sularını kullanabilme olanağı burada gücül olarak artabilecek bir kaynak oluşturmuş, insanların kendilerini koşullara uydurabilmek için geleceği zengin biçimler yaratmalarında rol oynamış olabilir.

Çanak Çömleksiz B Çağını yaşayan batı toplumlarının gelişmesi, nüfus artışı, büyüyen bir tarımın güçlükleri, toplumsal dizginleme gibi konularda kesin denetim sağlayamamaktan ötürü, çelişkili biçimde, o toplumların sonunu getirmiştir; halbuki Cezire'nin çok daha esnek olan ve gerek çevre gerek toplum üzerinde daha az sıkıntı ve gerginlik yaratan sosyo-ekonomik modeli, ağır ağır fakat sürekli bir yükselişle gelişmiştir.

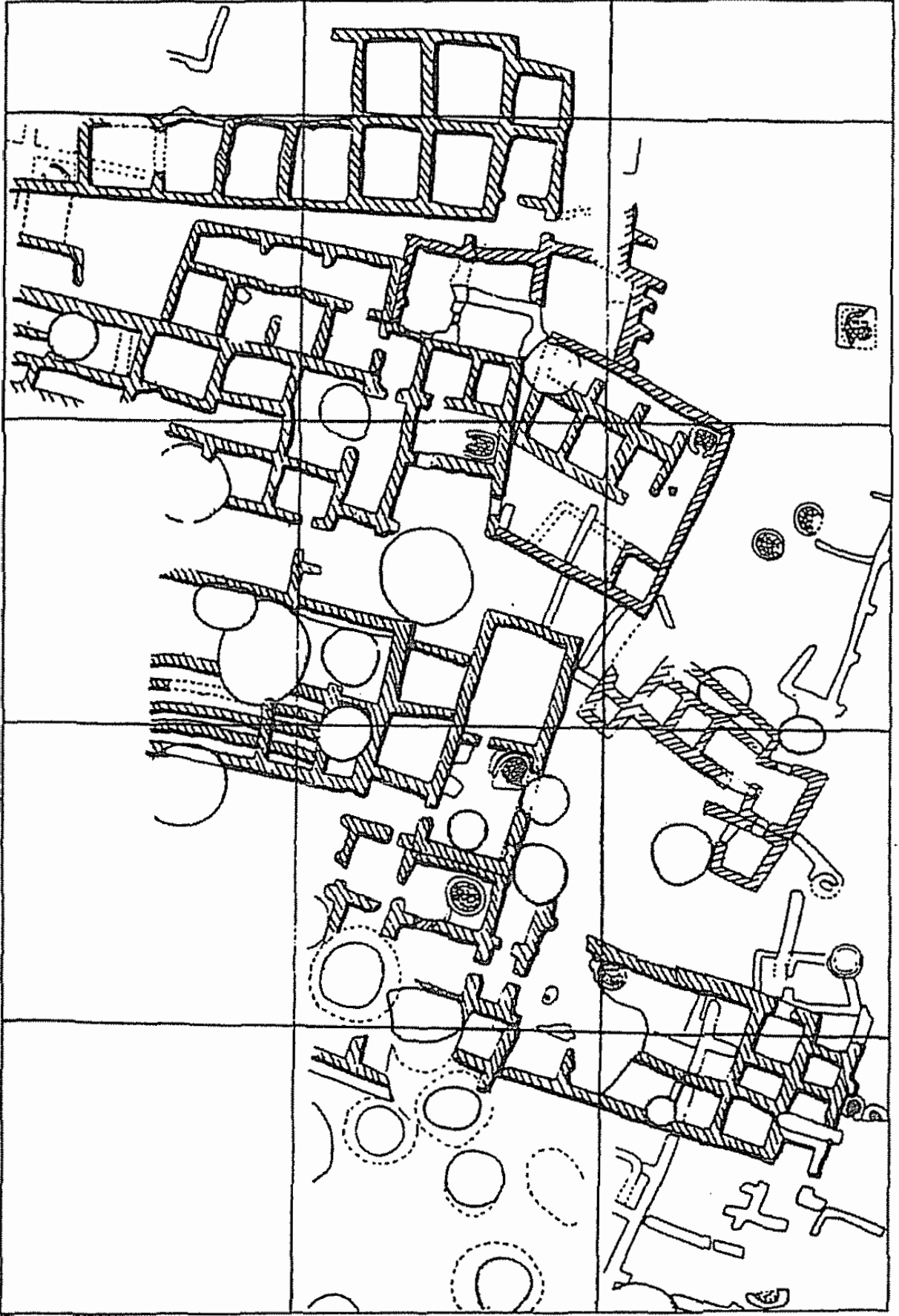
Böylece, Mahzaliye kültürü denilen şeyden yeni kültürel görünümeler doğmuş, bunlar zaman içinde birbirlerinden çıkıp çoğalarak aynı yörede yani Cebel Sincer ile Dicle vadisi arasında, fakat oranın sınır kesimlerine doğru yayılarak gelişmiştir. En önemli temsilcilerinin adından ötürü Ümmü Dabaciye - Sotto Höyüğü (7000-6500) ve Hassuna (6500-6100) kültürleri diye anılan bu görünümelerin özelliği küçük, en fazla birkaç evlik olan ve çoğu zaman oldukça kısa süreler oturulduğunu ve bir yerleşmeden ötekine geçilebildiğini anladığımız yerleşim yerlerine sahip olmalarıdır. Bunlar küçük tarım köylerinden oluşan, hayvancılık ve avcılık gibi başka kaynaklardan da yararlanan bir ekonomiye sahiptir ve bu kaynakların rolü ve önemi, o yerin içinde bulunduğu biyotopa göre değişik derecelerde olabilir. Bazı örneklerde bu yerleşim yerleri basit konak ya da kısa süreli uğrak yerleri niteliğindedir. Bazen belirli bir etkinliğe ayrılmış yerlerdir. Birtakım birincil oturma yerlerinin de geçici bir süre bırakıldığı, belirli özgün nedenlerle zaman zaman oturulduğu olmuştur. Bu zaman zaman oturma olgusu, genellikle, yerleşmenin geçmişinin başlangıç aşama-

sında, kalıcı yerleşmeden önce belgelenir. Fakat bir ara terk edilmesini izleyen uzunca bir süre oturulduktan sonra da aynı şeyin gözlemlendiği olur. Böylece, hemen bütün birincil derecedeki yerleşmelerin (Sotto Höyüğü, Yarım tepe I, Salahat Höyüğü [Telul-eth-Thalathat], Hassuna) en alt katında, hiç değilse gün ışığına çıkarılmış kesimlerde, sadece ateş çukurları ve ocaklardan oluşan, içinde oturulmuş yapı kalıntısı içermeyen düzeyler görülür ya da sadece yuvarlak kulübelere rastlanır. Bazı örneklerde ise, köylerin üzerinde yaşanmış düzeylerinin birbirini izleyen dizisi sadece ambarlama ile ilgili bir şeyler -bunlar arasında toprağa gömülü küpler vardır- ve fırınlar içeren katmanlarla kesintiye uğramıştır. Böyle bir şeye örnek olarak Kültepe'nin II. düzeyi ile Sotto Höyüğü'nün VI. düzeyini gösterebiliriz. Bunlardan belki o dönemlerde buraların sadece yakınlarda yerleşmiş halkın bazı etkinliklerinin yürütülmesinde kullanıldığı sonucunu çıkarabiliriz. Tek bir yerin zaman içinde kısa süre bırakılıp çeşitli kullanımlara konu olması ve komşu yerlerin kullanılmasıyla aynı zamana rastlamaması, o topraklar üzerinde yüksek bir hareketlilik yaşandığını gösterir. Bu da belki yine, dönemsel olarak değişik yerlerin ekilmesiyle ilişkilidir. O yüksek hareketliliği yapan ikinci olgu ise, açık, bağımsız fakat ortak çıkarlarla ilgili kararları birlikte alan en küçük yerleşik birimlerinin üzerinde yaşadıkları toprakları parça parça ama bol bol kullanmaları olabilir. Şayet böyle olmamış olsaydı, toprağın üzerinde söylediğimiz biçimde yaşanması ve yine öyle kullanılması, kaynaklar konusunda sürekli yarışma durumundaki insan toplulukları arasında çok ileri bir sürtüşmeye yol açardı. Böylesine yüksek bir sürtüşmedense elde hiçbir belirti yoktur.

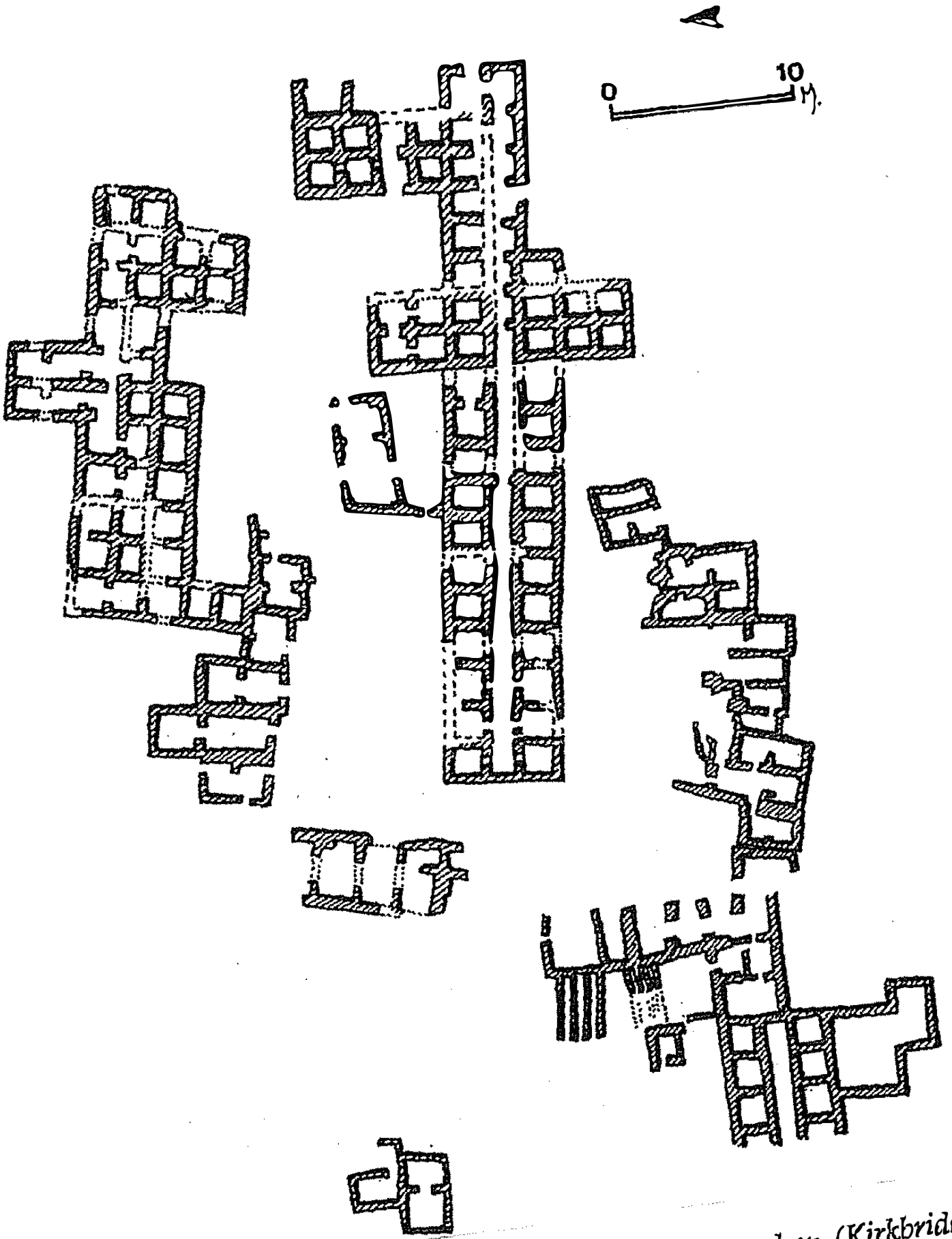
Bu grupların toplumsal yapısının epeyce esnek olması ve iç basamaklanmada göze görünür kalıplar bulunmaması, konut yapısı tipinde, hiç 'kentleşme' planına rastlanmamasında da kendini belli eder. Evler, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ evle-

rinden çok daha az standartlaşmış durumda ve, Hassuna evresinde bir büyüme görülse de, daha küçüktür, birbirlerine daha fazla yaslanmış; ortak bölümleri olduğu sanılmaktadır ve bu ortak bölümler ev sınırlarını belirlemeyi zorlaştırır; Akdeniz'in doğusunda ve Toroslar'daki daha eski yerleşmelerde görülenden daha sıkışık, daha bitişimli bir planları vardır (*betim 8*). Çanak Çömleksiz B konutlarına oranla yenilik ve değişiklik şunlardır: Evlerin dışında konutla ilgili birtakım düzenekler, örneğin fırınlar, sarnıçlar, sahanlıklar, çalışma için ayrılmış kesimler bulunur; bunlar, en azından birkaç örnekte, birden çok konut tarafından paylaşılmış olabilir; ortak ambarlamada kullanılacak büyük ve düzgün planlı, bir sıra üzerinde dört köşe odacıkları olan yapılar ortaya çıkmıştır (*betim 9*). Mimarlık bakımından tapınçla ilgili olduğunu belli edecek yapı da yoktur. Bütün bu öğeler, temel yapı biriminin tek tek ailelerin oturduğu bir yer değil de, bütün bir konut grubu olduğu ileri derecede eşitlikçi bir toplumu gösterir. Konutlara bakılırsa, bunlarda oturanların çekirdek ya da herhalde birey sayısı az aile olduğu anlaşılmaktadır.

Cezire'nin doğu kesiminin güneyinde ve daha kurak bir bölgede, yılda 200 milimetre yağmur alan kesimin sınırında yani kuru tarıma uygun bir yörede bulunan Ümmü Dabaciye'nin görünüşte değişik durumu bu tip bir toplumsal yapıyla açıklanır. Burası kerpiçten^{xix} büyük bir yapılar topluluğu ile ötekilerden ayrılır. Bu yapılar topluluğu, dört köşe, yaklaşık 1,5x1,75 metre boyutlarında, genellikle kapısı bulunmayan, birbirine koşut iki sıra üzerine dizilmiş odacıkların oluşturduğu iki bloktan meydana gelir. Sayıları sekseni aşan bu odacıklar merkezdeki bir açıklığın üç yanını sınırlar (*betim 9*)^{xx}. Yerleşme yüzölçümünün büyük bölümünü kaplayan bu kompleks birçok değişikliğe uğrayıp yeniden yapılan öteki konutların tersine, fiziksel ve düşünsel merkezini oluşturduğu yerleşim yerinde yaşanan sürenin iki ana evresi boyunca olduğu

Betim 8. Yarım Tepe'nin planı (Merpert, Munchaev 1993a içindeki plana göre çizilmiştir).

Betim 9. Ümmü Dabacıye III. ve IV. düzeylerin planı (Kirkbride 1975 tarafından üzerinde çalışılmıştır).

gibi kalmıştır. Batı ve güney yanları boyunca evler vardır. Bunlar az sayıda, küçük ve pek standartlaşmamıştır, biri mutfak görevini üstlenen üç ya da dört göz odaları bulunur. Kazı yapılan yerin güneybatı ucunda da yine böyle odalı bir yapının bir parçası ortaya çıkmıştır. Ortak kullanım ve herhalde ortak ambarlama için oldukları kesin bu büyük yapılar, her ne kadar Yarım tepe I ve belki Kültepe’de görülen öteki ambar yapılarına plan bakımından benzeseler de, boyutları ve yerleşmeyle olan ilgileri bakımından son derecede başattırlar ve sitin gerçek işlevini belirlerler. Bu özelliklerle birlikte hayvan varlığının birleşimi de değişik olup bunların %88,6’sı evcilleşmemişlerden oluşur. Bu yabanılların da %67-69’u yaban eşiği, %15-17’si ceylandır. Ambarlamaya ayrılmış büyük yapılarla avcılığa, çeşitli hayvanlar ama, özellikle, -evlerdeki duvar resimlerinin ve ilk kez o zaman diliminde görülen çanak çömlek üzeri kabartmaların belirttiği gibi- yabaneşiği avına verilen önemin birlikte olması, Ümmü Dabaciye kazılarını yürüten Diana Kirkbride’in şu varsayımına yol açmıştır: Sitte bir grup uzmanlaşmış avcı oturmuş, adamlar burayı yabaneşiği derisinin işlenme, saklanma ve bazen de ticareti için, aynı zamanda kurutulmuş etinin ve başka türevlerinin korunması için bir durak yeri olarak kullanmış olabilirler. Şu halde büyük ‘ambar’ her şeyden çok deri ve başka bozulabilir ürünlerin saklanarak korunmasına yaramış olmalıdır. Bu düşünce, odacıkların çoğunun neden boş olarak bulunduğunu açıklar. Kesici alet ve tarım aleti bakımından fakir, ok vb. gibi fırlatılan silahlar bakımından zengin bir taş sanayii bulunması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Ayrıca, yine bunu destekleyen bir şey, sayıları pek az olan bitkisel kalıntı arasında ekmeklik buğday, *T. dicoçcum* ve arpa ile birlikte Ümmü Dabaciye gibi bir yerde sulama olmaksızın yetiştirilmesi zor çeşitler olan mercimek ve bezelye bulunmasıdır. Bayan Kirkbride’a göre böyle bir buluntu, siteye dışarıdan tarımsal ürün getirilmekte olduğunu gösterir. Yakın bir geçmişte Jean-Louis Huot^{xxi}, bu varsayımla-

ra dayanarak ilk biçimin tasarlanıp yeniden canlandırılmasına, tek sözcükle rökonstitüsyonuna karşı çıkmıştır. Bu yazar, Ümmü Dabaciye'deki yapıyı, kendisinin yürüttüğü ve Güney Mezopotamya'da biraz daha geç bir zaman diliminden olan Ueyli Höyüğü kazısında ortaya çıkan ufak hücreli büyük bir yapıyla karşılaştırınca, Yarım Tepe'deki benzerinin de öyle olabileceği gibi, üst katı yitip gitmiş bir tahıl ambarının temeli ya da bodrum katı diye kabul eder. Elbette, bu durumda da, güney bloktaki odacıklardan bazılarının neden tümüyle terracotta yani pişmiş topraktan malzeme içerdiği sorusuna bir yanıt getirilemiyor. Sözkonusu malzeme arasında boynuna kadar toprağa gömülü küpler vardır. Bayan Kirkbride'in 'cephanelik' diye adlandırdığı bir örnekte de 2400 adet sapan taşı denilen yumurta biçimi nesne ile 100 adet iri ve yuvarlak gülle bulunmuştur.

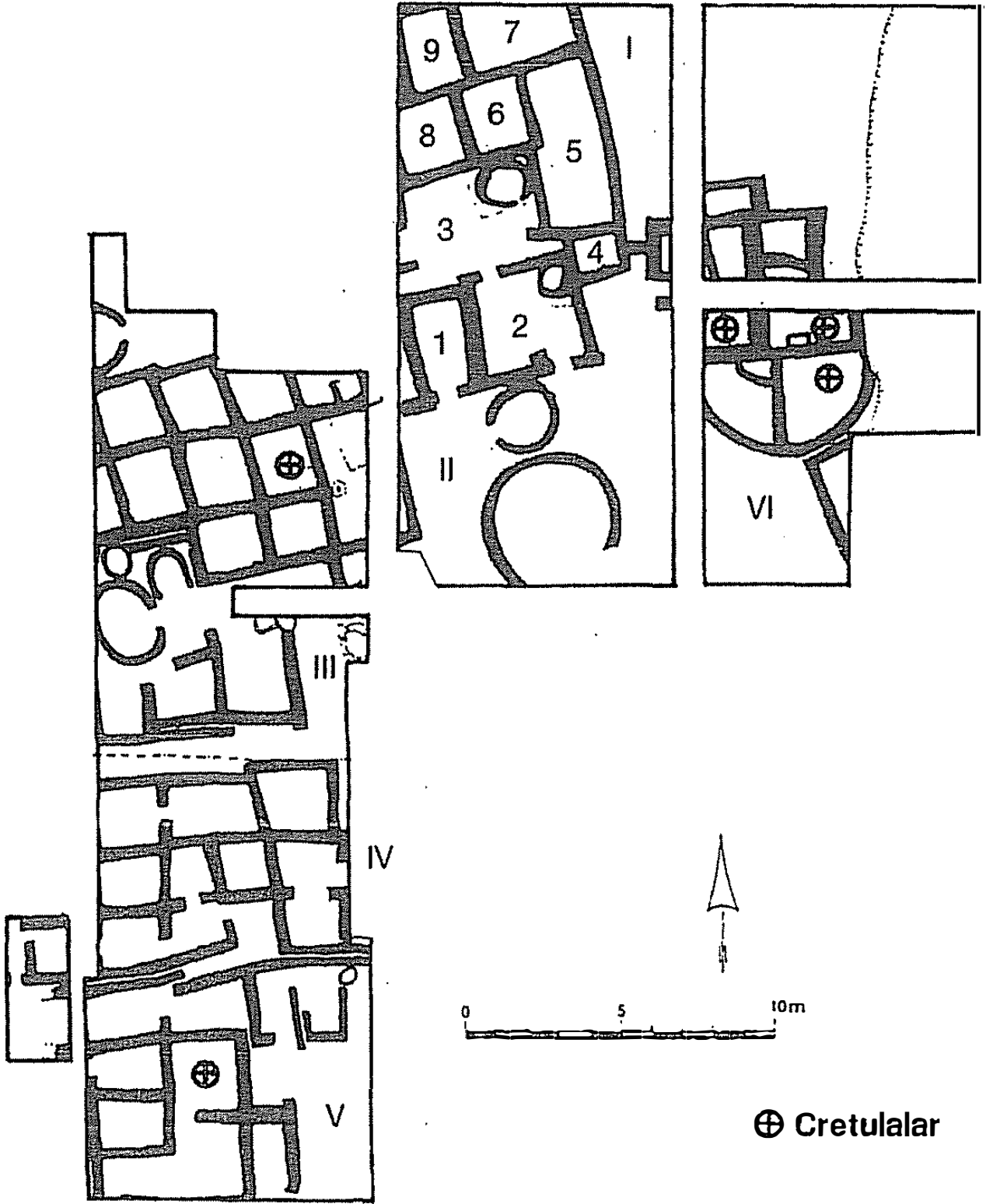
Yapı hangi amaçla yapılmış olursa olsun, en ilginç veri, çok büyük bir ortak ambar görüntüsünde bulunması ve bu büyüklüğün sitte yaşamış oldukları tahmin edilen bireylerin sayısı ile orantılı olmaması ve daha geniş bir nüfusa ait artık ürünü saklamak üzere yapıldığını düşündürmesidir. Bu veri, Ümmü Dabaciye - Sotto Höyüğü toplumlarının toplu özellikleriyle ve oranın kuşku götürmez işlevsel özelliğiyle birlikte ele alınınca, bu yapının ürün fazlasını ya da komşu sitlerde oturan topluluğa ait ve birkaç kişiye, belki sitin az sayıdaki evlerinde oturan ve malları koruyup dağıtmakla görevli birkaç kişiye, emanet edilmiş tüm ürününü kapsamak üzere yapıldığı varsayılabilir. Ekonomik ortaklık derecesine -yani ortaklığın tam ya da sadece ürünün saklanması ve tüketiminin yönetimiyle sınırlı- olmasına bağlı olarak yürütülen bu dağıtım işi, belli tayın ya da gereksinin ölçütlerine dayanarak veya mal üzerinde hak sahibi olan tekil aile ya da kişiler tarafından ortak ambara getirilen malların belirli aralıklarla yeniden yönlendirilmesi biçiminde yapılabilirdi. Bu, etnografide bilinen

bir modeldir. Libya'da etkinliğini geçen yüzyılda²⁸ da sürdüren ve yakın geçmişte arkaik yönetim konusundaki bir kitapta^{xxii} sözü edilen Cebelül Ahdar [Jebel el Akhdar] topluluğunun örgütlenmesinde buna koşut bir uygulama vardır. O örnekte de topluluk bölgenin çeşitli mağaralarında oturur, mağaraların birkaçını gerçek oturma, yaşama işine ayırır, geri kalanını ise ortak tahıl ambarı olarak kullanırdı. Tahıl ambarı diye kullanılanlar, yanları fırınlanmamış tuğla ya da çeşitli biçimlerde çukurlar ile çevrili hücreciklerden oluşurdu. Ortak ambar, gerektiğinde kişisel namus ve güvenilirliğine bakılarak seçilen bir sorumluya fakat bazen de zorluk içinde bir kişiye - bu görevin karşılığında yararlanması için- emanet edilirdi. Ambar korucusunun görevleri hasadı gözetim altında tutmak ve böceklerin kirletmesi de içinde olmak üzere çeşitli şeylere karşı korumak ve ambarın içinde bulunan bir taş tablete her ailenin ne kadar mal çektiğini işaret etmektir. Şurası ilginçtir ki, korucu ambara giren malın kaydı ile ilgilenmezdi; girişte malın denetimini yapmak, topluluğun yaşlı kişisinin işiydi.

Ümmü Dabaciye'nin, fakat ondan başka Suriye-Mezopotamya kuzey kesimindeki Çanak Çömlekli Birinci Neolitik Çağa ait öteki pek çok sitin de durumu, az önce anlattığımız örgütlenme çeşidine çok benzer. Ümmü Dabaciye'de bulunan az sayıda evin ambar -ne çeşit bir malın ambarı olduğunu bilmiyoruz- korucularına ait olduğu düşünülebilir. Tarımsal ürünlerin korunmasının sözkonusu olduğu durumlarda, bu korucular, bir yan etkinlik olarak yabaneşegi avıyla uğraşmış ya da topluluk hesabına ürünlerin kullanımını yönetmiş olabilirler. Sitekteki taş nesne yapımının tarımsal olmayışından ve ortamın ekolojik durumuna uymayan tarım türlerinin varlığından anlaşıldığı gibi, bu kimselerin doğrudan doğruya tarımla uğraşmadıkları, topluluğun geri kalanından aldıkları ürünlerden yararlandıkları da düşünülebilir. Ümmü Dabaciye'nin niteliği ve işlevi hakkında geriye yönelik bu canlandırma, bu rökons-

titüşyon, gerçeğe uyuyorsa, 'sapan uçları' denilen nesneler için eskiden beri yapılan yorumdan başka bir varsayım ileri sürülebilir. Zaten sözkonusu nesneler kimseyi yaralayamayacak kadar ince, kırılabilir şeylerdir. Onlarla birlikte bulunan küresel nesneler de uzakta bir ava fırlatması çok zor boyutlardadır. Bu nesnelerin miktarı ve ambarın içinde bir odada toplanmış olmaları, bunların herhangi bir biçimde yönetimle ilgili bir iş için, belki ortak ürünün dağıtımıyla ilgili olarak hesaplama işi için, kullanılmış olmalarını düşündürür.

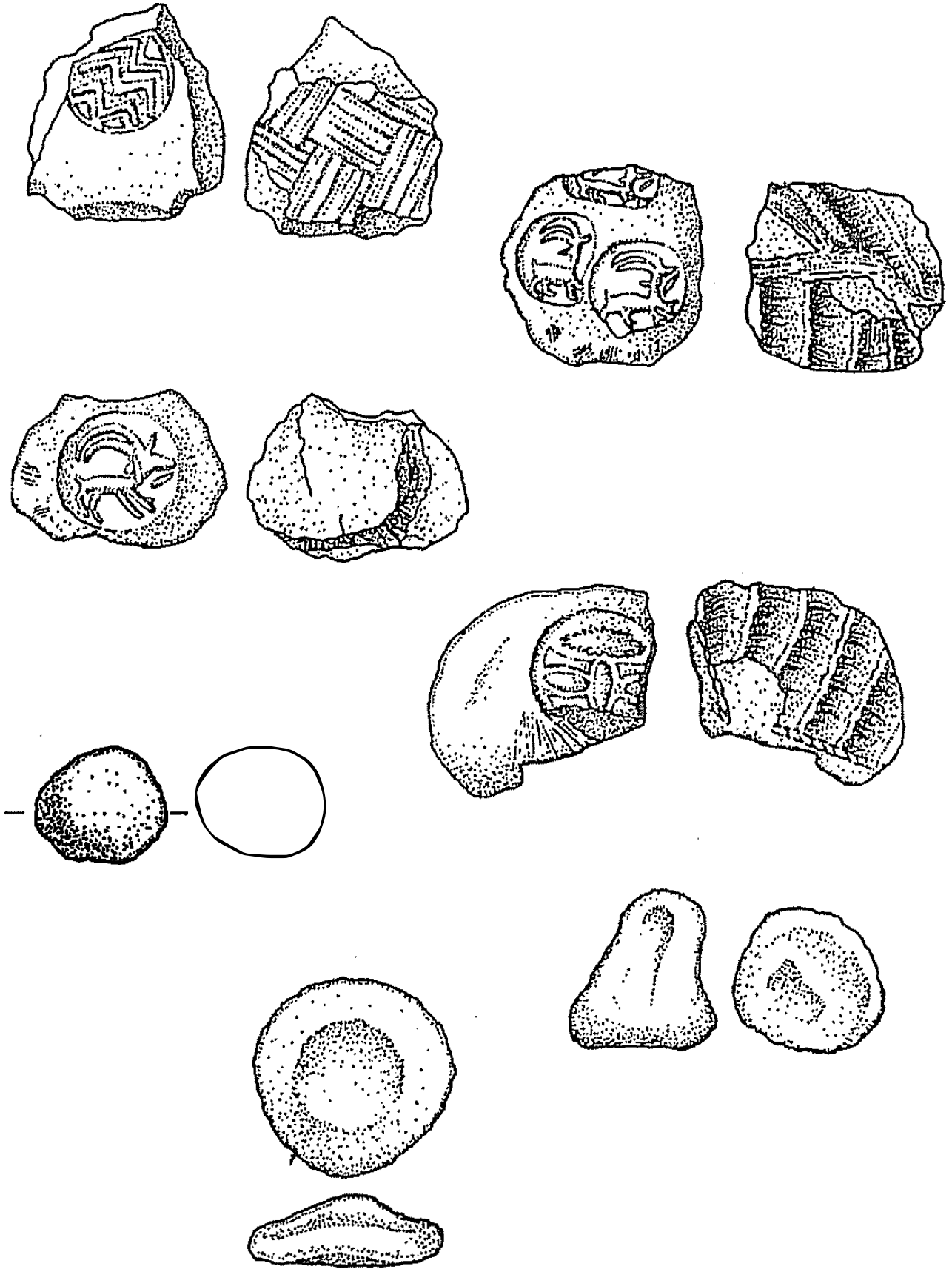
Hammaddelerin ortak yönetilmesine ait bu tipe o zaman dilimi içinde bir de ilk mühür damgalarının topluca ortaya çıkmaları eklenebilir. Bu damgalardan, örneğin Balık Vadisindeki Sabi Abyad'da^{xiii} yakın bir tarihte yapılan kazıda bol miktarda bulunmuştur. Çanak Çömlekli Erken Neolitik Çağın VII. binyılda yer aldığı sanılan ilk evrelerinde bir köyün kerpiç yapılar topluluğu içeren bir bölümü gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlar Akkermans tarafından büyük evler olarak görülmüştür ama, her halde her biri büyük bir ambarla ona bitişik bir konuttan oluşan kompleksler ya da karma yapılar topluluğu olarak yorumlanması gerekir (*betim10*). I sayılı binanın 6-9 sayılı odaları, II ve IV sayılı binalar, gerçekten de, 1,75 x 1,75 ölçüsünde düzenli odacıklardan oluşur. Üç sıra üzerine dizilmiş bu odacıklar, Ümmü Dabaciye ve Yarım Tepe I'ın ambar yapılarının örneğindeki gibi, taban düzeyinde bir girişten yoksundur. Bunlarda, tanelerin elden geçirilmesiyle ilgili olan değirmen taşı ya da havaneli gibi birkaç alet sayılmazsa, ev etkinliğinde kullanıldıklarını belli edecek bir ize rastlanmaz. II sayılı binada büyük miktarlarda bulunan yanmış tahıldan o binanın tüm yapı için ambar işlevi gördüğü açıkça belli olmaktadır. Öteki binaların ya da bina bölümlerinin (I sayılı binanın 1-3 sayılı odaları, III ve V sayılı binalar) durumu değişiktir; bunlar daha büyük bir hacme sahip olup ötekiler kadar düzenli bir planları da yoktur. Ambarlara yaslanmış konutla-

Betim 10. Neolitik Çağ Sabi Abyad köyünün planı (Akkermans, Verhoeven 1995'ten).

ra ait ufak yapılar olduğu sanılan iç avlular ve fırınlar gibi şeyler, bunların ev etkinliğinde kullanıldıklarını gösterir belirtilerdir. Şu halde bir köyle ya da köyün ambarlamaya ayrılmış kesimiyle karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir. Kestirilebildiği kadarıyla ambar yapılarının boyutlarına bakılırsa, depolamanın ortak nitelikte olduğu ve ambarların bitişinde bunların korunmasıyla görevlendirilmiş kişilerin evlerinin bulunduğu düşünülmektedir. Bu, sanki Ümmü Dabaciye örneğinin birden fazla birbirinden ayrı birime bölünmüş bir biçimi gibidir. Böyle bir varsayım, bu binalarda hepsi bir arada olmak üzere 275 tane *cretulae*²⁹ bulunmasını açıklar. Çeşitli kaplar, küp, çuval, hasır sepet ve/veya kapak üzerinde görülen bu beyaz kil topaklara geometrik biçim ya da hayvan betimleri (*betim 11*) taşıyan ve sayıları en az 62 olan çeşitli mühürler basılmıştır. Bunlarla birlikte her yapının bir ya da iki odasında bir miktar da Jeton (*tokens*)^{xxiv} bulunmuştur.

Bu belgeler iki noktadan sıradışı bir önem taşır. Bunlarla bir yandan, taş yontmadaki becerinin VII. binyıldan başlayarak açıkça yerleştiğini ve yönetimlerce mühür basılması işinin sanıldığından çok daha eski bir zamandan beri var olduğunu görürüz. İkincisi, ileride Büyük Mezopotamya'da erken kentsel toplum ve kentsel toplumların belirgin bir niteliği olacak olan bu yönetsel teknolojiyi doğuran ve geliştiren koşulların ne çeşit bir şey olduğunu yakından inceleyebilir, böylece zaman içinde mühür basmanın toplumsal ve ekonomik bağlamları ve karşılamak zorunda olduğu gereksinimler değişikliklere uğrarken kullanımının da sağlam bir süreklilik gösterdiğini, mühür basmaya hiç ara verilmediğini ortaya koyabiliriz. Düşüncemize göre, Cezire'nin Neolitik Çağdaki toplumları gibi açıkça eşitlikçi ve herhalde üretim düzeyi düşük, ürün fazlasını yayamayacak durumdaki toplumlarda, çok sayıda 'memur' yani yönetim işlevi yüklenen, uzmanlaşmış, Akkermans'ın *sealing agents*³⁰ diye tanımladığı, malları öteki köylere

Betim 11. Sabi Abyad'dan cretula ve token'lar (Akkermans, Verhoeven 1995'ten).

göndermeden önce mühürlemekle görevli kişiler bulunması olasılığı zayıftır. Pek büyük olmayan binalarda büyük zorlukla yürütülen böylesine büyük miktarda iş, o tip bir sosyo-ekonomik bağlamda, hele Sabi Abyad'da en yüksek sayıda mühürlü kap tipinin, yani küplerin, belli ettiği gibi, gönderilen mallar, çoğunlukla besin maddesi yani birinci derecede önem taşıyan mallarsa, yönetim denetimi altındaki çeşitli topluluklar arasında pek yoğun bir mal alışverişi olduğunu gösterir. Halbuki, Libya'daki Cebelül Ahdar'da saptanan ve Ümmü Dabaciye için de önerilen modele uygun biçimde, her ailenin ürünlerini, belki bütün bir yıl boyunca elde ettiklerini, ortak ambarların içine kadar götürdüğü, hem içlerinden mal çalınmasın hem de sahibi belli olsun diye kapları orada mühürlediği bir topluluk düşünmek daha inandırıcı olur. Kapların içinden her mal alışta kırılan *cretula*'nın ambarda yapılan işlemin kanıtı olarak saklandığı sanılmaktadır; saklayan belki topluluk hesabına dağıtım yapan ambar görevlisiydi. Böylece *cretulae*, Cebelül Ahdar ambarlarının bekçisi tarafından taş levhacıklar üzerine basılan mühürlerin dengi olmuş oluyordu. Bize göre Suriye-Irak topraklarına rastlayan Cezire'nin VII. binyıl Neolitik kültürlerinde yaşadığı varsayılabilir toplum tipine iyice uygun düşen bu model, ayrıca, Sabi Abyad köyünün her ambarında özel bölümlerde büyük miktarda *cretulae* bulunmasını ve, ister tüm topluluğun ailelerinin üyeleri ister temsilcileri, mühür basan kişilerin neden bu kadar çok sayıda olduğunu da açıklayabilir. Hatta mühürlerin asıllarının bulunmaması da bu varsayımımızı doğrular, çünkü mühür sahipleri, köyün içinde ya da dışında, fakat herhalde başka bir yerde oturmaktaydılar.

Bu varsayım doğruysa, mühür kullanımı malların, niteliklerinin belirlenmesi, korunmaları ve denetlenmeleri gereken malların ortak yönetildiği bir ortamda doğmuş demektir. Bu, bu teknolojinin etkinliklerin toplulukça örgütlendiği eşitlikçi top-

lum yapısıyla ilgili ve kuzey kaynaklı olduğunu açıklar. Sözkonusu toplum tipi, Ümmü Dabaciye - Sotto Höyüğü kültürleriyle Hassuna kültürünün ve Balık Vadisinin ilk tarım ve çanak çömlek kültürlerinin temsil ettikleri toplum tipine uyar.

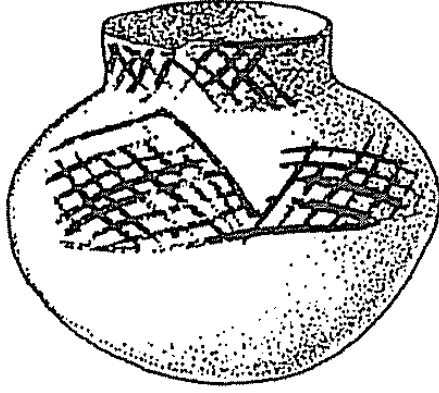
Bu grupların Çanak Çömleksiz Neolitik B toplumlarınınunkinden değişik olan yapısı başka bir dış ilişkiler tipinde de kendini gösterir. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağın batı toplulukları hiç değilse obsidiyen gibi bazı hammaddelerin alışverişi-ne yönelik, temasları sürdürmek için bir dayanak oluşturmaları gereken ortak bir kökle bağlı görünür, buna karşı Cezire'de Neolitik Çağın daha geç zaman dilimlerinde gerçek mal alışverişi çok seyrek yapılan bir şeydir, orada obsidiyen bile, bir önceki dönemde örneğin Mahzaliye'da gözlemlendiğine oranla azalmıştır. Aynı zaman dilimi içinde, Cezire'nin gerek içinde gerek kendisini çevreleyen bölgelerle arasında yeni bir ögenin dolaşımı başlar. Dolaşımı belgelerle kanıtlanan bu yeni öge seramiktir. Seramiğin hareketlerinin, ticari alışverişle ilgili olması gerekmez, başka temas yol ve biçimlerinden doğmuş olabilir.

Bu yeni zanaat, yalnızca kolay saklanabilir bir nesne üretmesi nedeniyle arkeolojik bakımdan değil, aynı zamanda belirli 'kültürel' nitelikleri ve gelenekleri büyük ölçüde yansıtabildiği için de çok önemlidir. İşlevi, temel öğeleri çeşitli biçimlere sokar ve böylelikle seramikle değişik biçimler elde etme olasılığı çok yüksektir. Seramik, sözkonusu biçimlendirmenin özgür bıraktığı türlü biçimsel çözümler arasında seçim yapma olanağını verir. Böylece nesnenin görünümü üzerinde güçlü etki yapan ve o seçimi paylaşan toplumsal grupları ötekilerden daha iyi yansıtan gerçek stilistik nitelikler ve tipolojik modeller oluşur.

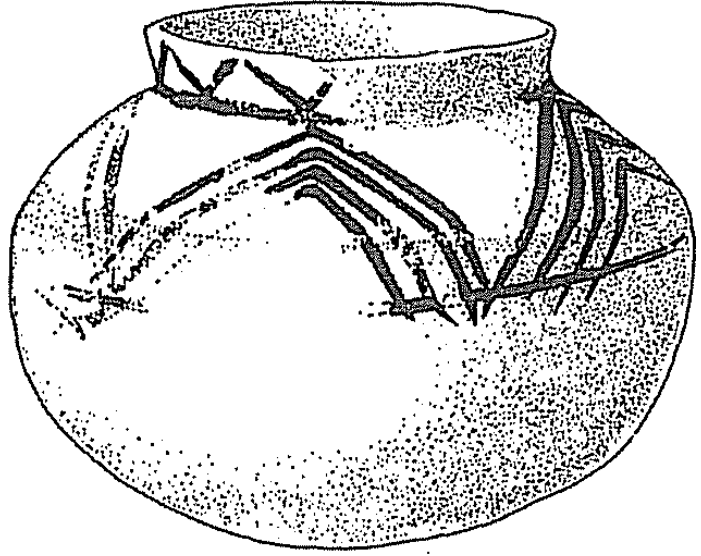
Daha Hassuna ve Hassuna başları evrelerinin seramiklerinde bile iki üretim çeşidi görülür. Bunlardan birincisi ev gereksini-

mini karşılamak için üretildiğini sandığımız kaba iş, öteki de, Cebel Sincer^{xxvi} örnekleri üzerinde yapılan kimyasal incelemelerden anlaşıldığına göre, ya aynı kaba seramiğin yerel kilden ya da, başka bir kilden bile olsa, tek bir kaynaktan üretilen ince bir çeşididir. Bu, ince seramiğin hiç değilse bir bölümü için uygun malzeme seçimi yapıldığını ve bu ince seramiğin tam uzman kişilerce değilse de, bu iş için özel görevlendirilmiş ve gerekli teknik bilgilerle donatılmış kişiler ya da benzer kişilerden oluşan sınırlı gruplar tarafından üretildiğini gösterir. Ev içi kullanım dışında bir amaçla yapılan bir üretime gösterilen özen, boyalı ve oyma süslerin (*betim* 12) ortaya çıkışıyla da birleşince, bu seramiğin en azından bir bölümünün toplumsal grupları belirleme ya da herhalde öğünme, güç gösterisi gibi bir amaçla kullanılma gibi bir işlevi olduğu ortaya çıkmaktadır.

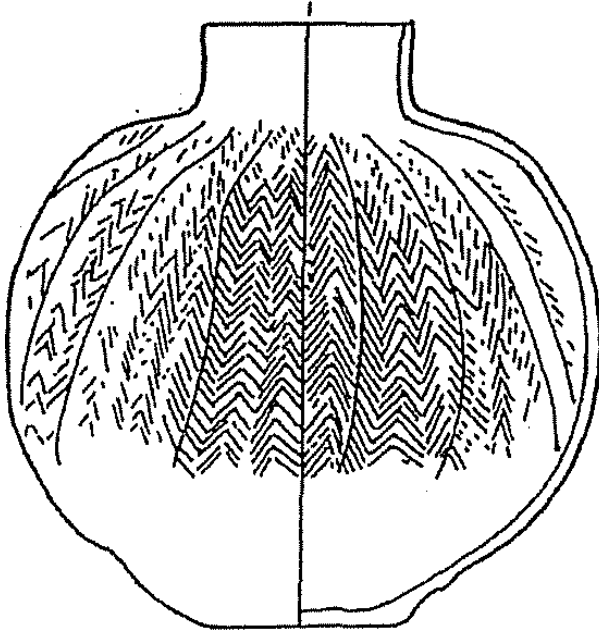
VII. binyıl seramiklerinin niteliklerine bakarak az ya da çok kapalı bölgesel grupların varlığını kestirebiliriz: Cilalanmış koyu renk seramikleri (DFBW) ve bazen aynı parlatılmış maddeden yapılmış motifleriyle (*pattern burnished*) batı yöresi; Balık ve Fırat bölgesi; Ümmü Dabaciye ve Hassuna kültürleri yöresi; erken Samarra kültürüyle Bağdat yöresi. Bütün bu bölgelerde boyalı seramiğin varlığı belirgindir. Ne var ki, yukarıda belirtildiği gibi, çeşitli yönlerde olmak üzere, bazen uzak noktalar arasında bu zanaat ürünlerinden küçük miktarlarda taşıyan geniş hareketler saptanmıştır. Bu hareketlerin dönemin son evresinde yoğunlaştığı anlaşıyor. DFBW seramik gerek Balık yerleşmelerinde gerek daha doğudakilerde bulunur. Hassuna seramiğine İran'da Hacı Firuz'a kadar rastlanmıştır. Erken Samarra seramiğiye gerek Hassuna kültürünün gelişmiş dönem görünümünde gerek Habur'daki erken Halaf ve Balık'ın (*transitional* Sabi Abyad) Neolitik evrelerinde ortaya çıkmaya başlar. Genellikle kâse ve tabak gibi açık seramik kapların bu dolaşımı, bir yerden bir başka yere götürülen malın kabı olarak kullanılmalarının ikincil sonucu olmasa gerek.

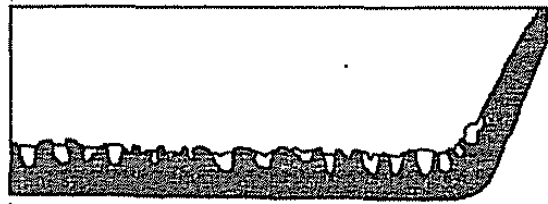
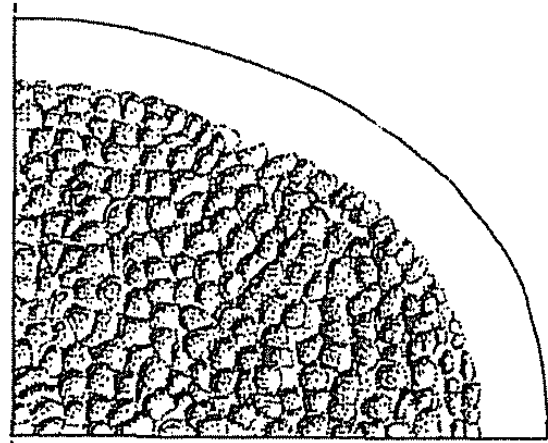
A

B

C

D

Betim 12. Hassuna seramiği. A, B: Yarim Tepe I (Merpert, Munchaev 1993a'dan); C: Hassuna (S. Lloyd, F. Safar, Tell Hassuna, "Journ. Near Eastern Studies" IV, 1945'ten); D: Matarrah (R.J. Braidwood ve ark., Matarrah, "Journ. Near Eastern Studies" XI, 1952'den).

Aslında, örneklerin çoğunda, dolaşımın ana konusu seramiğin kendisidir ve armağan alışverişi ya da insanların düğünler, eğlenciler, grup hareketleri bağlamında yer değiştirmiştir. Bu yorum doğruysa, seramiğin o zaman dilimi içindeki seyrek fakat geniş çaplı dolaşımı, çeşitli topluluklar arasındaki -zaten daha önce söylediğimiz gibi başka hatırı sayılır kanıtlarla da desteklenmeyen- ticaret ilişkilerini değil de, açık denilebilecek ve bir dereceye kadar hem 'akraba' gruplarla hem dış topluluklarla ilişkileri kolaylaştıran bir hareketliliğe sahip gruplar arasındaki başka çeşit temasları gösterir.

Cezire toplumlarını başkalarından ayıran bir hareketlilik vardır. Bu hareketlilik, kısmen elbette o toplumların ekonomik stratejisinden, örneğin kendilerini mevsimlik hareketlere zorlayan farklı kaynakları kullanmalarından ve belki hareketli tarım uygulamalarından ileri gelirse de, bunun daha çok bu grupların ileri derecede eşitlikçi bir temel üzerine kurulmuş toplumsal örgütlenmelerine bağlanması gerekir. Zaten bu toplumsal örgütlenme, artan nüfusun büyük merkezleşmeler tarafından emilmesini engelleyen, bölünmeyi, yeni yerleşmeler kurulmasını yüreklendiren bir ekonomik modele uygundur. Evlerin ufak boyutlarda ve pek standartlaşmamış olması, bir de ortak ambarlamaya gidilmesi, tek tek ailelerin işlevinin ikincil kaldığı, temel sosyo-politik birim olarak bütünüyle grubun öne çıktığı bir düzen bulunduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, tapınçla ilgili bir yapı bulunmaması da bize politik eşgüdümün düşünsel-dinsel alanla çok yakın bir ilişki kurulmadan yürütüldüğünü gösterir. Çanak Çömleksiz Neolitik B toplumları akrabalıklara ve akrabalıktan türemiş toplumsal basamaklanmanın sıkı bağlantısına, grubun eşgüdümlü dinsel-törenselleşmiş edimleriyle politik işlevine dayalı toplumlar olarak ortaya çıkar, fakat Cezire'de daha geç bir zaman diliminin Neolitik toplumlarının uyuşma temeline dayanan bireyler ya da birey öbeklerince yönetildiğini varsayabiliriz. Bu ayrım, iki

sosyo-politik sistemin içerdığı ayrı gelişim potansiyelleri için büyük önem taşır. Birinci sistem içinde toplumsal basamaklanma ya da tek sözcükle hiyerarşi yönünde gelişmenin tohumlarını saklar; ikinci sistemdeyse böyle bir şey hiç yoktur.

IV

KÜLTÜREL BÖLGENİN SINIRLARINI GENİŞLETMEYE BAŞLAMASI

Halaf kültürü, kültürel yayılım ve toplumsal düzenin yeniden biçimlenmesi

Çanak Çömleksiz Neolitik¹ Çağın sonunda kaydedilen tenhalaşmadan sonra, belki daha VII. binyıl sonlarında, fakat herhalde VI. binyıl başlarında tüm Cezire’de nüfus yeniden çoğalmaya başlamıştır. Bunu yerleşim yerlerinin gittikçe artmasından ve Cebel Sincer, Balık gibi kalabalık nüfuslu kaynak noktalardan önceleri kimsenin oturmadığı ya da pek تنها bir nüfusun yaşadığı topraklara doğru giden sürekli bir yayılmadan anlarız. Bu yayılma ile yerleşim yerleri o zamana kadar aranan, istenenlerden farklı doğa koşullarına sahip yöreleri de kapsamaya başlamıştır. İnsanların toprakları böyle daha geniş çaplı ve daha yoğun olarak doldurmalarıyla birlikte, ileri derecede bir kültürel türdeşleşme de görülür. Bunu belgeleyen ise, Cezire’nin tümünde ve çevresindeki topraklarda kültürel bakımdan -belki ırk açısından da?- birbirleriyle sıkı bağlantılı grupların varlığıdır. Halaf kültürü denilen şeyi oluşturan işte bu gruplardır. Bu kültür, kendinden önceki daha parçalı, daha az bütünlük gösteren görünümünün üzerine biner ve geniş bir yörede onların yerini alır. Söz konusu yöre, Akdeniz kıyısına çok yakın bir yerde bulunan Kuveyk Vadisi’nden Dicle vadisi ve Zağros Dağları’nın batı yamacına, Doğu Anadolu dağlarından Suriye-Irak bozkırının güney sınırına kadar uzanır, dönemin sonlarına doğru da Samarra kültürü denilen şeyle il-

gileri olduğu söylenebilecek kimselerin oturduğu Cebel Hamrin tepesiyle Bağdat çevresindeki kurak bölgeye kadar gider (*betim 13*). Halaf topraklarının hemen tümünde iklim ve çevresel nitelikler birbirine benzer; sitlerin çoğu Suriye-Irak bozkırı ile Güneydoğu Türkiye'nin Doğu Toroslar bozkırları içinde bulunur. Bu bölgenin özellikleri, yarı kurak bir iklimi olması, ancak o iklimin kuru tarıma olanak tanınması ve, Dicle ve Fırat'ın hidrografik havzasına bağlı, çeşitli zenginlikte birçok akarsuyu bulunmasıdır. Bu grupların topraklarını genişletmesi öncelikle eskiden Hassuna ve Erken-Hassuna topluluklarının oturdukları aynı ekolojik bölgeyi etkilemiş, daha yağmurlu ve daha sert iklimli Anadolu dağlarıyla Orta Mezopotamya alüvyonlarının kurak kesimlerine ancak sonraları, daha ileri bir evrede erişmiştir.

Büyük bir yeryüzü parçası üzerine yayılmış ilk 'Mezopotamya kültürü' diye ortaya çıkan şeyin kaynağı konusunda geçmişte çok tartışılmıştır. Arkeolojik bulguların değerlendirilmesinde karşılaşılan yenilik öğeleri ve türdeşlik nedeniyle, bazı yazarlar, yayılmayı bölgeye yabancı nüfusun geldiği yolunda yorumlamıştır. Bazılarıysa bunu, daha çok, Yukarı Dicle üzerinde Hassuna kültürünün ta orta yerinden kaynaklanmış, sonra oradan batıya ve kuzeye yayılmış bir olay olarak görmüşlerdir. Bu son varsayım, Halaf kültürünün en eski öğelerinin Musul bölgesindeki Arpaciye [Arpaciya] sitinde ve bir de, olsa olsa, Habur'da, kültüre adını veren Halaf Höyüğü'nde bulunduğu düşüncesinden doğmuştu. Balık Vadisinde son zamanlarda yürütölen araştırmalarsa bu yörede sözkonusu kültürün çok eski belirtilerinin varlığını saptamakla kalmamış, aynı zamanda bunlarla bölgenin daha önceki Neolitik gelişmeleri, en çok da Sabi Abyad sitinde iyice fark edilen gelişmeler arasındaki doğrudan bağlantıyı de saptamıştır. Tüm VI. binyıl boyunca süren bu dönem içindeki gelişmenin ayrıntılı tanımlamasında birçok sorun çıkar ama, yine de en azından

eski bir evreyle geç bir evre arasındaki ayırım yeterince açıktır. Cezire'nin tümünü ve Güney Anadolu'nun belki batıdaki Fırat şeridine kadar uzanan (Sake Gözü) yöresini etkilemiş olan ilk yayılma bu ayrıma dayanarak gözlemlenebilir. Ancak, bu bölge içindeki özgün ilk çekirdekler ötekilerden kesin biçimde ayrılıp saptanamaz. Sadece, ikinci evrede yeni topraklara doğru yayılan sürekli ilerleyişle bir yandan Anadolu'nun daha kuzeyine ve öte yandan Musul'un güneyine ait çevresel ve ekolojik bakımdan değişik olan kesimlere yerleşilmiştir.

Halaf etki bölgesi denilen şeyin böyle azar azar genişlemesi, o grupların aynı bölgenin daha eski Neolitik topluluklarınıninkilerle kopukluğu olmadığı sanılan sosyo-ekonomik nitelikleriyle de birleşince, güçlü bir süreklilik olduğu, aynı örgütsel modelin derece derece büyümesiyle bu sürekliliğin birtakım yeniliklere yol açtığı, bu yeniliklerin de sadece görünüşte asal nitelik taşıdığı düşündürmektedir. Bizim düşüncemize göre, bu yenilikler sözkonusu toplumun yapısına derin bir değişiklik getirmemiştir. Yeni nitelikler, genellikle, *chiefdom*'ların ya da başka çeşit karmaşık örgütlenmelerin ortaya çıktığı varsayılarak gereğinden çok önemsenmiştir. Halbuki, elimizdeki tüm kanıtlar hâlâ devinimden yoksun bir eşitlikçi temele dayalı grupların varlığını göstermektedir.

Bugüne kadar bilinen Halaf sitlerinin yerleşme ve toprağı kullanma kalıpları, bir önceki dönemden az çok tanınan, ve bugün elde daha çok veri bulunduğu için daha iyi tanımlanabilen kalıpların tıpatıp aynıdır. Bunlar küçük, çoğı bir hektardan az, birkaç tanesi 1 ile 2 hektar arasında olan, 2 hektarı geçenine çok seyrek rastlanan yerleşmelerdir. Boyutları arasında büyük iniş çıkışlar görmeyiz, nitelikçe de hiyerarşi açısından da aralarında bir ayırım yapmamıza olanak yoktur. Bu sitler, daha çok, tüm yıl oturulan değil de mevsimlik olan kısa süreli yerleşmelerin ve daha sürekli oturulan, aralarında bazıları pek büyük olan köylerin varlığını gösterir. Bunlar oturan kişi

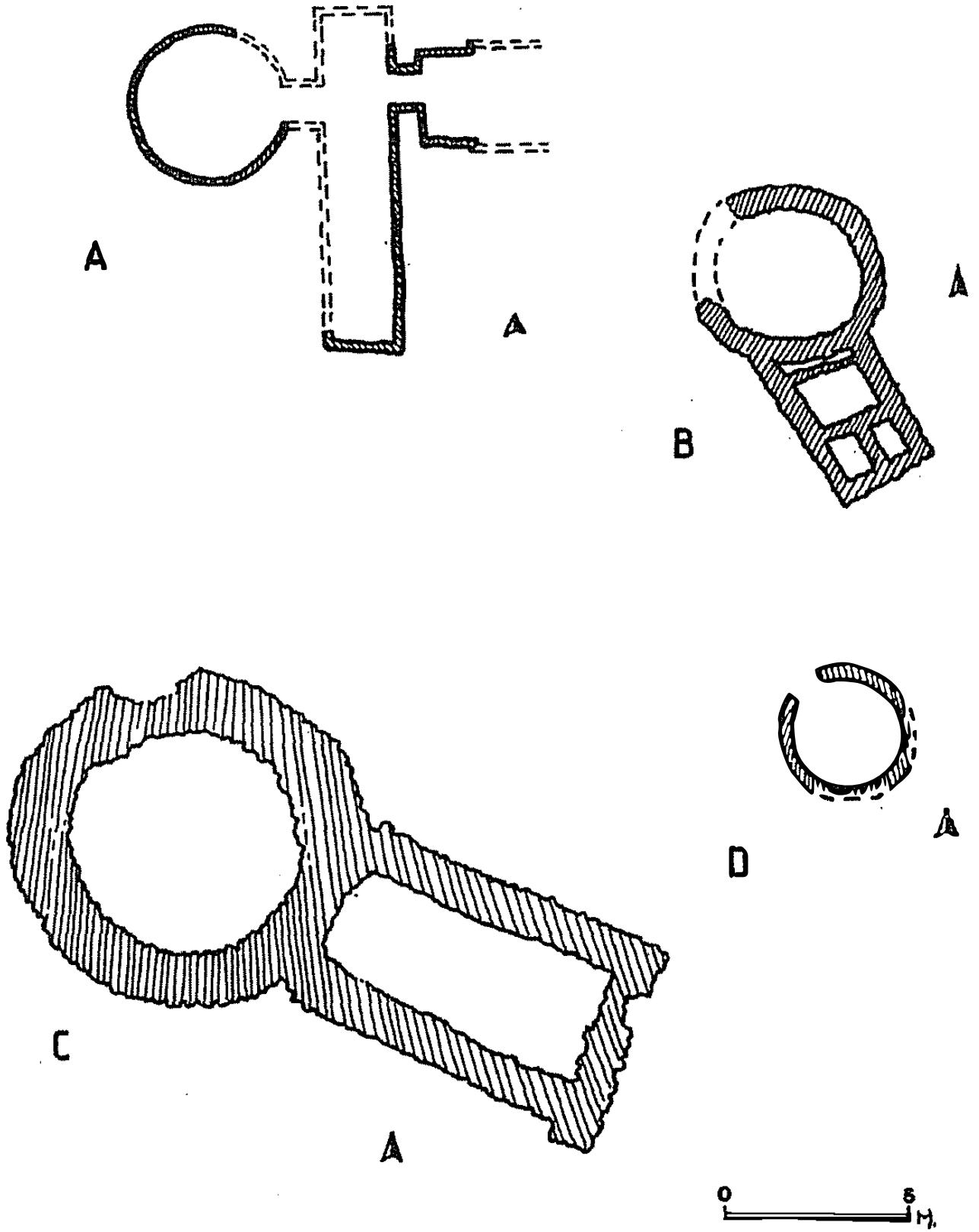
sayısı, kullanılmadaki kararlılık ve belki içlerinde yürütülen ortak işlevler bakımından kendi topraklarının belli başlı konut yapısı olabilir ama, yeterince yaygın kazılarının yapıldığı yerlerde, öteki köylere oranla başat bir işleve sahip olduklarını gösterir hiçbir kanıt bulunamamıştır. Örneklerin çoğunda belgelenen zaman parçalarının kısalığı ve birbirlerine çok yakın sitlere sık rastlanması, Halaf grupları içinde de hareketliliğe büyük bir eğilim olduğunu belli eder. Çünkü bitişik düzende konum, nüfusun bir yerleşmeden ötekine geçtiğini belli eder. Bu, Cebel Sincer'de, Yarım Tepe'de örneklerle belgelendiği gibi, belki bir süre siteleri büsbütün terk ettikten sonra olabilir. Sözü edilen yerde siti oluşturan üç komşu tepecikten birincisinde Hassuna döneminde, ikincisinde eski Halaf evresinde, üçüncüsünde geç evrede oturulmuştur. Bu yalnız yerleşim yerlerinin dengesizliğini değil, aynı zamanda Hassuna evresiyle Halaf evresi arasında bir süreklilik olduğunu da gösterir.

Sitlerin mimarlık özellikleri de, ancak yaşamı sürdürmeye yönelik ekonomilerinin özellikleri de kaynakların değişik bir kullanılışına ve oldukça devinimli bir yaşam biçiminin benimsenmesine olan eğilimi doğrulamaktadır. Tarım gelişmişti ve değişik buğday ve iki sıralı arpa³¹ çeşitleri gibi tahılların tarımı yapılıyor, fakat bununla yetinilmeyip çeşitli baklagiller de yetiştiriliyordu. Dicle üzerindeki Arpaciye'de ve Habur üzerindeki Akab Höyüğü'nde keten yetiştirilmesi ise, tarım teknolojisine iyice ve belki bir dereceye kadar da ufak çapta bir sulama teknolojisine egemen olunduğunu gösterir. Hayvancılığa da önemli bir işlev yüklenmiştir; bu alanda ağırlık keçi ve koyundadır ama, sığır ve domuz gibi iri hayvanlara gösterilen ilgi de artmaktadır. Bu iki çeşit, ortalama olarak, hayvan varlığının %15-20'sini oluşturur ve tüm Mezopotamya'nın ve sınırdaşı toprakların VI. binyıl hayvancılık ekonomisi gelişmesinde önemli bir yer tutar. Fakat Halaf ekonomisini çağdaşı öteki kültürlerin ekonomisinden ayıran ve aynı zamanda Cezi-

re'nin daha önceki görüntülerini sürdüren güçlü bir öge olan özellik, avcılığa, en çok da bozkır hayvanlarının, ceylan ve yabaneşeginin avına yüklenilen işlevdir. Ümmü Dabaciye örneğinde görüldüğü gibi, burada da yoğun bir seçmeli av etkinliğiyle öne çıkmış sitler vardır. Bunlar arasında tipinin en iyi temsilcisi olanlar, Habur üzerindeki Ümmü Kseyr [Umm Qseir] ile Fırat üzerindeki Şemseddin [Shams-ed-Din] sitleridir. Bir çeşit konak yeri olan, hafif yapıları bulunan, -birincisinde ceylan, ikincisinde yabaneşegi olmak üzere- hayvan varlığının %60'ı yaban hayvanlarından oluşan bu sitlerde birden çok kez uzunca bir süre oturulduğu sanılmaktadır. Şu noktayı da işaret etmek yerinde olur ki, genellikle yerleşik yaşam biçimine yakıştırılan domuz bu iki sitte, Halaf kültürünün öteki sitlerine oranla, pek az beslenmiştir. Yarım tepe II' de de önemli ölçüde ceylan ve yabaneşegi avı saptanmıştır.

Yerleşmenin bu özellikleri ve bu devinim eğilimi, Halaf toplumunu yapan öğelerden birinin çobanlık olduğunu, bunun da insanları yeni otlaklar aramaya ittiğini düşündürür¹¹. Zaten hayvancılığın gelişmesi de uygun teknolojiye sahip değilken yayılmaya çalışan bir tarımın zorluklarına karşı koymak üzere ortaya çıkmış, Çanak Çömleksiz Neolitik sonunda patlak veren bunalıma etkin bir yanıt vermiş olabilir. Böylelikle nüfus artışı nedeniyle yükselen yiyecek istemini yanıtlayacak önemli bir besin yedeği elde ediliyordu. Bu açıdan bakınca, neden iri hayvanlara duyulan ilginin gittikçe arttığı açıklanabilir. Ne var ki, Halaf kültürünü yapan öğelerden hayvancılık önemli bir öge olan yerleşik tarım karşısında gerilemiştir. Bunu Cezire'nin daha kuzeydeki yörelerinde, Türkiye'nin sınırlarına rastlayan yerlerde yani öncelikle daha çok yağmur alan, kuru tarımın daha kolay sürdürülebileceği bir kesimde yerleşmeler seçilmesinden ve domuz yetiştirilmesine verilen önemden anlıyoruz.

Halaf toplumundaki büyük yeniliklerden biri de konutların biçiminde görülür. Bir çembersel yapı tipi ortaya çıkar; bunun

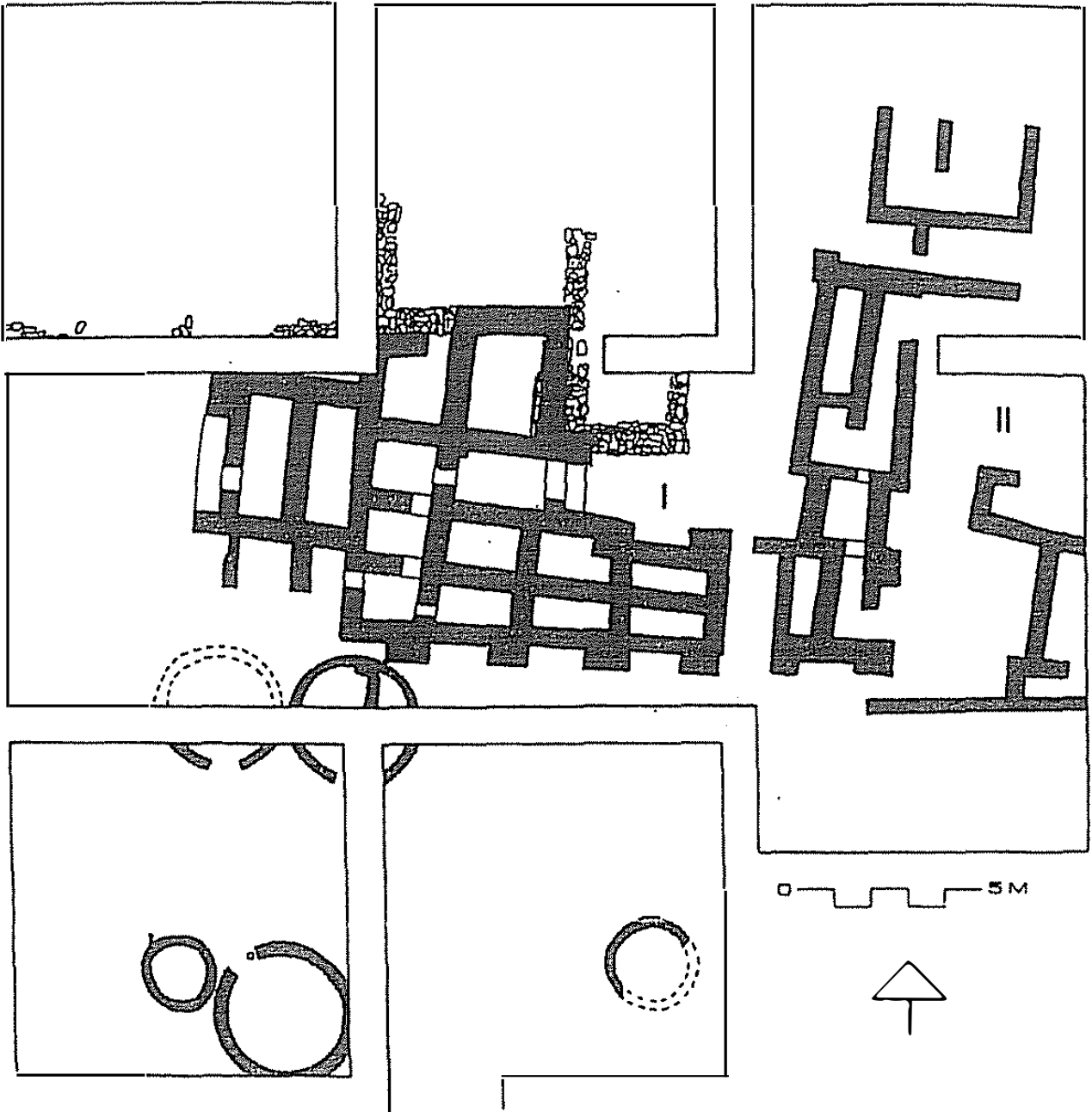

Betim 14. Halaf döneminden çembersel yapı tipleri. A, C: Arpacıya (Mal-lowan, Rose 1935'ten); B: Çavi tarlası (von Wickede, Herbordt 1988'den); D: Sabi Abyad (P.M.M.G. Akkermans 1993'ten).

basiti de karmaşık olanı da vardır. Genellikle dikdörtgen biçiminde bir antişambr yani ön oda bulunur, bu, yapıya bir anahatar deliği görünümü verir. Planı bir giriş *dromos*'una sahip *tholoi*³² planına benzeyen bu ön oda, o dönemin çembersel yapılarına genellikle tholoi denilmesine yol açmıştır (*betim 14*). Biçimlerinden başka boyutları da farklı olan bu yapılardan bütün Halaf sitlerinde epeyce bulunur, fakat o dönemin tek yapı tipi bu değildir; dikdörtgen yapılar da vardır. Her ne kadar kazı yapılan alanların sınırlı oluşu yerleşmelerin plan ve konumlarının bugün gözde canlandırılacak gibi yeniden çizilmesini, o nedenle de çeşitli binaların tipolojik ve işlevsel özelliklerini tam olarak tanımamızı engelliyorsa da, şu kadarı söylenebilir ki, çembersel planda binaların biçimleri, boyutları, yapı ve içerik tekniği çeşitlidir ama, dikdörtgen binalar sadece iki tipe ayrılır ve bunlar gerek çizimleri gerek işlevleri bakımından birbirlerinden çok ayırdır. Bir tipte ötekilere bitişik olmayan ve içi geniş büyük binalar vardır; bunlardan bazen Arpaciye^{IV} örneğinde olduğu gibi bir sitte tek bir tane bulunur. İkinci tipte *tholos*'lara eklenmiş ya da yakınlarına oturtulmuş, herhalde onlarla ilişkili 'müştemilat' niteliğinde, küçük binalar görürüz; bazıları iç bölümlere sahip bazılarıysa değildir. *Tholos*'ların ve dikdörtgen binaların işlevleri konusunda düşünülenler, özellikle konut işleviyle ilgili olarak öne sürülenler birbirleriyle çok çatışmıştır ve genellikle inceleme konusu sitlerin kendilerine özgü durumlardan kaynaklanan bu uzlaşmazlık günümüzde de sürmektedir. Çembersel planlı binaların niteliklerindeki değişkenlik, çoğu zaman, bunların konut amacıyla kullanıldığını öne sürenlerin de yadsıyanların da kanıtlarını çürütmüştür. Çünkü bunların bir bölümü içinde yaşanamayacak kadar küçüktür, taş temellere oturtulmuş kalın duvarlı bir başka bölümüyse aynı iş için fazlasıyla büyük, anıtsal derecede büyük bulunmaktadır. Örneğin, Arpaciye'nin merkezindeki iki *tholoi* Mallowan tarafından inançla ilgili yapılar diye yorumlanmıştır. Bir bölümünde ocak vardır, bir bölümün-

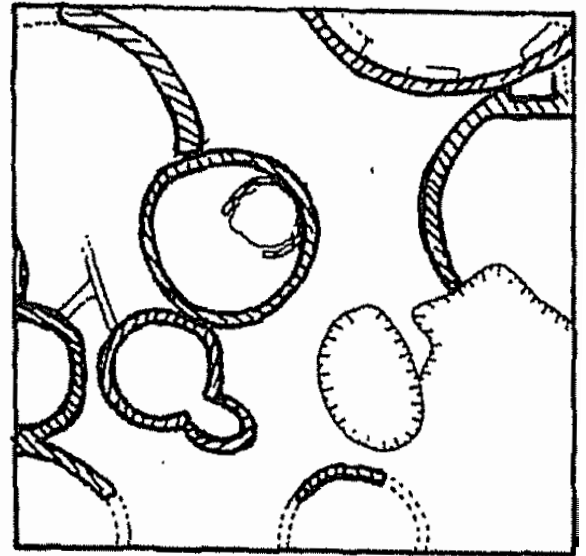
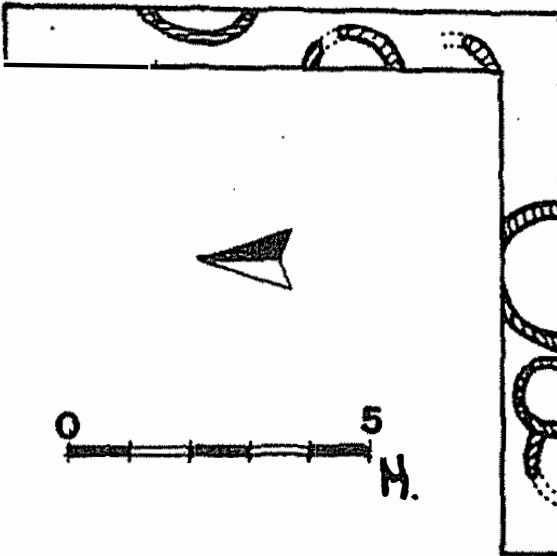
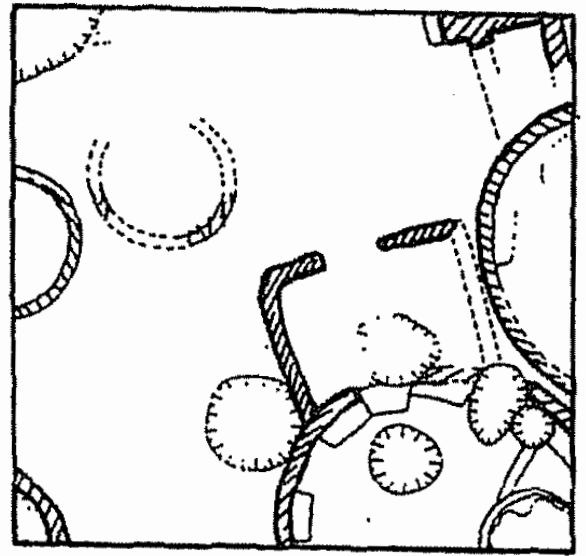
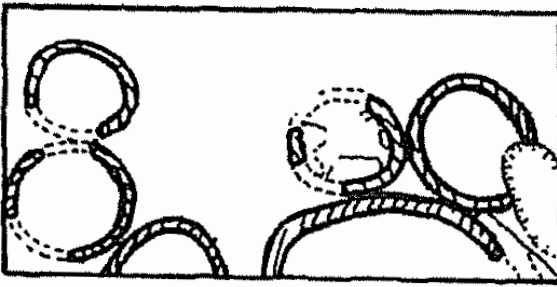
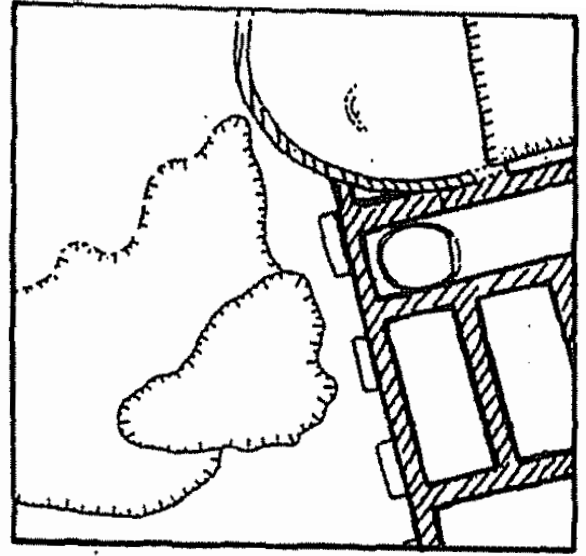
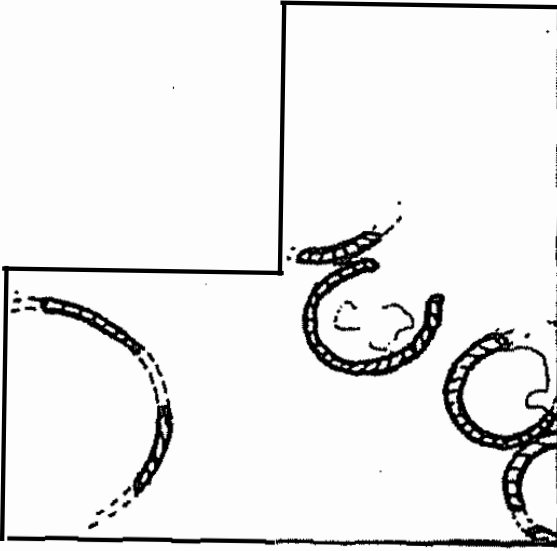
de yoktur; bir bölümü ev yaşamıyla ilgili düzeneklerle donatılmıştır, bir bölümü bunlardan yoksundur; ve nihayet Sabi Abyad'daki *tholoi* gibi birkaç tanesinin de yarı pişmiş kilden kalın bir katmanla özenle içten yalıtılmış olduklarından ve içlerinde büyük miktarda kömürleşmiş tahıl da bulunduğundan ambar olarak kullanıldıkları düşünülebilir.

Akkermans'ın Sabi Ayad'daki konutun dikdörtgen planlı büyük bina olduğunu düşünmesi, işte çembersel planlı yapıların işlevi konusundaki bu yoruma dayanır (*betim 15a*). Ne var ki, söz konusu dikdörtgen planlı binanın bir kanadı (bina I), daha önceki dönemlerin ambarlama yapılarını andıran, çoğu taban düzeyinde, bir girişten yoksun küçük hücrelerden oluşur; tümüyle gün ışığına çıkarılmamış olan öteki kanatta (bina II) ise, geniş bir avlu görürüz, orada tabanın kazılmasıyla ortaya çıkarılmış ve sayıları bini aşan yumurta biçimi kilden nesne bulunur; bunlar, Ümmü Dabaciye'deki büyük ambar binasında daha önce bol miktarda bulunan ve sayma ya da kaydetme aracı olarak yorumladığımız nesnelerin eşidir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, bu yapı, hiç değilse kazısı yapılmış bölümüyle, bu tipin bugün bulunan tek örneği sanılmaktadır ve çok uzun bir süre değişmeden kalmıştır, halbuki *tholos*'lar çoğu kez yeniden yapılmışlardır. Basit birer ek yapı ya da 'öte beri tıkkıştırma yeri' olmayan dikdörtgen planlı yapıların belgelenmesine seyrek rastlandığı, belgelendikleri o az sayıda örnekte (Arpaciye ve Kırbetüşşenef [Khirbet-es-Shenef], *betim 15b*) de her sitte bunlardan tek bir tane bulunduğu göz önüne alınırsa, bunların ortak yarara yönelik özel bir işlevi bulunduğu düşünülebilir. Öte yandan, sayıları çok daha yüksek olan ve her yerde rastlanan *tholos*'lar ise herhalde bir ya da daha fazla bireye konut olmaktan herhangi bir etkinliğin yürütülmesine, ev içi ambarlamaya kadar ailenin çeşitli amaçlarında kullanılmaktaydı. Şu halde, Halaf dönemi çembersel planlı yapıları, birçok örnekte etnografik olarak belgelendiği ve Cat-

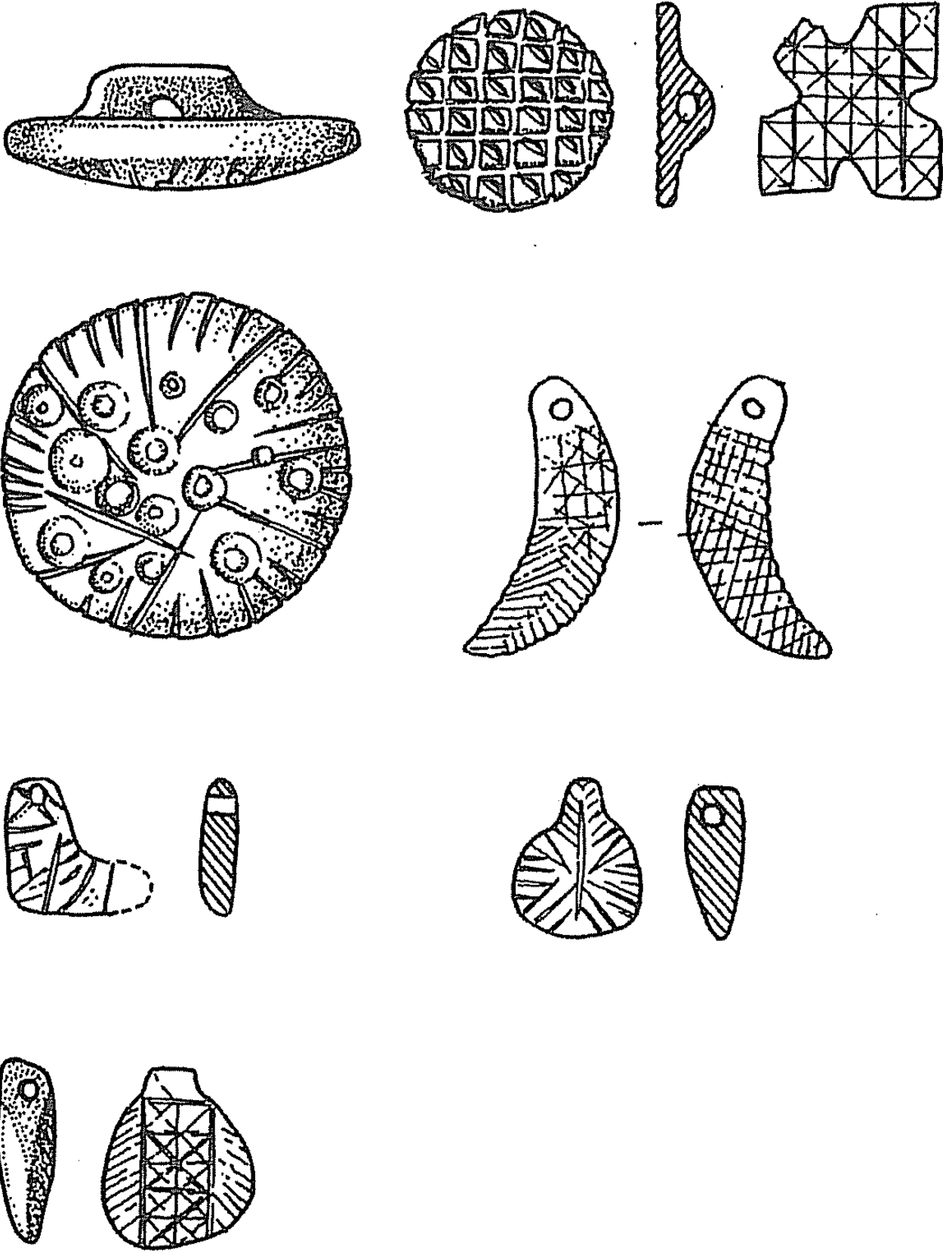
a

Betim 15. a) Sabi Abyad, düzey 3 (P.M.M.G. Akkermans 1993'ten)

b

Betim 15. b) Kırbetüſſenef (Akkermans, Wittmann 1993'ten).

Betim 16. Arpacıya, Çavi tarlası ve Halaf Höyüğü'nden Halaf dönemi mühürleri (von Wickede 1990'dan).

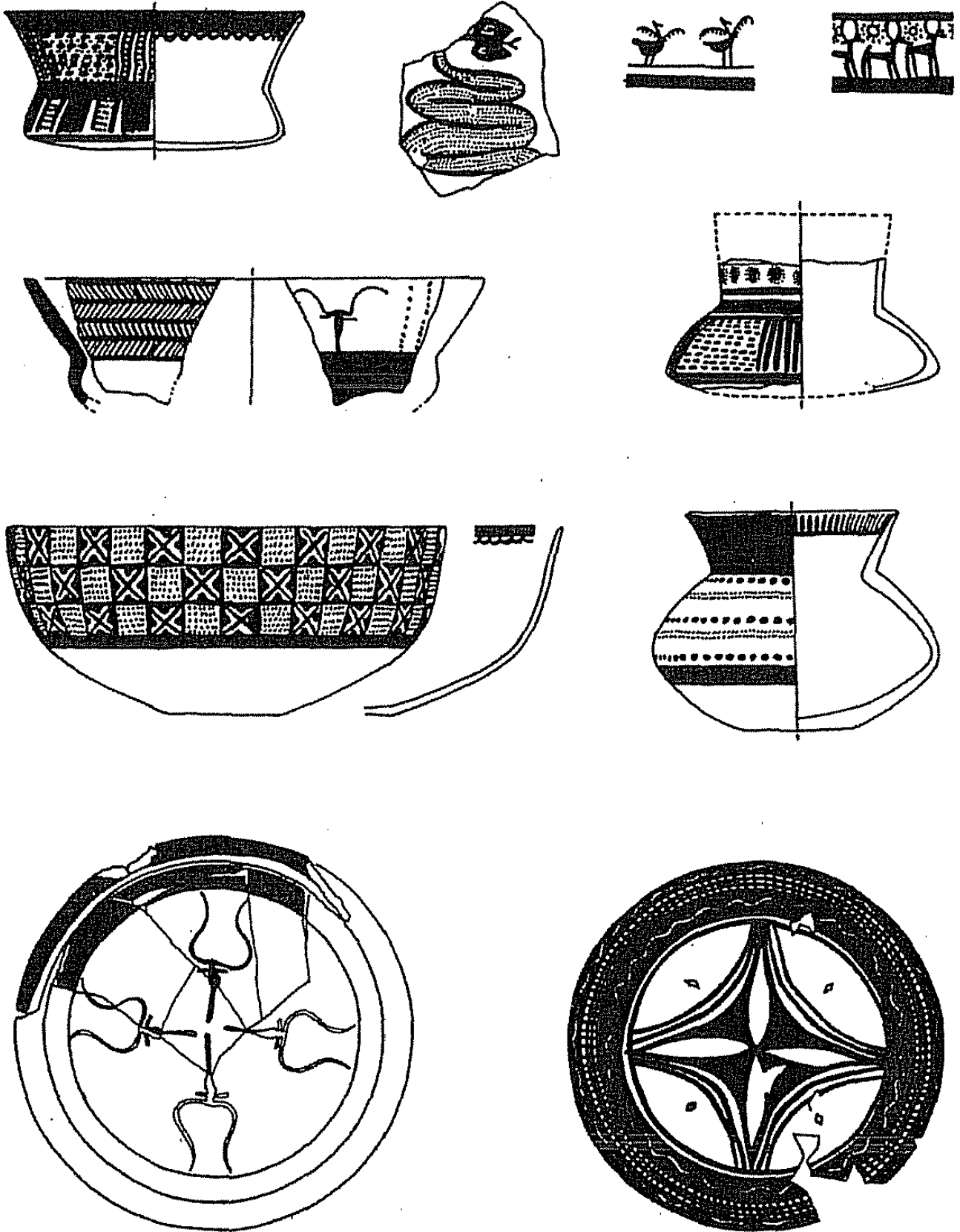
herine Breniquet, Jean-Daniel Forest ve Jean-Louis Huot^v tarafından ileri sürüldüğü gibi, işlevleri bakımından birbirlerine sıkı bir işbirliğiyle bağlı az sayıda çekirdek aileden oluşan köylerdeki bir evin çeşitli odalarına denk düşer. Bu az sayıda çekirdek aileli köy, örneğin Flannery'nin Natuf kültürü^{vi} evlerinin açıklamasını yaparken sözünü ettiği Afrika *compound*'larına benzer. Bu rekonstitüsyon, iyi sınırlanmış, birbirlerinden iyice ayrılmış konut yörelerine hiç benzemeyen *tholos*'ların da fırın, samuç ve kaplar gibi çeşitli ev yapılarının da seyrek ve neredeyse geliş güzel yerleştirilmelerine uymaktadır.

Şu halde, öyle sanıyoruz ki, karşısında bulunduğumuz toplum, içinde tek tek çekirdek ailelerin varlığının az görüldüğü, fakat her köyde bütünüyle temsil edilen ortaklık topluluğunun hâlâ belli başlı toplumsal birim olduğu bir tiptir. Elimizin altında açıkça ortak ambar diye yorumlanabilecek bina bulunmuyorsa da, bir önceki dönemde olduğu gibi hammaddelerin hiç değilse bir bölümünün ortak yönetilmesinin biçimlerinin ve grubun 'hükümet'inin ortak yürütmesi diye bir şeyin olduğu da düşünülebilir.

Bu bağlamda, özellikle taşın işlenmesi ve onunla ilgili çeşitli araçlar gelişmiş, ancak bir önceki dönemdeki işlev tipi değişmemiştir. belgeler çok daha fazla sayıda olsa da, mühürlerin biçimlerine, üzerlerindeki motiflere birçok yenisi eklense de, öndelik hâlâ geometrik biçimlerde (betim 16); bu da bireyleri açık biçimde birbirinden ayırma gereksiniminin henüz güçlenmediğini gösterir. Neolitik Çağ Sabi Abyad ortak yönetimi için ileri sürülen varsayım örneğinde olduğu gibi, mühürler hâlâ tekil bireylerden çok çekirdek aileleri temsil ediyor olabilir. Halaf döneminden birçok mezar gün ışığına çıkarılmıştır ama, mezara konulan ölü armağanları arasında mühür bulunması, bir, bir değilse de pek az, örnekte görülmüştür. Bu da mührün bir insanı temsil etmesinin pek seyrek bir durum olduğunu gösterir. Öte yandan, yönetimle ilgili nesnelerin sayısı

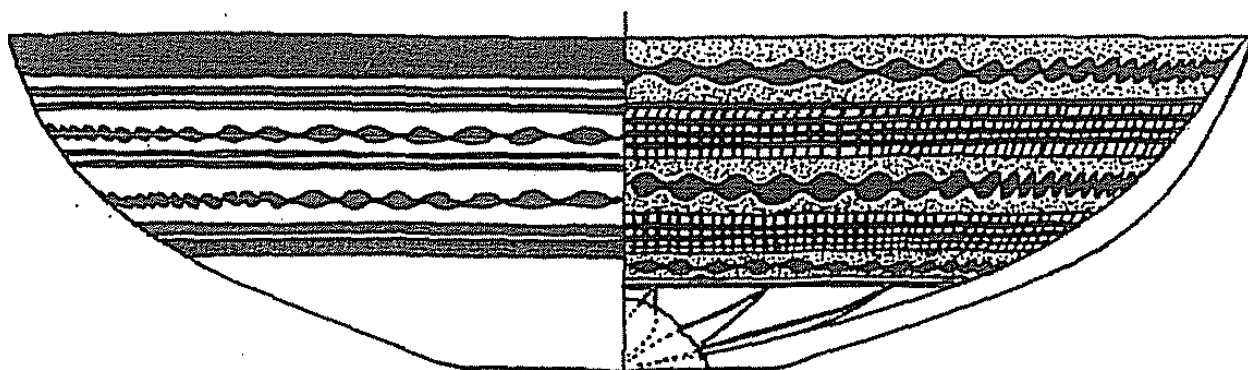
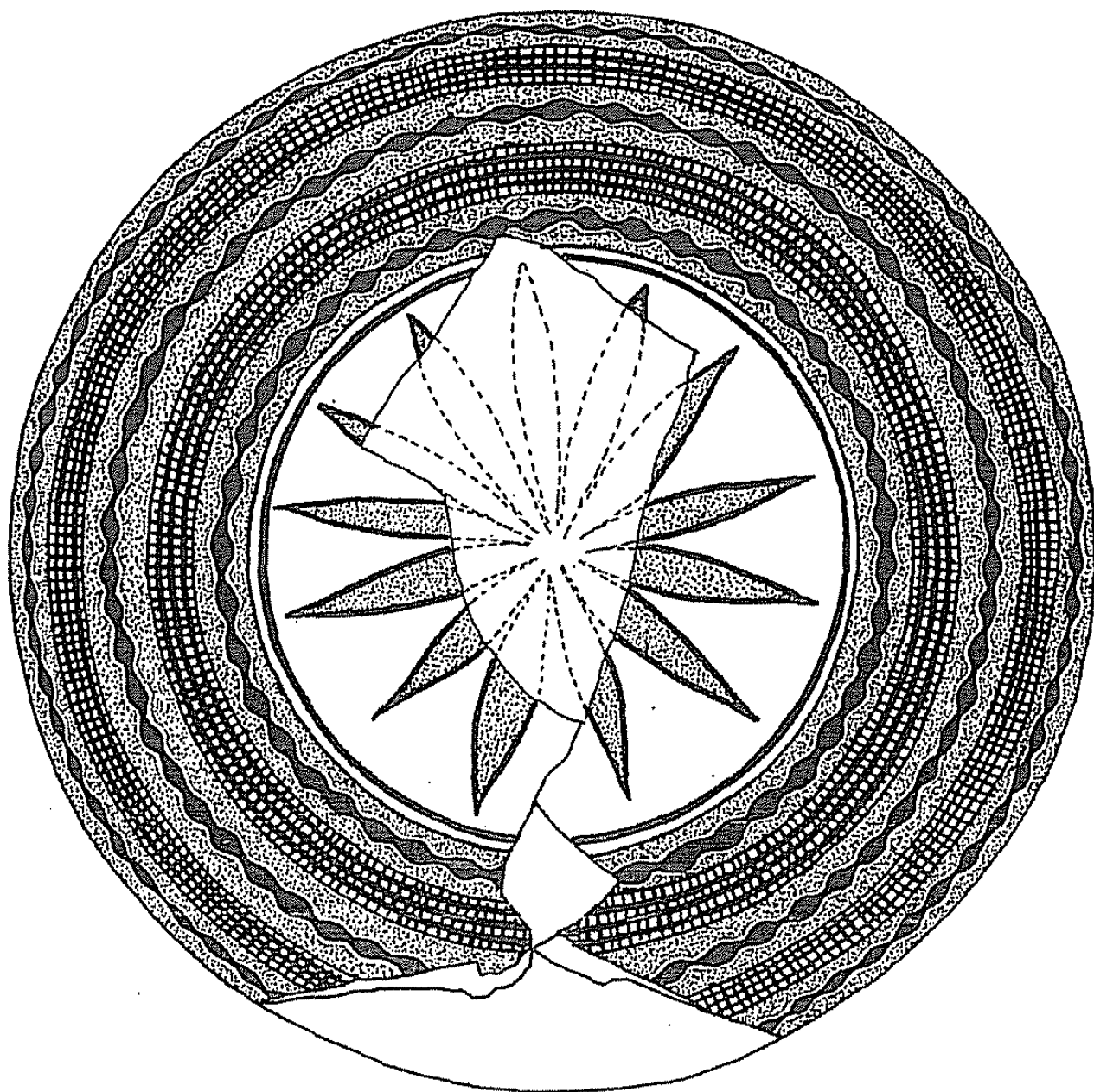
artar. *Token*'lerden başka, kilden elips biçimi nesneler bulunur; bir ipin çevresinde dizili olup üzerinde bir ya da daha çok sayıda mühürVII damgası taşıyan bu nesnelerin -daha sonraki bir zaman dilimine, Uruk'a, ait olan ve ileride sözünü edeceğimiz armut biçimi *bull*a'ların³³ ilk örneği oldukları kabul edilirse- bir yere gönderilen malların bir çeşit 'yol belgesi' olduğu düşünülebilir. Görüldüğü gibi, kilden ve yumurta biçimi 'sapan taşı' denilen nesnelerden büyük miktarda bulunmaktadır. Her zaman bir yerde toplanmış olarak görülen bu nesnelere, Mezopotamya topluluklarında, daha uzun süre, V. binyıl ve daha düşük oranda olmak üzere IV. binyıl boyunca da.

Fakat Halaf döneminin asıl büyük yeniliği, yüksek nitelikli boyalı çanak çömlek üretimindeki olağandışı gelişmedir (*betim 17*). Halaf gruplarının oturduğu geniş toprakların tümünde ve onları da aşarak Kilikya ile sınırdaş yörelerde yaygın olarak bulunan bu zanaat geleneksel olarak uzmanların çalışması olarak kabul edilmektedir. Boyalı seramiğe ayrıca Lübnan kıyılarında da rastlanmıştır; oraya başka yerlerden getirildiği sarılmaktaysa da, yerel taklitleri de vardır. Bu seramiğin üretimi, iyi bir teknik ustalık ve önemli bir enerji harcaması gerektirir, genellikle yararsız maddelerinden arındırılmış, ince bir ürün alınmasına olanak veren, fakat bu işe uygun fırınlarda ve iyi bir denetim altında pişirilmesini gerektiren ince mineral parçalar içeren bir karışımla yapılır. Fırınlara varlığı gerçek olarak belgelenmiştir ve bunların ufak ölçülerde olması, çanak çömlek üretimi etkinliğinin aile çerçevesi içinde yürütüldüğünü belli eder. Geometrik biçimler ve stilize betimlere (*bukrani-on*'lar³⁴, rozetler ve şematik resimler dizisi) süreklilik göstermeyen, gelişigüzel seçilmiş birtakım hayvan ve insan figürlerinin eklendiği süsleme son derecede zengin ve karmaşıktır. Genellikle iki renk kullanılmışsa da, dönemin sonuna doğru çok renkliliğe gidildiği görülür. Söz konusu olan şeyler, üretimi uzmanlık ve epeyce zaman isteyen yapıtlardır. Kesinlikle belirli

a

Betim 17. a) Arpacıya ve Kırbetüşşeneftten Halafseramiği Mallowan, Rose 1935 ve P.M.M.G. Akkermans 1993'ten); b) Arpacıya'dan Halaf tabağı (Mallowan, Rose 1935'ten).

b

modellere göre yapılan süsleme motifleri tüm bölgeye yayılmışsa da, gerçek bir standardizasyon olmadığını gözlemleriz.

Bu seramik ürününün 'yüksek uzmanlık' taşımaya ve geniş bir alanda dolaşmasına bakan birçok araştırmacı, Halaf'ı ticaretle sivrilen bir toplum olarak görmüş ve bu görüşe dayanarak sözkonusu yoğun etkinliğin merkezden denetilmesiyle ilgili birtakım biçimlerin ilk kez ortaya çıktığını varsaymıştır. Buna bir de, estetik niteliği yüksek boyalı seramiğin halk içinde yüksek bir toplumsal konuma yükselmiş birtakım kişiler amaçlanarak yapıldığı, bundan ötürü de bu maddenin ticaretinin 'seçkin'ler arasında yürütüldüğü varsayımı eklenmiştir. Halaf toplumunu bir *chiefdom* olarak düşünme işte bundan doğmuştur.

Ne var ki, sözkonusu ürünün yalnızca seçkinleri hedefleyen bir mal olduğu yolundaki sav doğru olmasa gerek, çünkü her sitin kendi içindeki boyalı seramik üretimi bile başka hiçbir ürününkiyle karşılaştırılamayacak kadar zengindir. Öte yandan, üründe bir standartlaşma olmaması ve üretim için uzun bir emek süresi gerekmesi, P.M.M.G. Akkermans'ın^{viii} doğru olarak gözlemlediği gibi, boyalı seramik yapımının öncelikle ticareti amaçladığı da tartışılacak bir noktadır. Çeşitli bölgelerden alınan kiler üzerinde yapılan kimyasal incelemelerin ortaya koyduğu gibi, bu seramiğin Musul yöresinden Habur'a, Balık'a^x kadar dolaştığı kuşku götürmez, fakat belirlenen bu hareketlerin, genellikle, çok yönlü olduğu ortaya çıkmıştır; yani bunlar sadece büyük ve herhalde üretici de olan Çakar Pazar [Chagar Bazar], Halaf Höyüğü, Arpaciye, Sabi Abyad gibi merkezlerden küçük merkezlere doğru yayılmakla kalmamış, aynı zamanda üretici merkezler arasında da dolaşmıştır. Bu, dolaşımın ticari tipte olması düşüncesine bir kuşku düşürmektedir. Hele dolaşan kaplar kâse ve tabak gibi açık biçimler^x olduğu için, alışverişin konusunun kaplardaki nesne değil de kabın kendisi olduğu düşünülürse, bu kuşku güçlenir. Zaten

seramik yapımı küçük merkezlerde de saptanmıştır. Örneğin, Balık Vadisi'nde en az iki üç tane yerleşim yerinde bununla ilgili çalışmalardan kalan artıklar bulunmuştur.

Bu düşüncelere bir de Halaf toplulukları arasında önemli bir ticaret yürütüldüğünü gösterecek başka işaretler bulunmadığını da eklemek gerekir. Böyle diyoruz, çünkü zanaat etkinliğinin herhangi bir özellik taşıyan gelişmesine rastlanmamıştır; sözkonusu etkinlik bir önceki dönemdeki aynıdır ve kullanılan hammaddenin büyük bölümü yereldir ya da yakın çevreden getirilmektedir. Obsidiyen kullanılması bile dikkate değer bir artış göstermemiş, her yerleşim yerinde aynı oranda artmamıştır. Van Gölü kıyısındaki Tilki Tepe gibi obsidiyen yataklarına yakın yerleşim yerlerinde de bu maddenin bolluğunu görmeyiz, halbuki bazı yazarların ileri sürdüğü üzere obsidiyen ticaret amacıyla çıkarılsaydı, sözkonusu sitlerde bol miktarda bulmamız gerekirdi.

Seramikçilerin -ister tam gün ister belirli zamanlarda çalışan uzmanlar olsunlar- ürünlerini kendi sitleri dışına, küçük miktarlarda bile olsa, 'ihraç' edebileceklerini de gözden uzak tutamayız. Ne var ki, yapılan tüm gözlemler bize boyalı Halaf seramiğinin her şeyden önce ve ait olduğu toplumsal birliklerin temsilcisi simgesel bir öge olarak fiziksel devinime (düğün, eğlenti, tören vb.) bağlı bir armağan niteliğiyle dolaştığını anlatır. En çok dolaşan seramiğin büyük merkezlerde üretilen olması, bu açıdan bakılınca, oralarda sadece seramik üreticisinin değil, genellikle nüfusun çokluğu ve yolculuk yapanların oranının yüksek olmasıyla açıklanabilir.

Bu temsil işlevi, seramiğin ilk tanınıp tutunduğu evreyi izleyen o dönemde hemen her yerde karşımıza çıkar ve teknik ve estetik bakımdan ince bir çeşit, küçük miktarlarda olmak üzere, geniş bir coğrafi yörede dolaşır. Örneğin, Cezire'nin ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli yerleşim yerlerinde Orta Mezopotam-

ya'daki Samarra üretimi seramiğe rastlarız ya da daha Halaf-öncesi evrelerde cilalanmış koyu renk (DFBW) batı seramiklerinin Habur'a ve Musul yöresine kadar gittiğini görürüz. Fakat bu olgu Mezopotamya'nın çeşitli bölgelerinin boyalı üretiminden örneklerin kendi sınırlarını aşp çok uzak yerlere ulaşmasıyla VI. binyılda en belirgin niteliğini alır. Halaf'ın kendi üretiminden örnekler Akdeniz kıyılarına ve, dönemin sonlarına doğru, Orta Mezopotamya bölgesine varıp güney üretimiyle karışmış, Samarra seramiklerine Antikçağda Halaf'ta rastlanabilmiştir. Cezire'deki Samarra seramikleri ya da Akdeniz kıyısındaki Halaf seramikleri gibi bazı örneklerde söz konusu olan, yerel taklitlerdir. Bu tip uzak yol dolaşımına konu olan ürünler de yine mal naklinde kullanılan testi çeşidinden kaplar değil, doğrudan tüketime yönelik ağzı açık sofrta tabak çanağıdır. Bunların Halaf toplulukları arasındaki geniş çapta ve yoğun seramik alışverişine konu olanlarla aynı nitelikleri, daha hafif biçimiyle, taşıdıkları söylenebilir. Şu halde, bu örneklerde de, bir ticaret etkinliğiyle karşı karşıya bulunmamız zayıf olasılıktır; daha çok bir bireyler hareketi ya da çeşitli etnik ve kültürel gruplar arasında armağan alıp verme düşünülebilir. Öte yandan, seramiğin kendisinin, estetik düzeyde sahip olduğu büyük anlatım olanaklarıyla, o olanakları gerçekleştirmek için gerekli teknolojik evrime henüz yeni varmış olduğu sırada, simgesel temsilde ve o temsili dışa vuran grupları belirlemede böylesine önemli bir rol oynamasını şaşırtıcı bulmuyoruz .

Son bir gözlem de Halaf boyalı seramiğinin temel süsleme motiflerinin üretimi yapan grupların oturduğu geniş toprakların tümünde türdeş olmasına dikkati çeker. Zanaatçıların uygulama özgürlüğünden ileri geldiği söylenebilecek olan bir standartlaşma yokluğu görülür ama, yine de bu türdeşlik, her bir yörenin kendine özgü olan ve, bir dereceye kadar, tüm Halaf toplumunun temsil işlevini yürüten, kimliğini belirleyen biçimlerini ayırt etme olanağını köstekler. Şu halde bu toplum,

ekonomi açısından ve belki politik açıdan kendi kendine yeten fakat birbirine kendi davranış simge ve modellerinin paylaşılmasıyla güçlü biçimde bağlı gruplardan oluşur bir görünümüdür. Bu simge ve modeller büyük olasılıkla ortak bir kaynaktan türemiştir; bunu özellikle mimarlık tipolojilerinden, yerleşim yerlerinin örgütlenişinden ve yalın ekonomi ya da temel yaşam ekonomisi biçiminden anlarız. Böyle bağlar, aile ilişkilerine ve ezogamiye yani aynı boy içinde evlenmelere dayanabilir. Aynı boy içinde evlenmeler, bağdaşıklıkları, ortak yaşamı, eşitlikçi kabile toplumlarına özgü olan ve herhalde Halaf toplumlarında da bulunması gereken özel amaçlarla genişlemiş politik birimleri güçlendirir. Zaten Halaf toplumlarının böyle sine geniş topraklarda türdeşliği korumaları ancak köyler ve köy grupları arasındaki derin ilişkilerin birbirlerine zincirleme bağlanmasıyla olabilirdi. Öte yandan, yakınlar arasında evlenme ve bazen de çok eşlilik nüfus artışını ve toprak üzerinde yayılmayı körüklendirir; bunların ikisi de Halaf toplumunun öne çıkan nitelikleridir. Böyle bir yayılınada sürekli olarak parçalara ayrılma süreçleri yaşanır. Bu süreçler, ileri derecede eşitlikçi yapıdaki toplumlarda nüfus artışının getireceği en uygun yanıttır. İşte bu mekanizma nüfusun büyük merkezlerde yığılmasını, böylelikle başların, önderlerin toplumsal yapıyı olduğu gibi koruyan ve bir benzerini yaratan gücünün artmasını önlemiş olabilir. Halaf gruplarının belirgin eşitlikçiliği, mezarlarda bile statü ya da toplumsal konum ayrımı bulunmamasında da doğrulanır. Ölülerden ayrılmada büyük bir çeşitlilik vardır. Gömme, yakma, ortak mezar, kafatası mezarı, birtakım nesnelerin ölüye eşlik etmesi ya da hiçbir şeyin eşlik etmemesi gibi çeşitler bilinir. Fakat ölüyle ilgili dinsel-törensel hiçbir şeyde toplumsal öndeliğin, seçkinliğin herhangi bir işaretine rastlanmaz.

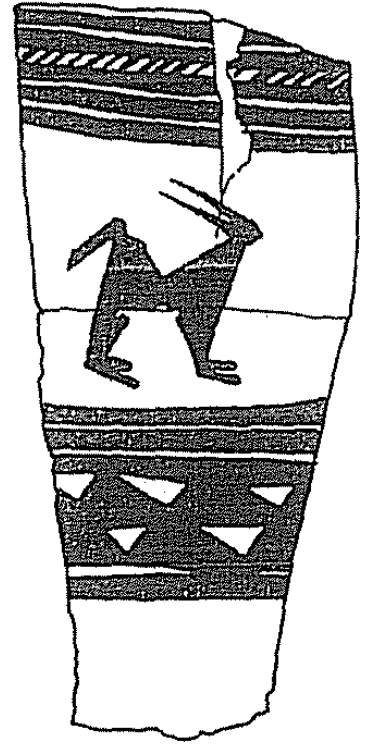
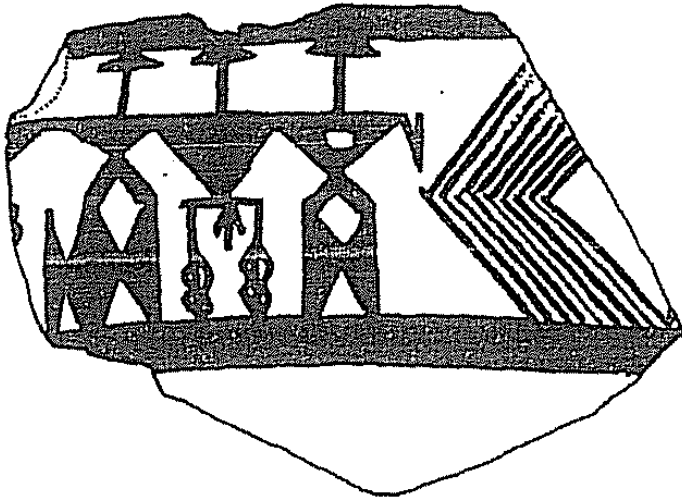
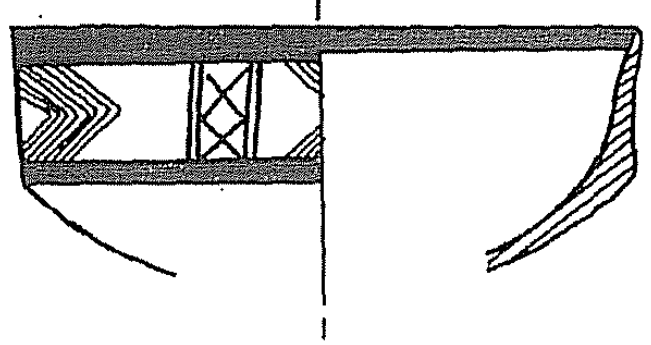
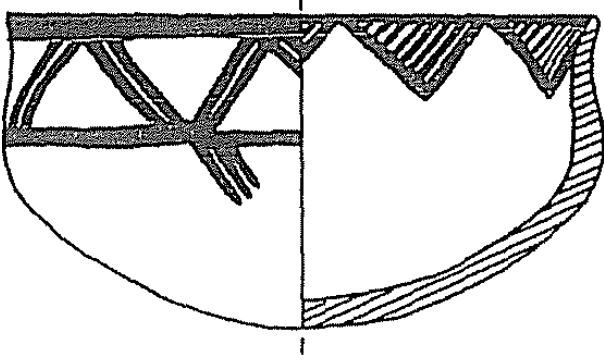
Halaf toplumu, kendisinden önceki Neolitik toplulukların yapısına göre bir değişiklik göstermek şöyle dursun, o modeli güçlendirmiştir. Pekiştirdiği o modelde hiçbir dönüşüm po-

tansiyeli yoktur, eşitlikçi (egaliter) ve ortaklıkçı (kolektivist bir temele sıkı sıkıya oturmuş bu model, ancak kaskatı bir 'durumunu koruma mekanizması' aracılığıyla kendi kendisiyle tam dengede olursa işleyebilir. Ne var ki, tek bir etmen, Hala topluluğunun örgütlenmesini değiştirmeyen, hatta tersine örgütlenmenin doğurduğu bir etmen, ileride Güney Mezopotamya'nın Ubeyd toplumlarının karşılaşmasından ve belki kuzeye doğru yayılmalarından ortaya çıkacak olan derin değişikliklerin sonuçlarını çoğaltacak koşulları yaratır. Bu etmen güçlü iç ilişkilerin ve ilk kez böylesine geniş topraklar üzerinde görülen türdeş bir kültürel dayanağın meydana getirdikleri bir ağdır.

Samarra kültürü.

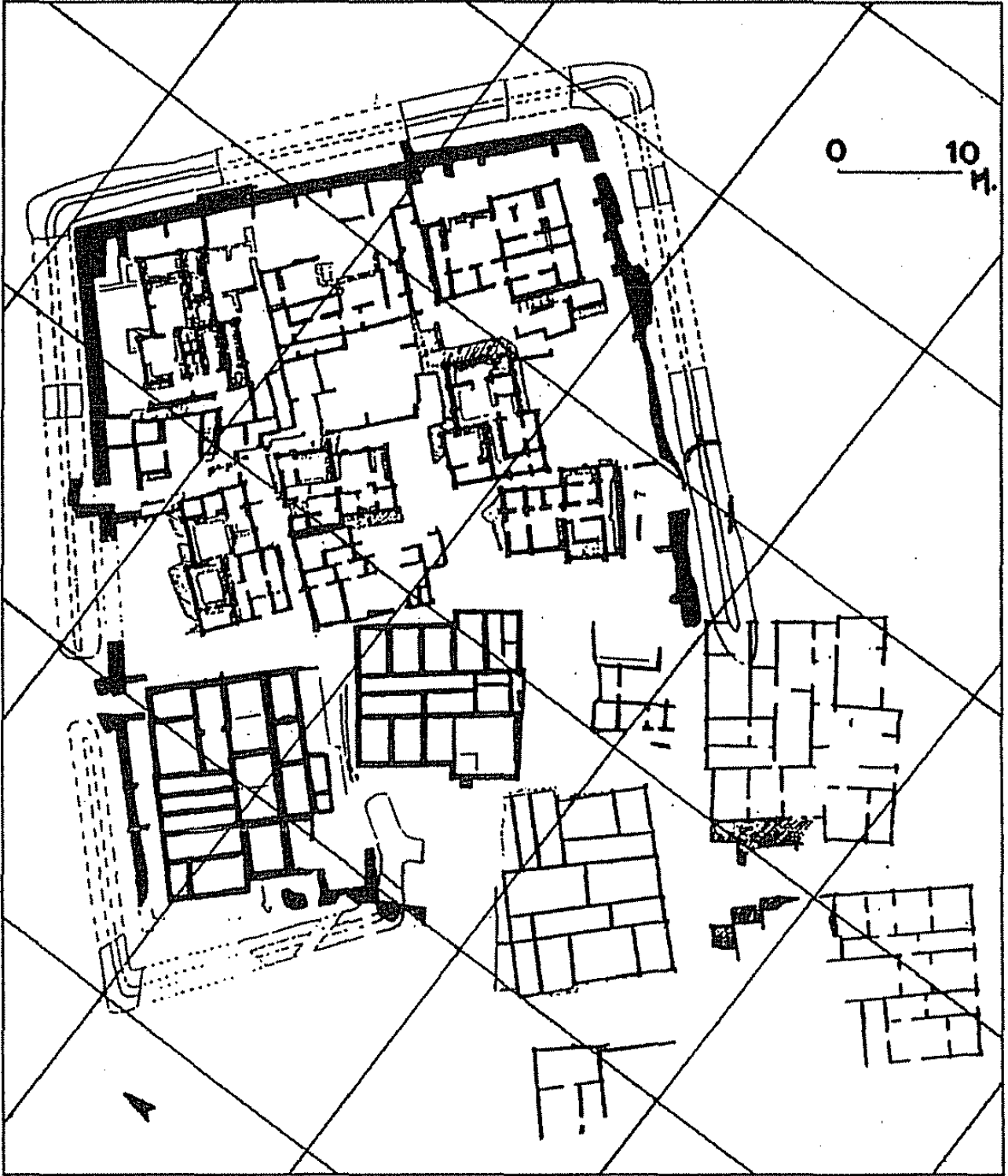
Kurak Mezopotamya'nın kurak bölgelerinde soylu ailelerin gelişmesi

VII. binyıl sonu ile VI. binyıl başları arasında Cezire'de Hassana kültürü olgunluk aşamasına varır, sonra da Hala'nın daha eski gelişmeleri içinde eriyerek yok olurken Orta Mezopotamya'da ilk kez, bugün elde bulunan arkeolojik belgelere göre ilk kez, kuzeydeki çağdaşlarından farklı olarak toplumsal yapılarında ve birincil ekonomilerinde Anadolu-Akdeniz'in doğusundaki Çanak Çömleksiz Neolitik toplumunun ve bu toplumun Bukras'a açılan son aşamasının yaşam biçimini andıran birtakım gruplar yerleşiyordu. Bu kültüre Bağdat'ın kuzeyinde yerleşik Samarra sitinden ötürü bu ad verildi, çünkü bu kültürle ilgili ilk arkeolojik malzeme olan bir dizi mezar Samarra'da bulunmuştur. Bu mezarlarda ince bir boyalı seramik vardır ve bunlar çağın Samarra gruplarını da niteleyen ortak özelliklerini taşır (*betim 18a*). Ne yazık ki, Samarra toplumu pek az sayıda sitle belgelenmiştir ve onların içinde de tümüyle kazılmış olanı az olduğu için genel görünüm incelenemediği gibi, karmaşık bir sorun olan onun kaynakları sorunu da ço-

a

Betim 18. a) oga Mami'den transitional Samarra seramiği (Oates 1969'dan)

b

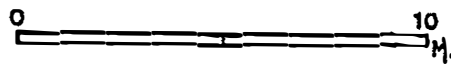
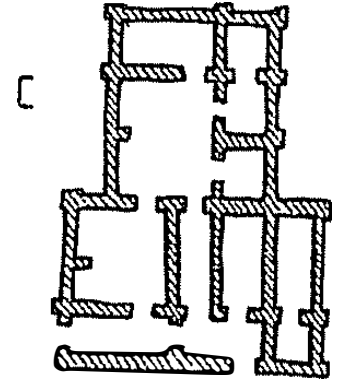
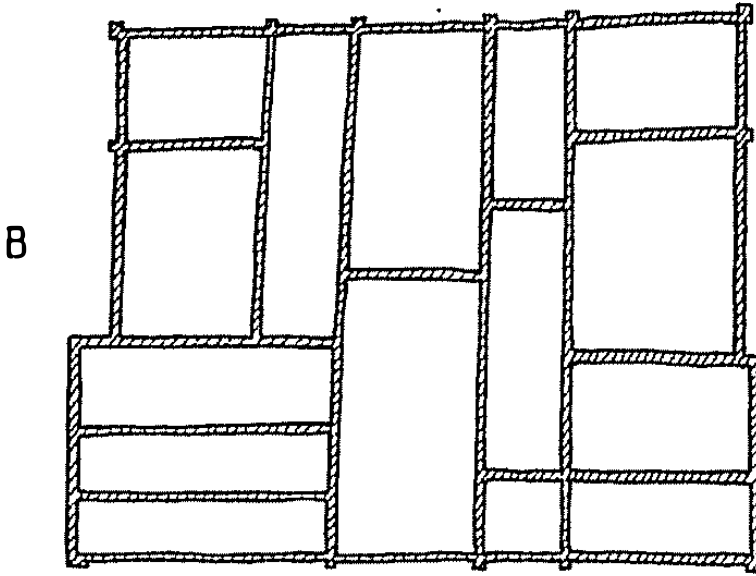
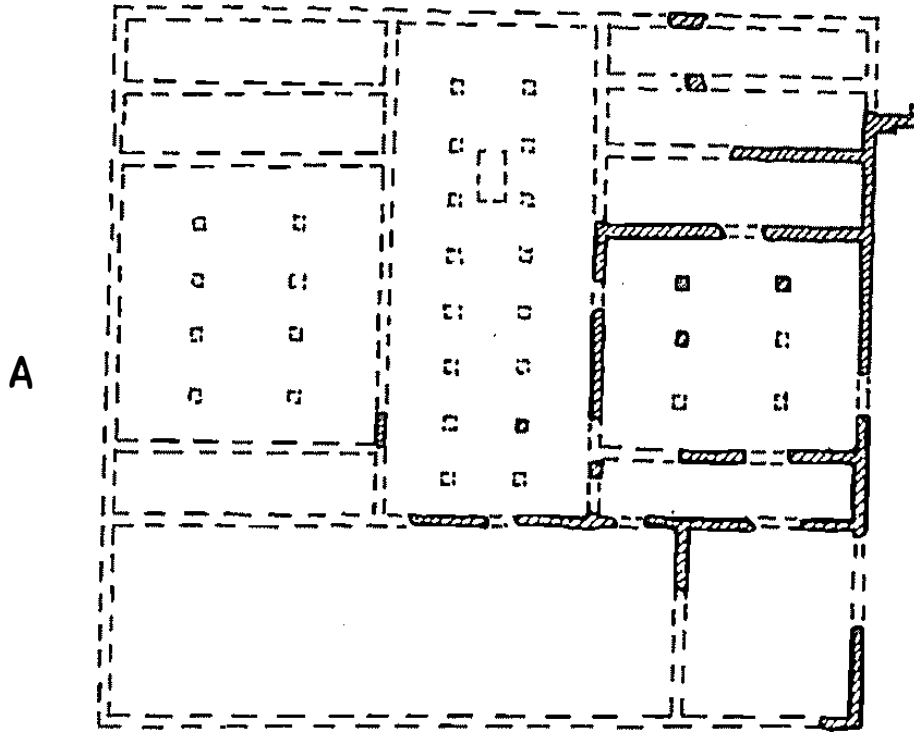
Betim 18. b) Savan Höyüğü I. ve III. düzeylerinin planı (Breniquet 1989'dan).

zülemez. Hassuna alanı ile Matarrah sitinde Samarra seramiği bulunması gözleminden ve bu kültürün kanıtlarının Dicle doğusuna ve Zağros Dağları'nın eteklerine doğru yer değiştirmiş olmasından (*betim 13*) yola çıkarak bu toplumun Hassuna öğelerinden ya da daha doğrusu Neolitik Cermo'dan türemiş olacağı ileri sürülmüştür. Fakat, temel olarak bu sitlerle seramik ihracından ortaya çıkmış temaslar sözkonusudur. Zaten seramik, daha önce gördüğümüz gibi, küçük miktarlarda da olsa, çok dolaşmış, Cezire'nin en batı kesimlerine, hatta Güney Anadolu'ya kadar gitmiş bir maddedir; bu bize Samarra gruplarının Kuzey Suriye-Mezopotamya bölgelerindeki Hassuna ve Halaf topluluklarıyla ilişkileri olduğunu düşündürmektedir. Bu ilişkiler, Geç Neolitik Çağda V. binyılın büyük kültürel *koiné*'sinin³⁵ temellerini atan büyük çapta insan ve nesne dolaşımı çerçevesi içinde gelişmiştir. Ne var ki, bu çeşit ilişkiler bu gruplar arasında birinin ötekinden geldiğini düşündürecek bir akrabalık bulunduğu varsayımını doğrulamaz. Samarra topluluklarının yapısal ve örgütsel niteliklerinin, özellikle Savvan Höyüğü'nden [Tell-es-Sawwan] elde edilebilen verilere dayanarak çıkarabildiğimize göre, kuzeyde kendileriyle aynı zamanda yaşayan ya da daha önce yaşamış toplulukların niteliklerinden tümüyle ayrı olduğunu görürüz. Birinciler yani Samarra topluluklarının nitelikleri, kuru ve verimsiz ortamda yeni bir gelenek köklendirmiş ve bu gelenek daha sonra güney topluluklarıyla temaslarında Mezopotamya'nın alüvyonlu ortamının büyük kültürlerini geliştirmiştir.

Büyük ölçüde kazısı yapılmış tek sit olan Savvan Höyüğü, bir hektardan daha küçük bir yüzölçümüne sahip bir yerleşme yeridir, ama standartlaşmış yani planlı bir tabana oturtulmuş ve birden çok odalı büyük evlerden meydana gelmiştir. Bu evler birbirine yakın, fakat kesinlikle birbirinden ayrı büyük bloklardır (*betim 18b*). İçinde yaşanmış, oturulmuş kesimin ilk iki düzeyinde (I ve II) açıkça üç parçalı plana sahip binalardan

bilinenlerin en eskileri görülür. Bunlar, ileride Mezopotamya kültürlerinin en belirgin niteliği olacak olan mimarlık örnekleridir. Çok büyük yapılardır, taban yüzölçümleri 150 ile 250 metrekare arasındadır. İki kanattan oluşurlar, kanatlarda yer alan odalar bir merkez blokla ve onun yanındaki iki dar koridorla birbirinden ayrılmıştır; o merkez blok da genellikle iki ya da üç kesime bölünmüş uzun bir dikdörtgen salondur (*betim 19B*). Gerek boyutları gerek eldeki yerin en az iki eşit bölüme ayrılmış ve bu bölümlerin ve ortak kullanıldığı sanılan bir merkez kesimle birbirine bağlanmış olması, binaların genişlemiş çekirdek aileler için yapıldığını gösterir. Gelişmeler doğuracak olan öteki yeni öge, yapı teknolojisiyle ilgilidir. Bu binalarda boyutları az çok değişmeyen kalıplarda ve fırınlanmamış topraktan tuğla kullanımının yaygın olduğu görülür.

Bu iki özellik yani evlerin planı ve kalıpla dökülmüş tuğla kullanılması, Bukras'ta başlangıç durumunda gözlemlenir. Orada bina içinin bölünmesi, henüz klasik üç parçalı görünümü almamışsa da, özellikle bazı evlerde, kullanılan yerin bölümlere ayrılacağını ve bunların işleve göre kullanılacağını haber verir. Birbirinden iyice ayrı adalar oluşturan bu evler Savvan'ın üç bölümlü yapılarından çok küçük olmalarına karşın, Çanak Çömleksiz Neolitik B evlerine oranla daha büyüktü. Yerleşmenin gittikçe büyüdüğü görülmekte, bundan da belli başlı toplumsal birimleri oluşturan genişlemiş aileleri barındırdığı düşünülmektedir. Bukras, ayrıca, Neolitik Çağın en eski dönemlerinin her noktasında kullanılmasa da kalıpta yapılan ve daha sonra tüm Samarra sitlerinde yaygın bir tekniği oluşturacak olan fırınlanmamış tuğlanın ortaya çıktığı az sayıda sitten biridir. Bu teknik, Fırat üzerinde bulunan ve Bukras'a pek uzak olmayan Baguz'dan [Baghouz] başlayıp yayılacaktır. Bir başka koşutluk da şudur: Orta Fırat kültürlerinin özelliklerinden olan alçıtaşı levha üzerine basılmış mühür damgalarına Savvan'da da rastlanır.

Betim 19. Orta ve Güney Mezopotamya'dan VI. binyıl evleri. A: Üç parça planlı Ueyli evi (Huot 1994'ten); B ve C: Üç parça ve T biçimi planlı Savvan Höyüğü evi (Breniquet 1989'dan).

Savvan Höyüğü'nün oturulan süresinin ikinci evresinde (II. ve IV. düzeyler) konutların planında, tıpkı Çayönü'nde çeşitli yapı evreleri arasındaki geçişmelerde olduğu gibi, tam ve genel bir değişme görülür. Evler küçülmüş ve kendine özgü bir T biçimi almıştır. Biri ötekine dik iki blok oda vardır; daha eski üç parçalı evlere benzemeyen bu bloklar simetrik konumda olmayıp birincisinde dikdörtgen bir merkezsel yerin iki yanına dizilmiş bir dizi odacık, ikincisindeyse uzun saloncuklar ya da ufak koridorlar bulunur; genel yorum, buraların bir üst kata çıkan merdivenlerin boşluğu olduğuna işaret eder (*betim 19C*). Görülüyor ki, evin iki bölümünün işlevleri ayrıydı. Duvarların daha eski yapılarınkine oranla çok daha kalın olmasına ve ilk kez payanda kullanılmasına bakarak ikinci bir kat bulunduğu varsayılmaktadır. Bu varsayım doğruysa, III. ve IV. düzey evlerinde boyutların çok ufalıp yapının toplam uzamının iki katına çıktığını ve en eski evlerinkine benzer ölçülere eriştiğini ileri sürebiliriz^{xii}. Ne var ki, elimizde doğrudan sağlanmış bir veri bulunmadığından böyle bir üst kat olmuşsa bile, bunun alttaki katın aynı olup olmadığını, üç parçalı evlerdeki gibi, işlevsel yerleri iki katına çıkarıp çıkarmadığını ya da başka bir gereksinime yanıt verip vermediğini söyleyebilecek durumda değiliz. Bu ikinci varsayımı kabul eden bazı bilim adamları evin iki katından birinin ambar olarak kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. (Bunlardan Jean-Claude Margueron alt katın, Forest ise üst katın ambar olduğunu yazarlar). Her halde, yapının bir bölümünün ambarlama işine ayrıldığı -T biçimi yapıların en eski III A evresinde durum açık değilse de- III B ve IV evrelerinde kesin olarak saptanmıştır. Bu dönemde, evlerden birkaçında zeminden yüksekte bir taban yapıldığı da anlaşılır. Duvarların bazılarında altta bir metreden biraz fazla bir yer bırakan bu tabanın izleri görülür. Tavanı o kadar alçak bir yerde oturulamayacağına göre, bu evlerden birçoğunun tam birer ambara dönüştüğü düşünülmüştür^{xiii}.

III A evresinde dikdörtgen biçimi, çevresinde bir çukur dola-
nan ve en azından yerleşmenin çekirdeğini, kısa süre sonra
ambar olduğu ispatlanacak evleri içine alan bir çevre duvarı-
nın ortaya çıkışı, bu işlevin daha duvarın yapıldığı zaman et-
kin olması ve duvarın toplanan ürünlerin korunması amacı-
yla örüldüğünü düşündürmektedir.

Cebel Hamrin bölgesinin bir başka Samarra siti olan Songor
A'da da çevre duvarı olabilecek bir şeyin kalıntısı farkedilebi-
lir. Ancak, burada ortaya konulanlar, mimarlık bakımından
belirli ölçülere uysalar da, Savvan Höyüğü'nünkilerden bam-
başka yapılardır^{xiv}. Bunlar küçük boyutta binalardır ve birbiri-
ne koştur iki ya da üç sıra üzerinde dizilmiş ve iç içe geçen ufak
odalardan oluşurlar; odalar, düzenli aralıklarla köşelere otur-
tulmuş payandaları bulunan bir duvarla kuşatılmıştır ve bu
payandalar iç bölmelerle çakışır. Songor A yapıları planının
tam bir benzeri yine Songor gibi Dicle vadisinden Zağros Dağ-
ları yamaçlarına doğru yükselen bir yerdeki Çoga Mami [Cho-
ga Mami] sitinde bulunur. Ancak bunlar Savvan Höyüğü'nde-
ki konutlarınkinden çok değişik bir tiptedir; o kadar ki, Huot
bunları tahıl ambarlarının altyapısı olarak değerlendirmişti^{xv}.
Ne var ki, Savvan evlerinin sitin geç evresinde daha küçük ya-
pıldığı ve ambarların bunların alt kesimlerine yerleştirildiği
olasılığı dikkate alınır ve bir de Çoga Mami ve belki Son-
gor'un daha yakın bir zamana tarihlenecekleri düşünülürse
Samarra dönemi sonunda konutların iki kat üzerinde yapıldı-
ğı, alt katın herhangi bir maddenin ambarı ya da tahıl ambarı
diye kullanılmasının genelleştiği varsayılabilir. Zaten Çoga
Mami ve Songor evlerinde de duvarların kalınlığı ve payanda-
lar bulunmasının bu varsayımı desteklediğini söyleyebiliriz.

Bu grupların açıkça yerleşik düzene, konut uzamlarının am-
barlamaya ve herhalde tarım ürünlerinin ambarlanmasına uy-
gun oluşu, birincil olarak tarıma ve özellikle de sulama yardı-
mıyla yürütülen tahıl tarımına dayanan 'temel yaşam ekono-

misi' diye adlandırabilecek şeyle uzlaşır. Zaten bu yönde bir düşünce, daha önce, Samarra sitleri arasında şu ünlü kuru tarım için zorunlu yıllık 200 milimetrelık yağış kuşağının açıkça aşağısında kalanların (Savvan ve Baguz) ya da sınırında bulunanların (Çoga Mami, Songor, Abada) incelenmesiyle doğmuştu. Ancak, elimizde sulama ile yapılan tarımın doğrudan kanıtları da vardır: Bir yandan buğdaydan başka ancak sulamayla yetişen birer çeşit olan iri keten tohumu ile altı sıralı arpanın kabuklu ya da soyulmuş örnekleri bulunmuş, öte yandan Çoga Mami'de, çeşitli boyutlarda olmak üzere, basbayağı sulama kanalları ortaya çıkarılmıştır; bu kanallar Zağros yamaçlarının taban çizgisi boyunca yoğun bir yerleşim yeri dağılımı olduğunu, bu yerleşim yerlerinin hepsinin dağlardan inen akarsularla bağlantılı bulunduğunu gösterir. Tarıma dayanan bir hayvancılık da vardı ve bu, Savvan Höyüğü'nde keçi ve koyun ağırlıklıydı; Çoga Mami dönemi sonlarına doğru da sığır ve domuz varlığı saptanmıştır. Savvan'da ayrıca gerek ceylan ve yabaneşegi gibi bozkır hayvanlarının gerek daha dağlık bölgelerin alageyik ve yaban sığır gibi çeşitlerinin avcılığı yapıldı.

Burada karşımızda bulunan topluluklar, Cezire Neolitik grupları için gözlemlenenden farklı olarak, belirgin biçimde yerleşik nitelik taşırlar. Varlıklarının yeni bir teknolojiyi, sulama yöntemini, deneyerek çorak yöreye başarıyla uyarladıkları tahıl tarımına dayandığı anlaşılıyor. Sulama, ileride, Güney Mezopotamya toplumlarının büyük üretken gelişmesinin temelini oluşturacaktır. Bu alandaki denemeler, Fırat vadisinin kurak yöresine doğru gerçekleşen ilk göçten sonra Bukras'ta başlamış olabilir. Bu hareketin bir sonraki aşamasının, şimdilik bir varsayımdan ileri gitmemek üzere, daha güneyde, Fırat'ın sağ kıyısı üzerinde bulunan ve artık yeni Samarra kültürünün dışı vurumu diye kabul edebileceğimiz Baguz sitinin doğuşu olduğunu öne sürebiliriz. Bu alandaki denemeler, Fırat vadi-

sinin kurak yöresine doğru gerçekleşen ilk göçten sonra Bukras'ta başlamış olabilir. Göçün bir sonraki aşamasının ise, şimdilik bir varsayımdan ileri gitmemek üzere, daha güneyde, Fırat'ın sağ kıyısı üzerinde bulunan ve artık yeni Samarra kültürünün dışı vurumu diye kabul edebileceğimiz Baguz sitinin doğuşu olduğunu öne sürebiliriz. Bu kültürün yine aynı yörede, Dicle vadisine doğru, iki ırmağın birbirlerine çok yaklaştığı yere kadar yayıldığı sanılmaktadır. Bu varsayım, Samarra toplumu ile Akdeniz'in doğusu-Anadolu geleneğine sahip Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ son evre gruplarıyla arasındaki yapısal benzerliğe dayandırılmaktadır. Söz konusu grupların özellikleri, şimdiki durumda, sadece Bukras'ta ve biraz da-üç parçalı evin bir ilk örneğini gördüğümüz- El Kum'de belgelenmiştir. Buna koştur olarak Hassuna ve Halaf topluluklarıncasergilenen sosyo-ekonomik örgütlenme tipinden epeyce bir uzaklaşma gözlemleriz. Çanak Çömleksiz Neolitik batı toplumlarında olsun Samarra toplumlarında olsun, yerleşmelerinde belirgin bir kararlılık bulunması ve öncelikle tarıma dayanan bir ekonomiye sahip olmalarından başka bir de tek tek ailelerin önemli rolünün görüldüğü bir toplumsal yapı özelliğini buluruz. Söz konusu aile genişlemiş olabilir, o ailede grubun işbirliği elbette vardır, fakat bu ne sosyal bakımdan ne ekonomi bakımından öne çıkar. Ambarlama sorunu her şeyden önce ailenin sorunudur ve aile birimlerinin boyutları ve görevleri, gerek Çayönü'nde gerek Savvan Höyüğü'ndeki oturma-yaşama kesimlerinin yapısının dikkate değer tek biçimliliğinden ve bu tekbiçimliliğin topluca değişmesinden anlaşıldığına göre ileri derecede standartlaşmıştır. Herhalde bu iki yerleşim yerinde de iç kurallar çok katıydı ve tek tek çekirdek ailelerin özerkliğini dengelemeye yönelik etkili bir birleştirici işlevindeydi.

VIII. binyılın en eski topluluklarında görülen din ve inançla ilgili uygulamaların güçlü rolü herhalde bu birleştirici öğeyi pe-

kiştirmişti. Halbuki Neolitik çağın daha yeni toplumlarında - daha Bukras'tan beri- bu birleştirici öge, en azından biçimsel ve göze görünen niteliğiyle, fark edilmez bir aşamaya girmiş- tir. Bunun bazı ailelerin 'politik' sorumluluklarının ilk ortaya çıkışı olduğu düşünülebilir. Ancak bu aileler, sözkonusu so- rumluluğu dinsel-törensel işlemlerden bağımsız olarak yük- lenmektedirler. Düşünsel-dinsel görünümün gösterişli dışa- vurumunun zayıfladığı ya da büsbütün kaybolduğu ara dö- nemde, yeni yeni birtakım büyükçe ve tek başına dikilen bina- lar ortaya çıkar. Bunlar, hâlâ kesin biçimde eşitlikçi çekirdek- ler durumunda yapılaşmış toplumlarda yer alırlar ve, öteki bi- nalara benzeseler de, boyutlarının daha büyük olmasıyla on- lardan biraz ayrılırlar. VII. ve VI. binyıllarda henüz şöyle böy- le fark edilen bu öge (Bukras ev 20, Savvan Höyüğü, I. düzey- de bina 2, III B düzeyinde bina 12 ve/veya 16), o dönemi he- men izleyen Ubeyd eski evresinde (Abada Höyüğü) daha açık bir durum alacaktır. V. ve IV. binyılların toplumlarının yeni- den dinsel nitelik kazanmaları, ileride göreceğimiz gibi, başka bir anlam kazanacak ve aile varlıkları arasındaki toplumsal bağların yeni düzenine ilişkin başka bir işlev yüklenecektir.

Samarra seramiği en çok kuzeye doğru yol alır ve belki böyle- likle o kültürün kuzeyli kök ve bağlantılarını doğrularken, dö- nemin sonuna doğru güneyde bir başka boyalı seramiğin or- taya çıktığı görülür. Çoga Mami'de bulunan bu tipi Joan Oa- tes, gerek Samarra tipinden gerek güneydeki Eridu ve Hacı Muhammed^{xvi} tiplerinden ayırmak için, *Choga Mami Transiti- onal* diye adlandırır. Son adı geçen seramik, Aşağı Mezopo- tamya'daki Ueyli Höyüğü'nün (Ubeyd 0)^{xvii} temel düzeylerin- de Huot tarafından bulunan bir seramiğe çok yakındır. Bu gü- ney seramiğinin, Eridu (ya da Ubeyd 1) seramiği ile birlikte, Hamrin'de bulunan ve yine Samarra'nın sonu/Ubeyd'e geçiş evresine tarihlenen Abada Höyüğü'nün (Abada III) en eski düzeyinde de ortaya çıktığı söylenebilir. Güneyle benzeşen

noktalara mimarlıkta da rastlanır. Mimarlık, Ubeyd kültürünün klasik planıyla ilişkili olduğunu düşünebileceğimiz tipte büyük bir orta odası olan üç parçalı bir binada ve çoğunluğu çok küçük odalardan oluşan bir yapıda temsilcilerini bulur. Huot bu sonuncu tipi Ueyli sitinde bulunan tahıl ambarı temellerine benzetmiştir. Elimizde birbiriyle karşılaştırılabilecek stratigrafik dizinler bulunmaması nedeniyle bu çeşitli görünümler arasında zaman bakımından bir bağ kurmak zordur, buna karşın VI. binyılın ortalarına doğru, Samarra döneminin sonunda, Orta Mezopotamya'da güney seramiklerinin varlığı, konut mimarlığını ve Hamrin'e kadar ambarlama yollarını da yönlendirdiği anlaşılan daha güçlü etkilerin varlığı güney toplulukları ile Samarra geleneğinden topluluklar arasında yeni birtakım ilişkilerin belirtisidir. Güney kültürlerinin kuzeye doğru yayılmalarına koşturarak, bu gruplar arasında bir benzeyiş görebiliriz. Bu, daha sonra gelen Ubeyd döneminin kültürel türdeşliğini hazırlayan ve çerçeve oluşturan ortak bir tabanın yaratılmasıyla olabilmıştır.

Güneydeki alüvyonlu ovalara yerleşme. VI. binyılda güney bölgelerinde yaşayan topluluklarda yaşam ve toplumsal düzen

Mezopotamya'nın güneyinin alüvyonlu düzlüklerinde ilk kültürler, Kuzey Mezopotamya bölgelerindekiler ve Zağros Dağları'ndakinden daha geç ortaya çıkmıştır. İşte bu ilk güney kültürlerinin incelenmesi, bunların kaynakları ve bölgeye ilk yerleşmenin başladığı zaman dikkate alınmaksızın yapılamaz. Söz konusu yeryüzü parçasının ileride Yakındoğu'nun en eski ve en büyük kent kültürlerinin ortaya çıkacağı yer olduğu düşünülürse, bu sorunun önemi daha iyi anlaşılır. Gün ışığına çıkarılan ilk kalıntılar, VI. binyıl başlarına ya da belki VII. binyıl sonlarına tarihlenir. Bunlar, Samarra kültürünün geç evresiyle çakışır ve iyice gelişmiş tarım ve hayvancılıkla, özenli bir bo-

yalı seramikle Neolitik kültürün gelişmiş görünümlerini sergiler. Daha eski döneme ilişkin kanıt yokluğu uzun süre tartışılmış ve zaman zaman buna şöyle açıklamalar getirilmişti: Alüvyonun metrelerce yüksekliğe vardığı bir yerde arkeolojinin görüş alanı sınırlı kalır; ayrıca, bölgenin çetin koşulları uygun bir tarımsal teknolojinin gelişmesinden, suyun denetim altına alınmasından önce insan yerleşmesine olanak vermemiştir. Güney Mezopotamya'nın, özellikle onun da güney kesiminin bugünkü durumunda bile, çeşitli çevresel bölgeler içinde olsa da, ilkel tarım topluluklarınca kolay çözüm bulunamayacak sorunlar vardır. Örneğin, bataklık ve sazlık gibi bazı kesimlerde aşırı bir su durgunluğu ile karşılaşılır; yeraltı su katmanı yüzeye yakındır ve topraktaki tuz oranı epeyce hızlı artar; akarsular düzensiz olduğu için sık sık su baskınlarıyla karşılaşılır, bunun sonucunda da yerleşim yerleri dayanıksızdır; kumul hareketi vardır; toprak erozyona uğrar. Dördüncü zaman³⁶ boyunca baş göstermiş olabilecek çevre değişiklikleri sorununu ele alan pek çok jeolojik incelemede, her ne kadar yer kabuğu oluşumunu yapan etmenler ve onların etkileyiş yolları üzerinde ayrı varsayımlar ileri sürülmüşse de, bu incelemelerin hepsi buzul çağı bitiminden sonra denizin ilerlediğini, yani o zamanki kıyı çizgisinin bugünküne oranla epeyce geride olduğunu ortaya koymuştur. 150-200 kilometre ilerleyen denizin, hemen hemen Ur ve Eridu sitlerinin bölgesine vardığı söylenebilir. Şu halde bu sitler, orada insanlar oturduğu zamanlarda, kıyı yakınındaydı; bunu ayrıca, Ur ve Eridu'nun daha güneydeki bilinen yerleşim yerlerine çok benzemeleri de göstermektedir. Sanlaville'e^{xviii} göre, deniz düzeyi en çok IV. binyıl başlarında, Ubeyd dönemi biterken yükselmiş ve binyılın sonuna kadar hemen hiç değişmeden kalmıştır^{xix}. Bu durumun bölgede oturanlar için uygun koşullar yarattığını, insanların başta balıkçılık olmak üzere birçok kaynağı kullanabildiklerini, ırmağın derin ağzındaki pek çok su yolunu ve akarsuyu değerlendirdiklerini, bunların belirli aralık-

larla taşarak ekilen tarlaları sular altında bırakmasından yararlandıklarını, böylece rahat bir sulamalı tarım yapabildiklerini düşünebiliriz. Bu arada, bugünkünden çok daha derinde olan yer altı su katmanının da herhalde tuz oranı artışı sorununa yol açmadığı da söylenebilir.

Her ne olursa olsun, Ubeyd 0 denilen, Ueyli Höyüğü'nde somut örneğini bulduğumuz ve hiç değilse seramik üretimi bakımından geç Samarra ve *Choga Mami Transitional* evrelerine bağlanabilen yerleşme, yeryüzünün bu parçasındaki ilk insan yerleşmesi olmayabilir. Bunu düşündürten, yine Ueyli'nin araştırılmamış olan ve bugünkü yeraltı katmanının altına düşen kesiminde daha eski düzeylerinin de bulunabileceğinin belirlenmesidir. Öte yandan, Aşağı Mezopotamya'nın ilk gruplarının, kendi aynı kaynaklarının dayandığı söylenebilecek başka yörelerde ya da başka kültürlerde nitelik bakımından açık birer karşılığı yoktur.

Alüvyonlu ovaların eski kültürleri hakkındaki bilğimiz çok eksiktir ve genellikle 1920'li - 1940'lı yıllar arasında yapılan derin sondajlara ve pek büyük olmayan bir kesimde gerçekleştirilen kazılara dayanır. Bu kazılara konu olan sitler, daha uygun yöntemlerle incelenmiş ve yukarıda sözü edilen değil de, daha sonra dönemlere ait arkeolojik kalıntılarıyla ünlülmüştür. En ünlüleri Eridu sitidir. Orada, III. binyıl sonundan kalma ziguratın³⁷ temeli çevresinde VI. ve V. binyıllardan (XIX'dan VI ya) on dört tane yapı düzeyi gün ışığına çıkarılmıştır. Bunlar, Joan Oates tarafından seramik malzeme üzerinde yapılan dönem saptamasıyla Ubeyd dönemi denilen zaman parçasının çeşitli evrelerinin sıralanmasına olanak vermiştir ve vermektedir. Dönemin adı aynı addaki sitten gelir. Yukarıda sözü edilen seramik 1920'li yıllarda bu sitte birtakım saz ve yaprak kulübeler ve mezarlarla birlikte bulunmuştur. Joan Oates'ın dönem saptaması dört evre ortaya koymuştu; bunlardan sadece ilk ikisi (Eridu ve Hacı Muhammed evreleri

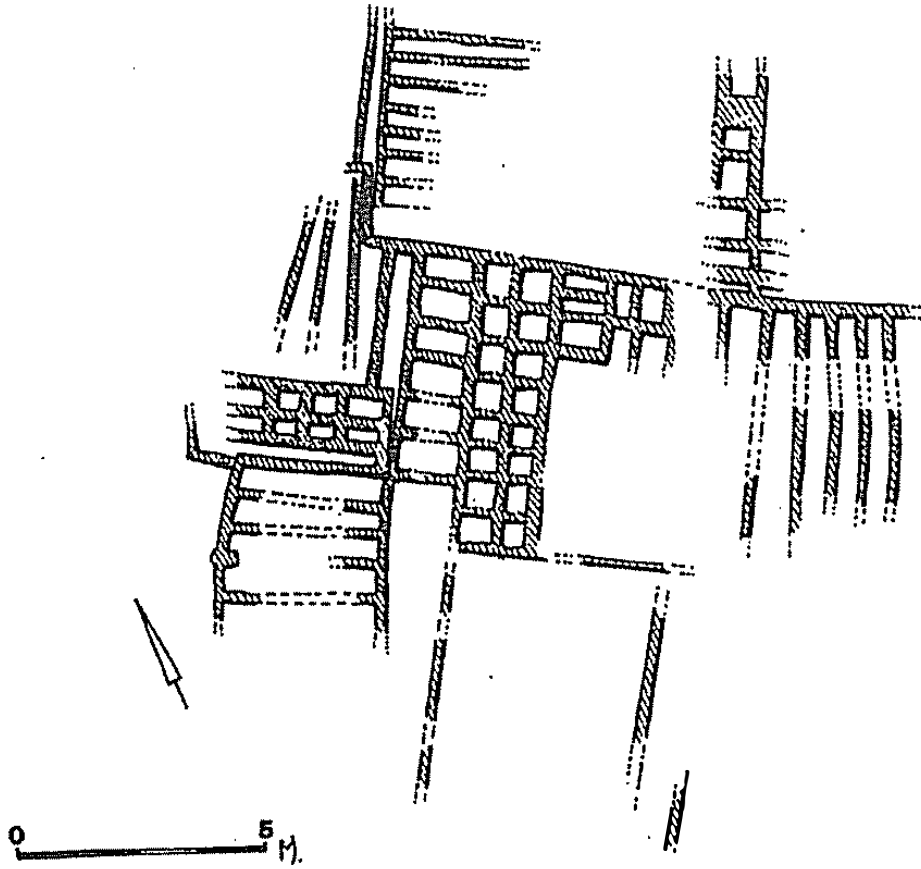
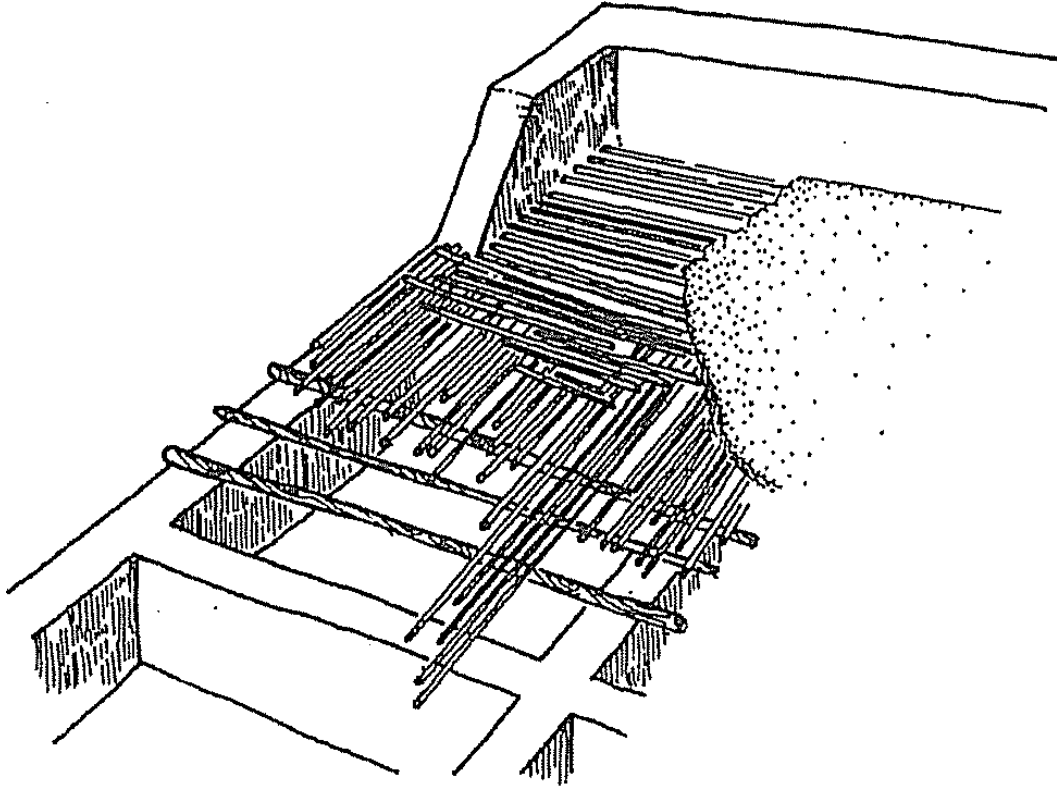
de denilen Ubeyd 1 ve 2) bu bölümde ele alınacaktır. Geri kalan ikisi (Ubeyd 3 ve 4) VI. binyıl sonuna ve V. binyıla ait olup bunlar Ubeyd dönemi terimiyle adlandıracağımız tek örnektir. En dayanıklı yapı kalıntıları, anıtsal nitelikte binalardan kalanlar, ileride inceleyeceğimiz bu iki evreye aittir. Daha eski düzeylerdense sadece XVI ve XV (Eridu evresinin sonu ya da Ubeyd 1) az ortaya çıkmış ve küçük boyutlarda yapı belirtileri vermişlerdir ve bu belirtiler, dinsel olabilecek ve anıtsal büyüklükte yapıların altındaki konumlarından ötürü, uzun zaman, birer tapınç başlangıcı yapısı olarak yorumlanmıştır. Ueyli Höyüğü'nde daha sonra ortaya çıkarılanların ışığı altında, bunların gerçekte, sırasıyla, destek direkli bir konutun parçası ve hücrecikli bir yapıdan kalanlar olduğu söylenebilir. Huot bu hücrecikli yapıyı bir tahıl ambarının alt kesimi olarak yorumlar^{xx}. Birkaç yıl öncesine varıncaya kadar, Ubeyd'de bulunmuş üstü bitümle sıvalı saz ve yaprak kulübeler dışında bir konut kalıntısına rastlanmamıştı.

Bu alandaki önemli bilgi ise, yakın geçmişte bir Fransız heyetçe yürütülen Ueyli Höyüğü kazısından gelmiştir^{xxi}. Burada, düzlüğün tarihöncesi evrelerinden oluşan ve Uruk dönemiyle son bulan eksiksiz bir dizinin altında Ubeyd 1 den önce yaşanmış ve Ubeyd 0 adı verilen bir zamana ait üç tane düzey gün ışığına çıkarılmıştır. Ubeyd 0, daha önce söylediğimiz gibi, Samarra'nın geç evresiyle ve *Choga Mami Transitional* denilen zaman dilimiyle çakışır. Sit, bu evreden Ubeyd 4 ün sonuna kadar gerek mimarlık ve yerleşme düzeninde gerek ilkel ekonomide büyük bir gelişme bütünlüğü gösterir, üç parçalı plan üzerine yapılmış büyük binaları vardır. Bu büyük binalardan her düzeyde bir tane ortaya çıkarılmıştır. Bunlar epeyce standartlaşmıştır ama, Savvan Höyüğü'ndeki üç parçalı evlerle karşılaştırıldığında tipolojilerinin kendine özgü nitelikler taşıdığı görülür. Örneğin, iç uzamlar değişik bir biçimde bölümlere ayrılmıştır. Bize göre bu, amaçlandıkları işlevle yani yaşa-

mın düzenlenmesi ve ailenin etkinliğiyle ilgili önemli fark gösterir. Bu plan, işlevsel ve kavramsal bakımdan Ubeyd'in daha sonraki bir zaman diliminde yapılan ve ileride tüm Büyük Mezopotamya topraklarında yayılıp özümstenerek Mezopotamya üç parçalı yapısının klasik modelini oluşturacak olan üç parçalı evlerine çok daha yakındır. Özgünlüğünü yapan öge, merkezdeki uzamın öne çıkarılması, vurgulanmasıdır. Burası büyük ve tek parçadır, değişmez özelliği de ocağın burada oluşudur. Genellikle ocak hep aynı biçimde olup yakıt konulacak kesimi çoğu zaman bir ucu çıkıntılı dikdörtgen biçimi bir boşluktur. Bu orta odanın 'merkezzel' niteliği sadece geometrik değildir; bu anlamsal merkeziliğin karşılığını Ueyli evlerinde daha az sayıdaki yan odalarda buluruz. Bunlar da, birkaç dar uzam dışında, oldukça büyüktür. O dar uzamlar ise, yapının bir köşesinde yer alan uzun boşluklar olup yukarı kata çıkan merdiven boşlukları diye yorumlanmıştır. Büyükçe odaların hepsinde birbirine koşut iki sıra ufak duvar ayağı ya da fırınlanmamış tuğladan dikdörtgen prizma biçiminde payanda bulunur, bunların çatıyı tutacak destekler olduğu düşünülebilir. Bir örnekte payandalar tam birer tuğladan altyapı niteliğindedir. Huot'un yazdığına göre, bunlar tahta ve kamıştan bir tabanı tutma işlevi görür. Gerek çatı direklerine kısa aralıklarla destek koyma zorunu gerek çoğu zaman hasır gibi hafif malzeme kullanımına gidilmesi, çevrenin özelliklerine uygun düşer. Bilindiği gibi, çevre saz ve yapı malzemesi olmaya uygun bitkilerce zengin, yüksek gövdeli ağaç bakımındansa fakirdir. Fırınlanmamış ve en azından bir bölümü kalıplı olan tuğlalarla yapılmış bu yapıların boyutları, genel olarak ele alınırsa, Savvan'ın üç parçalı evlerinin boyutlarına yakındır, ve -Ueyli örneğinde her yapı ayrı bir düzeye ait olduğu için bir konut yerinin aynı evresinin çeşitli evlerini aralarında karşılaştırma olanağımız yoksa da- bu sonuncular gibi onlar da epeyce değişiklik gösterirler.

Ueyli'nin kendine özgü ikinci yapı tipiyle her düzeyde karşılaşılabilir ve bu tip grubun örgütlenmesiyle ilgili olarak önemli anlamlar taşır. Bu, birbirine yaslanmış bir dizi ufak hücrenin ve fınrlanmamış tuğladan yapılmış birbirine koştur birtakım ızgaralı öğelerin oluşturduğu bir yapıdır. Kazı yapanlar ızgarayı bir tahıl ambarının tabanı topraktan ayırmaya yönelik zemin yapısı diye yorumlamışlardır (betim 20). Saz ve çamurdan yapılmış bir yüzeyin kalıntıları, yeri değişmemiş olarak, Ubeyd 1 evresine ait bu binalardan birinin duvarlarına dayalı durumda bulunmuştur. İlginç olan veri şu ki, tahıl için kullanıldığı hemen hemen kesin olan bu ambar yapıları, aynı yapı ve plan özelliklerini korumakla birlikte, Ubeyd 1 evresinde, Ubeyd 0 evresine oranda önemli ölçüde küçülür. Ubeyd 0 da en az 80 metrekare iken bir sonraki evrede 30-35 metrekareye düşer. Huot'ya göre bu, ilk yerleşme döneminde ortak ambarlama (ilk tahıl ambarının boyutları tek bir ailenin gereksinimleri için fazlasıyla büyüktü) biçimleri olduğunu, Ubeyd 1 evresinde ise eldeki ürünün merkezden kullanılmasından uzaklaşıldığını göstermektedir^{xxii}. Ne var ki, üzerinde araştırma yapılan yer insanların oturduğu yerin bir kesimi değildir, başka ambarlar olup olmadığını bilmiyoruz. Ayrıca, öteki yerleşim yerleri konusunda da hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Son olarak şunu söyleyebiliriz ki, Ubeyd 4 evresinden çok büyük boyutlarda bir tahıl ambarının çıkarılmakta olduğu bildirilmiştir.

Her ne olursa olsun, bu tahıl ambarlarının varlığı Ueyli topluluğunun ve herhalde yaygın bir tahıl tarımına (değişik buğday çeşitleri -*Triticum monococcum*, *dicoccum* ve *kaphca*- ile sulama ürünü altı sıralı arpa) dayanan bütün Aşağı Mezopotamya'nın ilkel temel yaşam ekonomisine uygun düşmektedir. Bu tahıl tarımıyla birlikte sürülen yaşam biçimi, çok belirgin bir yerleşik biçimdi. Bunu hayvan varlığının %45,5'inin sığır, %37,6'sının domuz olması yani düzlük, bataklık topraklara uygun yerleşik bir hayvancılık yapılması, avcılıkla hemen hiç uğraşılmaması da göstermektedir.

Betim 20. Ueyli Höyüğü tahıl ambarının planı ve varsayımsal çizimi (Huot 1994'ten).

Şu halde, Samarra toplulukları örneğinde olduğu gibi, burada da karşımızda ufak boy, yerleşik ve tarımla uğraşan köyler bulunuyor. Bunlar belki, konut mimarlığının ileri derecede standartlaşmış olmasının düşündürdüğü gibi, az sayıda kalabalık aileden oluşmuştur ve bu aileler kaskatı birtakım toplum ve davranış kurallarıyla birbirlerine bağlıdırlar. Ayrıca, konut mimarlığından ve, somut bir örnek vermek gerekirse, içinde ocak bulunan büyük orta odadan, konukseverlikle, komşuluk ilişkileriyle ve aile içi ortak yaşamıyla ilgili toplumsal gereklerin güney grupları arasında önemli bir rol oynadığını anlıyoruz. Samarra grupları için olduğu gibi, bunlarda da ürünün ambarlanması, herhalde, esasında aile birimleri çevresinde dönüyordu, fakat Ubeyd 0 evresindeki tahıl ambarının boyutları, ambar binasının hiç değilse bir bölümünün ürün fazlasının topluluğun besin yedeğinin saklanması ve/veya ortak çıkarla ilgili birtakım etkinliklerde kullanıldığını düşündürmektedir. Zaten yedek madde depolama gereği, çok üretken fakat riskli bir tarımsal ortamda pek tutarlı bir şey olarak görülebilirdi. Şayet öyleyse, Ubeyd 0 ın büyük tahıl ambarıyla Ubeyd 1 in daha küçük tahıl ambarı arasındaki boyut farkı, ürünün kullanılma biçimlerinin zaman içinde değişmesinden değil de, daha çok, bu iki düzeyin her birinde rastlantısal olarak ayrı işlevlere sahip yapıların gün ışığına çıkarılmasından ileri gelebilir. Örneğin birinde ortak ürün, ötekinde 'özel' mal ambarlanmış olabilir. Ne var ki şimdilik, bu varsayımı yeterince destekleyen veri yoktur, ancak uygun koşullarda yeniden girişilecek yaygın kazılarla doğrulanacak ya da çürütülecektir.

Topluluk adına ürün fazlasının bir kenara konularak -elbette bu, sürekli artım olması koşuluna bakar- biriktirilmesi, kuzeyin Neolitik toplulukları için ileri sürdüğümüz ürünün genel olarak topluca kullanılması olayından bambaşka bir şeydir ve aile birimlerinin, belki kalabalık ailelerin, temelde özerk olmalarına dayanan bir toplumsal yapıyla çelişmez. Burada *cretula*

ya da mühür gibi yönetimsel uygulama belirtilerinin bulunmaması bir rastlantı olmayabilir. Bilindiği gibi, bunlar ürünün bir yerde toplanıp sonra yeniden dağıtıldığının kanıtıdır. rn fazlasının yedek miktarın topluluk hesabına kullanılmasına karar veriliyor demek, sorumluluğu tümüyle yüklenen ve bununla ilgili yetkilerle donatılmış kişi ya da kurumlar var, demektir. Bu kişi ya da kurumlar, aynı zamanda, kendilerine başvurmuş ya da kendilerini görevlendirmiş olan grup ya da grupları güçlü biçimde temsil edebilmelidirler. Böyle bir sistemin varlığı, eğer doğrulanırsa, daha sonra gelecek binyıllardaki Mezopotamya toplumlarını belirleyecek olan bir özelliğin yani ürünün merkezde toplanması ve yeniden dağıtımının ana çizgilerini veriyor demektir.

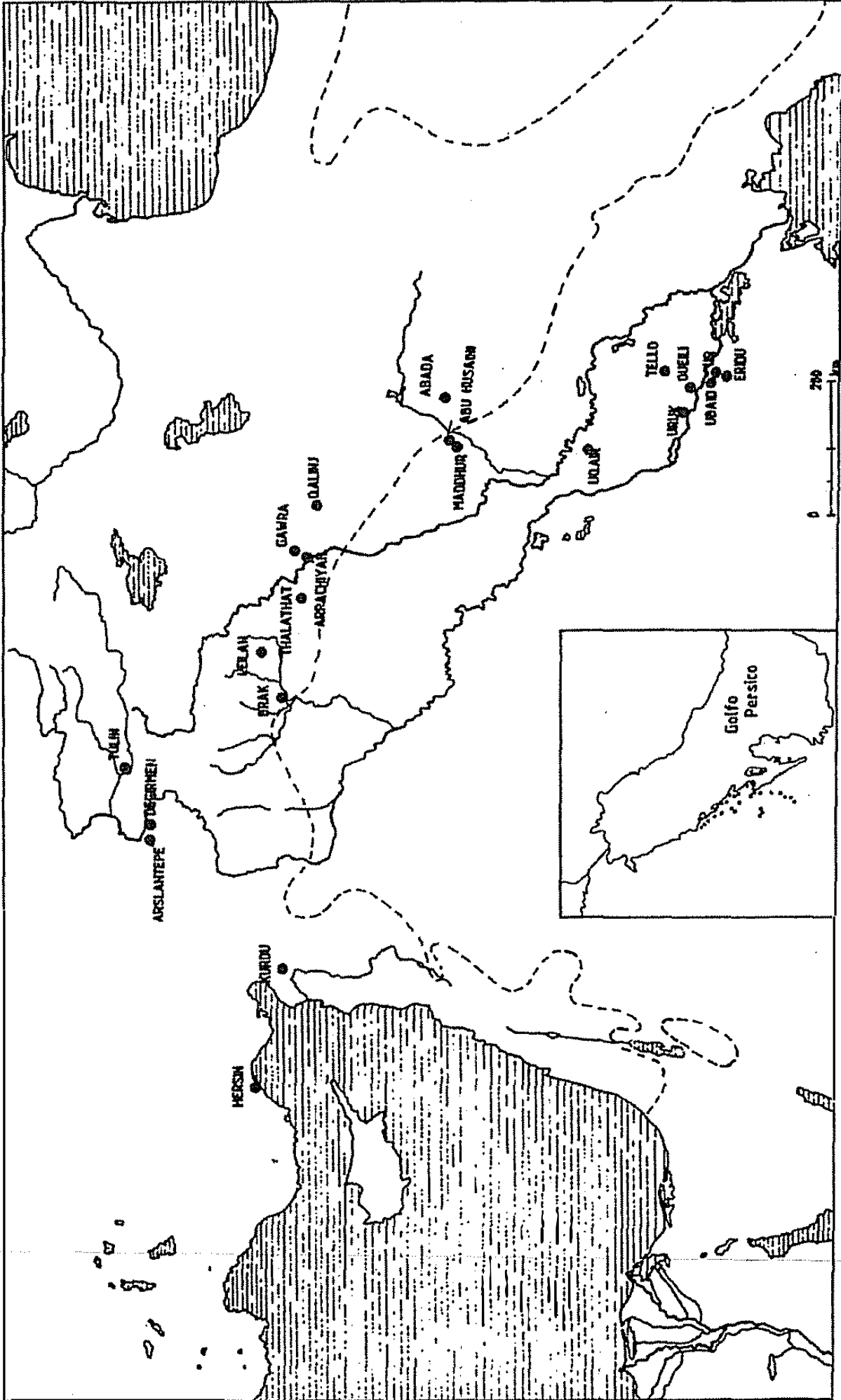
Ubeyd dönemini izleyen gelişmelere bir başlangıç olacak başka bir önemli öğe, güney gruplarının dışa açılması ve özellikle Orta Mezopotamya ve Kuzistan topluluklarıyla ilişki kurmaya yönelmeleridir. Bu ilişkiler şu iki olguyla kanıtlanır: Gerek oga Mami ve Hamrin'de gerek Deh Luran'da Ubeyd 0 ve Ubeyd 1 ve 2 tipi çanak çömlek bulunmuştur. Bir de, daha önce gördüğümüz gibi, Abada Höyüğü'nn ilk evresinden (Abada III) başlayarak, belki güneyin kültürlerinin etkisi altında, birtakım değişiklikler gözlemlenmiştir. Düşüncelerin ve simgelerin paylaşımı, ayrıca, gerek Ueyli gerek oga Mami'deki kafacıklarda da görülür. Boyalı pişmiş topraktan (terracotta) yapılmış kahve çekirdeği gibi uzunca gözlü bu minik kafaların, doğrudan doğruya, Ubeyd dönemine özgü yontuların atası olabileceğini düşünebiliriz. Çeşitli gruplar arasındaki temaslar boyalı seramiğin yaygın dolaşımında somutlaşır ve Geç Neolitik ağdaki tüm toplulukların yaşamına ve niteleyici davranışlarına girer, onların dikkatlerini seramiğin üretimi yollarına çevirmelerine yol açar. İşte bu olgu, daha önce Halaf kültüründen söz ederken dediğimiz gibi, o toplulukların, şu ya da bu biçimde temsilcisi olur. Güneyde de, Ubeyd 0 evre-

sinden Ubeyd 2 evresine kadar, boyalı süslemenin karmaşıklığının arttığını, yayılmasını ve gittikçe ince ve özenli bir duruma gelişini görürüz. Daha sonraki dönemde bu eğilim tersine dönecektir. Güney seramiklerine Mezopotamya'nın merkez kesiminde sürekli rastlanması, insanların yer değiştirmesi ve buna bağlı olarak ayrı, fakat bir bakıma kültürel bir yakınlıkla bağlı gruplar arasında, belki bir yukarıdan aşağıya iniş gösteren gerçek ya da yapma bir etkileşim bulunduğunu gösterebilir. Diyebiliriz ki, bir yandan birbirleriyle temasta bulunan gruplar (Samarra ve Ubeyd 0 - 2) arasındaki benzerlik öte yandan bunların kendilerinin bir ortak kökene ait olduklarını algılamaları, güneyde ve merkezde Basra Körfezi'nde Cebel Hamrin'e kadar uzanan alüvyonlu yörenin toplumlarının gitgide kültürel açıdan benzeşmelerini ve çok başarılı üretim teknolojilerinin -örneğin Deh Luran'da sığırın ve sulamayla yetiştirilen altı sıralı arpa ve büyük boy ketenin aynı zamanda ortaya çıkışı gibi teknolojilerin- yayılmasını sağlamıştır. Bu yayılan teknolojiler, sözkonusu benzeşmeden doğan Ubeyd kültürünün ileride kuzeye doğru yayılmasının temelini oluşturacaktır.

V

UBEYD KÜLTÜRÜNÜN YAYILMASI VE BASRA KÖRFEZİ'NDEN FIRAT'IN ANADOLU KESİMİNE KADAR 'BÜYÜK MEZOPOTAMYA'NIN VAROLUŞU

VI. binyıl sonu biter, V. binyıl başlarken Dicle ve Fırat çevresindeki topraklarda çok önemli bir kültürel türdeşleşme olayına tanık oluruz; bölgeye Büyük Mezopotamya adını hak edecek yoğun ve sürekli etkileşim ilk kez o sırada ortaya çıkmaya başlar. Elbette, burada sözkonusu olan, politik ya da etnik olarak birleşmiş bir toprak parçası değildir. Orada kültürel nitelikleri birbirine denk gruplar da oturmamıştır. Yine de, Ubeyd döneminde, o yeryüzü parçasının içinde doğrudan temasların yarattığı çok güçlü bağlar oluşmuştur. Bu doğrudan temaslar, belki kısmen güney halkının Halaf, Samarra ve Eridu-Hacı Muhammed gruplarının yaşadıkları kuzeye doğru yer değiştirmesiyle gerçekleşmiştir. Bu yer değiştirme, bu hareket, kuzey bölgelerinde yavaş yavaş merkez-güney toplumlarına özgü biçimsel ve yapısal niteliklerin yayılmasına yol açmıştır (*betim 21*). Güneyden türeyen sosyo-ekonomik sistemler kuzeyde tutunarak Halaf topluluklarının örgütsel modellerinin üzerine eklenmiş ve bir yandan onları etkilerken öte yandan da onların birtakım önemli niteliklerini benimsemiştir. Böyle bir karışım, ortak öğelerden bir alt katman yaratmış, o alt katmanın bölgesel ayrımları aşarak yaptığı etki de, bu geniş yeryüzü parçasının tarihini ortak bir tarihe, orada yaşanan süreçleri şu ya da bu biçimde birbirlerine bağlı olaylar dizisine dönüştürmüştür.

Betim 21. Ubeyd dönemi belli başlı yerleşmelerinin dağılımı.

Beşinci binyılda Aşağı Mezopotamya'nın toplumsal basamaklanması ve dinsel güç

Aşağı Mezopotamya'da Ubeyd 3 ve 4 evrelerindeki gelişme, daha önceki Eridu ve Haçî Muhammed kültürleriyle karşılaştırılırsa, bir yandan önemli yenilik öğeleri, öte yandan temel yaşam ekonomisinin niteliklerinde ve yerleşmelerin düzeninde bir süreklilik gösterir. Yenilik, toplumda seçkinlerin ortaya çıkışında, Neolitik toplulukların ileri derecede eşitlikçi geleneksel yapısının kırılışında anlatımını bulur. Sürekliliğiye, en çok Ueyli Höyüğü sürecinde olmak üzere, yerleşmelerin iç örgütlenmesinde ve toprağa yerleşilmesi biçimlerinde görürüz.

Tüm arkeolojik bulgulara dayanarak yapılan rökonstitüsyonlara bakılırsa, alüvyonlu düz toprakların koşullarının daha önceki dönemlerin koşullarından pek değişik olmaması gerekir. En eski dönemlerin sitlerine nasıl yerleşildiği iyi belli olmamakla birlikte, toprağa yerleşme işi de herhalde aynı genel çizgileri izlemiştir. Örneğin, yerleşme dağınıktır ve çoğunluğu ufak, bir hektar ya da daha az yüzölçümünde, sitlerden meydana gelmiştir. Uruk-Uarka bölgesinde boyutlar biraz büyür, 4 hektar dolaylarına varır¹; bu arada güneyde, Ur ve Eridu-² sitleri çevresinde yani ileride kıyı şeridi konumuna gelecek olan ve başlangıçta bölgenin ilk yerleşiklerinin sulu tarım uygulamalarına uygun bulup oturduğunu sandığımız kesimde nüfus çok yoğunlaşır. Ne var ki, birincil önem taşıyan bu dağılımda ve öncelikle çevresel etmenlere dayanan yerleşmede bile, yeni ve toplumsal ve örgütsel görünümlele yakından bağlantılı bir ögenin, bir oluşturanın varlığını görürüz. Bu öge, merkez-güney parçadaki Ueyli Höyüğü ve belki Uruk'un kendisi gibi, genel niteliğini çok تنها sitleriyle belirleyebileceğimiz daha kuzey parçadaki Ukeyr [Uqair] Höyüğü gibi, ovanın kesimlerinin her birinde, seyrek konumda geniş, 10 hektar ya da daha fazla yüzölçümünde, yerleşim yerlerinin ortaya çıkışıdır. Her nerede incelenmeye alınmışsa, örneğin

Uruk ve Ukeyr örneklerinde, etkileyici, büyük yapı kalıntıları çıkarılmış olan bu yerleşim yerleri, Adams tarafından, hac yeri ve/veya alışveriş yeri, 'merkez' olarak yorumlanmıştır. Kendisi bu 'merkez'leri bir toplumun çeşitli oluşturanlarının etkileştikleri yerler olarak görür. O toplumu da alüvyonlu topraklardaki çeşitli ekosistemlerin sunduğu geniş besin kaynakları yelpazesinin kullanımında uzmanlaşan birimlerden oluşmuş diye tanımlar. Bu birimler arasında Adams, ovanın merkez ve özellikle de kuzey kesimlerinde önemli bir çobanlık ya da yarı göçerlik ögesi bulunduğunu, niteliği gereği ne kadar bir yüz ölçümünü kapladığı saptanamayan bu etkinliği yürütenlerin Ukeyr Höyüğü gibi öne çıkan merkezler çevresinde dolanan bir nüfus parçası olduğunu varsayar; yine Adams'a göre, bu öne çıkan merkezler, tarımla uğraşan birimlerin ve ovanın öteki üretici ögelerinin etkileşimine ve ürün alışverişine aracılık etmek, bu etkinliklerin eşgüdümünü sağlamak işlevini yüklenmiştir.

Ubeyd dönemi köylerinin genellikle dağınık oluşu ve ekolojik bakımdan tarıma uygun yörelerde yoğunlaşmaları, bu grupların öncelikle tarımcı niteliğini ve ekonomik açıdan kendine yeterliklerini ortaya koysa da, Adams'ın varsayımının çeşitli gelişimlere gebe Aşağı Mezopotamya'nın toplumlarının ekonomik-örgütsel gerçekliğinin önemli bir yönünü yakaladığını söyleyebiliriz. Ueyli Höyüğü'nde temel yaşam ekonomisine ilişkin olarak elde edilen veriler, o bölgede besin kaynağı üretmek için uygulanan belli başlı yolların hepsinin bol bol bulunduğu bir köyün varlığını gösterir. Tahıllara, buğday, özellikle de arpaya dayanan fakat aynı zamanda keten üreten ve hurmayı da tanıyan bir sulu tarım yürütülür, sığır ve domuzda yoğunlaşmış bir hayvancılık vardır. Hayvan varlığının %57.9'u sığır, %36.9'u domuzdur. Bir önceki döneme oranla yenilik olarak yoğun bir su ürünü avı etkinliği görülür. Bunu bol miktarda çeşitli tatlı su ve tuzlu su balığı kalıntılarından

anılarız"^{III}. Bir önceki Hacı Muhammed evresinde başlamış olabilecek balıkçılığın dikkate değer gelişmesi, ayrıca, Eridu'da hem geç evreden (VI. düzey) belki tapınak olan büyük bir yapıda hem de nekropolde ölü armağanı olarak bulunan pek çok kılçıkla da belgelenir. Deniz etkinliklerine duyulan bu dikkati kanıtlayan bir başka buluntu, gerek Eridu'da gerek Ueyli'de Ubeyd 3 ve 4 evrelerinden -ve belki de evre 2'den- gün ışığına çıkarılmış birçok küçük sandal modelciğidir.

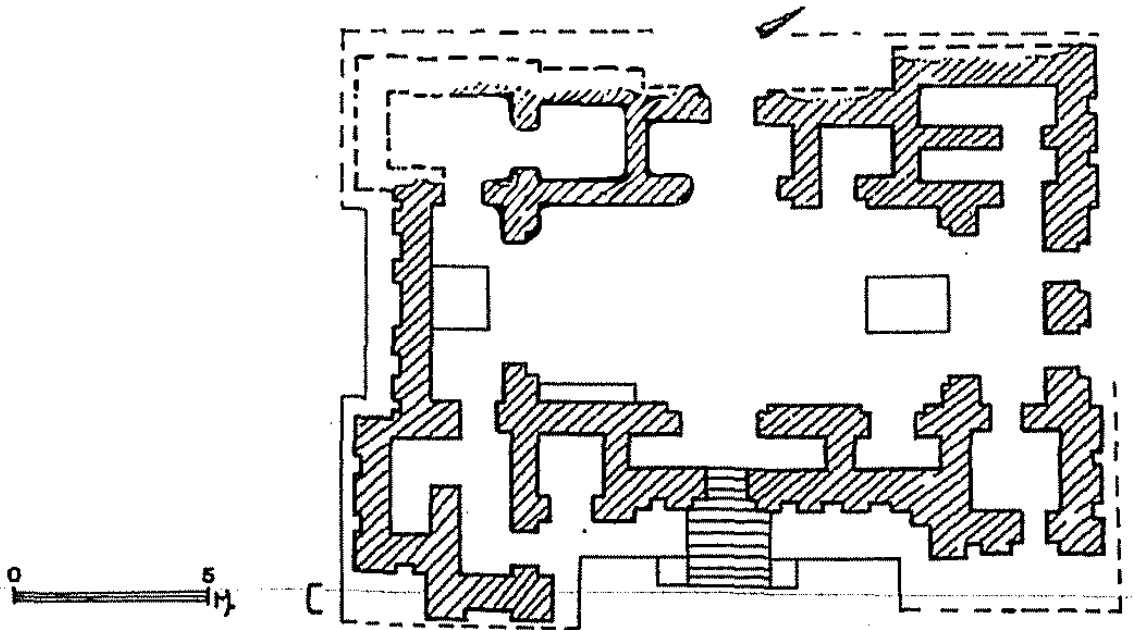
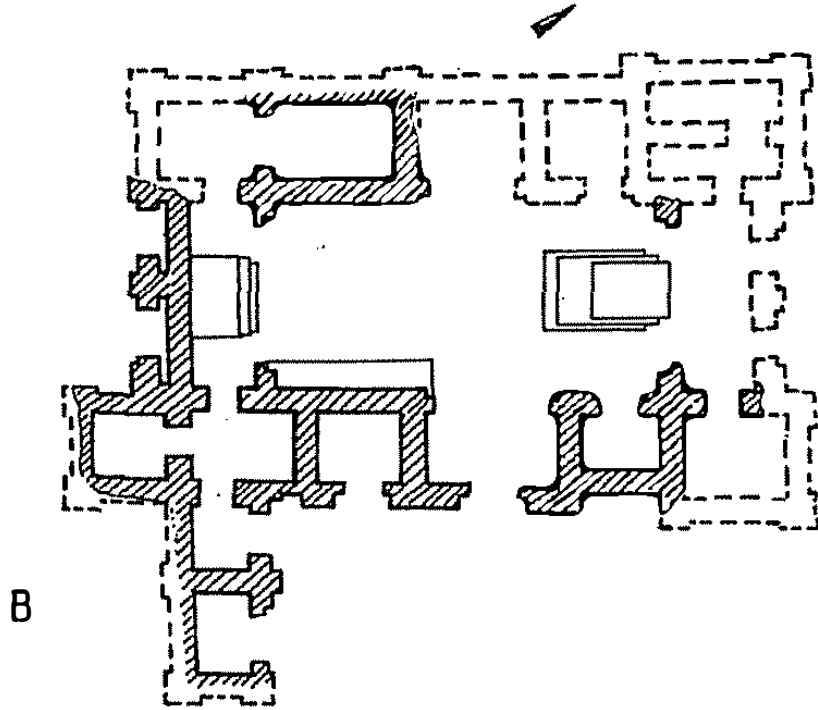
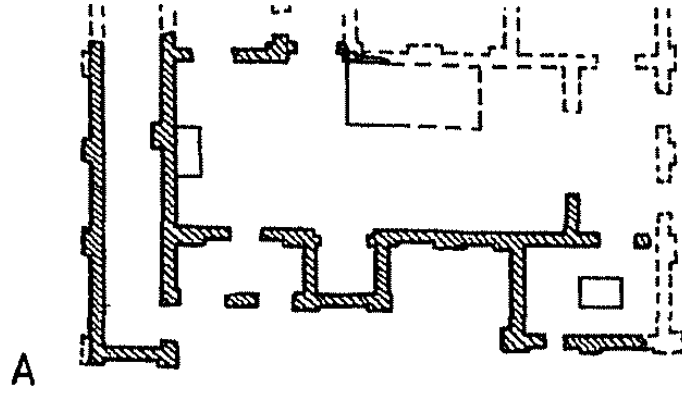
Bu yolda dolaylı bir işaret de Basra Körfezi'nin Arabistan kıyısı boyunca Katar Yarımadası'na ve Umman'a kadar olan kesiminde birçok Ubeyd barınağı bulunmasıdır. Bunlar büyük balık seferlerinden sonra yanaşılan, mevsimlik olarak da uğraru- lan yerler olarak yorumlanmaktadır. Yapılan kimyasal-fiziksel incelemeler, bu sitlerde bulunan Ubeyd seramik örneklerinin %50'den fazlasının Mezopotamya'da yapılmış olduğunu orta- ya koymuştur^{IV}. Yerleşmeler de birtakım küçük grupların ge- çici olarak kaldıkları uğraklardı ve bu gruplar buluntulardan tanıdığımız nesnelerini -boyalı seramik, Anadolu yapımı obsi- diyen aygıtlar, belki yerel halkla değiş tokuşta kullanacakları bitüm- yanlarında taşırlar, gündelik gereksinimlerini karşıla- yacakları eşyayı da kaldıkları yerde yaparlardı. Bu topluluk- lar, gündelik kullanımın dışında da üretimde bulunurlardı; yaşadıkları yerde yaptıkları nesneler arasında kaba çanak çömlek ve taş aygıtların önemli bölümü bulunurdu; bu aygıt- ları çoğunlukla ince levhalar durumuna getirilmiş yerel çak- maktaşından üretirlerdi^V. Bu grupların yerel avcı-toplayıcı halkla ilişkiye girmiş olmalarını kesin kabul edebiliriz. Belki aynı bölgenin biraz daha içlerinde ve kıyı üzerinde varlıkları saptanmış hayvanları yetiştirenlerle de ilişkileri olmuştur. Bu- rada seramik izi bulunmayan, avcılık, balıkçılık, yumuşakça toplama, sığır ve keçi yetiştirme etkinliklerinden kalıntılar bu- lunan birtakım yerleşmeler, geçmişlerinin herhangi bir anında -başında ya da sonunda- Ubeyd gruplarıyla geçici bir ilişki ya

da kısa bir temasta bulunmuştur. Bu temas, boyalı seramiğin varlığıyla kanıtlanır. Şu halde, bu uzak topraklara kadar uzanan Ubeyd balıkçılarının yerel halkla hammadde ve süreçten geçmiş madde alışverişinde bulunduklarını, belki balık ve istiridyelerle çakmaktaşı gibi, ceylan ve toynaklıların derisi gibi şeyleri alıp kendi yerlerine götürdüklerini, fakat her ne olursa olsun, bunların hepsinden çok, yaşamlarını sürdürecekleri besin ve malzemeyi orada elde ettiklerini düşünebiliriz.

Bu dönemin konutları hakkında hemen hiçbir şey bilmiyorsak da, geleneksel yaşam biçimlerinin aralıksız sürdüğü iki kanıtla doğrulanmaktadır. Bunlardan biri, hafif maddelerden ve fırınlanmamış tuğla ya da *pisé* denilen kil, saz ve çakılın yoğrulmasıyla elde edilmiş bir maddeden (Eridu'da belgelenmiştir) meydana getirilen ufak yapıların sürekli karşımıza çıkmasıdır. Bu ufak yapıların, daha önceki dönemlerde üç parçalı büyük yapılarla birlikte bulundukları da düşünülmektedir. Sürekli-liklerinin ikinci kanıtı, Ueyli Höyüğü'nde Ubeyd 4 evresine ait fırınlanmamış tuğladan yapılmış ve 50x80 santim boyutlarında hücrelerden oluşan büyük bir binanın bulunmasıdır. Hücreler arasında geçişme yoktur, Ubeyd 0 evresindekilere çok benzer ve Huot bunu da tahıl ambarı olarak yorumlar. Binanın çapraz örgü duvarlarının, bu örnekte de saz ve çamurdan bir yüzeyi çevrelediği ve arpa tanelerinden bir katmanın yapıyı kapladığı anlaşılmaktadır. Binanın boyutları 0 evresine oranla daha küçük olmakla birlikte, tek bir ailenin gereksinimini karşılayacak boyutları aşar. Bu da, dikkatimizi yine hasadın kullanıma biçimi ve tarımsal ürünlerin tüketim birimleri sorununa çevirmemize neden olur. Daha eski evrelerde olduğu gibi, burada da bu kullanıma işiyle ilgili herhangi bir yönetim etkinliğine rastlamıyoruz. Ueyli'nin Ubeyd 0 ve 1 dönemlerindeki büyük evlerin toplumsal yapısına denk bir yapı düşünürsek ambarlamada kullanılan büyük binaların ya bir veya daha çok sayıda kalabalık aileye ait depoların tek bir yerde

toplanması ya da toplumun çıkabilecek zor anları, kıtlık günlerini ya da tören gibi, eğlenti gibi olağandışı günleri hesaplayıp ürün fazlasını bir yana koyduğu yerler olduğunu varsayabiliriz. Bu ikinci varsayım geçerliyse, ürün fazlasının topluluk adına ve hesabına kullanılması iki yolla olabilir: 1) topluluğun kendisi tarafından bu işle görevlendirilmiş yani edimlerinden topluluğa karşı sorumlu kişiler aracılığıyla; bu, işlemlerin -tıpkı Cezire topluluklarının ortak ambarlama işinde yapıldığını sandığımız gibi- şu ya da bu biçimde kaydının tutulmasını gerektirebilir. 2) denetimi toplumdaki rolüyle, belki tanrısal güçlerle olan ilişkisiyle, doğallıkla öne çıktığı toplumca kabul edilen, statüsü geri kalanlardan daha yüksek görülen bazı kişilere vererek; bu durumda, belki, işlemlerin ileri derecede bir düşünsel düzleme çekilmesi, törenselleştirilmesi nedeniyle alışverişin kaydı ve biçimsel denetimi zorunu göz ardı edilmiş olur. Bu seçkinler katmanının ve rollerinin ideolojik/dinsel yönünün herkesçe kabul edilir olması, Eridu ve Hacı Muhammed evrelerinde henüz fark edilmez ama, Ubeyd döneminde iyice somutlaşmıştır.

En göze çarpan belge, yine ovanın güney kesiminde bulunan ünlü Eridu sitinde elde edilmiştir. Bu sitte, tuğladan bir platform üzerinde Ubeyd 3 evresinden (XI-VIII. düzeyler) geç Ubeyd 4 evresine (VII-VI. düzeyler) kadar tüm dönem boyunca, birden çok kez yapılmış ve fırınlanmamış tuğladan oluşan bir dizi büyük bina gün ışığına çıkarılmıştır^{vi}. Bu binalar, evlerde tipik üç parçalı planın yinelenmesi görülse de, merkezdeki büyük oda ve uzun yanlar boyunca sıralanmış iki dizi daha küçük odayla, uzamın dağılımında, iç hacimlerin oranında, çeşitli uzamlar arasındaki dolaşım biçiminde, girişlerde ve sabit donanımlarda değişiklik vardır; aynı zamanda anıtsal görünüm, duvarlardaki süsler artar ve yavaş yavaş da standartlaşma güçlenir (*betim* 22). Böylece, büyüklüğüyle, nişle, bazı örneklerde birden çok nişle süslenmiş iç duvarlarıyla, zaman-

Betim 22. Eridu IX., VIII ve VII. düzeylerinden tapınaklar (Forest 1987'den).

la çeşitlenme gösteren bütün kapıların oraya açılıp binayı tümüyle dışarı çok açık kılmasıyla, ortadaki oda bütün yapının ana ögesi konumuna gelir. Buna karşı, küçülen ve orta odanın çevresine sıralanan yan odalar çeşitli ev işlerine ayrılmış birer yer olarak sahip bulundukları özerkliği yitirir, açıkça büyük orta odada dönecek işlerle ilgili basit eklentilere dönüşür. Yapı, bütünü içinde, elbette yerden yüksek oluşuyla ötekilerin hepsinden ayrılırdı, dış görünümüne büyük özen gösterilmişti, köşe odaların öne çıkmış konumuyla, yapıyı güçlendirmek için olduğu kadar duvarları süslemek için de düzenli aralıklarla oturtulmuş duvar ayaklarıyla duvarların canlılık kazanması öngörülmüştü. Her binanın orta odasında uzun yanlardan biri boyunca konulmuş bir sedir ve odanın giriş karşısına düşen duvarı ile onun simetriğindeki duvara aralık bırakılarak yaslanmış bir ya da iki tane kilden platform vardır. Konut diye kullanılmadıkları, özel oldukları kesin bu binaların nitelikleri, tüm mimarlık ve süs öğelerinin standartlaşmış olması, aynı yerde (ileride III. binyılın ziguratının yeri olacaktır) en az bin yıl süreyle benzerlerinin tekrar tekrar yapılması nedeniyle, bu binaları bilinen ilk tapınak yapıları olarak görürüz. Zaten planları, özellikle iki geç düzeyde, VII. ve VI. da, nitelikleri belirlenmiş olan planları, açık biçimde dinsel/yönetimsel bina işlevine sahip olduklarında hemen hiç kuşkuymuz bulunmayan Uruk dönemi tapınaklarının planının öncüsüdür.

Eridu binalarının tapınak niteliği ve onunla birlikte, Ubeyd döneminin aynı tipteki tüm öteki binalarının niteliği, yakın bir geçmişte Fransız bilim adamlarından önce Olivier Aurenche, sonra da Forest tarafından inceleme konusu yapılmıştır^{vii} Bu iki yazar, sözkonusu yapıları “büyük bir kabile önderi tarafından klanının adamlarını bir araya getirmek üzere yaptırılmış büyük kabul salonları” diye görürler. Bir araya getirilecek kimseler, aynı klanın adamları değil de, önderlerin toplumsal rolünün saygınlık ve kendini gösterme anlatımı ile di-

le getirildiği ve hâlâ temelde eşitlikçi olan toplumlar içinde birbirleriyle bağdaşık klan önderleri olabilir. Bu açıdan bakılınca, Eridu binalarının orta odasında bulunan ve başka yazarların sunak olarak yorumladığı platform ya da geniş yatay yükselti, şölenlerde kullanılan bir masa, IV. düzeyin 'tapınağı'nın platformu üzerindeki ateş izleri ve binanın o yarısında saçılmış durumda bulunan ve öteden beri tapınağa sunulan armağanlar ya da dinsel tören yemeklerinin artıkları diye yorumlanmış olan büyük miktarda balık kılçığı da, o şölenler için hazırlanan ve orada yenilen yemeklerin kanıtı olmuş oluyor. Ubeyd dönemi büyük yapılarının dinsel işlevini yadsımak için Forest'in ileri sürdüğü ve Huot^{viii} tarafından desteklenmiş olan kanıtlar belli başlı iki varsayıma dayanır: 1) Söz konusu toplumlar gibi katmanlaşmamış olan basit toplumlar, birtakım 'uzman'ların (din adamları) ayrıcalık taşıdığı bir tapıncın doğuşuyla bağdaşmazlar. 2) Bu çeşit toplumlarda kutsal ile kutsal olmayan arasında bir ayrım yoktur, çünkü din toplumsal yaşamdan ve onun gereksinimlerinden soyutlanamaz. İki yazar, bu önermelere dayanarak, mimarlığın din alanında ayrılık göstermesinin ancak daha geç dönemlerde, katmanlaşmış, basamaklanmış toplumlarda ortaya çıktığını, dinsel düşüncenin 'seçkinler' katmanına destek olduğunu ileri sürmektedirler. Bu savı destekleyecek arkeolojik kanıtlar, daha önce sözünü ettiğimiz konut planları arasındaki benzerlikler bir yana bırakılırsa, bir yandan bu binalarda heykel ve resim gibi tapınma aracı olabilmesi kesin herhangi bir nesnenin bulunmaması, öte yandan bunların dışı açıklıklarının büyük olmasıdır; bu büyük açıklık insanları kabule yönelik olup Huot'un "Antikçağ inanç yapılarının kapalı niteliği" dediği şeye ters düşer.

Ne var ki, bu kanıtlar biraz zayıf geliyor. Konutlarla aralarındaki plan benzerliği sadece biçimsel düzeyde kalıyor. Halbuki, gördüğümüz gibi, çeşitli yerlerin işlevsel nitelikleri daha

tasarıda, örneğin boyutlar, sayı ve konum bakımlarından, derin değişiklikler gösterir. Kutsal resim olmaması açıklayıcı bir öge değildir, çünkü öyle resimler tahta gibi bozulabilir maddelerden yapılmış olabilir ya da belki sözkonusu tapınmada resme yer verilmemektedir. Son olarak şu ileri sürülebilir ki, birçok kimseye açık dinsel törenler ilkel tapınç biçimleriyle pekâlâ bağdaşabilir, hatta bununla kalmaz bu törenlerin toplumsal, politik ve ekonomik işlevler yüklendiği durumlara çok uygun düşer; bunlar zaten törensel ile toplumsal basamakların henüz doğan biçimleri birbirine bağlıken ortaya çıkmıştır. Elbette, Eridu binalarının konut olarak kullanılması bir yana bırakabiliriz, hatta bir önderin evi olması olasılığını da geçebiliriz, çünkü hizmet edeceklere ayrılmış hiçbir yer yoktur; bunların önde gelen işlevler için yapılmış binalar olduğu da kuşku götürmez. Durum böyleyken, dinsel nitelik taşıdıklarını hele öyle yerlerde yürütülmüş olması gereken tören ve etkinlikleri gösterecek herhangi bir arkeolojik kanıt da yoktur elimizde. Öte yandan, bu binaların yapımı için gerekli iş gücünü harekete geçirecek konumda birtakım önderlerin var olması yani başlangıç aşamasında da olsa, toplumda birtakım basamaklanmalar, bir hiyerarşi bulunması gerekirdi. İşte bu binalarla o önderler ve o hiyerarşi arasındaki tartışılmaz ilişkiyi dikkate alırsak, etnografik bulgularla tanıdığımız hiyerarşik toplumların çoğunda, toplumsal bakımdan öne çıkan konumların doğuşunun bazı aile ya da klanların, ortak bir tanrısallaştırılmış ataya yakın olmalarına yani bir akrabalık sistemine bağlı olduğunu anımsatmamız gerekir. O sistemlerde, tanrısallaştırılmış atadan gelenlere sadece bir yüksek statü tanınmakla kalınmayıp ayrıca türn topluluk hesabına, tanrısal ata katında aracı olma ayrıcalığı ve sorumluluğu tanınır. Topluluğun düşüncesinde politik yürütme yetkesi ile donatılmaları da dinsel yetkelerinden gelir ve bu kişilerin politik yetkesi yaşantının törensel bölümünü yürütme hakkı ve göreviyle birleşir. Tanrısal güçler katında aracı olan ve topluluğa gönenc

sağlayan kişiler 'yaygın yönetim'li tümüyle eşitlikçi topluluklarda bile vardır, fakat o örneklerde politik ve dinsel görevler, genellikle, ayrıdır ve konumunu çoğunluğun onayı ile elde etmiş ve yine aynı yolla elinde tutan çeşitli kişilere dağılmıştır. Dinsel-törensel güç ile politik yetkenin bir elde toplanması, genellikle, soy önceliğine dayanan, doğumları yani kaynaktaki bir önderden gelmeleri nedeniyle seçkin konumda bulunan birtakım grupların var olduğu ve bunların birbirlerini güç ya da güçlerle donattıkları toplumlara özgü bir niteliktir^{ix}. Birbirlerinden ayrı, büyük, standartlaşmış evleriyle ve bunların gerektirdiği katı davranış kurallarıyla, VI. ve V. binyıllarda Aşağı Mezopotamya toplumlarının yapısı, daha çok toplumsal hiyerarşinin doğuşu için çok uygun bir bağlam olan klan yapısına yakın görünmektedir. Düşünsel-dinsel yoldaki isteklerin yarattığı bu toplum tipinde toplumsal ve politik yaşamın öteki görünümleriyle kendi özünden gelen bir karışma vardır. Bu karmalık genellikle dinsel işlevleri kesin olarak yadsımaz ve tersine, bazı durumlarda, dinsel-törensel uygulamayla yürütülen toplumsal, politik ve ekonomik işlevlerde açık bir ayrılış görülmez. Ancak, daha önce de kaydettiğimiz gibi, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda varlığı saptanmış olan tapınç etkinliklerinin yürütülmesi için yapılmış ve biçimiyle ötekilerden ayrılan dinsel binalar yok değildir; fakat daha sonraki dönemlerde kendine ait yerleri dinsel olanlardan ayıran varlık, politik güç olmuştur.

Sorun bütün bu düşünceler ışığında ele alındığında ve hakkında çok daha fazla sayıda işlevsel belirleyici öğeye sahip olduğumuz bir sonraki dönemin binalarıyla bir karşılaştırma yapınca, bana öyle geliyor ki, Eridu'nun büyük binalarına, ilk yakıştırıldığı gibi, tapınak yapısı demek daha uygun düşecektir. Bunu söylerken o binaların olası kaynaştırma, eşgüdüm ve toplumun temsiline yönelik politik işlevini de vurgulamış oluyoruz; zaten dinsel-törensel yaşamı denetleyen kişilerce uygu-

lanan o işlev, 'sponsor'luğunu önderlerin yüklendiği toplantılar ve şöenlerle ilgili olarak Forest'in öne sürdüğü işlevden de pek ayrı değildir. Öte yandan, şayet törensel yaşamın yürütülmesi bir büyük ailenin ayrıcalığı ise, 'tanrının evi'nin genel konut kalıbına uygun yapılması hiç de mantık dışı olmasa gerek.

Adams'ın ileri sürdüğü gibi, politik işlevlerin yanıbaşında, küçük çapta olmak üzere, ekonomik bir işlev de bulunduğu düşünülebilir. Bu, ortak ürün fazlasının kullanımını denetlemeye ve üretimin çeşitli oluşturanları için törenselleşmiş alışveriş biçimleriyle aracılık yapmaya yönelik bir şeydir^x. VI tapınağının içinde, yalnız ocaklı platformla ilişkili orta odada değil, yandaki küçük odada da bulunmuş balık kılçığı miktarı bile besin maddelerinin -küçük odanın duvarlarındaki islekelerine bakılırsa, sözkonusu besin isli balık olabilir- belki daha sonra tapınma töreninde dağıtılmak üzerinde bir yerde biriktirildiğini düşündürmektedir. Büyük ambarlarda olduğu gibi bu örnekte de yönetimle ilgili *cretula* ve mühür gibi nesnelerin bulunmaması ilginçtir. Bu da etkinliklerin sadece törensel olduğunu, ürünün dolaşımı üzerindeki denetimin ekonomik ve politik niteliğinin zayıflığını gösterir.

Bunca iyi korunmuş yapıların sadece Eridu'da bulunmasına karşın, o sitin tapınak VII'sinin neredeyse eşi olan iki binadan kalan çok yıpranmış durumda parçalar, Uruk'ta Ubeyd 4 evresine denk düşen bir düzeyde gün ışığına çıkarılmıştır. Öte yandan, Forest'in yorumuna göre benzer bir yapının temeli olması gereken kalın duvarlı büyük bir yapı da Ukeyr Höyüğü'nde bulunmuştur. Ayrıca, *pisé* ve fırınlanmamış tuğladan yapılmış ve çok büyük boyutlarda gösterişli binalar Güney Mezopotamya'da ve ona komşu kesimlerde pek yaygın olup sitlerin çoğunda bunlardan birer tane bulunduğu düşünülebilir. Bu, daha önce ileri sürdüğümüz şu iki olasılığa uygun düşer: 1) Köyler tek başlarına bir özerkliğe sahiptir; 2) Sitlerin dağılımı yerleşmelerde hiyerarşi olmadığını gösterir. Her halde,

az sayıda ve çok büyük boyutlarda sitin birbirlerinden büyük aralarla bulunması, her oturma birimi temelde kendi kendini yönetiyorsa da, çeşitli köyler arasında şu ya da bu biçimde eşgüdüm ve bağlılık bulunduğunun bir işareti olabilir; bu bağlılık ortak yaşamın özel anlarında tek köyden daha geniş topluluklar için bir taban oluşturacak birtakım merkezlerde kendini gösterir. Şu halde, politik yapılanması zayıf ama, gittikçe genişlediğini anladığımız bir toprak parçası üzerinde soy ve belki de aile çeşidinden bağlarla yapılanmış gruplar karşısında olduğumuzu düşünebiliriz.

Gerçek anlamda nekropollerin yani büyük mezarlıkların bulunması bu insanların bir gruba ait oluş yolundaki güçlü bilinçlerini ve toprağa olan bağlarını ortaya koyar. Birkaçı, örneğin Ur ve Eridu'da ortaya çıkarılanlar, çok büyük olan nekropollerden ileri derecede standartlaşmış bir uygulama belli olur. Şöyle ki, örneklerin hemen tümünde cesetler hiçbir süsü olmayan çukurlarda sırtüstü uzatılmış durumdadır ve yanlarında tek biçim, çömleklerden oluşan ölü armağanları bulunur. Sadece dönemin geç evresinde (Ubeyd 4), Eridu'da fırınlanmış tuğladan sandukalar içinde gömü yapıldığını gösterir birçok örnek çıkarılmıştır. Bunların pek azında da renksiz kuvarstan, obsidiyenden ya da başka taşlardan gerdanlık parçaları vardır. Bu belgeler, ileri derecede eşitlikçi ve/veya, Gil Stein'in ileri sürdüğü gibi, iç ayrımları sınırlı tutup gruba olan bağlılığı düşünsel düzlemde öne çıkaran yapıda bir toplumu gösterir. Böyle bir 'eşitlik ideolojisi', Stein'in yorumuna göre, topluluğun çeşitli üyeleri ile onu temsil eden tapınak arasındaki bağları güçlendirme işlevindedir; bunu topluluk üyelerinin -belki tapınağın çekip çevirmesi altında olan- besin fazlasına erişmesini sağlayarak ve emeğin ve besin fazlasının hareketliliğini kolaylaştırarak yapar^{x1}.

Elimizdeki ipuçlarının tümünü bir araya getirirsek, Aşağı Mezopotamya'nın Ubeyd dönemi toplumunun koni biçimi bir

yapısı olduğunu görürüz. Koninin tabanı öncelikle eşitlikçidir, hiç değilse işlevlerde öyledir. Gerisi, topluluğun yol göstericisi olarak önemli bir rolü bulunan seçkinlerden oluşur. İdeoloji, ola ki, bir yandan çeşitli aileler arasındaki statü aykırılıklarını düzleme ya da en azından vurgulamama işlevini yüklenmiş, öte yandan tanrısal varlıkla olan ayrıcalıklı ilişkisinin öne çıkarılmasıyla egemen olan klan ya da ailenin bu başatlığını abartıp yasallaştırmıştır. Güneyin alüvyonlu ovası gibi doğal öge riskinin (alüvyon birikimi, kuraklık, tuz oranı yükselmesi) büyük olduğu, insanın gücünü aştığı yerlerde tanrısal gücün inayetini çekme görevi büyük bir toplumsal önem taşır^{xii}. Belki yine aynı nedenle bu görev, tarımsal ürün fazlasının din seçkinlerince yönetilmesini herkesçe onaylanan bir duruma getirmiş, deyim yerindeyse meşrulaştırmıştır. Elbette din seçkinlerinin yönetmesi derken, bu işin o sırada henüz embriyo aşamasında olduğunu, Stein'in yaptığı gibi "*staple finance*"³⁸ diye bir şeyden yani toprak, su ve emeğin denetimi yoluyla birincil gereksinim maddelerinin bir merkezde toplanmasını ve bunların kamusal işleri ve seçkinlerin etkinliklerini finanse etmekte çalışanların ücretini ödemekte kullanılmasını öngören bir örgütlemeden söz etmenin Ubeyd toplumu için henüz erken olduğunu unutmamak gerekir^{xiii}. Çünkü böyle bir sistem daha karma politik yapıların, devlet ya da devlet başlangıcı çeşidinden politik yapıların gelişmesine bağlıdır. Ubeyd topluluklarında öyle bir şeye rastlamadığımız ise kesindir.

Etkinlik çeşitleri daha az esnek olsa da, örneğin el sanatlarına ve alım satıma herhangi bir yer ayırmasa da, Service'in^{xiv} önerdiği klasik *chiefdom* modeline çok benzeyen bir yapı ile karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir. Onun kadar esnek olmadığını söyledik, çünkü daha Neolitik Çağdan beri yerleşmiş geleneksel yolları izlediğini sandığımız obsidiyen dışında hammadde kullanıldığını da el sanatlarının geliştiğinin açık belirtilerini de pek görmüyoruz. Tersine, orağın ve kilden ya-

pılmış öteki araçların çok yayılmış olması, Aşağı Mezopotamya'nın taştan ve donanım ve aygıt yapımına yarayan öteki hammaddelerden yoksun topluluklarının kendi kendine yetme eğilimini doğrular. Çanak çömlek bile, süsleme motiflerinin gittikçe standartlaştığını ve sadeleştiğini belli etmektedir. Bunun yanıbaşında, çeşitli kullanımlarla ilgili olarak, en çok da yemek yapmak ve yiyecek saklamakta kullanılan ağzı kapatabilen kapların biçimlerinde çeşitlerin arttığı görülmektedir. Bu da, üretimde hem parça sayısı hem de gereksinimi karşılama bakımlarından, bir önceki döneme oranla, daha etkili bir örgütlenmeye gidilebildiğinin işaretidir. Ancak bu arada malların güzel görünümüne daha az dikkat edildiğini, gösteriş ve kendini tanıtmaya amacından uzaklaşarak ev içi kullanımın öne alındığını da gözlemlemekteyiz.

Bütün bu ögelere bakınca güneyin Ubeyd kültürünün hangi koşullarda yayıldığını incelememiz gerektiğini düşünüyoruz. Sözkonusu yayılma, daha önce de söylediğimiz gibi, çok önemli bir olaydır. Çünkü bu, ticaret gibi bir gereğin doğurduğu ya da Mezopotamya'da bulunmayan birtakım hammaddelerin sağlanmasını amaçlayan bir yayılmaya benzemez. Halaf kültürünü incelerken ileri sürdüğümüz gibi bir küçük gruplar kaynaşması ve ufak toplulukların bir köyden bir başka köye gidişleri gibi bir hareket de değildir. Yani gerek güneyli Ubeyd gruplarının belirli bir tarımsal tabana dayanan, kararlı yerleşmelerden oluşan modeline gerek klanların ya da dengeli yani ait olduğu klanla arasında güçlü bağlar bulunan kalabalık ailelerin meydana getirdiğini sandığımız sosyo-politik yapılarına ters düşer. Bu tipten bir yapı, özellikle poligam yani çok eşli ilişkilere dayanıyorsa -zaten poligami kalabalık ailenin bir özelliğidir-, ayrıcalıklı statüden, daha doğduklarında egemen bir rol oynayacakları belli olan ve sayıları gittikçe artan üyelerine özgürce bir çıkış bulmaları gereksinimi içinde topraklarını genişletmeye bakar. Sonuç, Stein'ın yazdığı gibi^{xv}, başlan-

gıçtaki *chiefdom*'ların sürekli çoğalmasdır. Böyle çoğalıırken kaynak toplulukla bağlarını korurlarsa da, belki o bağları git-tikçe daha dolaylı ve geleneklerle beslenen çevreye daha ya-kın bir duruma getirirler.

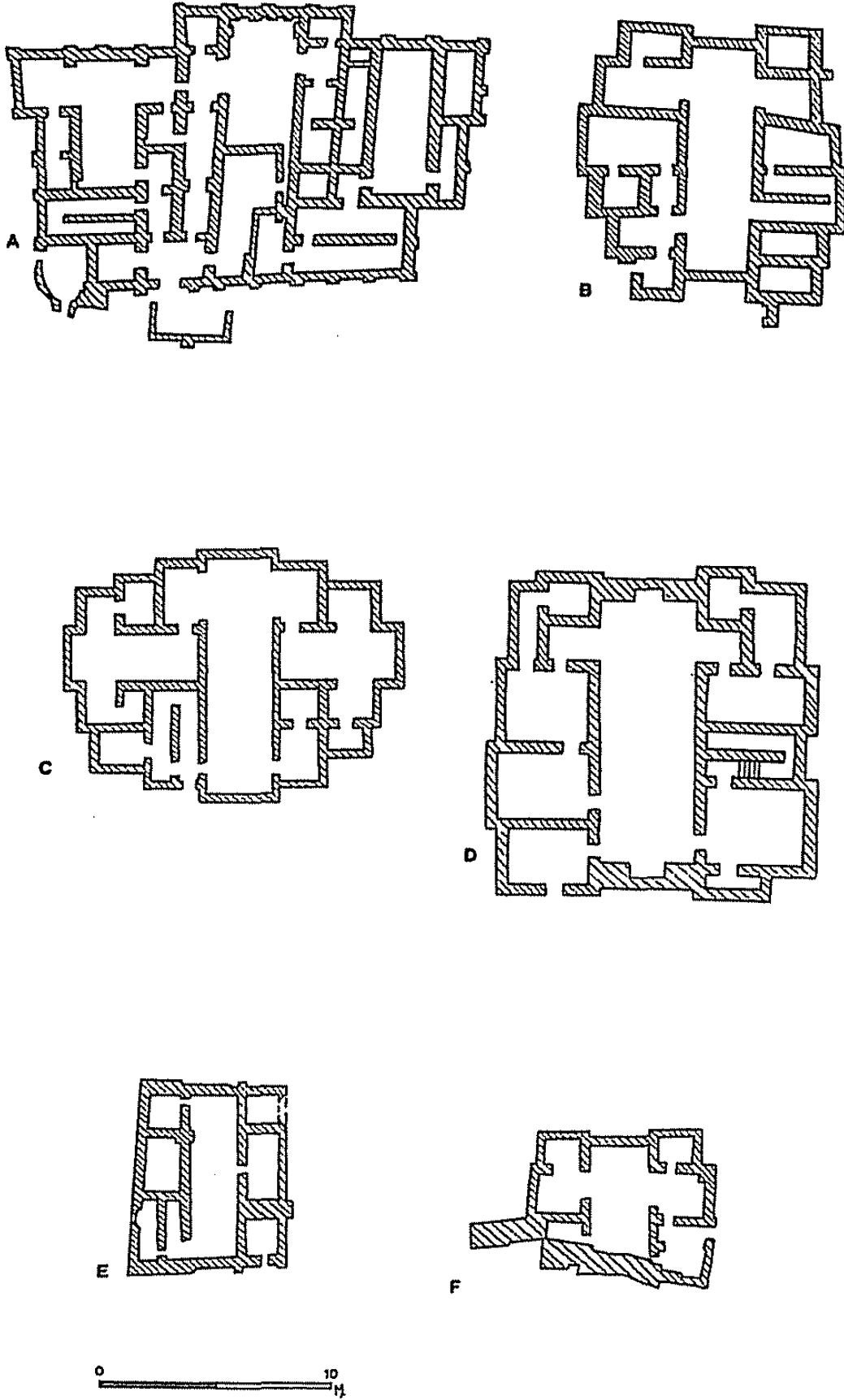
Hamrin bölgesinde Ubeyd kültürü

Evre 3'ten bir köyün toplumsal yapısı ve iç örgütlenmesi

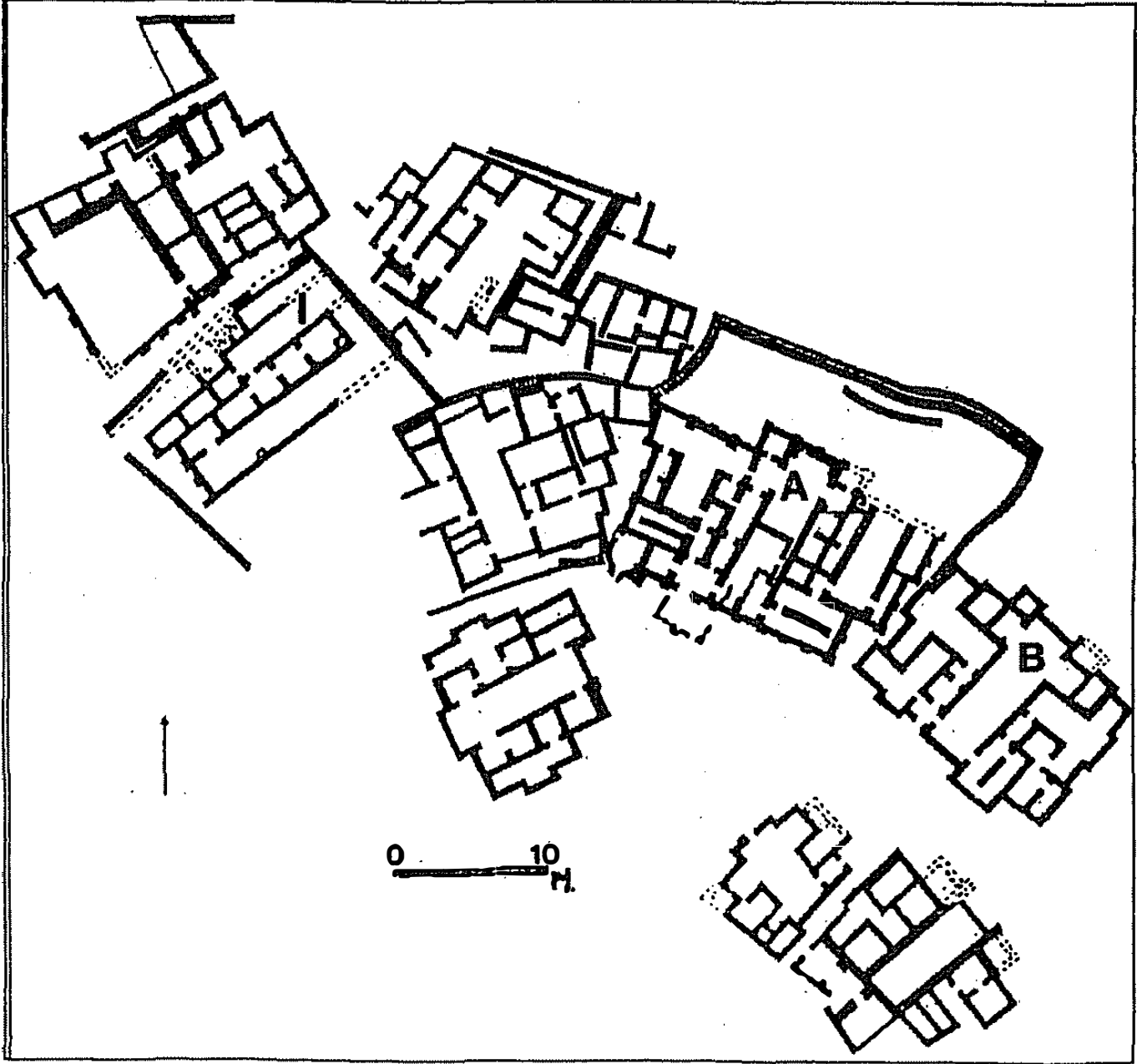
Ubeyd kültürünün etkilediği alan, daha önce Samarra grupla-rının oturdukları ve özelliğini güney topluluklarından yapıca ayrı olmayan topluluklardan alan topraklardır. Burada özel-likle Songor Höyüğü'nün iki sitinde ve Abada Höyüğü'nde yeni Ubeyd gelişmelerine doğrudan geçişi gözlemleyebiliriz. Söz konusu sitlerde Mezopotamya alüvyonlu ovasında yaygın biçimde yeni boyalı seramik ortaya çıkmasından başka, bir de, yeni bir üç parçalı ev tipi belirgin biçimde yerleşmiştir. Bu ev tipinin aynı dönemde güneyde bir karşılığı olup olmadığını, o bölgeyle ilgili yeterince belge bulunmadığından, bilmemekte-yiz. Fakat o üç parçalı evin, işlev açısından ve genel tasarımın-da Savvan Höyüğü'ndeki üç parçalı evlerinden çok, Ueyli Hö-yüğü evlerine yakın önemli bir özelliği vardır. Bu, orta odaya yüklenen işlevdir. Bölümlere ayrılmamış olan bu orta oda, çevresinde tüm evin döndüğü bir merkezdir. Abada Höyü-ğü'nde, sitin birinci oturma düzeyinde, belki Samarra sonu ile Ubeyd 3 arasındaki bir evrede (III. düzey) Savvan I ve II evle-rinin oda sayısı çokluğu, değişken boyutlar gibi özelliklerini Ueyli evlerinin işte bu bölmesiz orta oda gibi bir özelliğiyle bağdaştıran bir konut niteliğinde bir yapının gün ışığına çıka-rılmış olması ilginçtir. Bu yapıya III. düzeyde birkaç tanesi mi-nicik olan birçok odacıktan meydana gelmiş ve Ueyli Höyü-ğü'nün 'tahıl ambarları'nı andıran bir bina yaslanmaktaydı. Bu veriler, VI. binyılın ikinci yarısında, Ubeyd kültürünün ve bunun getirdiği genel türdeş niteliğin yerleşmesinden az önce,

güneyin alüvyonlu düzlüklerinin topluluklarıyla Dicle'nin doğusu, Bağdat'ın kuzeyine düşen bölge arasında önemli bağlar bulunduğunu gösterir. Böyle bağların varlığı, bazı biçimsel kültürel niteliklerin de eve ayrılan uzamların tasarlanması ve ambarlama çeşitleri gibi yapısal ve örgütsel öğelerin de ortak olduğunu gösterir; zaten *Choga Mami Transitional* seramikleriyle güneyin Ubeyd 0 ve 1-2 evrelerinin seramikleri arasındaki benzerlik de böyle bir şeyi düşündürmektedir. Şu halde Hamrin bölgesinin 'ubeydleşmesi', gerçek Ubeyd kültürünün (Ubeyd 3) güneyde kendini ilk kez kabul ettirmesiyle hemen hemen aynı zamanda ortaya çıkan ve daha önceki birtakım anlamlı bağlantılar tarafından hazırlanmış olan bir olaydır.

Güneydeki belgelerin yetersizliğine karşı, son yıllarda Hamrin yöresinde yoğun araştırmalar yapılmıştır, bunlar bölgenin oturulmuş yerleri ve özellikle Abada Höyüğü'nde gün ışığına çıkarılmış eksiksiz bir köy düzeni hakkında temel bilgiler sağlamıştır^{xvi}. Burada geçiş döneminin (III. düzey) ilk yerleşme dönemi üzerinde iki tane içinde yaşanmış düzey çıkmıştır. Bunların her ikisi de eski Ubeyd (Ubeyd 3) evresindendir; küçük, 1 hektarın altında kalan boyutları sitin hemen tümüyle ortaya çıkarılmasına olanak vermiştir ve bu iki düzey, orada oturmuş olan topluluğun yapısı ve örgütlenmesine ilginç bir çerçeve çizerler. Seyrek konumda ve binayı az çok simetrik iki kesime ayıran orta odası haç biçimi alarak iki kanada ayrılmış üç parçalı evlerde oturan 8-10 aileden meydana gelen bir çekirdek toplulukla karşı karşıya bulunmaktayız (*betimler 23 ve 24*). Bu yapıların tümünün planı da boyutları da birbirinin aynı değildir. Fakat az önce betimlediğimiz genel şemaları, yapıların hemen tümünde ana çizgileriyle değişmeden kalmıştır. Aralarından birkaçı, Abada III eviyle açık bir benzerliği sürdürür ve bununla Savvan evleri modelinden hareket eden dereceli bir dönüşüm sürecini ortaya koyar. Yine aynı yapılardan bazılarını da yeni bir plana göre yapılmış ve çok standartlaş-

Betim 23. Ubeyd döneminin belli başlı üç parça planlı ev örnekleri. A: Abada Höyüğü; B, F: Gaura XV; C: Heyt Kasım; D: Madhur Höyüğü; E: Gaura XIX (Margueron 1987'den).

Beşim 24. Abada Höyüğü, II. düzey (Jasim 1989'dan).

muş olarak görürüz. Bunlarda iki kanat, odaların biçimine uygun bir çıkıntı ve girintiler dizisi ile evin tüm çevresini dolandır ve dışarıyı da görür. Bu binalardan ötekilere oranla çok daha büyük görünen ve köyün aynı kesiminde birbirine yaslanmış durumda bulunan ikisi (A ve B) ayrıca bir özelliğe daha sahiptir. Bunlarda haçvari salonlu üçlü birim iki tane olup orta odanın iki yanında yer almışlardır. Binalardan birinde (A binası) üçlü birim orta odaya koşut, ötekinde (B binası) onu dikine keser konumdadır. Bu iki büyük yapının boyutlarına ve karma

biçimine bakarak, bunların belki topluluğun içinde önde bir konuma sahip olan ve tüm üyelerinin aynı konutta kalmasını isteyen kalabalık ailelere ait olduğunu düşünebiliriz. Herhalde yapılışıyla olduğu kadar içinde bulunan malzemeye de özellikler gösteren A binasında oturanların egemen bir rol oynadıkları kesindir. Abada binalarının en büyüğü olduğu açıkça görülen bu evin pekiştirilmiş ve -daha önce Eridu tapınaklarında görüldüğü gibi- dışarıdan düzenli aralıklarla duvar ayaklarıyla süslenmiş duvarları, yine kalın bir duvarla çevrili ve dikmeler üzerinde duran bir terası vardır; ayrıca, öteki evlere oranla daha büyük bir bağımsızlığa sahip olan merkez kesimleri, orta odanın iki yanında iç içe geçen iki sıra ufak odalarla zenginleştirilmiştir ve orta odanın içine ayırma duvarları eklenerek buraya ek uzamlar kazandırılmıştır; bu da buraların değişik bir kullanımı olduğunu düşündürür. İçerdiği malzeme, burada yürütülen işlevlerin değişikliğini doğrular. Öteki evlerde rastlanan aile yaşamıyla ilgili nesneler bulunmamıştır. Seramik kaplar orta odanın içinde bulunan tuğla duvarlı bir çeşit sandık odasında ve bir araya toplanmış olarak bulunmuştur. Orta odanın bu kesiminde ve batı kanadın çeşitli odalarında çanaklar içinde sayı saymada kullanılacak değişik geometrik biçimlerde kilden nesneler (*tokens*) çıkarılmıştır. Ayrıca, yine aynı yapının tabanı altında urnalara [çömleklere] konulmuş 57 tane çocuk mezarı vardır. Buna bakarak bu evin topluluğun önderinin evi olduğu söylenebilir. Ortak atalarla ve o nedenle de 'kurucu çekirdek' ile bağlantılı toplumsal konumu, konutunda çocuk mezarlarının bir araya getirilmesiyle belli olmaktadır; bu mezarlar, önderin tüm topluluğu temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Büyüklerin mezarlarına gelince, bunların evin dışında olması gerekir, zaten o dönemde nekropollerin ortaya çıkışı da bunu göstermektedir. *Token*'lerin yalnızca bu evde bulunması, topluluk önderiyle ailesinin herhalde denetim ve kayıt işini yüklendiklerini işaret eder. Bu, malların köy içindeki hareketiyle ya da, daha büyük olasılıkla,

topluluğun görevlendirmesi üzerine başka bir konut birimiyle yaptıkları herhangi bir alış verişi kaydetmeleriyle ilgili olabilir^{xvii}. Ne var ki, sözkonusu alış veriş çok sık ve düzenli yapılmasa gerek; ayrıca, *cretula* ve mühür bulunmaması da denetimin tam bir yönetsel biçimde yürütülmediğini düşündürmektedir.

Köyün gündelik işlerinin bir bölümü herhalde topluca yürütülmekteydi. Bunu, II. düzeydeki bir binadan, nitelikleri tasarım ve işlev bakımından öteki yapılarınkine hiç benzemeyen bina I den anlıyoruz. Büyük ve ince, uzun avlularından birinin tabanında kirler, hayvan tersleri ve yalak olarak kullanıldığı sanılan bitümle sıvalı bir havuzcuk bulunmasından anlaşıldığına göre, bu binanın hiç değilse bir bölümü hayvanların bir arada tutulmasına ve korunmasına ayrılmıştı. Binanın öteki yarısında odun, saz, kamış gibi bitkisel kökenli mallar ambarlanmaktaydı. Bunların yakacak ve hayvan yemi olarak kullanıldığı ve belki yemeklik tahılla birlikte saklandığı düşünülebilir. Tahıl tanelerinin izlerine 70-80 santim yüksekliğinde kenarları olan ve kamıştan ya da kil sıvalı sazdan kapakları bulunan kaplarda rastlanmıştır. Bu binanın büyükçe olması ve bir benzerinin bulunmaması, tüm köyün ya da birkaç ailenin işinde kullanıldığını düşündürmektedir. Ancak, ortak saklamada kullanılacak gerçek bir ambar yapısı yoktur ama, I. düzey evlerinin her birinde küçük tahıl ambarları bulunması, her ailenin temel besin gereksinimini kendi evinin içinden karşıladığını gösterir. Bu düzeyde, ayrıca fırınların bir araya toplandığı açık alanlara rastlarız. Bu, yerleşme yerinin bazı kesimlerinde birtakım etkinliklerin tek kişiler ya da aileler tarafından hep birlikte fakat bağımsız olarak yürütüldüğünü gösterir.

Sitte yaşanmış olan zaman diliminin son evresinde, bir önceki düzeyin evlerinin hemen hepsi, neredeyse hiç bozulmamış durumda durur. Sadece 'önderin' evine yaslanmış olan büyük B binası tümünden silinmiş gibidir, A binası ise işlevlerini olduğu

gibi korumuştur. Bu ilginç durumun yorumu, elbette, kolay değildir; yine de belki, tümünden varsayımsal olarak, bunun önemli fakat orada oturanlar üzerinde egemen konumda bulunmayan bir soy dalının başka yerleşme yerlerine doğru gidişini gösterdiği söylenebilir. Böyle bir şey, Ubeyd *chiefdom*'larının olası hareketi için öne sürülmüş düşüncelere uygun düşer.

Enine boyuna kazısı yapılmış tek sitin Abada Höyüğü olması- na karşın, Hamrin yerleşmelerinin hiçbirinde tapınak diye yorumlanabilecek ya da o görkem ve görünümde Eridu'dakilere benzer bir yapı ne bütün ne de -Ueyli'deki platform gibi- parça olarak gün ışığına çıkmamıştır. Yörenin o kesiminde bir ya da daha çok sayıda tapınak yapısı olmuş olsa bile, bunların güneydeki kamusal yapılar sıklığında ve gösterişliliğinde olmadığı açıktır. Bu veriyi yerleşme yerlerinin genelindekinden daha büyük sit bulunmamasıyla, hepsinin çok küçük olmalarına ve Abada Höyüğü'nde görülen köyün içi düzenine bağlarsak, karşımızda aileye dayanır, güneydekiler gibi ev yaşamı örgütlenmesi gösterir toplumlar buluruz. Bunlarda, belki yine güneydekine benzer biçimde toplumsal - ailesel yapıya oturmuş, fakat ailenin önderlik eden kolları daha az vurgulu, politik ve ekonomik rolleri daha zayıf bir hiyerarşi yeni yeni doğmaktadır. Bu değişiklik belki doğal çevrenin aynı oluşuna, alüvyonlu düzlüklerde gördüğümüz ve seçkinler sınıfına önemli işlevler edindiren niteliklerden örneğin -risk, doğal koşullardaki çeşitlilik ve, en iyi koşullarda, ürün fazlası yaratan yüksek verim- yoksun bulunmasına bağlanabilir. Güçlü bir düşünsel/dinsel aygıtın gelişmemiş olması da, herhalde yine, pek güçlü olmayan bir seçkinler katmanının meşrulaştırılması için yeterli gereksinim bulunmamasından ileri gelir.

Şu halde, Orta Mezopotamya'nın bu bölgesi Aşağı Mezopotamya'yı çevreleyen bir kenar bölge gibidir, güney topluluklarının yayılma gereksinimine veya çeşitli etkinlik kesimlerine ya da yeni kuşaklarına yer sağlar, fakat güney toplumlarının

ileri derecede hiyerarşik yapılarını yineleyecek koşulları sunmaz. Buraya yani Orta Mezopotamya'ya insanların yerleşmesinin, Halaf gruplarının oturdukları kuzey yörelerle kurulacak yeni ilişkilere bir atlama tahtası oluşturduğu söylenebilir.

Halaf yörelerinin 'Ubeydleşmesi'

Kuzeyde yeni tipte bir hiyerarşik toplumun doğuşu

Üzerinde Halaf gruplarının yaşadığı geniş topraklarda V. bin yıl başlarında bu kültürün gerilediğini, buna koşut olarak yeni yaşam biçimlerinin güçlendiğini ve biçim ve süsleme bakımından güneyin Ubeyd 3 seramiğine benzeyen yeni bir seramiğin yayıldığını görürüz. Yerleşmelerin düzeni de derin bir değişiklik geçirmektedir, konut mimarlığında yeni bir biçim ortaya çıkar. Yeni binalar güneyin üç parçalı yapılarının bazı niteliklerini taşır, birkaç örnekteyse onların tıpatıp birer kopyası karşımıza çıkar. Bu önemli değişiklik, geçmişte, beklenmeyen bir anda bir topluluğun geldiği ve bir fetih olduğu yorumuyla açıklanmıştır. M.E.L. Mallowan bu açıklamaya kanıt olarak Arpaciye Höyüğü'nün son Halaf düzeyindeki (TT6) büyük ev denilen binanın bir sonraki düzeyde yeni kültürün 'beklenmedik anda' ortaya çıkmasından sonra (TT5) yanarak şiddetli bir yıkıma uğramasını göstermişti.

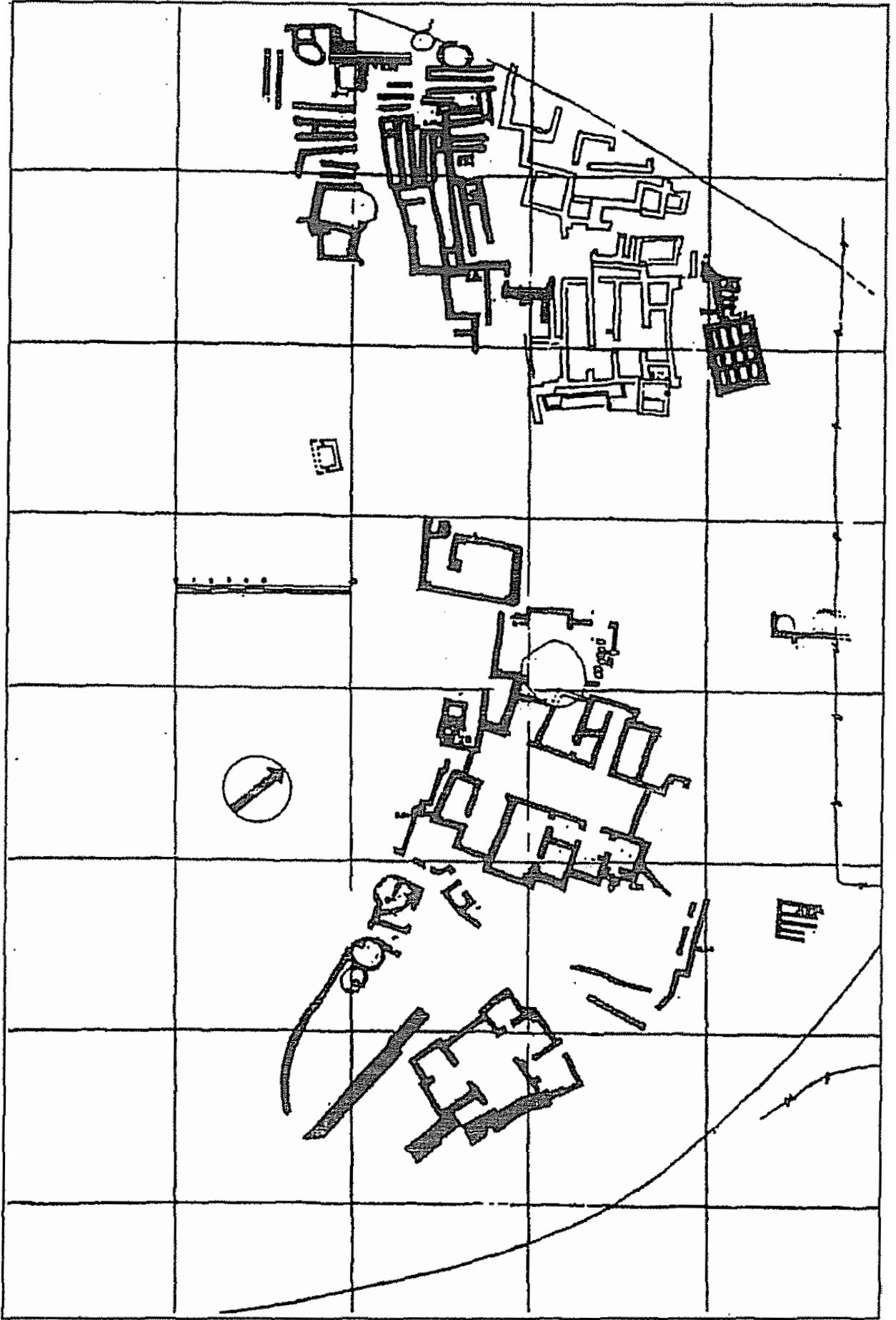
Bugün ise, araştırmaların genişletilmesi ve yeni verilerin elde edilmesi oldukça basamaklı bir dönüşüm olduğunu ortaya koymaktadır; bu durum bazı sitlerde çok açık biçimde belgelenir. Halaf görünümlerinden Ubeyd görünümlerine dereceli geçiş, örneğin, Suriye'de Balık Vadisi'nde saptanmıştır^{xviii}. Kuzey Irak'ta Kırbet Derak [Khirbet Derak] yerleşmesinde de Forrest ve Breniquet tarafından yürütülen kazılarda, katmanlarında geç Halaf döneminin fakirleşmiş seramiğinden bulunan bir dizi çukur ortaya çıkarılmıştır. Bunların bir bölümünde Ubeyd üretimine öykünülmüş olduğu görülür; ayrıca bunlar-

la birlikte gerçekten Ubeyd seramiği de bulunmuştur. Birkaç da Halaf üretimi olup Ubeyd dekorasyonu taşıyan örnek görülür^{xix}. O dönem için önemli bir bilgi kaynağı oluşturan Tepe Gaura'dan [Tepe Gawra] elde ettiklerimizi yeniden incelememize olanak verdiği için bu yeni bulgular değerlidir^{xx}. Çünkü bu sitte de sözkonusu döneme yakıştırılan ilk düzeylerde (XIX-XVII) Halaf seramiği görürüz; önceleri bunun alttaki katmanlardan malzeme sızması olduğundan kuşku duyulmuşsa da, Kırbet Derak'taki yeni buluntular ışığında bu artık önemli bir veri durumuna gelmiştir. Öte yandan, bu seramiğin uzun süre kalmasıyla birlikte, yeni mimarlık öğelerinin geleneksek görünümle karışması da görülmektedir. Örneğin, XIX. düzeyde hepsi az çok aynı büyüklükte (1,20 x 1,40 x 1,70-1,80 metre) ufak odaların iki büyük avlunun -bunlara dolaşım uzamları ya da geçitler de denilebilir- çevresinde ve yanlarında dizildiği büyük bir yapı ile karşılaşılır. Bu yapı Cezire Neolitik yerleşmelerinin geniş ambarlarını ya da ortak etkinlik uzamlarını andırır. Bu arada üç parçalı plana sahip ilk bina da ortaya çıkar. XVII. düzeyde Halaf *tholos*'larına çok benzeyen iki tane çembersel biçimde ve küçük payandaları ya da iç bölmeleri olan yapı bulunmuştur. Tepe Gaura'da yaşayanların Ubeyd biçeminde bir mimarlığı tümünden benimsemelerine ancak XVI. ve ondan da çok, XV. düzeyde tanık olabiliriz. Ne var ki, bu durumda da Abada Höyüğü ve Hamrin'in öteki sitlerinin mimarlığı ile büyük benzeşme görülür.

Breniquet, iki kültür arasında dereceli bir geçişmeyi gösteren bu öğelere dayanarak bunun kültür bagajlarını yanlarında taşıyan insanların hareketi olmadığı, güney kültürünün, güney yaşam biçiminin Halaf halkı tarafından yavaş bir özümsemesi olduğunu ileri sürer. Bu halk, kendi topraklarının güney uçlarında, Ubeyd gruplarıyla karşılaşınca, sosyo-ekonomik örgütlenmelerinin yapısından gelen bir gereksinime, sürekli olarak yeni yerler edinme gereksinimine bir sınır çekildiğini gör-

müş ve sonunda güney topluluklarının davranışlarını ve üretim yöntemlerini kabullenmek zorunda kalmıştır^{xxi}. Her ne kadar bu yorum, geçişmenin dereceli oluşunu ve yerel halkı siliip süpüren yabancı gruplar tarafından tümüyle 'işgal' edilemeyecek kadar geniş topraklarda yer aldığını anlatıyorsa da, Halaf topluluğunu iç ilişkilerinin temel ilkelerinden ve toplumsal ve ekonomik örgütlenmesinin temellerinden saptıran, onun derin yapısını avcunun içine alan böylesine köklü bir değişikliğin nedenlerini ve gelişme biçimini açıklamamaktadır.

Tüm Ubeyd döneminin gelişmesi boyunca Tepe Gaura yerleşiminin düzeninde meydana gelen değişme adım adım incelenirse, XVI-XIV. düzeylerde güneyden türediği kuşku götürmez bir mimarlık biçiminin ortaya çıktığı görülür. Buna örnek olarak şunlardan söz edilebilir: XV. düzeyin yanlamasına ve ileri çıkan kanatlarıyla üç parçalı, Margueron'un II. tipiyle^{xxii} çakışan ve Hamrin bölgesinin özelliği olan evler (*betimler* 23B ve 25) ya da XVI. ve XV. A düzeyinde görülen Abada II Höyüğü'nün 'ahır-ambar'ına çok benzeyen bir yapı. Görülüyor ki, sitin asal olarak yerel niteliğini sürdüren (XIX-XVII. düzeyler) bir bağlam üzerinde Ubeyd etkisi gösterdiği bir ilk aşamadan sonra, güneyden, belki Hamrin'in kendisinden gelen yabancı grupların etkisi belirmeye başlar. Gerçekten de, Gaura'nın bütün öteki düzeylerde görülen konut mimarlığı başka bir tasarım izler, yan odalar orta odaya koştut (Margueron'un I. tipi) oturtulmuştur ve bu, güney kökenli şemanın yeniden ve yerel özelliklerle işlenmesi demektir. Buna karşı, XV. düzeyin evlerinde Hamrin'in çok özel mimarlık modelinin tıpatıp aynını buluruz ama, bu, o halkın da aynı istek ve geleneklere sahip olduğunu gösterir, yani bir taklit olduğuna hemen karar verilemez. Öte yandan, bu tip tasarım, yerleşme yerinde sınırlı bir süre (XV. ve XIV. düzeyler) uygulanmış, daha sonra, XII. düzeyde, yerini artık geleneksel yerel mimarlığa bırakmıştır. Elbette o yerel mimarlık, bu arada, üç parçalı yapıyı ve onunla

Betim 25. Tepe Gaura, XV. düzey (Tobler 1950'den).

ilgili toplumsal örgütlenmeyi benimsemiş ama bunları önceden edinilmiş niteliklerle yerel alışkanlık ve yöntemlerin kaynaşmış biçimine uyarlamış durumdadır.

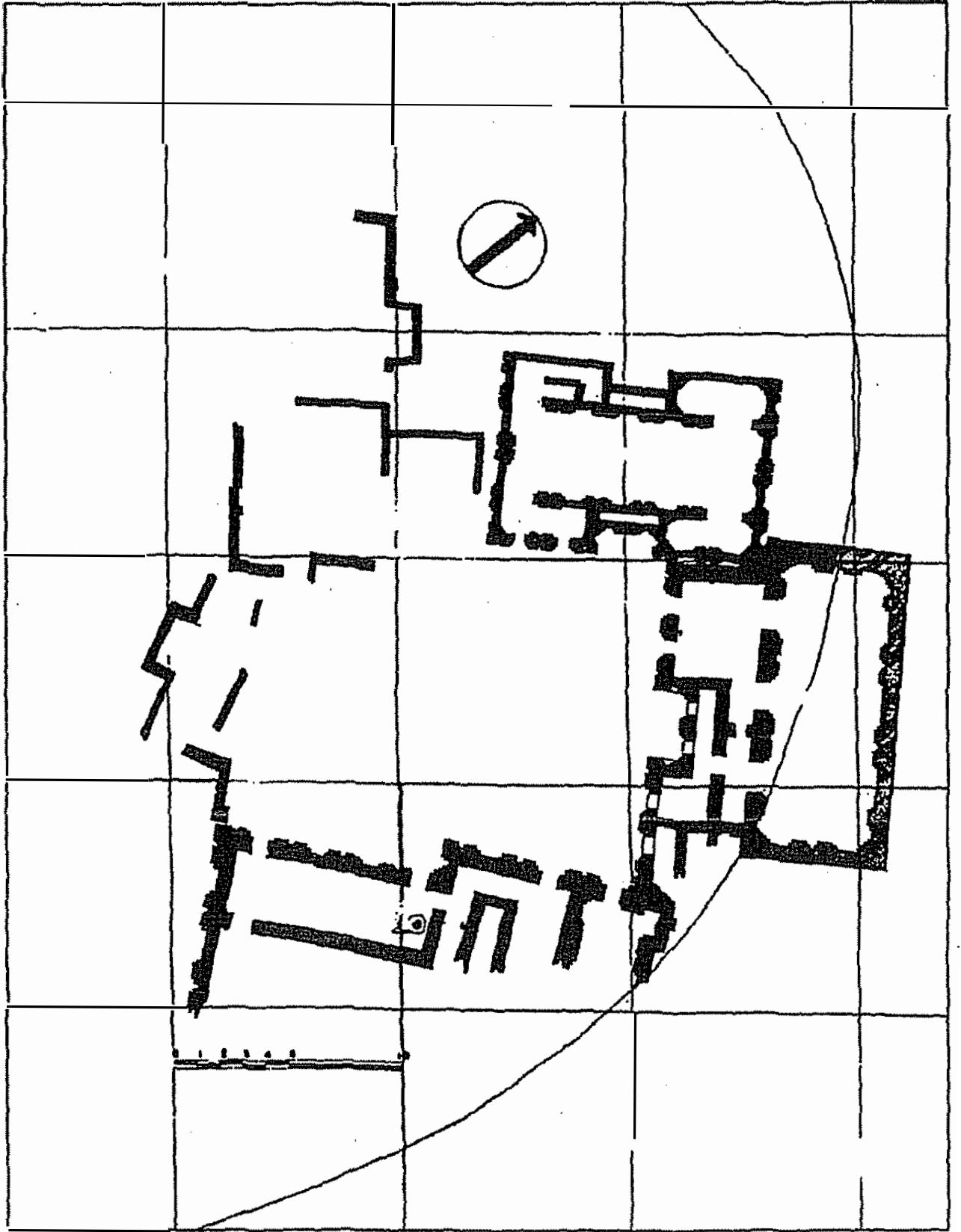
Tepe Gaura katmanlarının incelenmesi şöyle bir tablo çizer: Bir yanda yerel halkın davranışlarını ve toplumsal ilişkilerini değiştiren bir 'yabancı' etki, öte yanda sürekli var olmayan, belirli yer ve zamanlarda ortaya çıkan, dışarıdan gelmiş, güney kökenli, belki yerlinin yerine geçmeyen ama onun üzerine eklenen bir takım gruplar. O dönemde kuzey toplumlarında meydana geldiği anlaşılan derin dönüşümü, benim düşünceme göre, bu yabancıların varlığı açıklar. Çünkü, küçük topluluklar, belki yüksek düzeyde aileler, güneydeki Ubeyd kültürünün sınırlarının gelişmesi yolunda daha önce ortaya çıkmış olan gereksinime uyarak Orta Mezopotamya'dan başlayıp kuzeye doğru yayılmalarını sürdürmüş olabilirler. Bunu yaparken çok daha az tutarlı, çok daha az örgütlü olan Halaf topluluklarının üzerinde bir başatlık kurduklarını, bazı gruplara boyun eğdirip, onları kendi davranışlarına ve kültürel örneklerine öykündürdüklerini düşünebiliriz. Herhalde bu yayılmayı geniş Halaf topraklarına daha önce yerleşen türdeşliğin kolaylaştırdığını söyleyebiliriz.

İyice oturmuş bir hiyerarşik örgütlenmeye sahip olup da yeni topraklarda yayılan birçok topluluk örneği etnografik olarak saptanmıştır. Yayıldıkları topraklarda 'önder'leri bulunmayan gruplar oturmaktadır ve gelenler oraya -bazen ilgililerin isteği üzerine- kendi yüksek katmanından, önderinin oğulları ya da yakınları arasından, 'yönetici'ler oturtur. İncelemekte olduğumuz duruma çok uyan bir örnek olarak, sanırım, Uganda'daki Alurları gösterebiliriz. Nil kökenli bu halk, Doğu Afrika yaylalarına yerleşmiş ve geniş bir toprak parçasına yayılmış, bunu yaparken yöneticiden yoksun yerel topluluklara rehber diye kendi önderinin oğullarını görevlendirmiştir. Bu oğullar, her defasında, arkalarına kendilerine bağlı kişileri alıp

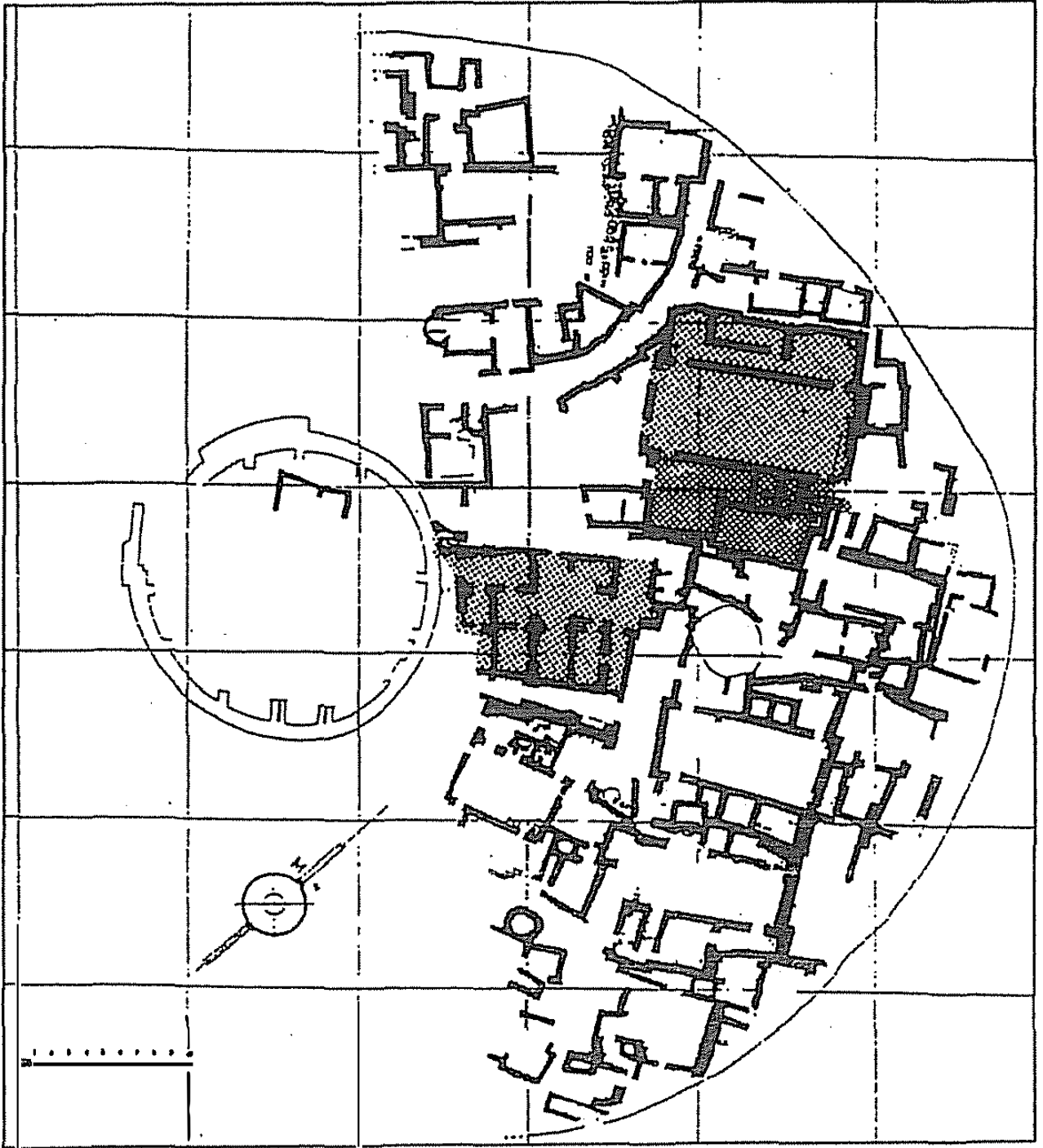
yeni bir egemen sınıf yaratmışlardır^{xxiii}. Alurların önderleri en önemli ailelerden gelirler ve görevi miras yoluyla devralırlardı. Bunlar, sürtüşmelerin çözümünde politik bir işlev ile dinsel-törensel bir işlev yüklenirlerdi. Dinsel-törensellik, önderin görevinin mistik yanıydı. Yeni egemenlerin kaynak grupla olan bağı, her ne kadar egemenler o gruptan çok uzaklaşmış olsa da, düşünsel planda bozulmadan kalırdı. O bağı böyle bozulmadan tutan şey, kuzeyli kaynaktan (Nil kökenli kaynak) üstün bir aile olan klana ait oldukları yolundaki inançtı.

Tepe Gaura'da gerçek hiyerarşi ancak dönemin son kesiminde, XIII. ve XII. düzeylerde ortaya çıkar. Bunlardan birincisinde çok büyük ve, hiç değilse yerleşme yerinin o bölümünde, konut kesiminden çalan bir tapınak alanı görürüz. Son Ubeyd dönemlerinden birine rastlayan ikincisindeyse, kalabalık nüfuslu ve kentsel bakımdan iyi örgütlenmiş, sokakları olan, çeşitli işlevlere göre yapılanmış, yerel tipte bir dizi üç parçalı evi bulunan bir yerleşim yeri görürüz (*betim 27*); bu evler arasında bir tanesi büyüklüğü ve özenli dış yapısıyla dikkati çeker. Beyaz sıvalı büyük bir orta oda ya da *white room* denilen bir yeri bulunan ve Tobler'in tapınak diye yorumladığı bu bina, daha çok, Abada Höyüğü modeline uygun bir toplumsal ve örgütsel yapıyı gösteren bir 'ağa konağı'na benzemektedir. Abada'da olduğu gibi, başka yerlerde de, sözkonusu model urna içinde çocuk mezarlarıyla bir bağlantı gösterir. Tobler'e göre 25, Forest'e göre de kesinlikle 12 mezar böyle bir bina ile bağlantılıdır^{xxiv}. Ne var ki, bu örnekte çocuk mezarları çoktur ve öteki üç parçalı evlerle de bağlantılıdır.

Ölüyü kaldırma ile ilgili uygulamalarda da Gaura'nın son Ubeyd düzeylerinde birtakım yenilikler gözlemlemeye başlarız. Örneğin, en eski katmanlarda her yaş diliminden ölü sade bir biçimde gömülmüştür. Ancak XIII. düzeyden sonradır ki, çocuk mezarlarının çoğunu urna içinde buluruz. Belki bu, yetişkinler için yerleşim yerlerinin dışında nekropoller yapılma-

Betim 26. Tepe Gaura, XIII. düzey (Tobler 1950'den).

Betim 27. Tepe Gaura, XII. düzey (Tobler 1950'den).

sı (Arpaciye) âdetinin yerleşmesine bağlı olabilir. Buna koşut olarak, cenaze kaldırma biçimleri de çeşitlenmeye başlar. Doğrudan doğruya gömme ile urnaya koyma yollarının yanı başında, fırınlanmamış tuğla, *pisé* ya da, daha seyrek olarak, taştan yapılmış sandukalar içinde gömme de görülür. Bu sandukaların kapakları hasır örgüden, tuğladan ya da seramik parçalarından olur. Cesedin uzaklaştırılmasında bu çeşitli yollarından birinin benimsenmesi, bir dereceye kadar, ölenin yaşına bağlıydı. Örneğin, çocukların hemen tümü urna içine konulurdu. Fakat ne bununla ne de başka bir etmenle ilgisi bulunmayan durumların yorumunu yapmamız zordur. Üstelik bu dönemin mezarlarında hemen hiçbir zaman herhangi bir ölü armağanı bulunmadığından yorum daha da zorlaşır. Daha eski XVIII-XVII. düzeylerde bulunan ölü armağanına yalnızca yetişkinlerin mezarlarında rastlanır, XIII. ve XII. düzey mezarlarındaysa tümüyle ortadan kaybolur. Zaten o düzeylerde gün ışığına çıkarılmış mezarların büyük çoğunluğu çocuk mezarıdır. Şu halde ölüyle ilgili törenler, temelde eşitlikçi ve basamaklaşma yokluğunu -belki mezarda ölü armağanları bulunmamasıyla- güneydekinden daha çok öne çıkaran bir toplumu gösterir. Fakat yine ölü törenleri, Ubeyd dönemi sonlarına doğru, mezarların yapımında, çoğunlukla yetişkinlere ait olmak üzere, birtakım ayrımlar ortaya koyar. Bunların hepsi sosyo-ekonomik ayrımlar değildir. Bir yandan ölü kaldırmakla ilgili düşünce ve inanışlar nekropollerin yaygınlaşması gibi ya da mezardaki kişisel nesnelerin tekbiçimliliği ve yoksulluğu gibi, güney âdetlerinin özümsemediğini gösterirse de, öte yandan bazı özgün niteliklere rastlanır. Bu özgün nitelikler, yerel halkın geleneklerinden doğmuş olabilir; örneğin güney nekropollerinde ölünün dik yerleştirilmesine karşın, yerel halk ölüyü yan yatırmayı âdet edinmiştir. Özgün nitelikleri yapabilecek bir başka etmen de çeşitli etnik grupların sonradan ekledikleri bir alışkanlıktır. Buna örnek olarak da ölünün içine konulduğu kabın çeşitli biçimlerde oluşu gösterilebilir.

Bu konuda yapılmış ilginç bir gözlem güneyde, Eridu mezarlığında rastlanan fırınlanmamış tuğladan sandukaların epeyce geniş bir sınıfa tanınmış bir ayrıcalık olduğunu ortaya koyar.

Güney topluluklarından ufak birimlerin, belki yüksek düzeyde kişiler ve onları izleyenlerden oluşan küçük grupların gelip Halaf toplulukları üzerine eklenmiş olduğu varsayımı, kuzey gruplarının toprak örgütlenmesinde ve yaşam stratejilerinde meydana gelen değişikliğin kökten niteliğine ters düşmez. Çünkü temel gereksinim ekonomisinin, her ne kadar bu konuda doyurucu belgelere sahip değilsek de, daha belirgin olarak tarım yönünde değiştiği sanılmaktadır. Yaşanan yerler de denge ve yerleşiklik göstermektedir. Kısa süre önce yüzeyde yoğun keşif çalışmaları yapılmış olan Balık Vadisi'nin Halaf döneminde ancak mevsimlik konaklamalarda yaşanılan ve tarıma elverişli olmayan yörelerinde bile, bir sonraki Ubeyd döneminde halkın daha çok çekirdek ailelerin yaşadığı dengeli sitlerde toplanma eğiliminde olduğu anlaşılmıştır. Bu, temel yaşam koşullarını yürütmeyi amaçlayan ilkel ekonomi biçiminde önemli bir değişiklik olduğunu ortaya koyar, belki tarımda sulama uygulamalarına bile başlanmış olduğu düşünülebilir. Yerleşim yerlerinin büyüklükleri ilk kez iki belirgin öbeğe ayrılır. Birincisinde ufak ve çok sayıda sit, ikincisinde büyük ve seyrek aralıklarla kurulmuş sitler vardır^{xxv}. Tony Wilkinson da Kuzeydoğu Cezire'de buna benzer bir değişiklik gözlemlemiştir, orada ilk kez en az 15 hektarlık yüzölçümünde bir höyük, Havva Höyüğü [Tell al-Hawa] ortaya çıkmıştır^{xxvi}. Ayrıca, tüm kuzeyde, bir yandan daha büyük sitlerde yoğunlaşılırken bir yandan da Halaf sitlerinin çoğunun bırakıldığı görülür^{xxvii}.

Bu büyük sitlerin aynı zamanda birer dinsel merkez olup olmadığını bilmiyoruz. Muhakkak ki, Hamrin'de olduğu gibi kuzey bölgelerinde de gerek düşünce ve inançlar gerek bunlarla ilgili törenler, Aşağı Mezopotamya'da olduğu kadar öne

çıkılmaz, oradaki kadar gösterişli değildir. Ne var ki, dönemin geç evresinde, yine kuzeyde, az sayıda sitte olsa da, bunların etkileyici dışavurumlarına rastlarız. Tepe Gaura'nın XIII. düzeyinde kazısı yapılmış tüm alanı çok büyük yapılardan oluşan bir külliye'nin kapladığı belli olmuştur. Güneyin yapılarına kıyaslayarak bu büyük yapılara tapınak diyebiliriz (*betim* 26). Çünkü, her ne kadar özgün mimarlık öğelerine sahip olsalar da, bu yapılar gerek tasarımın gerek süsleme öğelerinin genel niteliklerinde açıkça Eridu'nun kamusal ve belki dinsel mimarlık geleneğine uygun düşmektedir. Bunlar, alan ya da avlu gibi bir açıklığın üç yanına kurulu üç binadır. Aralarından sadece en küçüğü tam olarak kalabilmiştir; öteki ikisi hem daha büyüktür hem de, her ne kadar elimizde bütünü belli edecek bir plan ve işlevlerle ilgili bir ipucu yoksa da, daha karmaşık, daha girintili çıkıntılıdır. Üçü de zamanında, hep birlikte bugün kazıda meydana çıkan biçimleriyle yapılmamış olsalar bile, açıldıkları merkez avlunun çevresinde büyük bir bütün oluşturdukları kuşku götürmez. İşlevsel olarak özerk odaları bulunmaması, duvarayaklarının bolluğu, büyük orta odanın cephesi ve iç ayırımlarının birçok nişle süslenmiş, dış ve iç duvarların -herhalde görkemi vurgulamak üzere- kırmızı beyaz sıvalı olması, bu binaların oturmak için yapılmadığını, kamusal bir amaca yönelik olduğunu belli etmektedir. Eridu binalarından ayrı olarak bunlarda, en azından bugün elimizde bulunan parçalarında, altar yani sunak da podium yani seki de yoktur. Yine Eridu binalarıyla karşılaştırılırsa, bu üç binadan en az birinin törensel-dinsel işlevleri bulunduğu düşünülebilir ya da hiç değilse böyle bir şey olabilir. Ne var ki, bunlarda yürütülen etkinlik herhalde güney tapınaklarındaki etkinlikten daha çeşitli ve daha çok sayıda idi. Bunu iki şeyden anlıyoruz. Birincisi, mimarlık açısından bir karmalık gösterirler, tasarım bakımından birbirinden ayrı birden çok birim vardır o karmalığın içinde. İkincisi, öğeler ve malzeme işlevlerinin çeşitli olduğunu ortaya koyar. Gerçekten de, bir yandan

doğu tapınağı denilen yapının planının, görüldüğü kadarıyla, öteki binalarinkinden daha karmaşık ve değişik olması, öte yandan bunda, her biri ayrı bir konumda olmak üzere, daha çok sayıda çocuk mezarı bulunması -genellikle bu, büyük evlerde ya da topluluk önderinin evinde olur- sözkonusu yapının değişik bir işlevi, belki daha pek o kadar dinsel olmayan bir işlevi bulunduğunu gösterir. Ayrıca, bu tapınakların olduğu yerde, güneyde gördüğümüzün tersine, bir çukurda toplanmış ve üzerlerinde mühür izi olan *cretula*'lar bulunmuştur. İlk kez gösterişli bir kamusal yapıda yönetimle ilgili böyle toplu bir atığa rastlanmaktadır. Bundan, yüksek düzeydeki kişilerin -bunlar aynı zamanda törenleri yürütenler de olabilirler- birtakım malların elden ele dolaşımının denetimini üstlendiklerini, bunu ölçütleri belirli araçlarla ve işlemleri kaydederek yaptıklarını anlıyoruz.

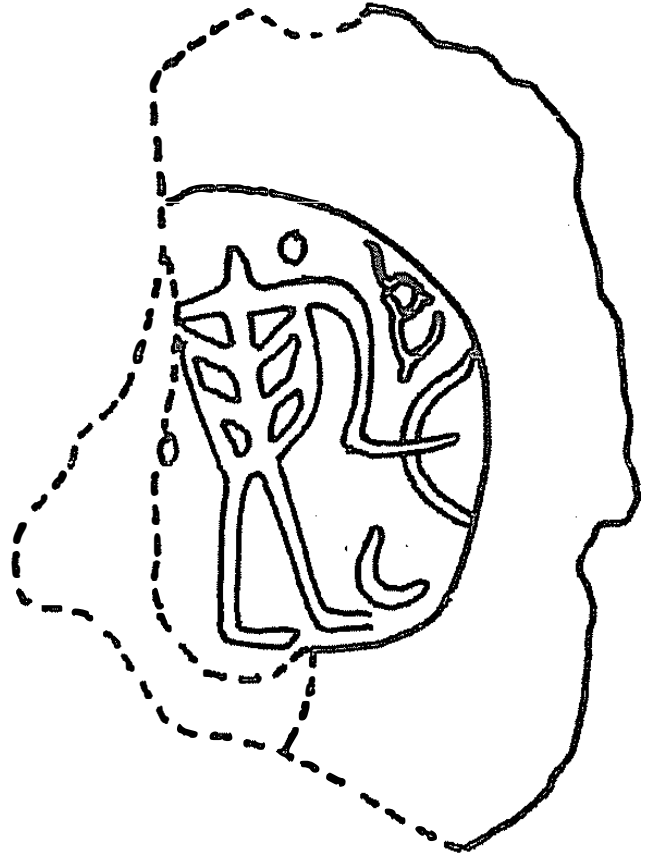
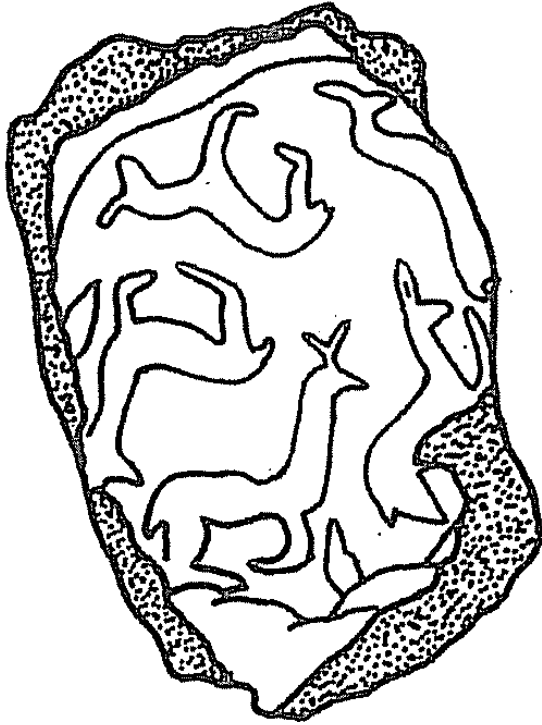
Varsayımımıza göre yabancı kökenli olmaları gereken öncü aileler, yeni topraklarda, daha önce Halaf ekonomisinin ortak çekip çevirme uygulamalarında bol bol denenmiş bir yönetim aracını benimsemişlerdir. Bu araç, V. binyıl boyunca, kuzeyin Ubeyd yerleşmelerinde *cretula* ve mühürlerin yaygın kullanımından anladığımız gibi, yeni sosyo-ekonomik bağlamlarca özümсенerek ortak çevrede kullanımdan ev etkinlikleri çevresinde kullanıma geçmiştir.

Kuzey bölgelerinde Ubeyd dönemi taş işlemeciği, belki sandığımız gibi ev gereksinimlerinde yer aldığı, bu nedenle de yüksek sayıda insan taş işlediği için, büyük gelişme göstermiştir; bu, bir yandan mühürlerin biçiminde sadeleştirme ve sınırlandırmaya götürmüş, öte yandan mührün basan yüzündeki motiflerin zenginleşmesi sonucunu vermiştir. Açıklamak gerekirse, mühürlerin genelde madalyon görünümünden sade ve işleve daha uygun bir biçimine geçilmiş ve artan istemi ve konuların çeşitlenmesi gereğini karşılamak üzere de bunlara gitgide karmaşıklaşan hayvan ve insan betimleriyle figüratif bir

nitelik kazandırılmıştır (*betim 28*). Böylece, geniş bir yeryüzü parçasına yayılan biçemler yaratacak fakat, aynı zamanda, her yörenin özgün özelliklerini de yansıtacak, belki her birinde bir 'işlik' oluşturacak gerçek bir zanaat doğmuş oluyordu.

Mührün dağılım ve kullanım biçimi konusunda belli başlı kanıtı iki yerde, Anadolu'da, Yukarı Fırat bölgesindeki Tepe Gaura ve Değirmentepe sitlerinde bulabiliriz. Dönemin geç evresinden olup da enine boyunda kazı yapılmış bunlardan başka bir yer yoktur. Tepe Gaura'da bulunanların nereden geldiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, genel bir şey söylemekle yetinirsek, yerleşmenin her yerinde gerek *cretula* gerek mühürlerin seyrek olarak dağılmış olduklarını görürüz. Bundan da içinde oturulan birimlere ait olduklarını düşünebiliriz. Bu durum, en çok XII. düzeyde gözlemlenir; orada büyük miktarı beyaz odalı büyük evde toplanmış durumda, fakat aynı zamanda başka binalarda da olmak üzere pek çok *cretula* bulunmuştur.

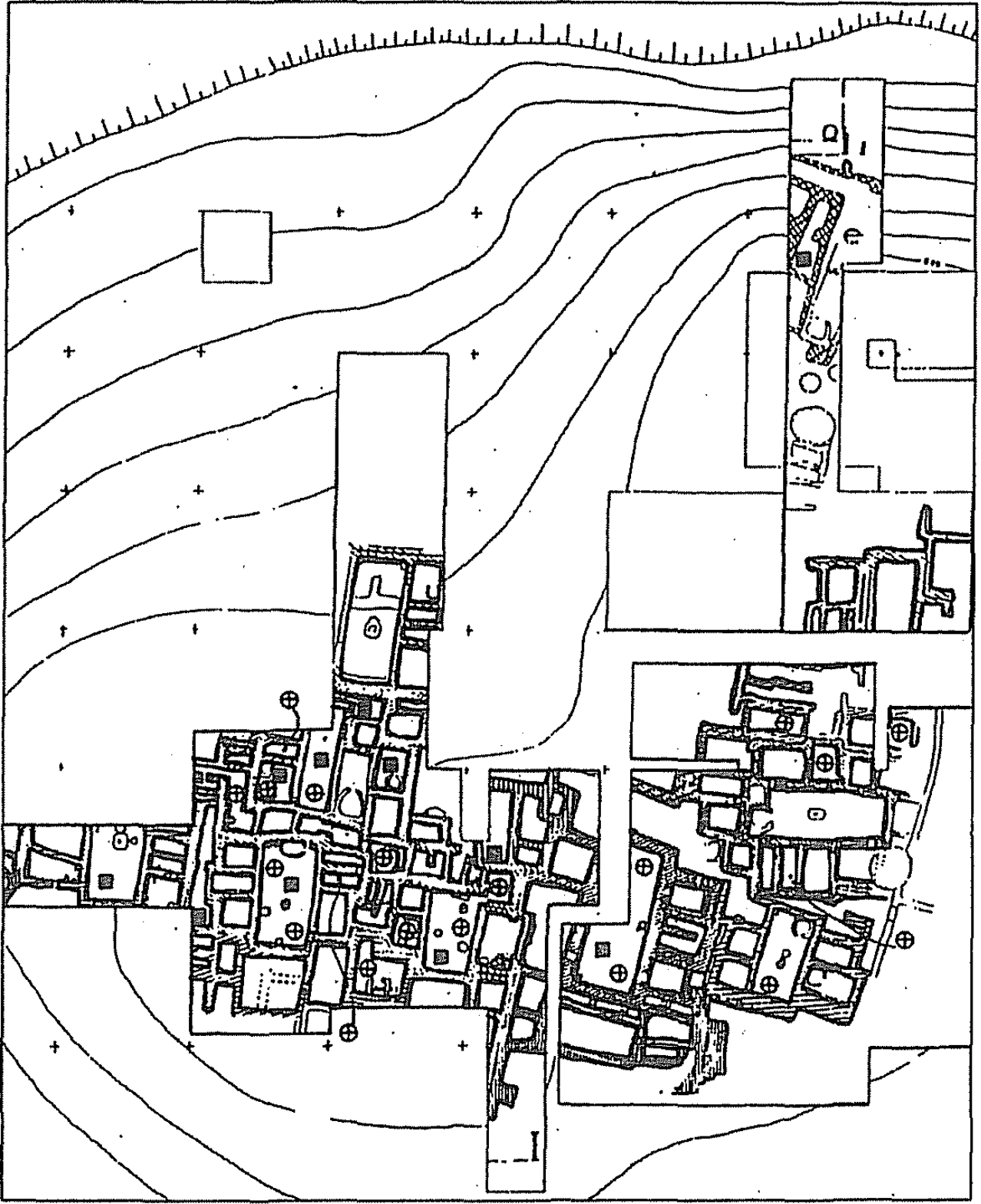
İki örnekten daha iyi belgelenmiş olan, Malatya ili içinde, Fırat'ın sağ kıyısı üzerindeki Değirmentepe'dir. Burada Geç Ubeyd döneminden küçük bir yerleşim yeri hemen tümüyle kazılıp gün ışığına çıkarılmıştır^{xxviii}. Bu sitten elde ettiğimiz belgelere göre, V. binyılın ikinci yarısında Toroslar zincirinin kuzeyindeki bölgede Ubeyd kültüründen birtakım toplulukların iyice yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yerleşim yeri, klasik Hamrin tipinde yanlamasına ve çıkıntılı kanatları olan üç parçalı evleriyle tipik bir mimarlık biçimini o dönemin geç evresinde (bkz. Gaura XII) kuzey yörelerin bir özelliğini oluşturacak olan yoğun, bitişik düzen bir kent tasarımıyla bir araya getirmiştir. Evler değişik büyüklüktedir ama, hiçbiri 'ağa konağı' diye dikkati çekecek nitelikte değildir ve, en azından kazısı yapılan kesimde, kamusal ya da dinsel bir binaya rastlanmaz (*betim 29*). Buna karşı, sitin birtakım 'sanayi' kesimlerine sahip olma gibi bir özelliği vardır. Burada çak-

Betim 28. Gaura XIII ve Değirmen-tepe'den Geç Ubeyd dönemi mühür bas-kıları (von Wickede 1990'dan).

maktaşı üzerinde çalışıldığı ve, çok ilginç bir şey olan, bakır işlenmesi yapıldığı anlaşılmıştır. Bakır metalürjisinin varlığı, bir binada birçok ergitme artığı bulunmasıyla ortaya çıkmıştır; içinde -belki başka bir amaçla kullanılan- bir fırın bulunan binanın tabanında da ince akıtma kanalları vardır. Bu yerleşim yerinin bir başka özelliği olarak *cretula* ve mühür bolluğu dikkati çeker. Bunlarda biçem bakımından Tepe Gaura'nunkine yakın bir taş işlemeciği görürüz. Fakat, aynı zamanda, yerel üretim olduğunu iyice belli eden ince bir özgünlük de vardır. Mühür baskılarının bazıları sitte bulunan mühürlerle basılmıştır; çoğunluğuna ait mühürse oraya ait değildir. Gerek *cretula*'lar gerek mühürler evlerin tümüne dağılmış durumdadır; bu, yönetimin bazı malların aile düzeyindeki dolaşımı üzerinde denetim hakkı olduğunu gösterir.

Kazıyı gerçekleştiren Bayan Ufuk Esin, hammadde, özellikle metaller açısından zengin bu bölgede alışverişe yönelik etkinlikler yürütmek üzere bir 'ticaret merkezi'nin kurulmuş olduğu yolunda bir yorum getirmektedir. Bu tip etkinliklerin tüm topluluk üzerinde elbette önemli bir ağırlığı olabilir. Ne var ki, Değirmentepe'nin tüm binalarında ortaya çıkarılan *cretula*'ların çokluğu, sadece dışarıdan mühürlü gelen kapların açılmasına bağlanamaz. Çünkü, köyde oturanlara ait olması ve yerinde kullanılması gereken birçok mührün varlığı ile yerleşim yerinde mühürlenmiş olan kaplardan bazılarının yine orada açılmış olmalarını da düşünmek gerekir. Bu son söylediğimiz, yerleşim yerinin kendisinde baskıları bulunan bazı mühürlerle belgelenmektedir. Öte yandan, *cretula*'nın yapılmış bir işin belgesi olarak işlevi, *cretula*'nın verenin ellerinde kalması ve alan kişi tarafından basılmış olmasını öngörür (işlev 'alındı/makbuz' işlevidir)^{xxix}, şu halde, Değirmentepe evlerinde *cretulae* bulunması, daha eski ortak ambarların yönetiminde olduğu gibi, burada da genellikle toplanmış üründen bir miktar çekme işlemiyle ilgilidir; ancak bu kez ürün çekme işlemi,

- Mühürler
- ⊕ Cretulalar

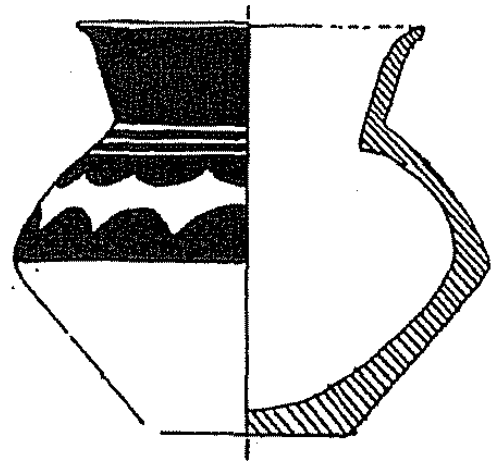
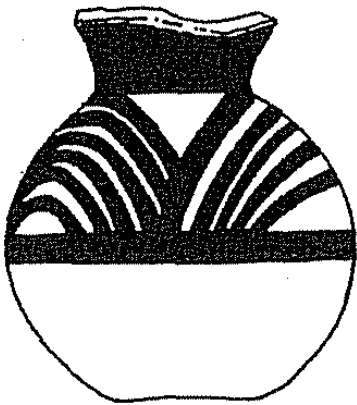
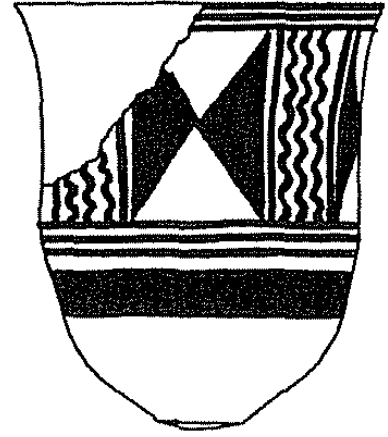
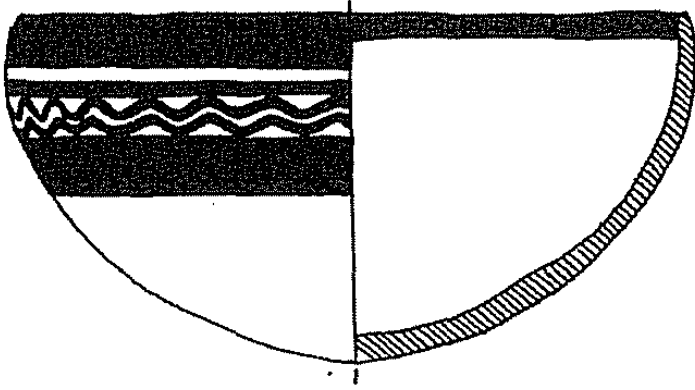
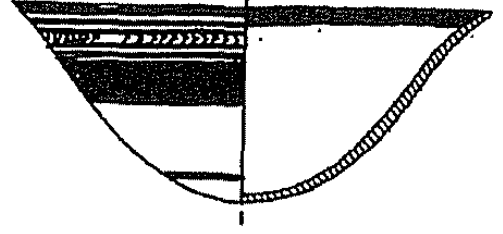
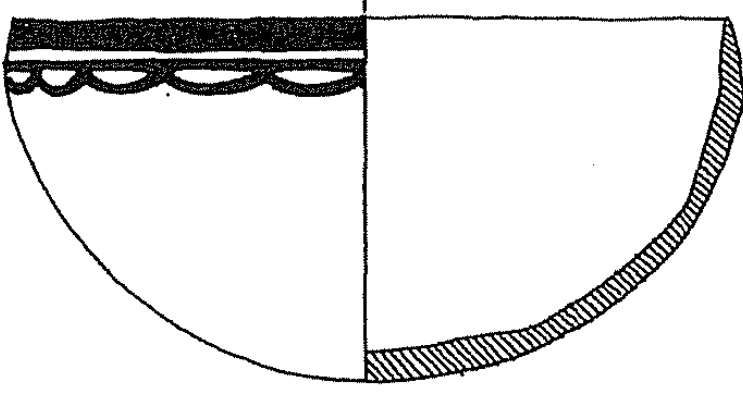
Betim 29. Değirmentepe planı üzerinde cretula ve mühürlerin bulunduğu yerler (Esin, Harmankaya 1987'deki veriler üzerinden çizilmiştir).

evde yaşayanlar tarafından yürütülen dağıtım etkinlikleri içindedir. Ev ortamında kullanılmaları, mühürlerin özel işlevinde, onlardan yararlanılma biçiminde bir değişiklik olduğunu gösterir; mühürler herhalde artık türn topluluk ya da topluluğun temsilcisi yani ortak ambar bekçisi karşısında aile birimlerinin hasattan çektikleri miktarın meşru olduğunu göstermek üzere birim olarak o aileleri temsil etmiyor, ev birimlerini ilgilendiren bir dizi işlemin yürütülmesinde tek tek kişileri temsil etmekte kullanılıyordu. Her ne kadar ne çeşit işlemler yürütüldüğünü, kimlerin bu işlemlerde yer aldığını şimdi lik kesin olarak belirleyemiyorsak da, herhalde Değirmentepe evlerinde sık rastlanan mühürleme ve kapların açılması işlemi, genel olarak köyün çeşitli aileleriyle aynı topluluğun ya da başka toplulukların üyeleri arasındaki karmaşık ilişkileri ortaya koyar. Çünkü kaydetme gereği, işlemlerin ve ilgili kişilerin bellekte kalmayacak kadar çok sayıda ve çeşitli oluşundan ileri gelebilir. Öte yandan, bu çeşit bir yönetsel denetlemenin malların tek bir aile birimi içinde yer değiştirmesiyle ilgili olarak harekete geçirildiğini de düşünemeyiz. Böyle bir şey ancak, sözkonusu olan birim çok kalabalık ve ayrıntılı yapıda bir klan ise akla yakın gelebilir.

Varsayabiliriz ki, bu yeni örgütlenme tipi doğrudan doğruya güneyden kuzeye gelen yeni bir halkın varlığına bağlıdır, o varlık kalabalık ailelerin her birinin oynayacağı özerk role büyük esneklik tanımıştır. Bu kalabalık aileler, ayrı yaşam biçimlerine ve daha yalın sosyo-ekonomik bir örgütlenmeye sahip bir halkın üstüne gelince toplumsal bir katmanlaşmanın, rollerin hiyerarşisine bir zemin yaratmış olabilirler. Bunu da Halaf topluluklarınca yürütülen etkinliklerin bir bölümünü üstlenerek ve o toplulukların ekonomik ve toplumsal örgütlenmelerini etkileyerek yapmışlardır. Aynı zamanda, mühür basılması, *cretula*'ların belgeleme işinde kullanılması gibi önemli bir denetim işini yerel halktan kendi üzerlerine devralmışlar, bu et-

kinliği yeni gereksinimlere uyarlamışlardır. Büyük Ubeyd aileleri, ekonomik yaşamın önemli temsilcileri konumuna gelince, yavaş yavaş öteki toplumsal kesimlerin, belki yerli soyların bazı kesimleriyle çakışan kesimlerin, emeğini ya da emeğinin meyvesini denetleme yetisini de ele geçirmiş olabilirler. Toplum ve örgüt düzeylerinde bu çeşit bir eşitsizlik bulunması durumunda, çoğu zaman, zayıf topluluklardan kişilerin ya da grupların kendilerinden daha güçlü ailelere bağıllık ve hizmetlerini sunarak onların koruması altına girdikleri görülür.

Emeğin başlangıçta olduğunu varsaydığımız hiyerarşik örgütlenmesi, dönemin sonlarında, kuzey bölgelerde 'özelliksiz' diye adlandırabileceğimiz işçiliği kaba açık çanak çömlek üretimiyle de belli olur. Genellikle Ubeyd kültürü etkisindeki bölgelerin tümünde seramiğin gitgide sadeleştiğini, bir standartlaşmaya gittiğini gözlemliyoruz. Bu, üretimin hızlandırılması isteğini ve emeğin gittikçe uzmanlaştığını belli eder (*betim* 30). Bu süreç ilerleyerek özensiz döndürülen bir tornayla üretilen, biçimi ve boyutları hemen hep aynı kalan bir dizi süslemesiz kâsenin yapımıyla en yüksek noktaya ulaşmıştır. İlk önce Türkiye'de (Sakçegöz, Gaziantep) bulunan ve bulundukları yerin adından ötürü *Coba bowls* denilen bu kâseler sadece kuzeyde üretilmiştir. Büyük miktarlarda yapılan ve, tornadan alındıktan sonra hâlâ iniş yokuşları kalmış olan tabanın kendine özgü düzlenmesi bir yana bırakılırsa, dış yüzleri hiçbir işleminden geçirilmeyen kâselerin büyük bir topluluk tarafından gündelik işlerde kullanıldığı kesindir. Daha sonra gelişen bu tip üretimlerle karşılaştırsak, bu kapların kalabalık gruplar tarafından toplu yemeklerde kullanıldığı, bundan hareket ederek de herhangi bir hizmetin, belki büyük ailelere verilen hizmetin, ödenmesinin ilk biçimlerini gösterdiğini düşünebiliriz. Elbette, henüz yaşamsal maddelerin üretimi üzerinde denetim diye bir şey bulunmayabilir. Fakat buna şu ya da bu maddeyi, şu ya da bu zanaat ürününü elde etme amacıyla emeğin toplu-

Betim 30. Arpacıya'dan Ubeyd seramiği (Mallowan, Rose 1935'ten).

ca harekete geçirilmesi diyebiliriz. Bu madde ya da ürünler, herhalde seçkinler katmanının öndeliğini, ayrıcalığını vurgulamaya ve pekiştirmeye yarardı. Zaten bu dönemi hemen izleyen zaman diliminde 'egzotik' nesne ve hammaddelerin nasıl bir gösteriş aracına dönüştüğünü ileride göreceğiz.

Kaynakların aile eliyle yönetildiği güney modeliyle kuzeyin yönetsel denetim geleneği arasındaki ortak yaşamın bir ürünü olan Ubeyd kuzey toplumu, anladığımıza göre, hareketlilik alışkanlığını ve Halaf gruplarıyla aralarındaki yaygın temasları değerlendirebilmiş, böylelikle uzak bölgelerle alışverişe de eskisinden daha büyük bir özen göstermiştir. Bu ilgi iki noktaya yönelmiştir. Birincisi, Zağros Dağları'nın İran kesimiyle Urmiye Gölü'nü içeren yöredir; burada Ubeyd etkisi, özellikle Hamrin ve Tepe Gaura örneklerine öykünen boyalı seramik biçeminde olmak üzere, belgelenmiştir^{xxx}. İkincisi, ve bu doğrultuda yönelme daha güçlüdür, Anadolu'da Yukarı Fırat kesimidir. Değirmentepe'nin burada oluşu, burada bakır yataklarından yararlanılması, Elazığ yöresinde Ubeyd etkisi görülen başka sitlerin bulunması, bütün bunlar Mezopotamya topluluklarının Fırat ve Dicle vadilerini izleyerek Doğu Anadolu'nun metal bulunan ve hammadde bakımından zengin yörelerine doğru -Uruk döneminde daha belirgin bir nitelik kazanacak olan- ilerleyişlerinin bir habercisidir. Bu bölgelere yerleşilmesi, kuşkusuz, o yörelerin daha önce Halaf toprakları içinde yer almış olmasının sonucudur. Kuzey topluluklarının kendi yaşadıkları yerde ellerinin altında bulunmayan hammaddeye olan ve gittikçe artan ilgi yaşamlarında büyük bir rol oynamıştır ve bu, Ubeyd dönemi sonlarında daha yaygın olarak 'egzotik' madde kullanmalarından açıkça belli olmaktadır ama, yine de, alışverişin onların temel gereksinimlere dayanır yapıdaki ekonomilerini hiçbir biçimde etkilemediğini, Ubeyd gruplarının kuzeye doğru yayılmalarının nedeni değil, ancak sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

Kuzeyde ve güneyde seçkinler katmanının oluşumu ve işlevi *Tarihsel bir çeşitliliğin temelleri*

Ubeyd kültürünün büyük yayılması, Basra Körfezinden Doğu Anadolu'nun dağlık yörelerine kadar uzanan Dicle ve Fırat havzalarının geniş topraklarında, daha önce de söylediğimiz gibi, Büyük Mezopotamya'nın temellerini atarak belirgin bir kültürel türdeşlik doğurmuştur. Ne var ki bu birlik, sözkonusu yeryüzü parçasında bir tekbiçimlilik olduğu anlamına gelmez, tersine iki büyük bölgesel çekirdeğin etkileşimini anlatır. Bu iki bölgeden biri, Bağdat yöresine kadar uzanan Aşağı Mezopotamya, öteki Yukarı Mezopotamya ve Suriye-Anadolu kesimleridir. Bunlar, ortak köklerle birbirine bağlıdır, fakat tarihlerinin başından beri apayrı toplumsal, politik ve ekonomik özelliklerle birbirlerinden ayrılırlar. Bazı güney gruplarının kökenlerinden uzaklaşarak başka topluluklarla karşılaşmalarına, onlarla kaynaşmalarına yol açan olayların bunların yani güney gruplarının ana topluluktan değişik bir biçimde gelişmelerine neden olduğunu, toplumsal yapılarında bulunan basamaklanma eğiliminin güneyde meydana gelenlere benzemeyen sonuçlar verdiğini düşünebiliriz.

Güneyin alüvyonlu düzlüklerinde seçkinler katmanı herhalde tüm topluluğun toplumsal ilişkilere, belki akrabalık yapılarına, dayanarak en yüksek diye kabul ettiği bir ailenin soyundan doğmuştur. Şu halde o seçkinler katmanının ideolojik açıdan son derecede haklı görülen, herkesçe kabul edilir bir konumu olmalıydı; o haklılık da anlatımını seçkinlerin işlevlerine, edimlerine tanınan kutsallıkta buluyordu. İşte ta Ubeyd 3 evresinden beri sitlerin çoğunluğunda az çok anıtsal ölçülerde, görkemli bir dinsel mimarlığın gelişmesi bundandır. Bu en eski tapınaklarla ilişkili olarak herhangi bir yönetsel etkinlik izine rastlanmaması, seçkinler katmanının işlevinin öncelikle politik-dinsel olduğunu gösterir. Bu işlevleriyle topluluğu bütünleştiriyor, tanrısal güç katındaki aracılıklarıyla onu

koruyor, toplum kurallarını uyulup uyulmadığını düşünsel alanda denetiyorlardı. Tarımsal ürün fazlasının ya da bir bölümünün zor durumlara karşı yedek olarak bir yana konulması ve kullandırılması ve ortak işlemlerin kotarılmasına güç sağlanması gibi ekonomik bir işlevleri varsa, onu da bir dereceye kadar kutsallık ve önderlere beslenen koşulsuz güven altında yürütüyorlardı. Daha dünyaya gelirken sahip oldukları hakka bakarak seçkinlere tanınan o tartışılmaz role ve bu tip bir toplumun ortaya çıkabilmesi için uyulması zorunlu katı toplum davranışı kurallarına dayanılmazsa, böyle bir güven doğamazdı. Herhalde bütün bunlar, neden güney seçkinlerinin konumlarını yaşam ayrıcalığı nesneleri gibi, cenaze törenleri gibi birtakım kişisel zenginlik simgeleriyle vurgulama zorunda olmadıklarını açıklar. Katı bir akrabalık yapısına ve önderlerin etkinliğini desteklemekte çok gerekli besin fazlalığını üretebilecek bir ekonomiye dayanan bu tip bir sistem, ileride ortaya çıkacak olan ve birincil önemde malların denetimine *staple finance* denilen şeye dayanan politik ve ekonomik merkezleşmenin, en iyi ön koşulunu oluşturmuştur^{xxxı}

Ubeyd ileri gelen ailelerinin temelde topluluğa bağlı ya da başka bir anlatımla 'cemaatçi' ve politik yapılanması zayıf Halaf gruplarının üzerinde bir katman oluşturmuş oldukları yolundaki varsayımımızı dile getirmiştik. Şayet bu doğruysa, kuzeyde toplumsal katmanlaşmanın Ubeyd topluluğunun içinde belki çekirdekten ayrılmış, belli bir kökten inen ve yüksek statüde olan fakat hiyerarşinin tepesinde bulunmayan ailelerde doğmadığı, bu ailelerle yabancı kökenli grupların egemenliği altındaki yeni düzende zayıf öge durumuna düşmüş yerli topluluklar ya da o yerli toplulukların bazı kesimleri arasında doğduğu söylenebilir. Hiyerarşi, aristokrasinin tersine, insanın doğumuna bağlı nedenlerden değil de çeşitli gruplar arasındaki politik, ekonomik ve örgütsel düzey farklarından doğduğu için, ortaya çıkan sonuç, çok daha az piramit sivrililiği gösteren, düşünce ve inanç eğilimlerinin daha az rol oyna-

diğı bir toplum olmuştur. Şu halde, kuzey nüfusunun politik ve ekonomik yaşamının çekilip çevrilmesinin kalabalık aile birimlerinin elinde olduğunu, en azından bir bölümü yabancı kökenli olan bu ailelerin yerli nüfusun en zayıf kesimleri ve bir dereceye kadar da bunların emeği üzerinde gittikçe artan bir denetime sahip bulunduklarını söyleyebiliriz. Bu sistem ancak dönemin sonlarında, V. binyıl sonuyla IV. binyıl başları arasında, gelişir; bunu da üç parça tasarımlı evlerde bol miktarda *cretula* bulunmasıyla ve toplu tüketime yönelik sof-ra kaplarının dizilerle üretilmeye başlamasından anlıyoruz. Aynı zamanda, çok büyük kamu yapılarının ortaya çıkması ve bunların içinde damga basımında kullanılmış büyük miktarda *cretula* bulunması, bu çekirdek ailelerden birkaçının gerçekten öne çıkan bir konuma sahip olduğunu yani kuzeyde de politik yetke yürütecek, topluluğun mallarını ve emeğini denetleyecek bir seçkinler katmanı doğduğunu gösterir (Gaura XIII). Yönetim etkinliklerinin merkezden yürütülmesine bakarak nüfusun bir bölümünün üretimi ve emeği üzerinde büyük ailelerin yürüttüğü denetimin yeni seçkinlerce kamu alanını da kapsar biçimde genişletildiğini söyleyebiliriz. Toplumsal açıdan pek güçlü olmayan bu seçkinler katmanı, herhalde, elde ettikleri üstünlüğü saygınlık belli eden malları kullanmakla ve o malları elden ele geçirmekle vurguluyorlardı. Bunu, hemen bir sonraki dönemin mezarlarında bulduğumuz gösterişli nesnelerin çokluğundan anlıyoruz. Böylece, uzak yerler arasındaki alışverişin ve buna bağlı zanaatların gelişmesi için gerekli ilk koşullar ortaya çıkmış oluyordu. Zanaatlardan söz ederken ileride kuzey-güney ilişkilerinin sürdürülmesinde bir ağırlık taşıyacak olan maden işlenmesini özellikle belirtmemiz gerekir. Kuzey halkının ekonomisi üzerinde toplumun önde gelen gruplarının denetimi Ubeyd döneminde henüz başlangıç evresindedir ve belki tarımsal üretim üzerinde az durulmuş olabilir. Çünkü o tarımsal üretimin yayılma olasılığı zayıftı; bunu merkez ambarları olmamasından anlıyoruz. Söz konusu dene-

tim herhalde 'lüks' eşyasının edinilmesine ve yapımına yönelmişti ve böylece güneyinkinden daha az merkezleşmiş fakat *wealth finance*³⁹ denilen şeyin yani hammaddeler dışındaki mallara dayanan merkezzel kurumların etkinliklerini besleyecek bir sistemin gelişmesi için gerekli koşulları içeren bir sistem ortaya koymuş oluyordu^{xxxii}.

Kuzey bölgeleriyle Aşağı Mezopotamya arasındaki temaslar herhalde kesintiye uğramamıştır; bunun çeşitli kanıtları arasında Ueyli'de bulunan Anadolu kökenli obsidiyenle Kuzey Irak kökenli bitümü gösterebiliriz. Temaslar kesintiye uğramamıştır ama, Ubeyd dönemi boyunca nüfus hareketleri -belki daha dengeli 'politik' birimlerin oluşmaya başlamasına bağlı olarak- açık bir azalma göstermiştir. Bu, Ubeyd boyalı çanak çömleğinin -her ne kadar temas ettiği her yerde ortak gelenek ve simgelerden gelen biçimleri ve süsleme motifleriyle kabul görmüşse de- fiziksel olarak dolaşımda bulunmamasıyla belli olur. Bu seramiğin kendisi dolaşmamıştır ama, fark edip tanımamıza yetecek nitelikleriyle birtakım bölgesel üretim noktaları ortaya çıkmıştır. Şu halde V. binyılın sonuna doğru, sürekli hareket, grupların ve kişilerin gittikçe genişleyen bir yeryüzü parçası üzerinde hareketi az çok durur. Önce Halaf, sonra da Ubeyd kültürlerinin yayılması olarak kendini gösteren bu hareketin durması, geniş halk topluluklarını bir arada tutan, daha iyi yapılanmış, etkili örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkıp da topluluklara sorunlarını ayrışma, bölünme yoluyla değil de örgütsel düzeyde çözümleme olanağını vermesinden ileri gelebilir. Bu, içinde çok büyük evrim gücü saklayan bir dönüşümdür. Nitekim bundan sonra, toplumun nüfus ve üretim artışının doğurduğu değişim eğilimleri, toplumsal birimlerin eşitlenme ve bölünme mekanizmaları tarafından durdurulmamıştır; bundan sonra o eğilimlerin yeni durumlara uyarak ve değişikliğin kendisini harekete geçirerek gelişen örgütsel yapılar tarafından özümsemediğini görürüz.

VI

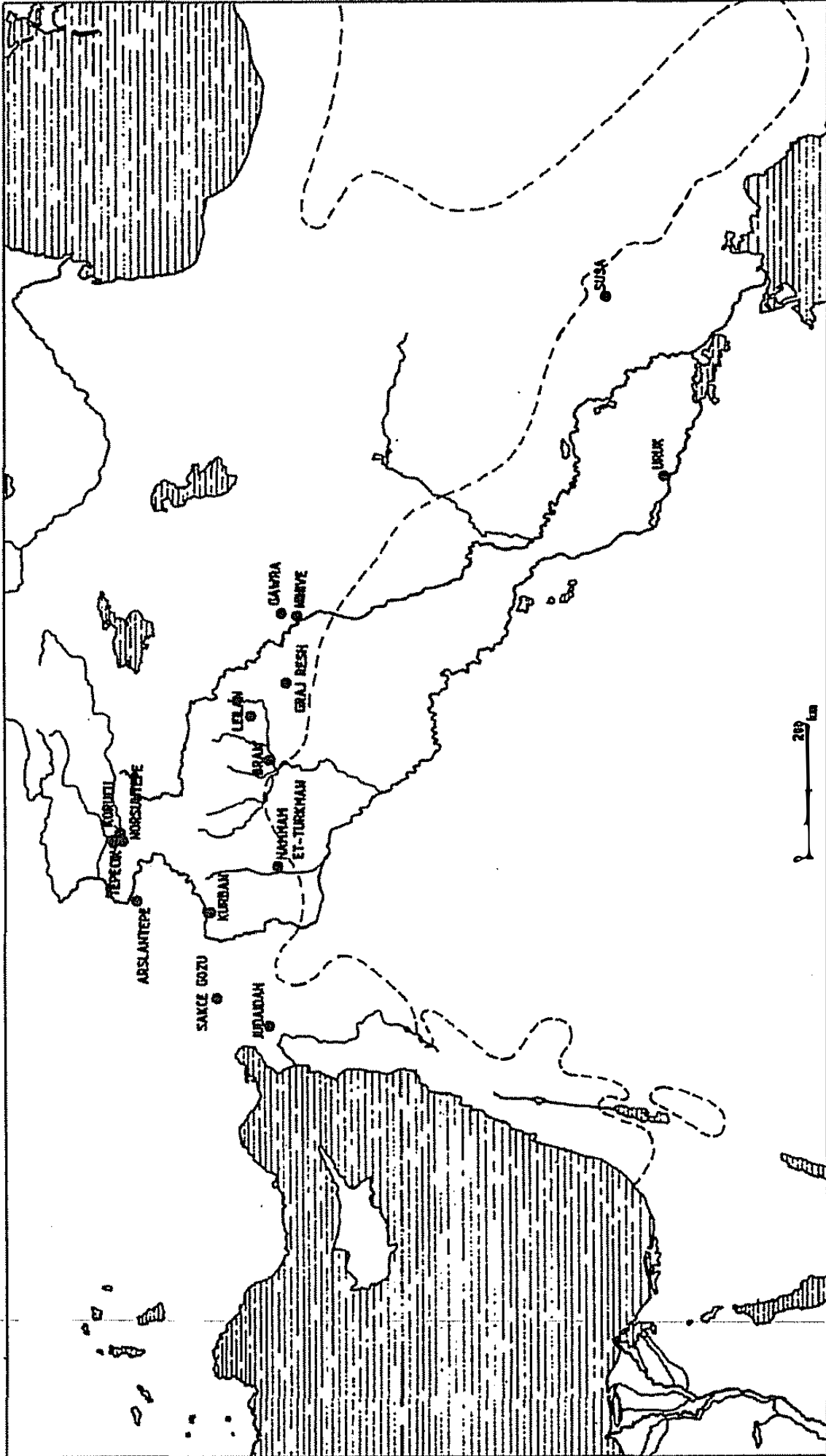
SON KALKOLİTİK ÇAĞDA SEÇKİNLER GÜCÜNÜN PEKİŞMESİ. TOPLUMDA KATMANLAR OLUŞUMUNUN BAŞLAMASI

IV. binyıl sonu ile IV. binyıl başları arasında, güneyin alüvyonlu düzlüklerinden Doğu Anadolu dağlarına kadar tüm Büyük Mezopotamya topraklarında boyalı seramik hemen tümüyle kaybolur, daha önceki dönemlerin dikkati çeken bir ögesi olan ince 'gösteriş' amaçlı seramik genellikle azalır; ancak, bunlara karşı, her yerde kaba hamurdan yapılma yemek kapları üretimi görülür. Özensiz bir işçilikle ortaya çıkan bu kaplar yalnızca yemek yapmak, yiyecek saklamak ve içinden yemek yemek için kullanılır (*betim* 32). Seramiğin toplumdaki işlevinin ve buna bağlı olarak üretim düzeninin değişmesi, daha Ubeyd döneminde başlamıştı. Bu değişme, göze güzel görünme ve süsleme tasasının geriye çekilerek yerini hızlı yapıma, biçimlerin işlevselliğine, kullanıma uygun biçimlerin aranmasına bırakmasıyla kendini gösteriyordu. Bu süreç doruk noktasına Anadolu'da Fırat yakınlarında yaygın olarak bulunan bir dizi *Coba* kâsesiyle varır. Bu, yeni örgütlenme biçimlerine ve emeğin önemlice aileler tarafından denetlenmesine bağlı yeni bir gereksinimin ortaya çıkışını gösterir.

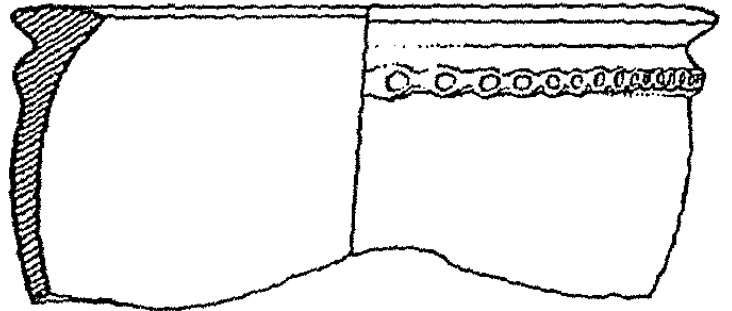
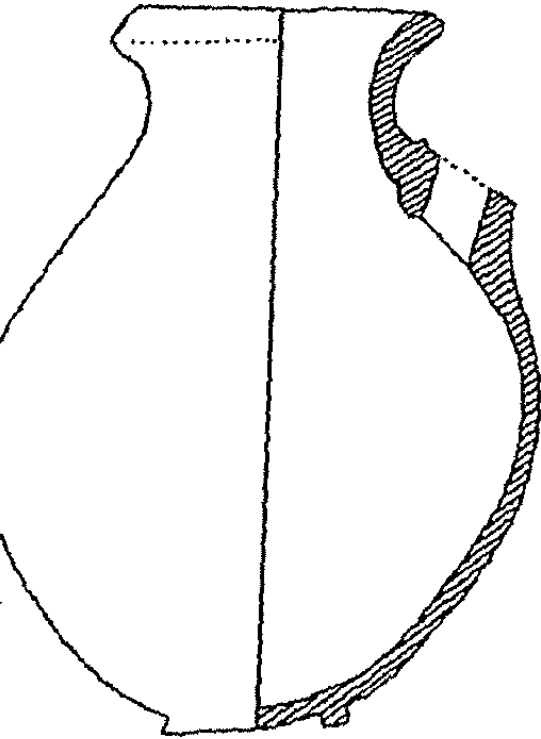
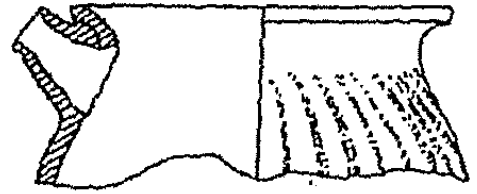
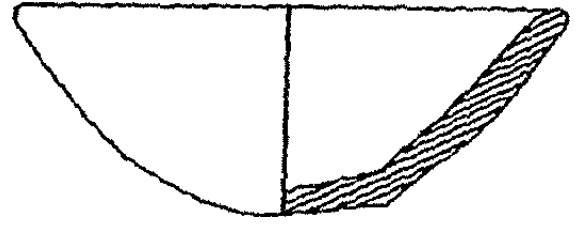
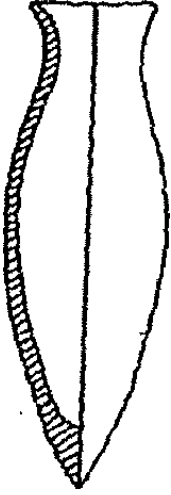
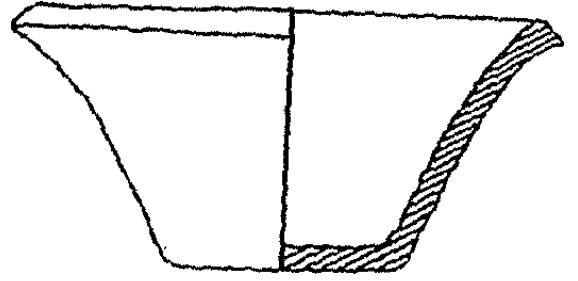
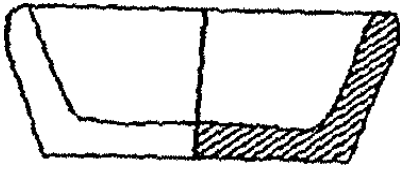
Sözkonusu gereksinimlerin IV. binyılın ilk yarısında yani kuzeyde Son Kalkolitik denilen zaman **dilimi** ve güneyde İlk Uruk süresince çok güçlendiği, seri yapımın genelleşmesiyle yüksek nitelikli ince seramiğin kaybolmasına neden olduğu kesindir. Bu bağlamda, toplu tüketim için amaçlanmış bir kap olacak, çeşitli büyüklüklerde kaba kâse yapımı öne çıkmıştır

(betim 33). Yapım yöntemi bile büyük miktarda kaba gereksinim olduğunu ve güzel görünümüne de niteliğe ve sağlamlığa da dikkat edilmediğini gösterir; örneğin kapların çabuk pişmesini yani daha az yakıt harcanmasını gerektiren bir seramik hamuru olan samanlı kaba bir karışım kullanılmaktaydı. Kaba saba çömlekçi damgalarının bulunmasından çanak çömleğin fırınlama işinin de açıkta ve topluca yapıldığını düşünebiliriz. Çeşitli biçimlerde bir araya getirilmiş pek sade düz ve çember çizgilerin basılmasından oluşan bu damgaların, çömlekçilerin ortak kurutma ve fırınlama yerine getirdikleri mallarının birbirinden ayırt edilebilmesinde işe yaradığı sanılmaktadır. Son Kalkolitik Çağda seramik üretimindeki büyük değişiklik, bir yandan toplumda kap kaçak isteminin artmasından, öte yandan seramiğin kendisinin simgesel işlevinin yitip gitmesinden ileri gelmiştir. Toplumda kap kaçak istemi artarken ev içi kullanımına ait ya da gösteriş amaçlı seramiğin sınırlı isteminin gerilediğini de kaydetmemiz gerekir. Herhalde yeni sosyo-politik kimlik öğeleri, yerleşim yerlerinin büyümesi ve kalabalıklaşmasının ve özellikle güneyde, kentleşmenin ilk belirtilerinin ortaya çıkmasının belli ettiği bir temsil gereksiniminin, grupların etnik ve kültürel bir kökene ait olma gereksiniminin yerini almıştır.

Seramikte simgesel-dekoratif öğelerin ortadan kalkması ve dolaşımının zayıflaması, kültürel bütünlük gösteren yörelerdeki parçalanmışlık, bölünmüşlük görünümünü artırsa da, bölgesel ölçüde ve daha dar birtakım yaratıcı noktalar belirmeye başlar ve bunun, şayet varsayıldığı gibi daha dengeli ve öyle oldukları için de toprakları daha iyi belirlenmiş birtakım politik birimler geliyorsa, işte o gelişmenin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Böylece, bir yandan Güney Mezopotamya'nın geniş toprakları, öte yandan Dicle ve Fırat'ın kuzey bölgeleri büyük bir açıklık içinde belirlemekle kalmaz, aynı zamanda kuzey yörelerin kendi içinde de coğrafya bakımından çizgileri

Betim 31. İ.Ö. IV. binyılın ilk yarısında belli başı yerleşmeler (Son Kalkolitik kuzey ve İlk Uruk).

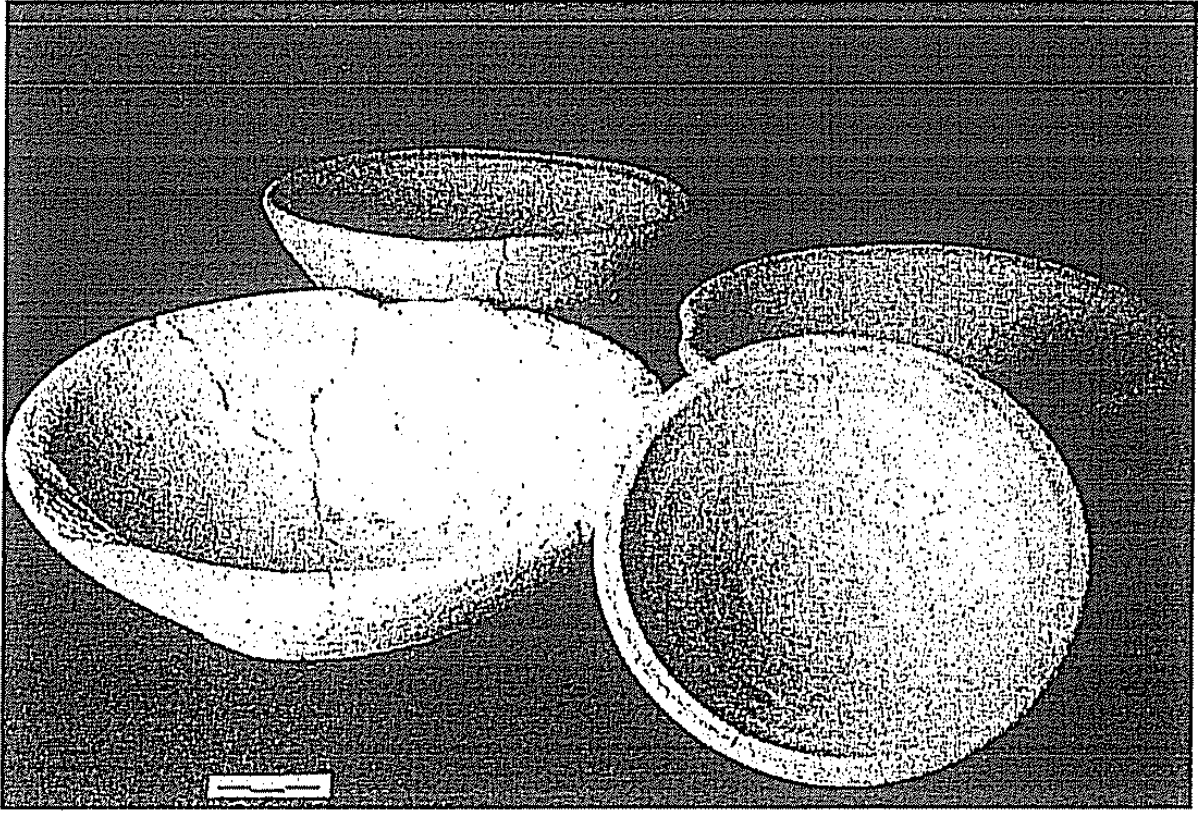

Betim 32. Aşağı Mezopotamya'dan İlk Uruk dönemi seramiği
(Sürenhagen 1986 ve Adams, Nissen 1972'den).

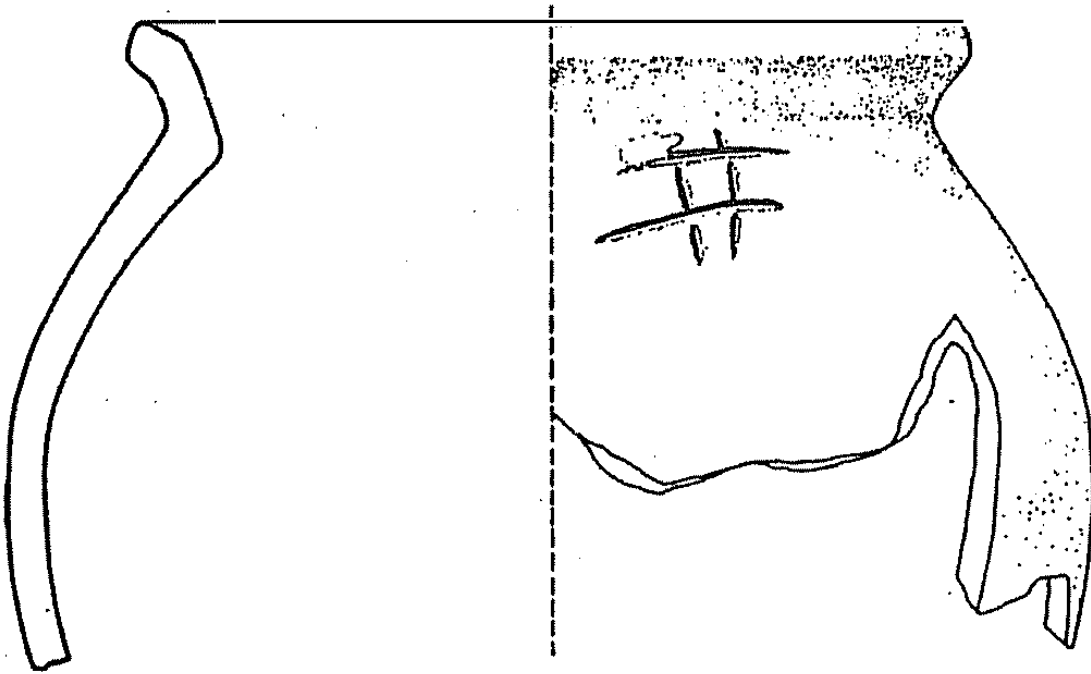
daha belirgin kültürel birimler var olur. Ubeyd oluşturanlarıyla yerel görünümünün kaynaşmasının bir ürünü olan bu kültürel birimler, eskiden beri var olan ve aralarında güçlü bir etkileşim bulunan çevrelere yeni bir güç vererek Halaf dönemi bölgesel çekirdeklerini şu ya da bu biçimde daha belirgin duruma getirir. Kültürel bakımdan en türdeş olan kesimler şunlardır: Fırat ve Habur arasında bulunan Cezire, ona bitişik Toroslar'ın güneyindeki bölgeler, ırmakla Elazığ arasında kalan (Keban Havzası), Yukarı Dicle yöresi ve Fırat'ın hemen batısında Amik ovasından Malatya iline kadar olan şerit (*betim 31*). Her halde bu bölgeler hâlâ aralarında güçlü ilişkilerle bağli olmayı sürdürür ve daha az belirgin de olsa, Aşağı Mezopotamya bölgeleriyle bağlantılıdır, böylece hepsini ilgilendiren yapısal değişme süreçlerini büyük ölçüde onlarla paylaşırlar.

Yukarı Mezopotamya'da ve Suriye-Anadolu bölgelerinde toplumsal basamaklaşmanın kanıtları

Daha önce Halaf ve Ubeyd kültürlerinin yerleşik bulunduğu geniş yeryüzü parçasında çeşitli bölgesel birimlerin meydana gelmesini arkeoloji, hem birbirinden iyice ayırt edilebilen seramik gruplarının ortaya çıkışıyla hem de -her ne kadar bu olgu ancak eksik bir belgelendirmeye dayandırılabiliyorsa da konut mimarlığında gelişen çeşitlilikle saptamıştır. Evlerin yapımında yerli geleneklerin yeniden ele alındığını ve bu yerli geleneklerin yeni bir oturma kültürü biçimlendirerek canlılıklarını ortaya koyduklarını görürüz. Bölgeye Ubeyd gruplarıncı getirilmiş olan üç parçalı konut yapımı artık bırakılmıştır. Mimarlık alanında, Ubeyd döneminde ortaya çıkan tek aile özerkliğinin gereksinimiyle nüfusu bir arada toplama yolundaki yeni eğilim arasında bir orta yol bulan çözümlere gidilir. Ancak, şu iki noktayı anımsatmak gerekir ki, o tek aile özerkliği de Halaf türevi çokça üyeli bir birimin geleneksel anlayışı-

a

b

Betim 33. a) Son Kalkolitik kuzey toplu üretim kâseleri; b) Arslantepe'den çömlekçinin işaretini taşıyan yiyecek kabı (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti arşivinden).

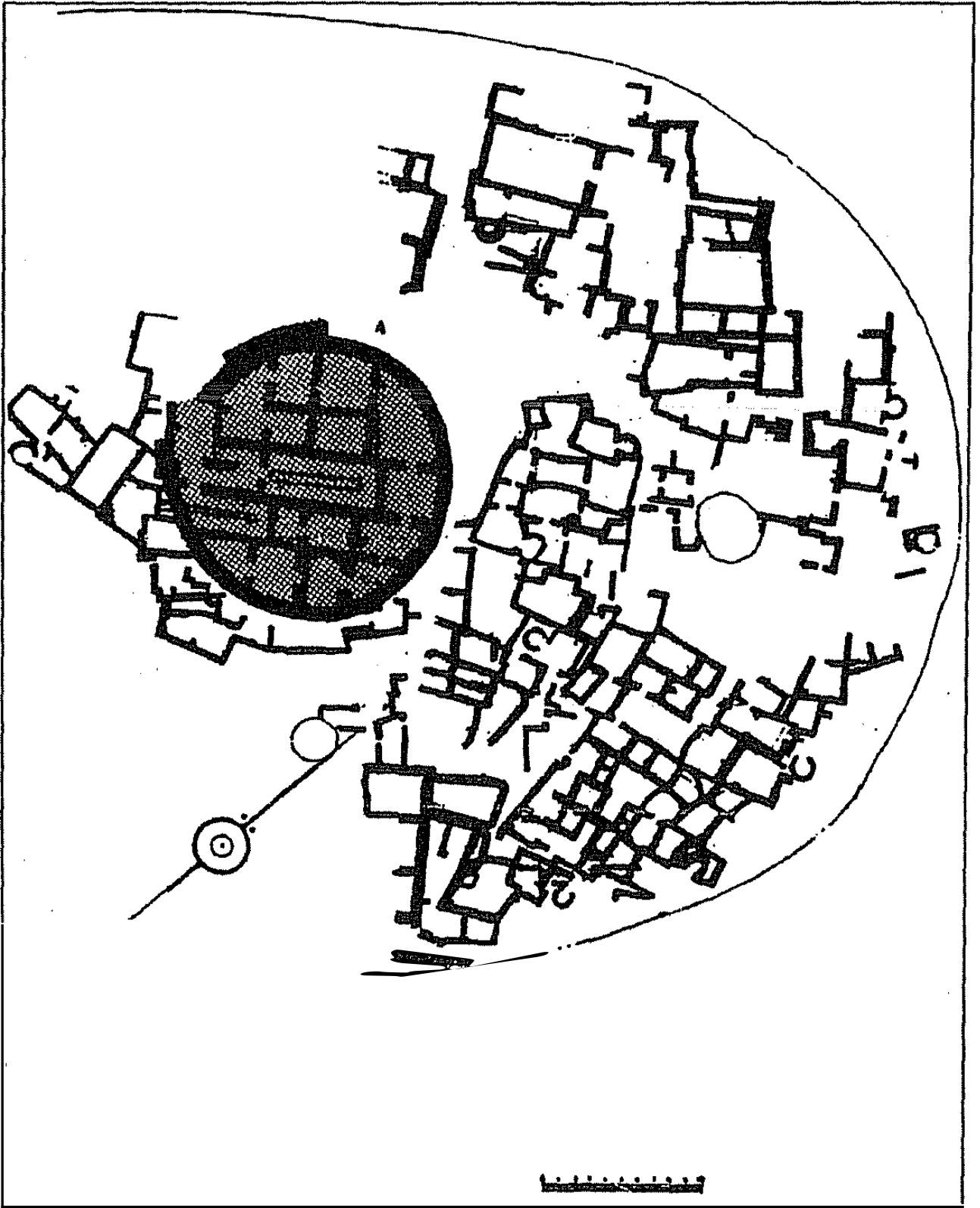
nı yansıtmaktaydı, yeni merkezleşme eğilimi ise şu etmenlerden ötürü ortaya çıkmıştı: Bir yandan emek gittikçe uzman iş oluyor, toplumsal kesimler gittikçe birbirlerine bağımlı duruma geliyorlardı, öte yandan yeni ortaya çıkmakta olan seçkinler ve elbette onların yerleşme yerleri çekici, toplayıcı bir rol oynuyordu. İşte bu durum, düzensiz tasarımı çok sayıda odası ve başka bölümü bulunan, pek standartlaşmamış olan, zaman içinde gitgide büyüyüp değişen ve böylelikle kendileri de sürekli gelişme durumunda bulunan yerleşim yerlerine uyacak evlerin yapımına zemin hazırladı. Bu evler birbirlerine dayanıyor, genellikle yoğun, sıkışık kentsel yerleşmeler meydana getiriyordu. Bu dönem için geniş bir incelemeden geçirilmiş tek sit olan Tepe Gaura'da bu durum tümüyle görülebilir.

Üç parçalı tasarım, sadece sivrilmiş konumda, ötekilerden ayrılan binalarda ve en çok da dinsel olanlarda kalmıştır ve bu, egemen sınıfın hâlâ kökenine bağlı olduğunu gösterir. Güney modellerine öykünme de, Akkermans'ın belirttiğine göre, toplumsal başatlığı anlatır¹. Mezopotamya'nın mimarlık ölçütlerinin Tepe Gaura'dan başka bir de Balık Vadisi'nde Hamamet-türkmen'de [Hamam et-Türkman] bir tapınakta uygulanması ve orada o ölçütlere birden çok girintili duvarayağı gibi süsleme ayrıntılarına varıncaya kadar uyulması, öykünmenin epeyce genelleştiğini gösterir². Bu da, daha önce dile getirdiğimiz bir varsayımı doğrulamaktadır. Anımsanacağı gibi, kuzeyde seçkinler katmanının oluşmasının bu yöreye güneyin seçkin ailelerinin göç etmesine bağlı olduğunu söylemiştik.

Tepe Gaura'nın XI.-IX. evrelerini içeren ve en son evre olan VI-II. nin sonlarına kadar uzanan zaman dilimi, bu dönem boyunca kamusal yerlerin gelişmesi ve seçkinlerin toplumsal rolü üzerinde bir çözümleme yapmamıza olanak verir. Tobler'in XI A olarak adlandırdığı en eski düzeyde, yoğun ve bitişik düzen kurulmuş ve, bir örnek dışında, üç parçalı tasarım göremediğimiz bir yerleşmede, büyük bir ev üç parçalı tasarımıyla dikka-

ti çeker; yerleşim yerinin kuzeydoğu ucunda bulunan bu evden, daha önceki XII. düzeyde görüldüğü gibi, bir miktar çocuk mezarı çıkarılmıştır^{III} (*betim* 34). Bu evin yanındaki binanın tasarımı daha önce rastlamadığımız bir biçimdedir. Tipi bakımından dikkat çekici değildir ama, olağan konutlardan duvarlarının gösterişi ve kalınlığıyla ayrılır. Tobler bu yapıyı kentin girişi olabileceğini söylediği bir şeyin koruma binası diye yorumlamıştır. Yazar, binanın içinde araştırmacıların çoğu tarafından 'sapan taşı' olarak kabul edilen büyük sayıda yumurta biçimi kilden nesneler bulunmasının bu yorumunu doğruladığını öne sürer. Bu bina için akla uygun bir yorum önermek kolay değildir; sadece bitişiğindeki büyük evle ilgili olduğu, onunla birlikte daha önceki düzeylerdekilere oranla daha eklemli, birden çok işlevli bir bütün meydana getirdiği düşünülebilir.

Fakat bu düzeyin asıl özellik taşıyan ögesi, çembersel ve büyük bir yapıdır. Merkez konumunda ve topraktan yüksek tabanı kalın bir duvarla çevrili olan, sahanlıksız bir merdivenle çıkılan tek girişli bu binanın içinde çok düzenli, simetrik birçok oda vardır. Berkitilmiş bir yere benzeyen ve Habur^{IV} yöresinde, daha sonra, III. binyıl başlarında kırsal bir sitte bulunan yine merkez konumda başka bir binayı andıran bu gösterişli yapı topluluğun yedeklerini sakladığı bir ambar olabilir. Ne var ki, sadece tahıl ambarı olduğu söylenemez, çünkü ancak tek bir odasında tahıl kalıntıları gün ışığına çıkarılmıştır. Sadece üç tane *cretula* ile birkaç tokens bulunmuş olması, içinde önemli bir yönetim etkinliği yürütüldüğünü varsaymamıza da yetmez. Öte yandan, nüfusun hiç değilse bir bölümünün tehlike karşısında buraya sığınmış olması göz ardı edilecek bir olasılık değildir. Gerçek işlevi her ne ise, söz konusu olan, kural dışı bir yapıdır ve berkitilmesinden ötürü geçici bir sürtüşme alevlenmesiyle ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır. Sitte bir daha böyle bir bina yapılmadığına göre, sürtüşmenin de pek sıradışı birtakım olaylardan ötürü çıkmış olduğunu düşünebiliriz.

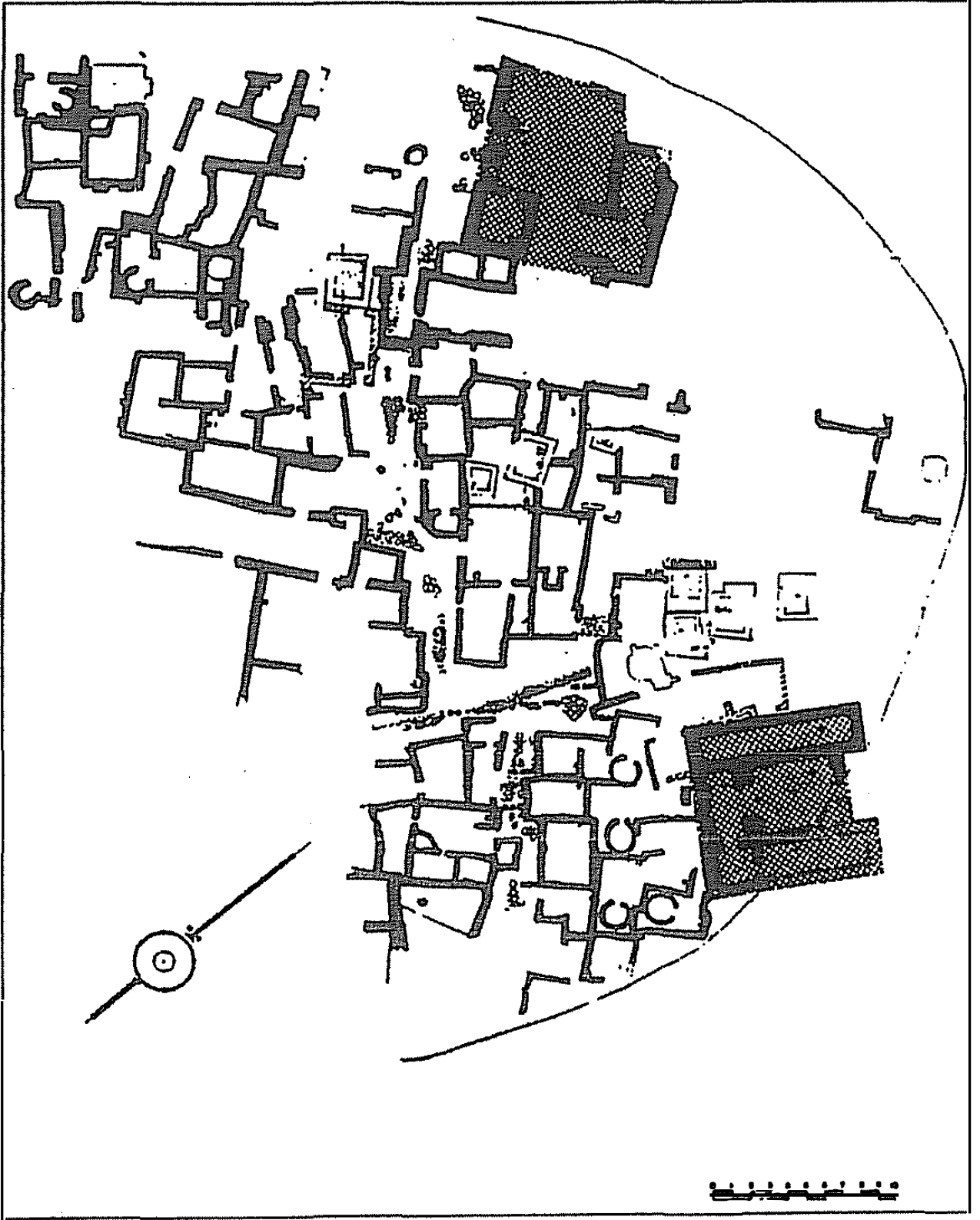
Betim 34. Tepe Gaura'nın XI A düzey planı (Tobler 1950'den).

Tobler'in bir sonraki yapım evresi kabul ettiği XI. düzeyde, hö-yüğün doğu kenarına rastlayan bir yerde değişik tipte bir üç parça tasarımlı yapı fark edilir (*betim 35*). Duvarları, olağan evlerinkinden de XI A düzeyindeki üç parça tasarımlı büyük evinkinden de çok daha kalın olan bu yapıda dikkati çeken bir düzen ve simetri görürüz. İç duvarları kırmızı boyalıdır. Girişin iki yanında cepheye göre çıkıntı yapan ve bir tapınak tipi-nin ilk örneği olduğunu düşündüğümüz yan uzantılar, daha sonraki düzeylerde, güneyin klasik tiplerini anımsatmakla birlikte, Gaura'nın bir mimarlık özelliğini oluşturacaktır. Bu yapının bulunduğu yerden de birçok çocuk mezarı çıkarılmış-tır. Bunun, 'önderin evi' denilen büyük ev -genellikle çocuk mezarlarıyla bağlantılıdır- ile törenlerin ve inançla ilgili etkin-liklerin o önder tarafından yürütüldüğünü sandığımız dinsel yapı arasındaki özdeşleşmeye varan sıkı yakınlığı gösterdiği söylenebilir. Küçük yan odalardan birinde toplu halde bulu-nan *cretula*'ların varlığı, daha önce XIII. düzeyin tapınak ala-rında gözlemlendiği gibi, dinsel-törensel işlevler herhalde yö-netim denetimi altında, sınırlı da olsa, bir mal dağıtımı ile bir-likte yürürdü. Öte yandan, bu örnekte de, *cretula* ve mühürler, yerleşmenin çeşitli noktalarına dağılmış durumdadır.

Tepe Gaura'nın XI A ve X. düzeylerinin verdiği genel izlenim, büyük ölçüde kentleşmiş fakat Ubeyd dönemindekinden pek farklı olmayan bir toplulukla karşı karşıya olduğumuzu belli eder. Nitelikler, temelde eşitlikçi bir toplumun nitelikleridir ama, hiyerarşilerin doğmakta olduğu da açıkça görülür; bu, özellikle bir ailenin ayrıcalıklı konumuyla ve o ailenin yüklen-diği ve dinsel-törensel işlevlerin sosyo-politik anlamının geliş-mesine koşut giden önderlik rolüyle belli olur. Üç parça tasa-rımlı binaların artık yapılmaz oluşu ve içindeki tekil konutla-rın artık açıkça ayırt edilemediği yoğun ya da sıkı yapıda kent çekirdeklerinin kurulması, daha önce sözünü ettiğimiz önde-rin ve ailesinin üstünlüğü ile ilişkili olanlar dışında, toplumsal

ayrımları daha az belirgin kılar. Bu temelde eşitlikçilik izlenimi, ölüyü kaldırmayla ilgili uygulamaların türdeşliği ile de doğrulanır. Sözkonusu uygulamalarda olduğu gibi bir duvarın dibinde toprağa verme, urna içine koyma yöntemlerinin yanıbaşında tuğladan, tuğla ve taştan, sadece taştan yapılmış, çeşitli maddelerden kapakları olan mezarlar da kullanılabiliyordu, ancak bu, ölünün kendisiyle birlikte mezara konulan kişisel eşyası -bunlar yoksulluk belli eden şeylerdir ve bazı örneklerde ise hiç yoktur- ile de mezarın yeriyle de hiçbir biçimde ilişkili değildi. Bu gözlemin dışında kalan iki örnekten biri, çembersel tasarımlı büyük yapının yakınlarında daha çok mezara rastlanmış, öteki de üç parça tasarımlı büyük evin bitişiğindeki yapının yakınlarında altın bir süsleme ile birlikte iki kişinin bulunmuş olmasıdır.

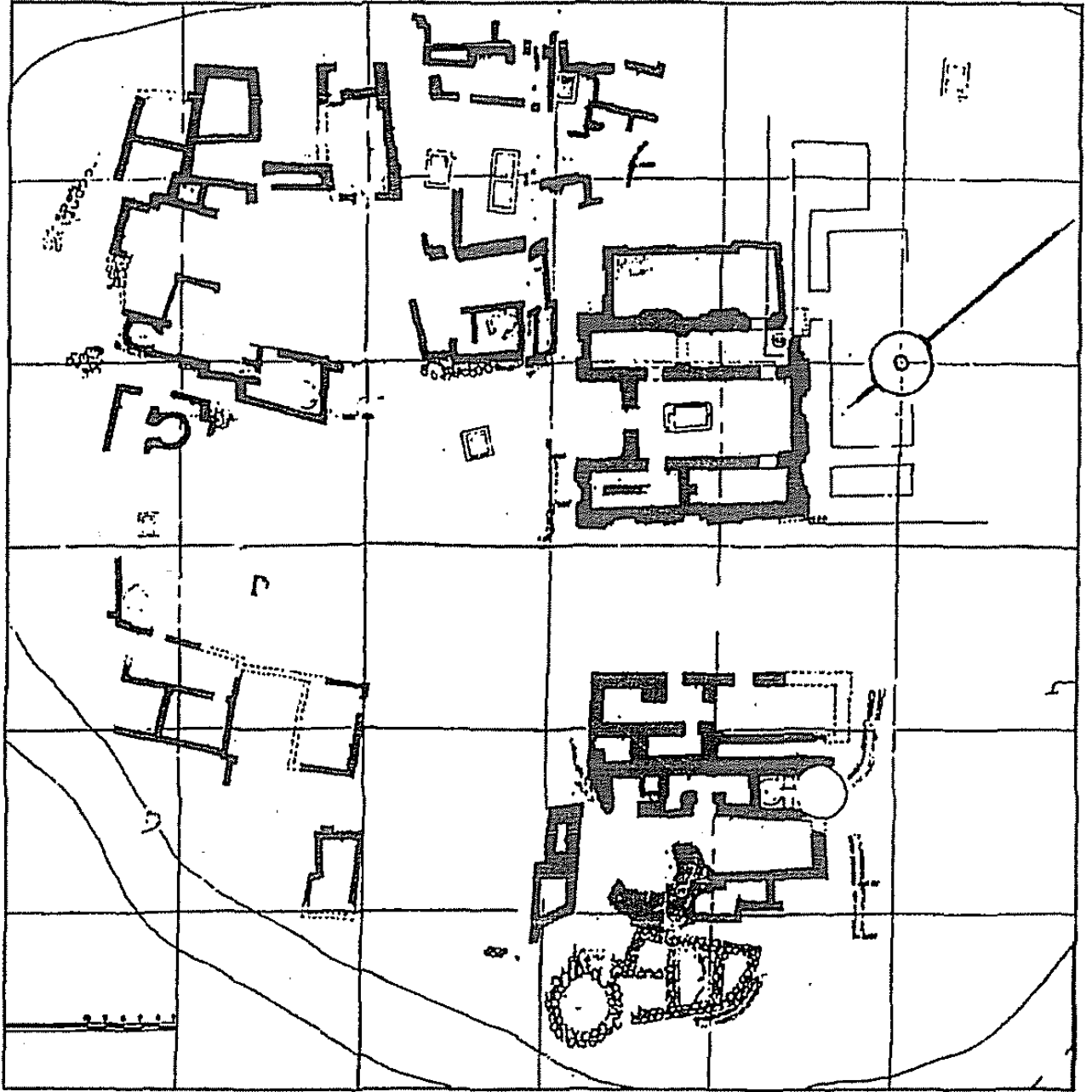
Seçkinlerin toplumsal egemenliğinin artışı ve topluluğun yaşamını daha büyük ölçüde etkilemişleri X. ve IX. düzeylerde kendini göstermeye başlar. Bu düzeylerde ayrıcalıklı gruplar höyüğün büyük bölümünü kaplar, Tepe Gaura'yı bir çeşit akropol gibi bir şey yaparlar (*betim* 36). Orada gösterişleriyle öne çıkan iki yapı vardı. Bunlardan birinde tapınak özellikleri görülür, ötekinin din dışı bir yapı olduğu sanılmaktadır. İkisinin çevrelerinde topraktan biraz yüksek bir dizi konut vardır ve bunların çoğu üç parçalı tasarıma göre yapılmıştır^v. Konutlar X. düzeyde daha iyi durumda kaldığı için o düzeyde daha açıkça belli olan bu özellik, kesimin tümünün yüksek bir katmandan ailelere ait olduğu varsayımını destekler. Daha önce dediğimiz gibi, konut yapımında güneyden esinlenilmiş geleneksel modellere bağlı kalanlar sadece bunlardır. Bunun yanıbaşında tuğla ya da *pisè* ile yapılmış ve birbirlerine yakın bir konumda birçok da mezar vardır; ayrıca ilk kez değerli taşlar, metal ve başka özel nesnelerle süslü zengin ölü armağanlarının varlığı gözlemlenir. Oturulan kesimde gömülü olanların çoğunluğu yine çocuktur, fakat orada gömülü iki erişkinin iki-

Betim 35. Tepe Gaura'nın XI. düzey planı (Tobler 1950'den).

si de -Forest tarafından mezarların kimlere ait olduğunu belirlemek üzere yapılan stratigrafik rökonstitüsyon^v göre- tuğla mezarlar içindedir ve bunlardan birinin içine bırakılmış ölü armağanları zenginedir ve bunlar arasında seramik, birçok gerdanlık parçası, *tokens*, taştan bir vazo ve bir büyük topuz başı bulunur. Şu halde, Forest'in de vurguladığı üzere, bunlar, mezarının yerleşim yeri içinde bulunması -belki daha eski düzeylerde olduğu gibi- kendisine önem verilmemesinden değil, tersine, sahip olduğu yüksek durumdan ileri gelen erişkin ölümlerdir. Ayrıca, IX. düzeyin tapınağının altında sade bir çukurdaki çocuk mezarı da taştan kapağı ve mezara bırakılmış altından, bir çeşit agattan ve lacivert taşından süsler içermesiyle dikkati çeker. Genellikle en önemli yapılarda bulunan çocuk mezarlarında ilk kez görülen böyle zengin nesneler, açıkça daha doğarken edinilmiş ayrıcalıklı rol ve konumlar olduğunu, toplumsal bir derecelendirme bulunduğunu gösterir. Bu bakımdan, Forest tarafından biri XI. düzeye, öteki VIII. düzeyin eski evrelerine tarihlenmiş iki çocuk mezarında mühürler bulunmuş olması da ilginçtir; bunların, simgesel de olsa, daha çocukluktan başlayarak bir toplumsal işleve sahip olabileceğini gösterdiğini söyleyebiliriz.

Bir bölümü çok büyük mezarlarda, bir bölümü sade çukurlarda, fakat tümü de metalden değerli nesneler -en çok altın olmakla birlikte sarı amber de denilen doğal altın ve gümüş alaşımından ve lacivert taşı gibi uzak yörelerin taşlarından- ile birlikte bulunan birçok erişkin gömütü Tobler tarafından IX. düzeye yakıştırılmışken, Forest'in gerçekleştirdiği stratigrafik rökonstitüsyonla bir sonraki zaman dilimi olan VIII C ve B düzeylerine tarihlenmiştir. Her ne olursa olsun, bu gömütler, egemen sınıfı halkın geri kalan kesiminden kesinlikle ayıran sürecin IV. binyılın ilk yarısında başladığını ve ikinci yarısında olgun bir aşamaya geldiğini ortaya koyar. Bu sürecin varlığını, hep birlikte yaşanan yerden ayrı olarak üst katman in-

Betim 36. Tepe Gaura'nın IX. düzey planı (Tobler 1950'den).

sanlarına özgü oturma yerlerinin ortaya çıkışına, o insanları temsil eden dinsel ya da din dışı yapılarının büyüklüğüne, dışarıdan getirilen malların dolaşımı üzerindeki denetim yetkilerine bakarak algılıyoruz; dışarıdan gelen malların dolaşımı üzerinde söz sahibi olmalarını ise, o kişilerin artık çoğunlukla kamusal ve gözde kesimlerde bulunan mezarlarına bırakılan ölü armağanlarının zenginliğinden çıkarmaktayız. Şu halde seçkinler katmanının düşünsel alandaki egemenlik işlevi, -konutları içine çocuk cenazelerinin gömülmesi âdeti dışında- atalarla ya da tanrısal varlıklarla aracı olma işlevi olmaktan çıkmıştır; bunun tersine, artık seçkinler edindikleri ayrıcalıklı konumu ve topluluğun geri kalan kesiminden ayrılmış olmalarını vurgulamayı amaçlamaktadır.

Tepe Gaura'nın gelişmesinde, toplumun gittikçe basamaklaşarak doruğuna VIII. düzeyde varacağı bir piramit oluşturması dışında, bir de ayrıcalıklı sınıfın genişlemesi olayının ortaya çıktığı sanılmaktadır. Bu genişlemenin, sürecin bir noktasında, birden fazla ve belki aralarında kan bağı bulunan aileyi kapsadığı, bunların kendi içlerinde ya da üyelerinin aralarında bir katmanlaşma yaratarak çeşitli işlevler yüklendikleri düşünülmektedir. Bu, iki şeyden anlaşılabilir. Birincisi, üzerinde gösterişli yapıların kurulu olduğu alan genişler, o yapılarla ilişkili ayrı tipte ve konut olduğu sanılan epeyce sayıda başka bina görülür. İkincisi, yine o alanın içindeki gömütlere bakarak ölü kaldırma biçimlerinin çeşitlendiğini çıkarırız. Söz konusu gömütlerde değişik zenginlik derecelerinde ve değişik tiplerde mezar yapıları vardır. Bunların bir araya gelmesi, bir uygulamalar yelpazesi yaratır ama, kesin bir ikilik, seçkinlerin kendi alanında o seçkinlere bağlı kişiler de gömülselerdi karşılaşacağımız gibi, bir yanda yüksek düzeyde, öteki yanda sıradan mezarlar diye bir ikilik görülmez. Bu bakımdan ilginç olan bir şey, üç tane erişkin yaşta kişinin yanına bırakılmış zengin ölü armağanları arasında bir mühür bulunmasıdır. Bu,

bir yüksek görevliler sınıfının doğmakta olduğunu gösterir. Önde gelen sınıfın genişlemesinin önderin ve klanının politik gücünün başka bir dizi kişiyi kapsayacak biçimde yayılmasının bir sonucu olabilir. Elbette kendilerine yönetsel görevler verilen bu kişiler ilk elde aile üyeleri olmuş, ancak daha sonra bir sadakat bağı ile onların yanında yer alan başka kişiler ortaya çıkmıştır^{vii}

Dinsel etkinliklerin yürütülmesi ile malların merkezdeki hareketini düzenleyen yönetsel denetim -örneğin katkı toplanması, mal sunuluşu ve malın yeniden dağıtımı gibi etkinlikler arasındaki bağı, tapınak yapılarında, çoğunluğu yan odacıklarda olmak üzere, bol miktarda bulunan *cretula*'lar açıkça kanıtlar. Öte yandan, XIII. düzeyin sadece dinsel ve kamusal yapılarla belgelenmiş olan en eski evresinde konutlardan ayrı olarak, dinsel ve kamusal yapılarda bir arada bulunan damgalardan anlaşıldığına göre, *cretula*'lar özgün mühürlerden çoktur. Çünkü *cretula* gerçekleştirilmiş bir işlemin belgesi diye işlemin yapıldığı yerde saklanır, mühürse sahibi bir yere gittiğinde onunla birlikte yer değiştirir, bu nedenle de mühürler genellikle konutlarda, konutla doğrudan ilişkili yerlerde bulunur. IV. binyıl sonunda, neredeyse tümü büyük, önemli binalarda olmak üzere, pek çok sayıda damganın bulunmasıyla hemen hiç mühre rastlanmaması olgularının çakiştığını görüyoruz. Bu, yönetim etkinliklerinin gitgide merkezde toplandığına ve merkezdeki kurumların ekonomik etki çevresinin genişlediğine bir işarettir. Bu genişlemeye koştut olarak da merkezdeki yetkenin hesabına konutunun dışında bir yerde çalışan uzmanlaşmış görevliler ortaya çıkmıştır. Artık merkezsiz bağlamlarda kullanılan yönetim aracı mühür, başlangıçtaki iki çeşit kullanımı yani topluluk adına ve aile adına kullanımı birbirleriyle kaynaştığından birden çok işlevi yerine getirir olmuştur. Çünkü *cretula* gerçekleştirilmiş bir işlemin belgesi diye işlemin yapıldığı yerde saklanır, mühürse sahibi bir yere

gittiğinde onunla birlikte yer değiştirir, bu nedenle de mühürler genellikle konutlarda, konutla doğrudan ilişkili yerlerde bulunur. IV. binyıl sonunda, neredeyse tümü büyük, önemli binalarda olmak üzere, pek çok sayıda damganın bulunmasıyla hemen hiç mühre rastlanmaması olgularını birlikte görüyoruz. Bu, yönetim etkinliklerinin gitgide merkezde toplandığına ve merkezdeki kurumların ekonomik etki çevresinin genişlediğine işarettir. Bu genişlemeye koşturucu olarak da merkez yetkenin hesabına ve kendi konutunun dışında bir yerde çalışan uzmanlaşmış görevliler ortaya çıkmıştır. Artık merkezsel bağlamlarda kullanılan yönetim aracı mühür, başlangıçtaki iki çeşit kullanımı yani topluluk adına ve aile adına kullanımı birbirleriyle kaynaştığından birden çok işlevi yerine getirir olmuştur.

Ne yazık ki, Yukarı Mezopotamya'nın Son Kalkolitik toplumlarının toplumsal ve örgütsel koşulları konusunda bilgi çıkarabileceğimiz tek sit olarak hâlâ Tepe Gaura'yı tanımaktayız. Halbuki Ninive gibi ya da Brak ve Leylan [Leilan] höyükleri gibi sitelerin de ona benzer merkezler olduğu kuşku götürmez. Fakat bu dönemin kazılarının ulaştığı düzeylerde, henüz yapısal çözümleme yapmamıza olanak verecek genişlikte yüzeyler ortaya çıkarılmamıştır.

Yine de, Anadolu'daki Son Kalkolitik toplumlarının özellikleri konusunda birkaç ilginç gözlem aktarılabilir. Yukarı Fırat vadisinde oraya komşu yörelerde özellikle Malatya ve Elazığ'a ait önemli veriler sağlayan bir dizi kazı ve keşif çalışması yapılmıştır^{VIII}. 1960-70'li yıllarda, Fırat üzerindeki Keban Barajı yapılırken yürütülen yoğun araştırmalar uzun bir stratigrafik sürece yayılan bir grup yerleşmenin varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunların IV. binyılın ilk yarısına rastlayan Son Kalkolitik düzeyleri, her ne kadar konutların ve iç örgütlenmelerinin niteliği hakkında yeterince geniş bilgi vermese de, özerk ögelere sahip fakat Gaura XI-IX görünümüleriyle sıkı bağları olan bir

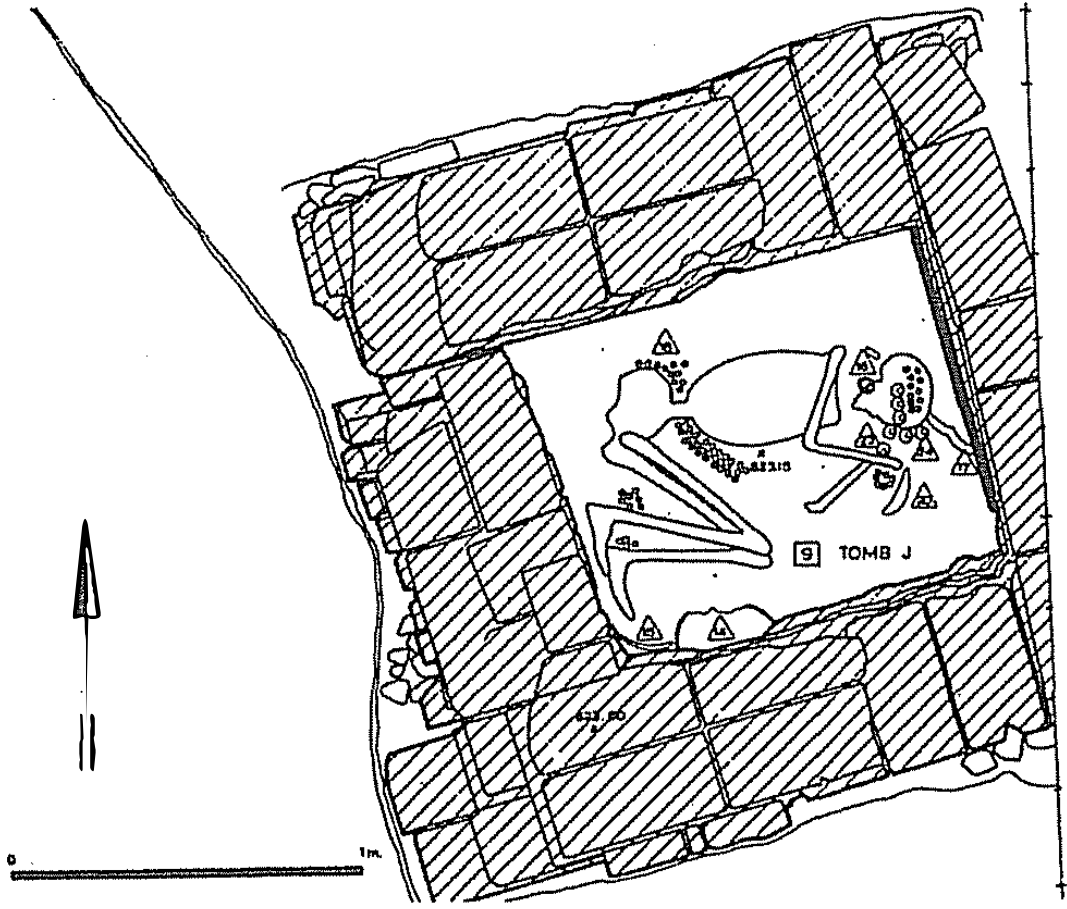
kültürü ortaya çıkarmıştır. Bu bağlara, bir yandan somut kültür denilen şeyin biçimsel öğelerinde, öte yandan toplumsal örgütlenme ve bununla ilişkili simgesel görünümeler düzeyinde koşutluklarda tanık oluruz. Sözünü ettiğimiz somut kültür öğelerine bir örnek vermek gerekirse, Gaura'da bulunanlarla hemen hemen aynı olan, örneğin Norşuntepe sitinde bulundukları saptanmış^{ix} boyalı ve oyma süslü çanak çömleklerin varlığından söz edebiliriz. Bununla Korucutepe yerleşmesinde bulunan fırınlanmamış tuğladan yapılmış mezarlar arasında bir bağlantı kurmaktayım. Bunlarda değerli metalden, örneğin bir bilezik, üzerinde mühür bulunan bir halka gibi, gösterişli nesneler vardır (*betim 37*)^x. Her ne kadar Korucutepe örneğinde kullanılmış metal altın değil Elazığ ilinde zengin yataklara sahip bir metal olan gümüşse de, bunlar açıkça Gaura IV ve Gaura VIII mezarlarını andırır. Norşuntepe'de az çok yüksek birtakım yapılar gün ışığına çıkarılmıştır ama, henüz tam bilgi veren bir yayın yapılmadığından bu sitlerin mimarlık biçimleri konusunda pek bir şey söyleyemeyiz^{xi}.

Yukarı Fırat vadisinde yürütülen alan araştırmaları, bu dönemde burada yoğun yerleşim olduğunu ortaya koymuş, ancak oturulan yerlerdeki hiyerarşik örgütlenme konusunda açık belirtiler elde edememiştir. Ne var ki, sitlerin çoğunluğunun ufak olmasına karşın, birkaç tane de büyüğe rastlanır ve bunlardan kazı yapılanlarda yerel merkezler oldukları sanılan önemli yapılar bulunmuştur. Aralarından biri Elazığ yöresindeki sözünü ettiğimiz Norşuntepe, bir başkası ise Malatya ovasındaki Arslantepe'dir. Burada yürütülen kazılar, henüz başlangıç aşamasında olsa da, bu üstünlüğün niteliğini belli edecek önemli işaretler vermiştir.

Karbon 14 ölçümlerine göre 3700 ile 3500 arasına tarihlenebilen ve sitte bugüne kadar ortaya çıkarılan birçok düzey arasında höyüğün olanca yüzeyini tümüyle kaplayan tek yerleşme olan Arslantepe Son Kalkolitik yerleşmesi (VII. dönem) bu ev-

rede nüfusun çok yoğun olduğunu ortaya koymuştur. Tepenin birden çok kesimini içeren kazı, dizinin tabanında kuzeydoğuda üzerinde oturulmuş bir yörenin ve höyüğün merkez-batısında daha yüksek bir zemin üzerinde çok büyük binaların varlığını göstermiştir. Oturulan yörede, içinde birden çok dörtköşe oda ya da benzeri yer bulunan ve fırınlanmamış tuğladan evler bulunmaktadır. Bitişik düzende yapılmış ve yanı başlarında birçok erişkin ve çocuk gömütü bulunan bu evlerin pek büyük olmadığı sanılmaktadır. Ölüler sade çukurlara gömülü olabildiği gibi, aşağı düzeylerde, kap içinde bulunmuşlardır. Yanlarına konulanlar, genellikle kişisel süs eşyası olup, daha çok yoksulca nesnelerdir. Fakat, tek bir örnekte seramikten vazolar, bir başkasında da geometrik biçimde küçük bir mühür bulunur^{xii}. Gün ışığına çıkarılan 15 gömütten hiçbirinde zenginlik ya da başkalarından ayrılma belli edecek bir işarete rastlanmamıştır. Söz konusu yerde yoksulca ortak konutlar bulunduğundan, daha zengin ve toplumsal konumun üstünlüğünü belli eden mezarların yerleşim yerinin daha kalbur üstü kesimlerinde bulunabileceği varsayımını göz ardı edemeyiz.

Tepenin karşısına düşen kesimde, gerek güneybatı yamaçta gerek ortaya doğru bir yerde böyle alanlar vardı. Güneydoğu yamaçta IV. binyıl sonlarına ait bir dizi çok büyük binanın altında fırınlanmamış tuğladan birtakım gösterişli yapıların varlığı ortaya çıkarılmışsa da bunlar henüz yeterince incelenmemiştir. Ortaya doğru diye tanımladığımız yer, yerleşmenin geri kalan kesiminden çok daha yüksek, Son Kalkolitik tepesinin doruğunda olduğu düşünülecek bir noktadır. Burada, kalınlığı 1,20 metreye varan fırınlanmamış tuğla duvarlarıyla anıtsal büyüklükte bir yapı vardır. İç duvarlarının büyük kesimi beyaz sıva üzerine kırmızı-siyah resimlerle süslenmiştir. Resimlerin bir bölümü çok harap olduğundan ve henüz temizlenip restore edilmediğinden konunun ne olduğunu bilmiyoruz. Bina, her ne kadar kapsamlı bir kazı yapılmışsa da,

Betim 37. Pişirilmemiş tuğladan mezar. Korucutepe'nin B evresi, Son Kalkolitik kuzey (van Loon 1978'den).

Betim 38. Sütunlu bina. Arslantepe'nin VII. düzeyi (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti arşivinden).

ancak bir bölümüyle gün ışığına çıkarılmıştır. Çok büyük görünmekte ve özgün planı, yan yana dört köşe odalarıyla dik-kati çekmektedir. Değişik mimarlık öğelerinden biri de, her bir iç duvara bir ya da iki düşmek üzere duvarlara yakın sütunlar dikili olmasıdır; yapı bakımından herhangi bir gereği olmayan, tuğla ve çamurdan yapılmış, üzerlerine sıva çekilmiş bu sütunların ana işlevinin süsleme olduğu sanılmaktadır^{xiii} (*betim* 38). İlk yapıldığında sütunlu büyük bir salon olması gereken yer, iç duvarlarla dörde bölündüğüne göre, binanın zaman içinde değişikliklere uğradığını düşünebiliriz. Salonun dört bölümünden en büyüğü, içinde bulunan büyük ve orta boy kaplara bakılırsa, herhalde ambar olarak kullanılmaktaydı. Ancak, bitişik odada üzerine mühür basılmamış bir miktar kil parçası varsa da, ne bu ambar odada ne de binanın öteki bölümlerinde *cretula*'ya rastlanmamıştır.

Herhalde bina, en azından yapıldığı sırada, anıtsal büyüklüğü, süsleme öğeleri ve sitteki konumuyla önde gelen bir yapı olmalıydı. Fakat, ne dinsel ne yönetsel tipten bir nitelik taşır. Şu halde, yerel seçkinlere ait, temsil işlevi taşıyan bir çeşit konut olmalıdır. Bu varsayımı bir dereceye kadar doğrulayan şey, yakınlarında büyük bir kamusal alan varken ve bu, anıtsal yapı sanatında iki ayrı yani kamusal ve özel mimarlık tipini fark edip ayırmamıza yarayacak öğeler sunarken sözünü ettiğimiz binayla aynı yerde ve onun üzerinde, bir sonraki döneme (VI A) ait, işlevsel bakımdan buna benzediğini sandığımız bir binanın daha bulunmasıdır. VI A döneminin kamusal binaları altında, dediğimiz gibi, büyük ve gösterişli yapıların varlığı belli olmuşsa da, Son Kalkolitik Çağda böyle bir kamusal alanın var olup olmadığını henüz söyleyebilecek durumda değiliz.

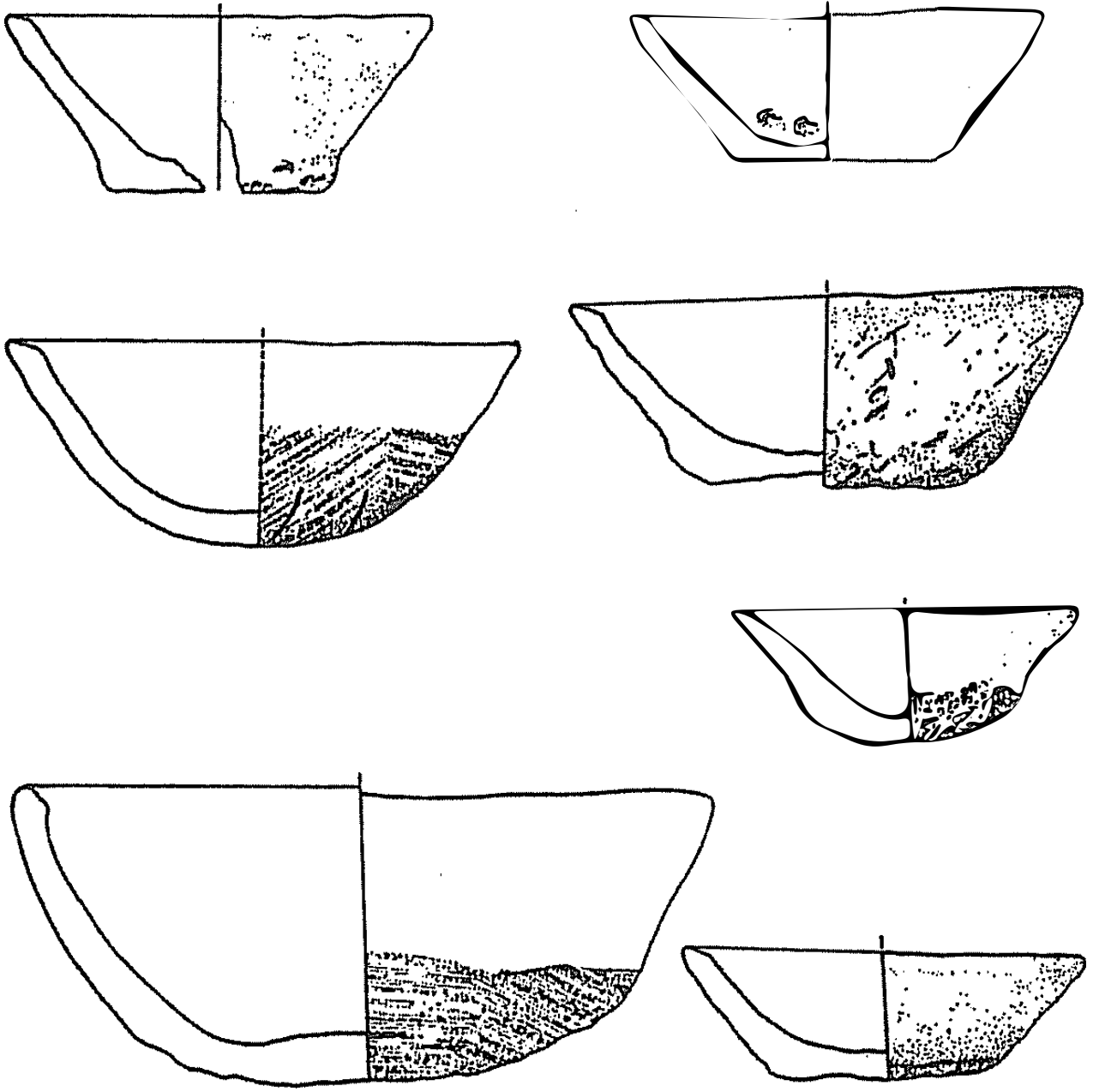
Üretilen seramiğin, özellikle çeşitli büyüklüklerdeki kaba çanakların sürekli artışı, Arslantepe'de karmaşık emek örgütlenmesi biçimleri olduğunu düşündürmektedir. Bunlar elde özensizce hazırlanıp ağır çevrilen bir tornadan geçirilmiş kap-

lardır. Kil fazlalıklarının kesici bir aletle alınıp diplerinin yuvarlanması, daha Ubeyd dönemi sonunda (*Coba* kâseleri) ilk seri üretimde bile uygulanmış olduğunu bildiğimiz *flint-scraping*⁴⁰ denilen bir yönleme göre yapıldı (*betim* 39). Bazılarının tıraş edilmemiş alt yüzünde kaba bir damga görülür. Bu kâseleri, gerek teknoloji bakımından gerek hangi isteklerin yanıtıysa onlar bakımından ele aldığımızda, bunların merkezde toplu bir çevredeki büyük bir kalabalığın gündelik kap, belki yemek kabı, gereksinimini karşılayacak toplu üretimin bir hazırlayıcısı olduğunu görürüz. Bu toplu üretim, bir sonraki kent başlangıcı ve devlet başlangıcı döneminde (Son Uruk) Büyük Mezopotamya topraklarının tümü için bir niteleyici olacaktır. Mühürler gibi, bu kâseler de bu çeşit yapımın kuzey bölgelerde doğduğunu ve gelişmesinin orada iyice kökleşmiş olduğunu kanıttır. Kuzey bölgelerde bunların nasıl evrelerden geçtiğini izleyebiliriz. Ayrıca, bu yörede emeğin denetim biçimlerinin ortaya çıkışının, emek örgütlerinin hiyerarşik biçimde kuruluşunun da çok eski olduğunu anlarız. Bu, herhalde, Ubeyd dönemi sonları için de ileri sürüldüğü gibi, önce aile tipi bağlamlarda başlamış, daha sonra tam bir merkezleşmeye giderek orada özümlemiş ve güçlenmiştir. Başlangıçta, merkezsel kurumların büyük ailelerin temsilcisi işlevinde olduklarını ve ilk merkezleşme etkinliklerinin o ailelerin işlerinin artarak yayılması biçiminde ortaya çıktığını düşünebiliriz.

Son Kalkolitik Çağda kuzey bölgelerin bir niteleyicisi olduğunu söyleyebileceğimiz zanaatın -Doğu Anadolu'da daha Ubeyd sonlarında gözlemlenen bir eğilimi geliştirerek- yayılması olgusu, en çok maden işlenmesinde görülür. Yükselişine hem Norşuntepe'de hem Arslantepe'de tanık oluruz. Norşuntepe'de bakır eşya ve kırıntı dışında, ayrıca, sitte tam bir metalürji etkinliği yürütülmüş yerler bulunduğu belgelenmiştir^{xiv}. Arslantepe'deyse bakırdan yapma çeşitli nesneler, en çok da yontma araçları, delgi ve bizler çıkarılmış, ayrıca sitin ku-

zeydoğu sınırı yakınındaki evlerin olduğu bölgede küçük çukurlarda ilkel maden ergitme işlemleri yürütüldüğünü gösterir ipuçlarına rastlanmıştır. Fakat elimizdeki en ilginç veri, bakır cevheri parçalarıyla bakır kırıntılarının kimyasal analizinden sağlanmıştır. Analizler, cevher parçalarında arsenik, nikel, antimuan ve kurşun bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu elementler bu bölgede bulunmadığına göre, uzaktaki yatakların seçilerek işletildiğini anlıyoruz. Bu da, herhalde teknolojinin artık bakır, kurşun ve gümüş gibi metaller çıkarabilen, sertlik sağlama, biçim verebilme, parlaklık ve renk ekleme gibi özel yöntemler uygulayabildiğini gösterir. Gündelik kullanıma gerekli çalışma araçların üretimi ile seçkinlerin gösterişli gereksinimlerine yönelik üretimin önemli bölümünün tüketime yöneldiği düşünülürse de, üretim artışının aynı zamanda ticaretin yayılmasına bağlı olduğu da varsayabiliriz, ancak bu alışverişin bölge içinde mi yoksa daha uzak noktalarla mı yapıldığı hakkında bir şey söyleyemeyiz. Öte yandan, gerek Tepe Gaura'da gerek Korucutepe'de topluluk önderleri ya da yüksek katmandan kişiler güçlü konumlarını göz önüne sermek üzere 'uzak kökenli' mallar kullandıklarına göre, bu hammaddelerin toplumsal bir önem taşıdığını, bu maddelerin dolaşımı ve bunlarla ilgili zanaat etkinlikleri üzerindeki denetimin toplum üzerindeki egemenliğin dışı vurumu olduğunu söyleyebiliriz.

Bugüne kadar öğrendiklerimize dayanarak Doğu Anadolu'nun Son Kalkolitik topluluklarında içinden seçkin katmanlarının ortaya çıkmaya başladığı toplumlar bulunduğunu, bunların en önemli merkezlerde yerleşmiş olabileceklerini kabul edebiliriz. Ne var ki, kendilerine özgü konut yerleri ve saygınlık gösterileri olan bu seçkinlerin, Yukarı Mezopotamya'dakinin tersine, etkinliklerinin denetimi ve yönetimi konusunda tam bir yönetim düzeneği kullandıklarını gösterir herhangi bir kanıt bugüne kadar elde edilmemiştir.

Betim 39. Son Kalkolitik dönemde Anadolu'da toplu üretilen kâselerin düz dipten kesik koniye geçirdikleri değişim (Arslantepe-Malatya çizimleri).

Aşağı Mezopotamya'da merkezleşme ve kentleşme belirtileri

Güney Mezopotamya'nun IV. binyılın ilk yarısı yani İlk Uruk denilen dönemdeki durumuna ilişkin veriler son derecede kısıtlıdır, çünkü bu zaman dilimi üzerine az sondaj yapılmıştır. Verilerin dayanağı olan sit, Uruk-Uarka'dır [Uruk-Warka]. Buranın Eanna adlı kutsal yöresinde 30'lu yıllarda yapılan bir sondajla bir dizi katman (XII-VII) ortaya çıkarılmış ve bu katmanlarda daha önceki Ubeyd düzeylerinin boyalı seramiğinin bırakılmış, yeni tip bir çanak çömleğin ortaya çıkmış olduğu gözlemlenmiştir. Bu yeni tip, çoğunlukla hammadde olduğu gibi bırakılarak, hiçbir süs ögesi eklemekten yapılmış, biçimlerde eskisinden daha çok çeşitlilik gösteren kaplardan oluşur ve daha sonraki VI. ve IV. düzeylerdeki (Son Uruk) ileri derece standartlaşmış zengin seri üretiminin bir hazırlığı niteliğindedir. Sondajda ortaya çıkarılan eski seramiklerle bu kaplar arasında tipoloji bakımından açık bağlar görürüz. Fakat, ayrı zamanda, gerek genel görünüşlerinde gerek az da olsa rastlanan süs öğelerinde bunları başkalarından ayıran ve kendi başlarına bir öbek oluşturdıklarını belli eden birçok nitelik vardır.

Elde stratigrafik saptamalar olmadığından ve yeni kazılar da yapılmadığından, yine o eski Eanna sondajına göre değerlendirilmesi gereken Uruk süreci ve bunun dönemlere ayrılması, son yılların üzerinde en çok karşıt görüşün çatıştığı konularından biridir. O kadar ki, bu dönemin kronolojik bölünmeleri üzerindeki tartışma bile çözümlenmekten uzaktır. Bu çeşit sorunların ele alınması kitabımızın amacı dışında kaldığından sadece şunu söylemekle yetineceğiz: Bazı bilginler dönemin İlk Uruk (XII-VIII. katmanlar), Orta Uruk (VII-VI) ve Son Uruk (V-IV) olarak üçe ayrılmasından yanadır ama, biz XII-VII. katmanlar ile VI-IV. katmanlar olarak iki evreye ayırma yolunu seçtik. Çünkü bu sınıflama, zaman ilerledikçe derece derece ve teker teker değişen ve ayrıntılı bir kronolojik çözümlemede zaman belirleyicisi olarak yararlanılabilecek olan bir dizi tipolo-

lojik ögeyi dikkate almaz ama, buna karşı, fikrimizce, IV. binyılın ikinci yarısı boyunca hızı artmış toplumsal ve ekonomik büyük dönüşümlerin doğurduğu derin değişimleri yansıtan, geçirdikleri evrim bakımından birbirleriyle ilişkiliyseler de, birbirlerinden açıkça ayrı iki seramik grubunu iyice belirlememize yaramaktadır.

Şu halde, İlk Uruk'u IV. binyılın -kuzey yörelerin Son Kalkolitik zamanıyla çakışan- birinci yarısını aşağı yukarı kapsayan bir zaman dilimi olarak kabul ettiğimizde, onun yapısal ve örgütsel niteliklerini incelememize olanak veren pek az veri bulunduğunu görürüz. Kazılardan sağlanan bilgi yokluğu nedeniyle, kullanabileceğimiz veriler sadece iki kesimle ilgilidir: Seramik üretimi ve yüzey çalışmalarıyla keşfi yapılmış alan toprak düzeni.

Süslü ve gösterişli çanak çömleğin bırakılması ve tornadan geçirilmiş ve genellikle son işlemi özenli olmayan fakat çeşitli kullanımlara iyice uydurulmuş, kullanımına göre özelliği belli kapların yapımı, kuzey bölgelerin Son Kalkolitik döneminde gözlemlediğimiz gereksinim değişikliklerini ve üretim koşullarının bundan doğan dönüşümünü belli eder. Özensiz yapılmış ve herhalde gündelik kullanıma yönelik büyük miktarda çorba kâsesine olan gereksinim de, daha İlk Uruk'a ait düzeylerde, değişik tipte, el yapımı, çok kaba saba ve kesik koni biçiminde kâselerin ortaya çıkmasıyla kendini gösterir. Bunlar belki tahta kalıplar ya da toprağa kazılmış ufak çukurlarda biçimlendirilir, daha sonra yüzeyleri herhangi bir perdahlamadan geçirilmeksizin, alelacele ve yine özensiz biçimde fırınlardı. Pişirme işlemi dış yüzde kalıbın bıraktığı izlerden, içeride kili bastırmış parmakların izine kadar ilk biçimlemedeki pürçüklerin hiçbirini yol etmezdi. Kalıptan taşan kil fazlası, kesici bir aygıtla çarçabuk alınır, bu da, kaba dışa doğru eğik değişik bir biçim verirdi. Bu kaplara *beveled rim bowls* yani eğik kesimli kâseler denmesinin nedeni budur (*betim 52a*).

Güneydeki *bevelled rim bowls* üretimi kuzeydeki elle biçimlendirilmiş ya da kısmen tornalanmış kaba çanaklarınkine denk düşer. Ortaya çıkışları, belki dönemin 'fosil rehberi' kabul edilecek kadar yaygın oldukları bir sonraki zaman diliminde yani Son Uruk'taki kadar dikkat çekici değildir ve belki -kuzeydeki gibi- bazı kişilerin çalışma üzerindeki denetimleri sürecinin başlangıcını belli eder. Söz konusu süreç, yiyeceğin toplu dağıtımını, topluca yenilmesi gibi angarya ya da başka çeşit bir hizmet verimi ile başlamış olabilir. Bu varsayım doğruysa, söz konusu kaplara olan büyük miktarda isteği karşılamak üzere üretimin hızlandırılması kolayca anlaşılabilir. Öte yandan bu kapların, özensiz yapıldıkları ve bu özensiz yapımdan ötürü kolay kırıldıkları için sık yenilenmeleri gerekirdi. Bu, pek çok atılmış, çoğu zaman da parçalanmaksızın tek bir yere atılarak orada biriktirilmiş kaseyle belgelenir. Görünümleri, kaba yapımları dikkate alınınca, bunların topluca kullanılması ve sonra da atılmaları, bir yazarın öne sürdüğü eğlencilerde, dinsel törenlerde ya da başka insanların bir araya gelip bir şeyi kutlamalarında kullanılmış oldukları görüşü akla yakın gelmemektedir. Elbette, İlk Uruk döneminde *bevelled rim bowls*, kullanılmasına ancak yeni başlanan nesnelerdi, fakat nerede kullanıldıkları ve ne çeşit gereksinimleri karşılamak için üretildikleri üzerindeki varsayımlar bundan sonraki dönem için sahip olduğumuz ve bir sonraki bölümde etraflıca ele alınacak olan verilere dayanır. Çünkü bu kapların nitelikleri ve yapımların özellikleri aynı kalmıştır, bundan ötürü, üretim süreçlerini başlatan koşullar ve gereksinimlerin de aynı olduğunu düşünebiliriz.

Büyük miktarlarda üretimin kuzeyde ve güneyde ayrı biçimde gerçekleşmesinin, bunlara duyulan gereksinimi doğuran olayların ağırlığını ya da dereceli gelişmesini yansıttığını düşünebiliriz. Üretimin, daha Ubeyd döneminin sonunda, kuzeyde ve en çok Güneydoğu Anadolu'da başlayarak gitgide

arttığı görülür. Başlatanlar belki birtakım uzman zanaatçılardır ve bu kişiler teknoloji ve örgütlemelerini derece derece artan, fakat her zaman artışı öngörülebilen gereksinimlere koşut olarak çoğalmış olan isteme uydurmasını bilmişlerdir. Güneyde ise, *bevelled rim bowls*'un yeni ve en azından miktar bakımından birden gelip dayatan bir gereksinime yanıt verdiğini sanıyoruz. Bu bakımdan, sözkonusu kâseleri, çömlekçi ustası bulmaya vakit bırakmayacak denli hızlı artan ve yayılan bir istemin karşılanabilmesi için uzman olmayan birtakım kişilerin de katıldığı bir üretimin ürünü diye gören yorum ağırlık kazanır^{xv}. Böyle bir varsayımı Uruk dönemi sonlarında seramikçiliğin yeni istemler doğrultusunda tekrar derlenip toparlanarak bol miktarda seri halde tornayla üretilen kâseler çıkarmaya başlamasından sonra bu çeşit kap kacağın yok oluşu da destekler. Bu yeni ürünler bir süre *bevelled rim bowls* ile birlikte var olmuş, sonra tümüyle onların yerini almıştır.

Kuzeyde ve güneyde büyük miktarda çanak çömlek üretiminin koşulları bizim 'aile ortamı' içinde emeğin sunulması biçimlerinin daha çok kuzey yörelerde başlamış olduğu yolundaki varsayımımızı doğrulayan bir başka işarettir. Kuzey yörelerde güney kökenli büyük aileler ve örgütlenmesi daha zayıf yerel nüfus arasında bulunduğu varsayılan ilişki, Ubeyd döneminden beri toplumun iki kesimi eşit olmayan, iki kutuplu bir biçimde örgütlenmesine yol açmıştır. Halbuki eşitsizliğin, öncelikle, ekonomide özerk büyük aileler arasındaki toplumsal düzey eşitsizliği olarak belirdiği anlaşılan Aşağı Mezopotamya'da, bir işverene bağlı çalışmanın ve angaryanın biçimlerinin gelişmesi biraz daha geç, fakat daha güçlü biçimde kendini göstermiştir. Bu, o ailelerden bazılarının yüklendiği politik ve sosyal rolün artmasıyla böyle olmuştur. Toprağın ve tarımsal ürün fazlasının üzerindeki ekonomik güçleri öylesine artmıştır ki, başka ailelerin üyeleri onlara hizmetlerini sunacak kadar fakirleşmiştir. Bu olay, toplumsal katmanlaşmanın

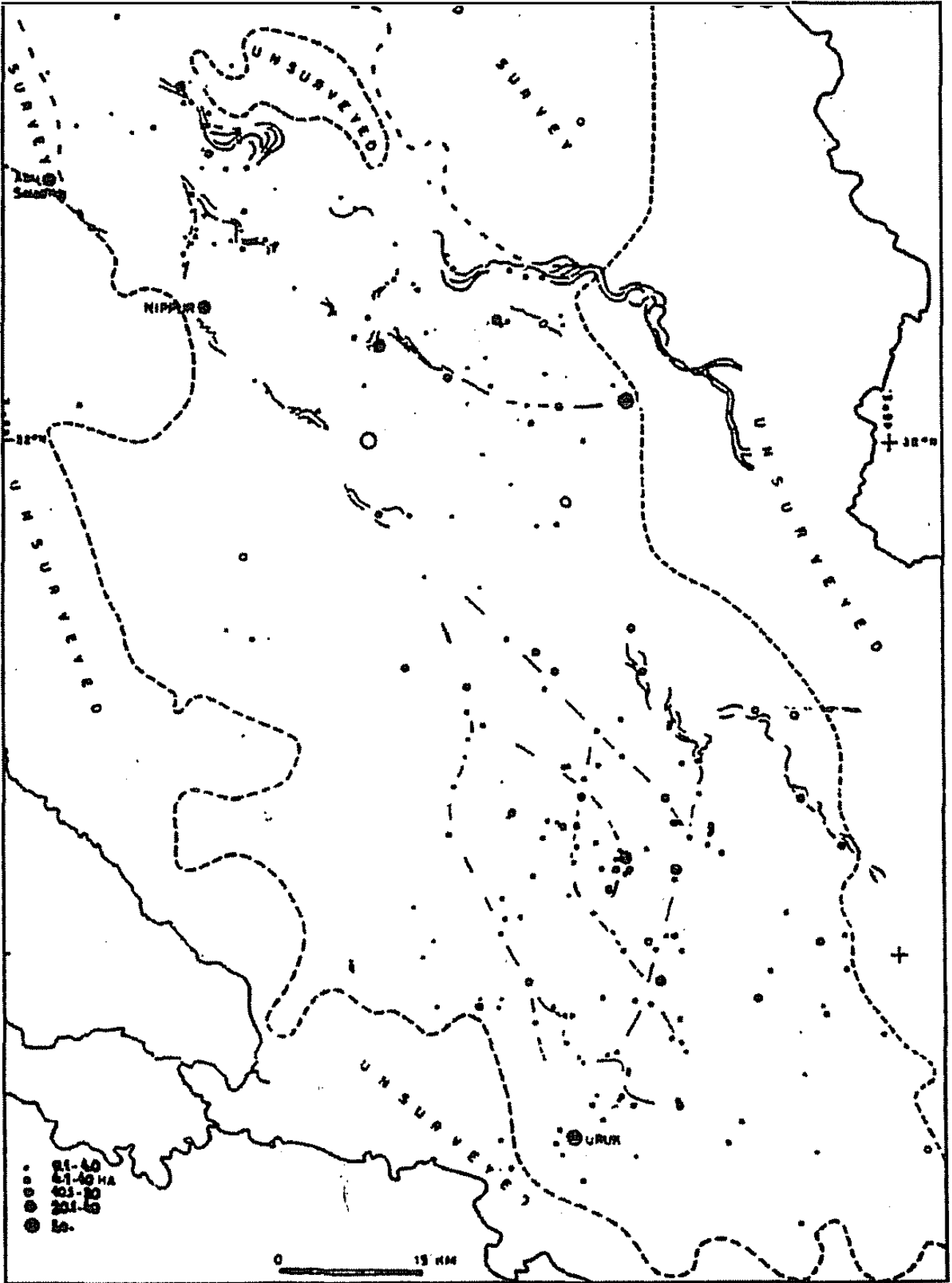
doğuşu ile birlikte, merkezleşmiş politik kurumların oluştuğu zamana rastlamıştır. Toplumsal katmanların üst basamaklarındakiler, herhalde, kendilerini o kurumlarla özdeşleştiriyor ve güçlerini onlar aracılığıyla yayarak kamu etkinliklerini destekleyip ya da günümüzdeki deyimle 'finanse' edip üretim yaşamında her gün biraz daha söz sahibi oluyorlardı.

Her ne kadar elimizdeki veriler kıtsa da, güney toplumlarının belirgin niteliğini yapan ileri derecede merkezleşmeyi, daha IV. binyılın ilk yarısında görmeye başlarız. Örneğin, Adams'ın alüvyonlu ovada ve Johnson'un o dönemde kültür bakımından Mezopotamya ile benzeşmiş olan Susiana'da⁴¹ düzenli biçimde yaptıkları yüzey araştırmaları nüfusun çok arttığını gösterdikten başka, bir de sözkonusu yeryüzü parçasındaki yerleşim yerleri düzeninin bir önceki Ubeyd dönemine oranla çok değiştiğini ortaya koymuştur^{xvi}. En göze çarpan olgu, aralarında Uruk ve Sus da bulunan birtakım sitlerin çok büyük boyutlara ulaşarak büyük kent niteliğiyle ortaya çıkmalarıdır. Örneğin, Uruk'un o dönemde 70 hektar dolaylarında bir yüzölçümüne vardığı sanılmaktadır. Geri kalan birçok yerleşme bu sitlerle köyler arasında bir büyüklükte olup karma bir örgütlenme gösterir ve kentleşmenin başlamakta olduğunu açıkça belli eder (*betim* 49). Bu durum, en çok, daha önce sözünü ettiğimiz Uruk'tan başka 20-30 hektarlık yerleşmelerin de geliştiği alüvyonlu ovada belirgindir. Susiana'da ise orta büyüklükteki merkezler birbirlerinden epeyce aralıklı konumdadır ve, herhalde nüfus çekmeye uygun koşullara göre, ovanın bazı belirli noktalarında toplanmıştır. Böyle koşullar arasında, örneğin, daha güneydeki yerleşmeler örneğindeki gibi, akarsuların bolluğundan söz edilebilir. Bundan başka, Adams'ın alüvyonlu ovanın kuzey kesimindeki büyük sitler için öne sürdüğü gibi, mal alışverişi amacıyla büyük yerleşme yerlerine başvuran göçebe toplulukları da böyle bir koşul yaratabilir. Bu sitler, Nippur'daki Ebu Salabih'den [Abu Salabikh] Adab'a

kadar uzanan ve güneyde üzerinde hemen hiç yerleşme bulunmayan bir bölgeyle sınırda  olan bir  erit boyunca dizilmi ti; yerle mesiz  eritte de, Adams'ın varsayımına göre, otlaklar ve çobanların geçici u rakları vardı.

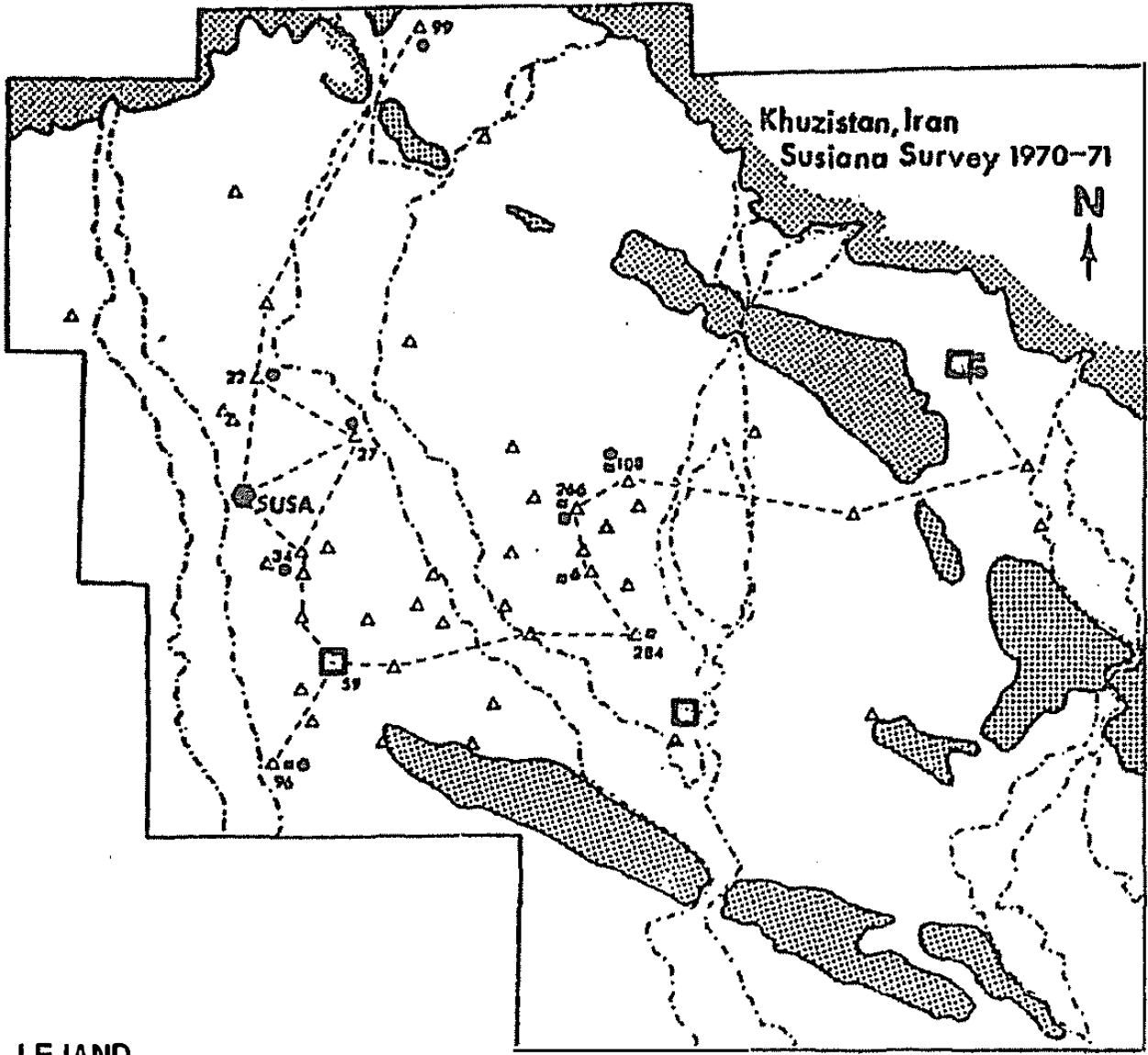
Kentleşme kuzeydekinden çok daha belirgindir. Bu büyük gelei me, herhalde, sürekli çoğalma durumunda bir nüfusu beslemek zorunda kaldığı için verimliliğini artıran bir tarımla olabilmii tir. Öte yandan, yeni ortaya çıkan kentlerde oturacak nüfusun artı ı, hem emekte uzmanlaşmanın, buna koşut olarak toplumdaki çeşitli kesimlerin birbirlerine ba ımlılı ının artması ve birlikte yaşamalarının yo unla ması hem de egemen kesimlerin politik gücünün -herhalde- genişleyerek daha iyi örgütlenmeleri sonucunu vermiştir. Merkezdeki yetkeye tanınmış söz hakkı kapsamının genişlemesi ve onun yönettiği etkinliklerin sayısının artması, yönetim denetlemesiyle g revlendirilmi ler sınıfını, memurlar sınıfını doğuracak olan tam ya da yarı zamanlı çalışan bireyler topluluğunu ortaya çıkar mı tır. Hangi görevde olursa olsun, bu kişilerin, seçkinler katmanına yükselme hevesinde olduklarını düşünebiliriz. A a ı Mezopotamya'da mühür yapımı ve kullanımının bu dönemde gelişmesi bir rastlantı değildir.

Sosyo-politik açıdan yüksek konumda bulunanların edindiğini sandı ımız büyük g  , hakkında yeterince bilgiye sahip olmadığımız Mezopotamya'da değilse de, Sus'da doğrudan bir anlatım bulmuştur. Ubeyd'in sonuyla İlk Uruk'a geçiş arasında bir yere rastlayan Sus A evresine ait çok büyük bir platform bulunmuştur; 10 metre y kseklili inde fırınlanmamı  tuğladan yapılmış olup girinti çıkıntılarla ve mozaikle süslü bir cepheye sahiptir.  zerinde bir tapınak olabileceğini d   nd   m z ve yine mozaikle süslü çok büyük bir bina ile yine büyük boyutlarda bir başka bina vardır. Bu ikinci hiç de iyi olmayan bir durumda bulunduğundan işlevi konusunda bir şey söylenememektedir. Bu iki binadan başka birbirine bitişik bir dizi

a

Betim 40. İlk Uruk dönemi yerleşmelerinin dağılımı: a) Aşağı Mezopotamya'da (Adams 1981'den); b) Susiana'da (Johnson 1973'ten).

LEJAND

- büyük merkez
- küçük merkez
- △ köy
- varsayılan ticaret yolu
- ▨ tepeler

b

oda-ambar vardır ve bunlarda büyük kaplardan kalma parçalarla tahıl tanesi kalıntıları bulunmuştur^{xvii}. Sözkonusu platform yakınlarında aşağı yukarı 2000 kişilik bir nekropol vardır. Tümü yetişkin olan ölülerin bir bölümü doğrudan doğruya zeminde açılmış çukurlarda, bir bölümü de küp içinde olmak üzere ikincil mezarlarda bulunmaktadır. Ölüyle birlikte buraya konulmuş olan ölü armağanları, güney geleneklerine uygun olarak, az çok tek tipe yakındır. Fakat, mezarlardan birkaç tanesi bakırdan araçlar, baltalar ve delikli levhalar içermesiyle ötekilerden ayrılmaktadır. Olağandışı büyüklükte, - dinsel niteliğinden ötürü olabilecek- gösterişliliği, süsleme öğelerinin bolluğuyla göz alan bir yapı ile aynı yerde bir de tahıl ambarının bulunması, güneyde seçkin konumda bulunanların politik gücü ve etkinliklerini, varlıklarının en eski evrelerinden beri hammadde kaynakları üzerinde sahip oldukları denetim gücüne dayandırdıkları yolundaki varsayımımızı destekler. Bu, ileride göreceğimiz gibi, güneyin merkez kurumlarının ve kalıcı devlet yapılarının doğuşunun temel gücünü oluşturacak ve böylece bir sonraki Son Uruk döneminin özelliklerini en açık biçimde ortaya koyacaktır.

VII

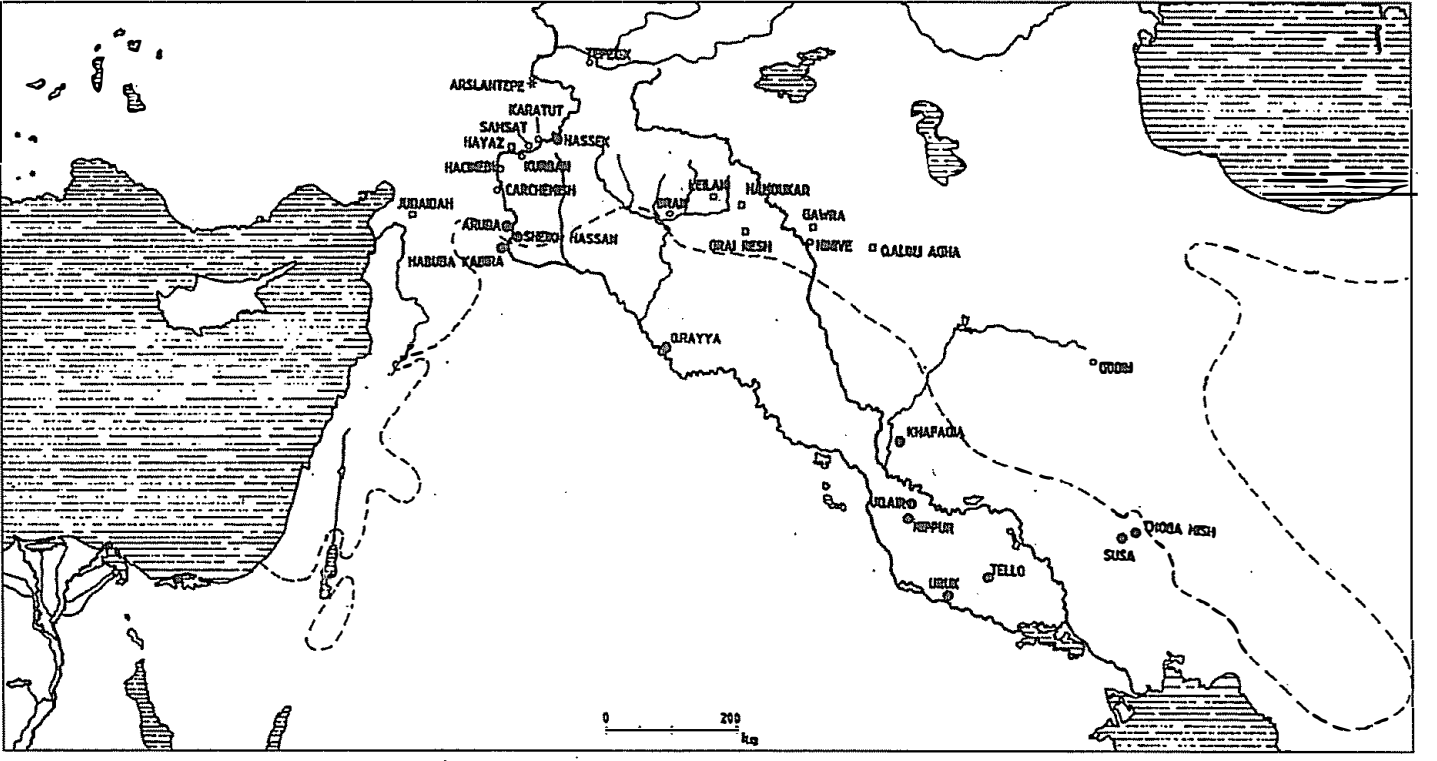
BÜYÜK DÖNÜŞÜM: MERKEZİLEŞMİŞ POLİTİK TOPLUMLARIN DOĞUŞU

Toplumların IV. binyılın ortasına doğru başlamış olan örgütlü yapıya girme yolundaki derin değişme süreçleri binyılın ikinci yarısında yeni bir atılım gösterir. Bu atılım, Büyük Mezopotamya denilen yeryüzü parçasının tümünde sosyal, ekonomik ve politik ilişkileri kökten değiştiren ve katlanarak çoğalan birtakım sonuçlar getirir. Artık önemli büyüklükte kentsel toplaşmalara tanık olur, gücün bulunduğu yer anıtsal bir büyüklük ve yeni bir görkem kazanırken malların ve merkezden denetlenen etkinliklerin de bir araya geldiğini görürüz. Bu büyük gelişmenin arkeolojinin sitlerin çoğunda belgelendiği gibi şöyle sonuçları olmuştur: Üretimin büyük ölçüde yayılması; mühür ve başka yönetim araçlarının kullanılması; yiyeceklerin dağıtımında kullanılır kapların geniş ölçekte üretiminde patlama; metal ve başka 'saygınlık' belirtisi olan malların üretiminde el sanatlarının önemli gelişmesi ve, dönemin son evresinde, yazının doğuşu. Son Uruk kültürü denilen olgu, güneydeki alüvyonlu ovadan Suriye-Anadolu yörelerine kadar olan ve Dicle ve Fırat tarafından sulanan topraklarda yeniden önem kazanır ve ilk kez olmak üzere de, batı İran'ın doğudaki alüvyonlu topraklara yaslanmış dağlık bölgelerinin bazıları bu kültürün içine güçlü biçimde çekilir. Özellikle, Sus Vadisi sitlerinin o dönemde Mezopotamya bütünüünün bir parçası olarak gördüğümüz Elam bölgesinde çok belirgin bir kültürel özümlemeye tanık oluruz.

Bu kültürün kuzeye doğru yayılışı ve tüm bilim adamlarınca birden ortaya çıkmış bir 'enternasyonalizm' anı olarak tanımlanan o dönemin özelliğini oluşturan bölgeler arası güçlü ilişkiler, her ne kadar V. binyılda öncülleri açıkça görülmüşse de, ancak o sırada belirginlik kazanmıştır. Geçmişte yoğun tartışmalara konu olan bu ilişkilerin tartışılması hâlâ son bulmuş değildir. Gerçekten de, Suriye-Anadolu topraklarındaki Orta Fırat bölgesinde ilk kez tam anlamıyla yerleşmecilerin ya da yaygın adıyla- kolonların oturduğu güney yerleşkelerinin -kolonilerin- ortaya çıktığı görülür, halbuki tüm Yukarı Mezopotamya ve Yukarı Fırat vadisi Anadolu'nun en kuzeydeki dağlık kesimlerine kadar daha önce benzerine rastlanmamış olan birtakım durumlar gösterir. Bu durumlar, birbirleriyle sıkı ilişkide olan çeşitli kültürel ve belki de etnik öğelerin varlığını yansıtır (*betim 41*). Bu derecede geniş bir toprak parçası üzerinde birbirinden ayrı sosyo-politik topluluk ve yöreler arasında köprü görevi üstlenen ilişkilerin çeşidi, elbette, her ikisi de ilk kez devleti andırır bir örgütlenme sistemi gösteren Aşağı Mezopotamya'nın toplumlarının da, kuzey yörelerinkilerin de iç yapısına ve özelliklerine bağlı olacaktır.

Güney Mezopotamya'da kentleşme ve devletin doğuşu

Büyük Uruk-Uarka merkezi. Yönetim ve işleyişi IV. binyılın ikinci yarısında ve daha çok, sonlarına doğru, alüvyonlu ova da toplumun hızla katmanlaştığına tanık oluruz. Belki binyılın birinci yarısında başlamış olabilecek bu hareket Mezopotamya topluluklarının çehresini kesin bir değişikliğe uğratacaktır. Şurası kesin ki, bu dönemde olay, hiç değilse bir bölümüyle, döneme adını veren yerleşme olan büyük Uruk-Uarka sitesinin, merkezinde geniş bir kesiminde yapılan kazı sonucunda en iyi izlenebilmektedir. O geniş kesimin adı Eanna'dır ve orası az görülür bir rastlantıyla, III. binyıl başlarında uzun

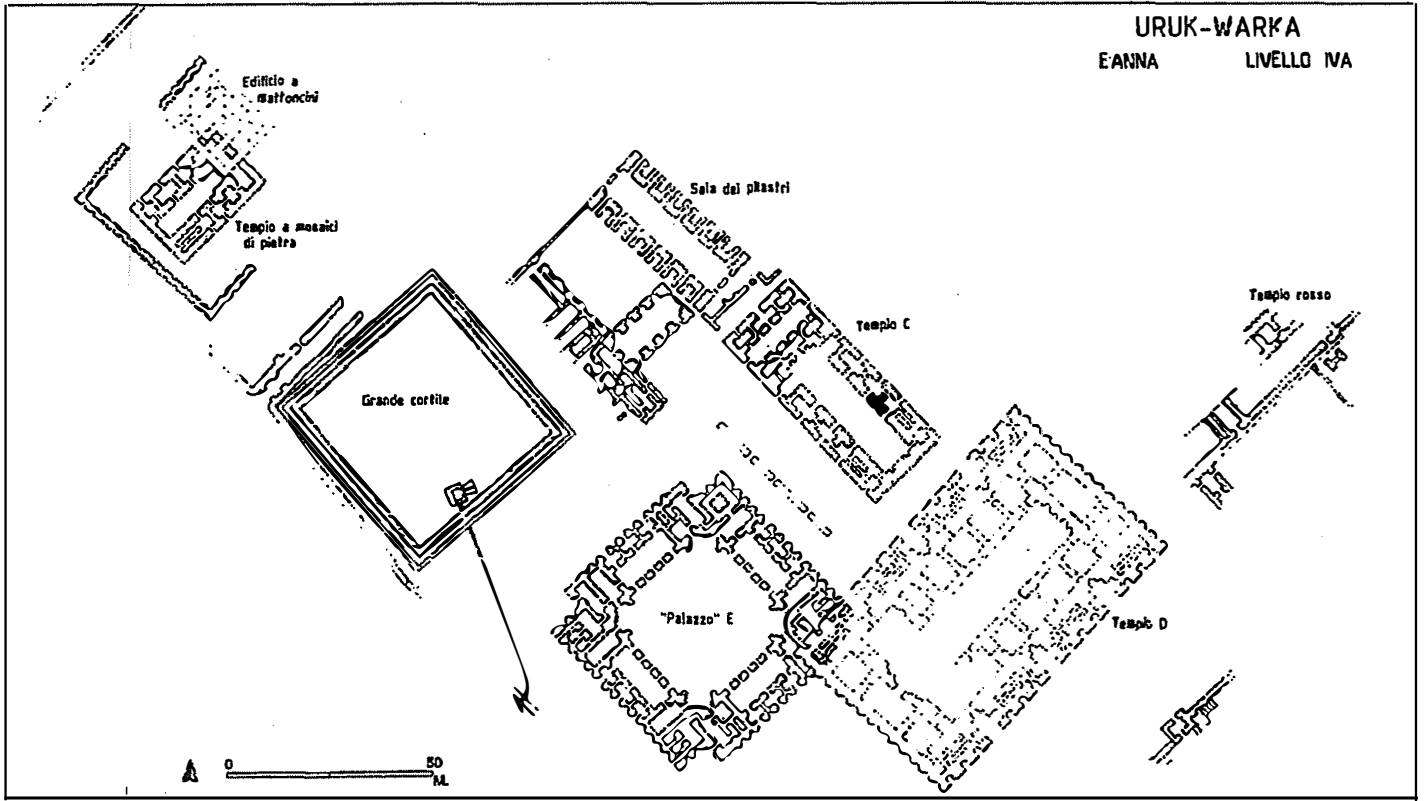
Betim 41. Orta/Son Uruk dönemlerinin belli başlı yerleşmeleri ● Güneyli yerleşmeler ve koloniler; ○ İçinde önemli oranda güneyli öge bulunan yerel yerleşmeler; □ Yerel kültürün yerleşmeleri; * Uruk kültürünün güçlü etkisi altında kalmış, fakat yerel gelişme göstermiş yerleşmeler.

süre bırakılmış, insansız durumda kaldığı için, daha sonraki zaman dilimlerinden bir arkeolojik buluntuya sahip değildir. Böylelikle, Uruk döneminin son evresine (IV. ve V. düzeyler) ait sıradışı görkemde çok büyük yapılar ortaya çıkarılabilmıştır¹. Daha eski evreler hakkında az şey bilinmektedir. Bu evreler sadece, V. dönemden 'Kalker Tapınak' denilen yapının tabanı altında ve pek dar bir kesimde yapılmış bir derin sondajda belirlenebilmiştir: yani o büyük kesimin Uruk'un eski ve orta evrelerinden ya da, hatta, Ubeyd döneminden kalmış olması da akla uygun gelebilir. Ne var ki, V. ve ondan da çok IV. düzeyin ortak alanının olağanüstü boyutları, binaların görkemi ve malzemenin, özellikle -her ne kadar çoğunluğu dışarıda bulunmuş da olsa- o binalarla birlikte ele alınması gereken yönetsel malzemenin zenginliği dönemin başka bir sitinde, hele daha önceki evrelerde hiç rastlanmayan şeylerdir. Güneyde, Irak'ta, son yıllarda az araştırma yapılmasına ve o bölgeyle ilgili olarak elimizde kıt veri bulunmasına karşın sadece büyük Uruk-Uarka sitinden sağlanmış bilgiler bile temel nitelikleri, hatta belki IV. binyıl sonlarının Mezopotamya toplumunun en parlak niteliklerini, ortaya koyacak bir rökonstitüsyon yapmamıza olanak verecek zenginliktedir.

Eanna'nın gün ışığına çıkarılan kesiminde IV. düzey ve ondan da çok IV A düzeyi binalarının kapladığı yer, tek başına, 6 hektardan çok bir yer tutar ve burası çeşitli büyüklükler, çeşitli planlarda yapılar içerir. Yapıldıkları evreleri birbirinden kesinlikle ayırt etmesi kolay olmayan ve ayrı işlevlere sahip oldukları belli olan çok büyük bir binalar topluluğu oluştururlar (*betim 42*). En çok rastlanan model, Ubeyd tapınak yapılarının tipinden türediği açıkça görülen üç parçalı plana sahip yapıdır. Bunlar da aralarında büyüklük ve ayrı bölümlerinin ayrıntı beraberliği bakımından birbirinden farklıdır (Eridu VII ve VI yapıları). Fakat, temel şema, yapının kısa yanlarından biri üzerine ona koşut uzanan ve orta odanın arkasında kalan yanla-

masına bir yer, bir uzam getirilmesiyle daha karmaşık bir nitelik almıştır. Orta odanın planıysa, genellikle, bu yanlamasına kesimle uyumlu olarak bir T biçimindedir. Uarka yapıları yalnızca boyutlarıyla tüm kompleksin görkemine uymakla kalmaz, bunların aynı zamanda iç duvar süsleri de çok gösterişli olup, karma nişler ve çıkıntılarla donanmıştır; ayrıca kilden ve, daha az olmak üzere, taştan renkli konik parçalar batırılmasıyla gerçekleştirilmiş mozaik süsler de görülür (*betim 43 ve 44*). Üç parça planlı yapılara, büyük olasılıkla, tapınak diye bakabiliriz, çünkü, Ubeyd yapılarında gözlemlendiği gibi, iç uzamların birbirlerine bağlanması, kamusal etkinliklerin yürütüleceği ve törenlere katılacak çok sayıda kişiyi alacak yerler olduğunu düşündürmektedir. O etkinlik ve törenlerin ise bir yandan bu yapıların çoğunda rastladığımız iç mimarlık öğelerine bakarsak, öte yandan ilk hiyerarşik toplumlarda iktidarın genellikle dinsel nitelik taşıdığını göz önüne alırsak, bir tapınkla ilgili olarak yürütüldüklerini düşünebiliriz. Zaten bu yerlerin daha sonraki kullanım alanı dinsel alan olmuştur.

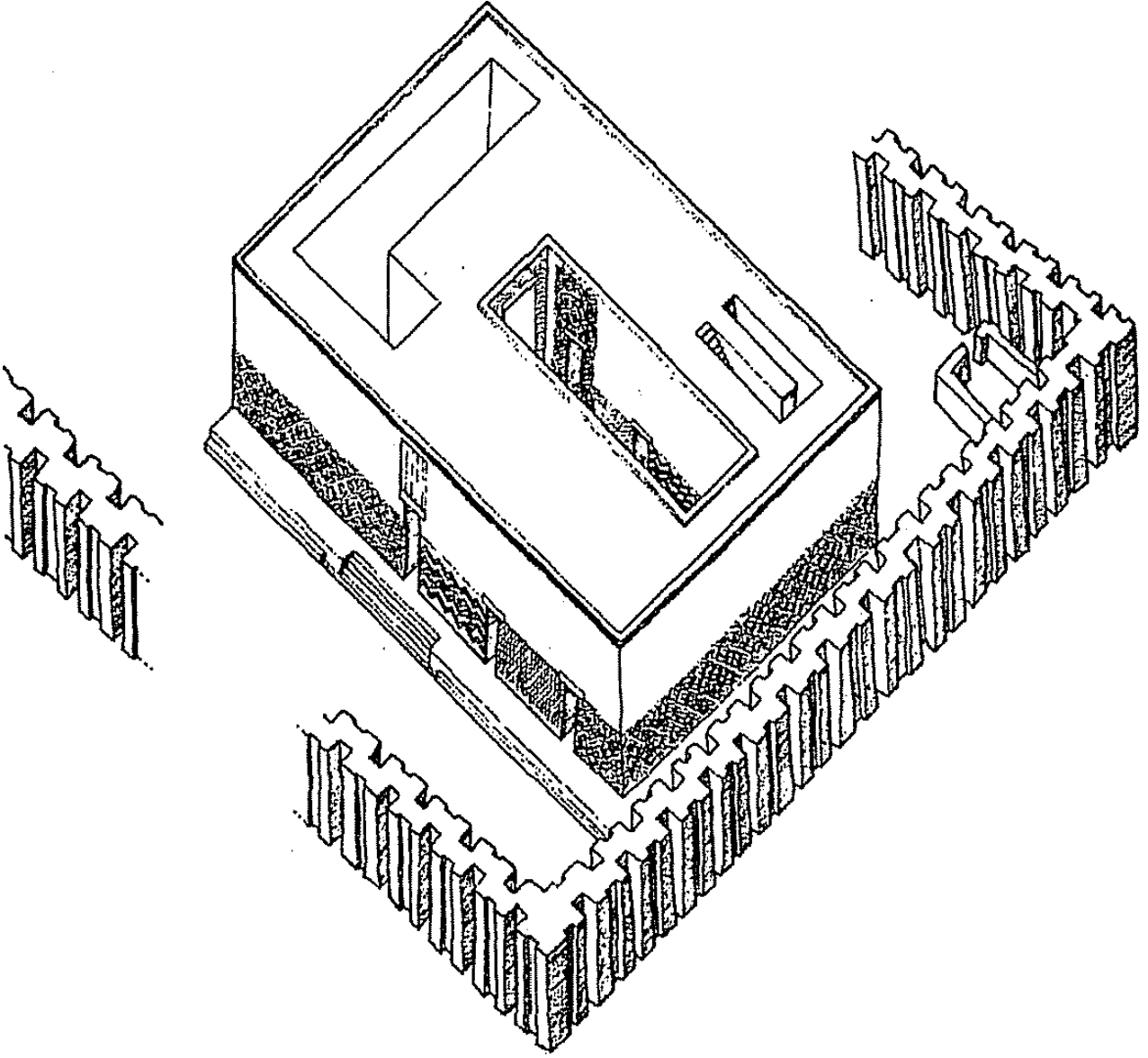
Klasik üç parça planlı tapınak modelinin bir değişkesi olan ve Eanna külliyesinin kuzeybatı ucunda bulunan 'Mozaikli Tapınak' öteki yapılardan yalnızca daha küçük oluşuyla, iç duvar süslemelerinin değişikliği (niş yoktur ve mozaik taş kakmalarla yapılmıştır) ile değil, aynı zamanda içinde yürütüldüğü düşünülen etkinliğin daha sınırlı, dışa daha kapalı bir niteliğe sahip olduğunu belli edişiyle ayrılır. Örneğin, merkez *cella*⁴² yan kanatlardan daha küçüktür ve merkezde T biçimi alacağına kapının karşısına gelen duvara yakın bir yerde bir çeşit kıvrım meydana getirmiştir. Yanlamasına odanın yerindeyse başka bir yerle arasında geçişme bulunmayan, kalın bir bitümle kaplı, özel bir iş için yapıldığı belli bir oda vardır. Binayı bir çevre duvarı dolandır, tek parça olmayan bu duvar girintili çıkıntılı olup bu da renkli konilerden oluşan bir mozaikle süslüdür (*betim 43*). Eanna kompleksinin öteki ucunda, buna benzer

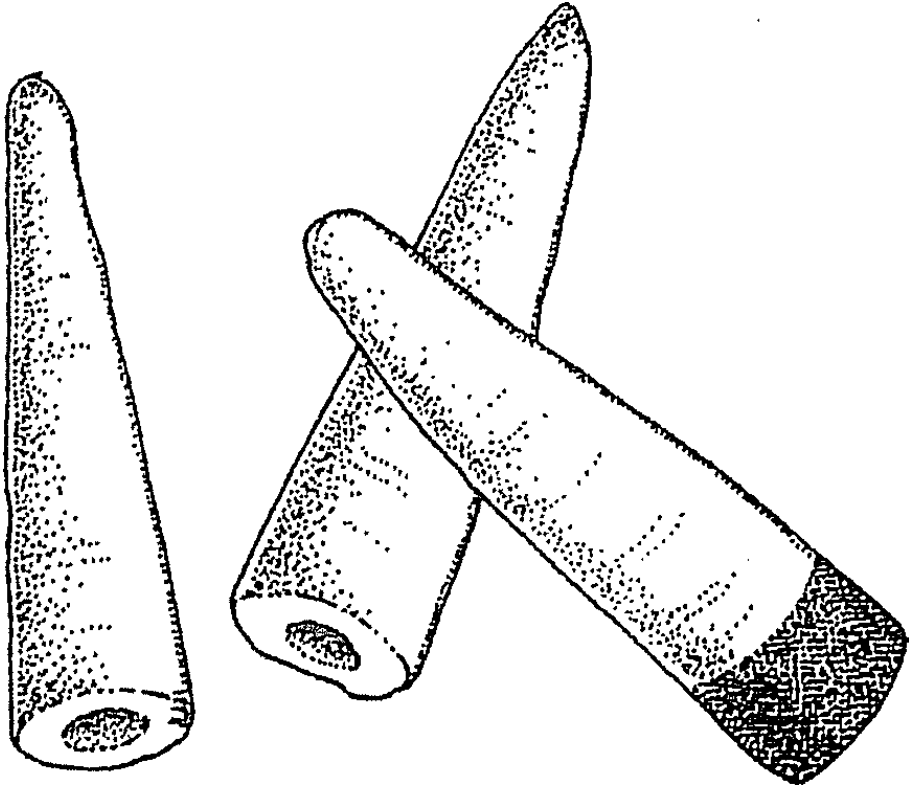
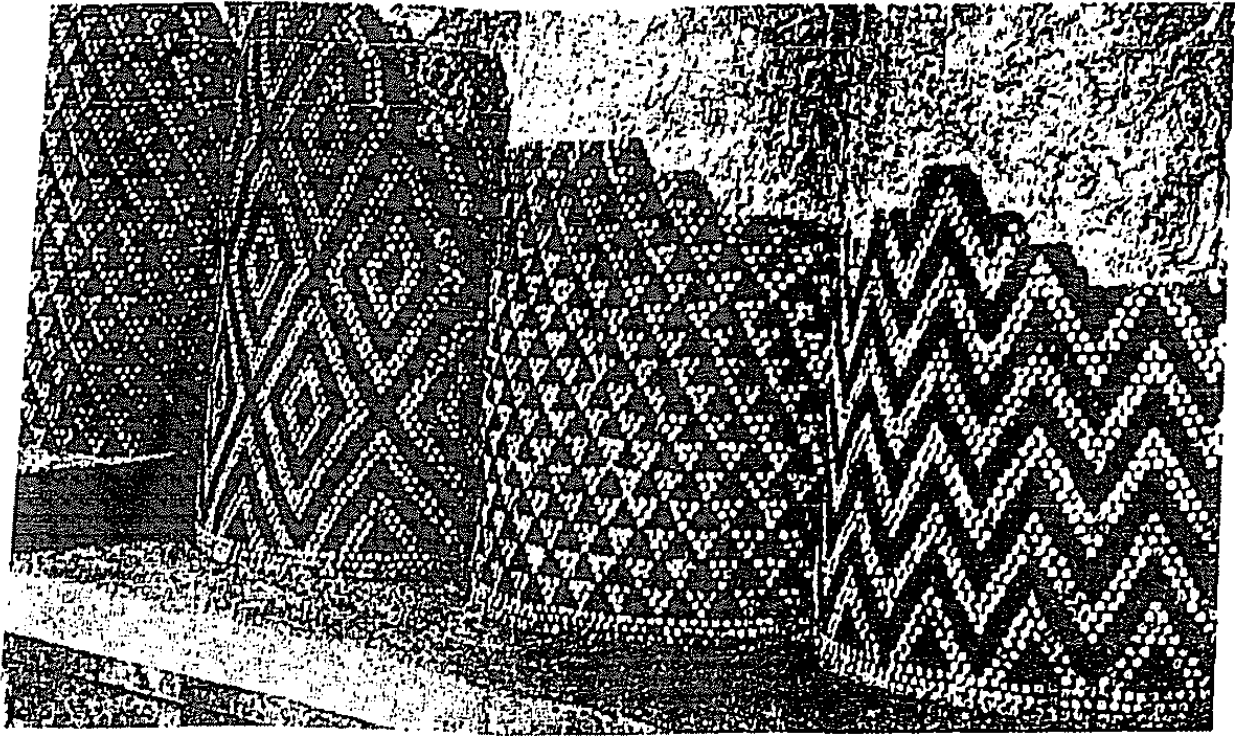
Betim 42. Uruk-Uarka'daki kutsal Eanna yöresi IV. düzeyinin planı (Lenzen 1950, 1955, 1959, 1965 ve Schmidt 1972 tarafından yapılan yeniden yapım).

bir çevre duvarının, 'Kırmızı Tapınak' denilen şeyin çevrelediği yine böyle bir binanın bulunduğu sanılmaktadır".

Üç parçalı yapıların yanbaşıda, her birinden birer örnek bulunan başka tip yapılar da vardır. Örneğin 'E Sarayı' denilen ve dörtköşe bir plan üzerine kurulmuş binanın 30x30 metre ölçüsündeki avlusunun çevresinde odalar dizilidir. 'Direkli Sundurma' denilen yapı dikdörtgen biçimi tek bir uzamdır, dört yanı da açık olup sadece ayaklar (pilastr) ile sınırları belli edilmiştir. Bu ayaklar kil konilerden yapma mozaikle süslüdür. Üçüncü bir örnek olarak çepeçevre bir peykenin dolandığı dörtköşe bir avluyu gösterebiliriz. Üç parça plana göre yapılmayıp da ilginç bir niteliği olan yapılar arasında 'Mozaikli Tapınak' yöresinde bulunan 'minik tuğlalı' (Riemchen)^{III} küçük yapıyı da görürüz. Bunun sözkonusu tapınaktan sonra yapıldığı sanılmaktadır. Dörtköşe bir planı ve içe doğru bir labirent oluşturan duvarları vardır. Bu iç duvarların merkezinde kalan dar uzam ve onun çevresindeki bir çeşit döner koridorda yeri değiştirilmeden olduğu gibi kalmış bol malzeme bulunmuştur (*betim 45*). Bunlar arasında bulunan çeşitli maddeler *Riemchen-gebäude* yani minik tuğlalı yapının yakınlardaki tapınakların malzeme deposu olduğunu düşündürmektedir. Bu maddeler arasında herhalde mobilya dediğimiz oturma takımları için kullanılacak pek çok dolgu taş maddesi, biri bakırdan biri gümüşten iki tane kargı ucuna benzer değerli nesne ya da tapınç nesneleri, taştan yapılmış -belki bir tanrıyı simgeleyen- bir insan başının parçaları (bu, Sumer bölgesinin ilk insan biçimli yontu örneğidir). Fakat yapıda ayrıca bol miktarda kap da bulunmuştur. Bunların çoğu, dönemin tipik seri üretimiyle yapılmış şişeler ve ince uzun çömleklerden oluşur. Binanın planına, genel düzenine bakarak burada önemli törenler yapıldığını, şişe ve çömleklerin de birer sunu nesnesi olabileceğini ya da binanın içinde yiyecek biriktirilmesinde kullanıldığını düşünebiliriz. Yazık ki, eldeki veriler buluntuların *Riemchengebä-*

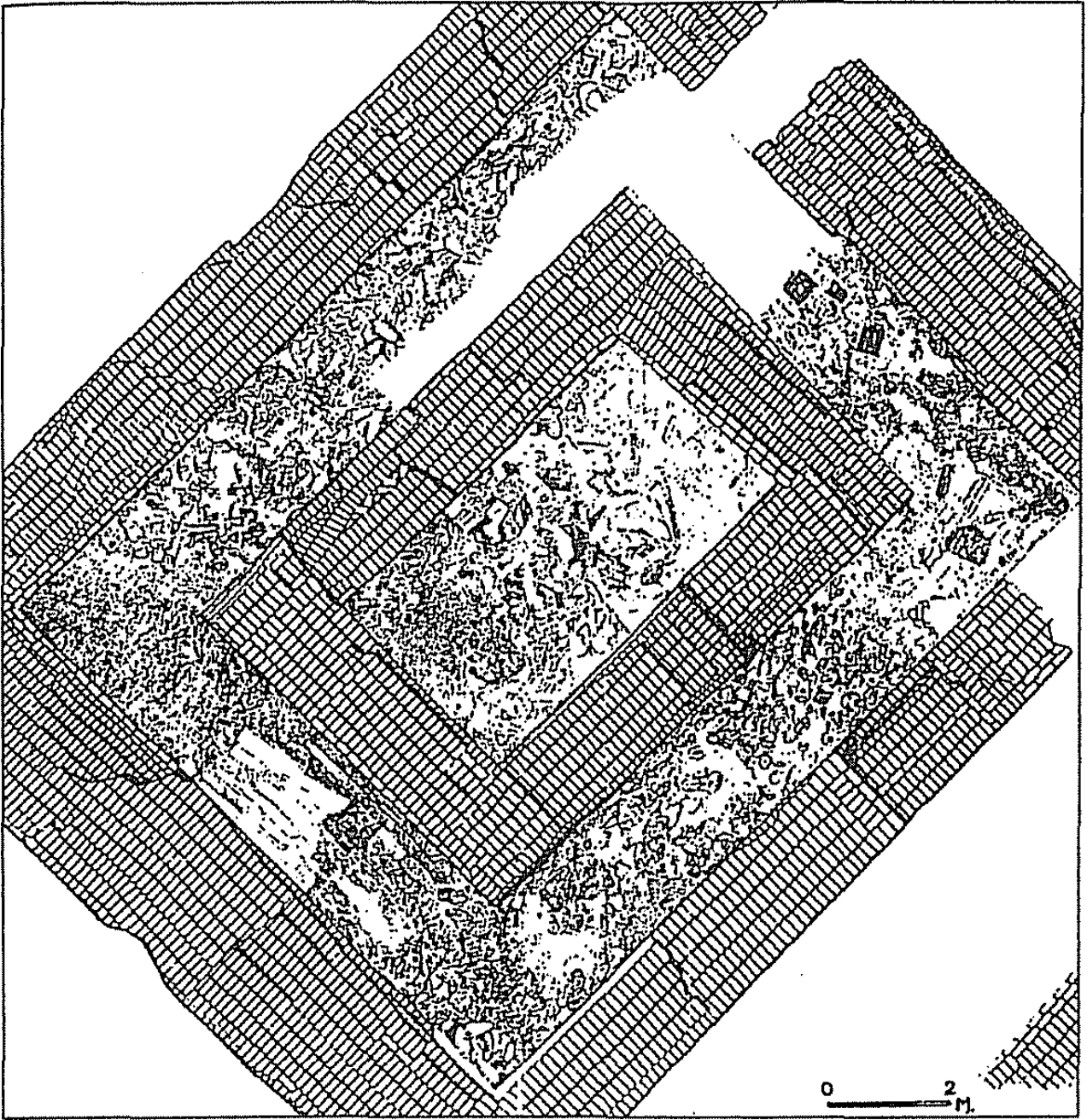
Betim 43. Uruk-Uarka'daki 'Mozaikli Tapınak' yapısının aksonometrik görünümü (Schmidt 1972'den).

Betim 44. Uarka'nın Eanna yöresi binalarından birinin konilerle gerçekleştirilmiş mozaik süslemesi. Berlin Yakınoğu Müzesi'ndeki yeriden yapım (A. Moortgat, The art of ancient Mesopotamia, Londra 1969'dan) ve kilden koniler (Schmandt-Besserat 1992'deki fotoğraftan çizim).

ude içinde zamanında nasıl bir konumda olduğunu göstermeye yetmemektedir. Fakat bundan da önemli olan şudur: Eanna'nın öteki binalarında özgün konumunda herhangi bir malzeme bulunmamıştır. Çünkü burası Uruk dönemi sonunda isteyerek yıkılmış ve boşaltılmış bir yerdir. Bu nedenle söz konusu binanın ve ötekilerin hangi işlevler amaçlanarak yapıldıklarını saptamak zorlaşmaktadır. Yine de, temelde birlik gösteren bir toprak parçası üzerinde bulunan fakat yapıların çeşitliliğinden ve aralarındaki bağlantılardan birtakım değişik işlevler yüklenmiş bir kompleks olduğu anlaşılan burada herhalde çok sayıda ve çeşitli kamuşal etkinlikler yürütülmekteydi. Bazı mimarlık birimlerinin sık kullanılması, dolaylı olarak, bu etkinliklerin yürütülüş düzeninin belirli kurallara bağlı olduğunu düşündürmektedir. İşlevlerin bazılarının Eanna'nın batısında 'tanrı Anu'nun zıguratı' denilen başka bir kutsal alanda yinelenildiği sanılmaktadır^v. Burada görkemli bir platform üzerinde üç bölümlü planı olan bir tapınak yükselirdi. 'Beyaz Tapınak' diye bilinen bu yapının yanında taş tabanlı bir bina vardır ve *Steingebäude*⁴³ denilen bu bina, minik tuğlalı bina ile -her ne kadar boyutları onunkinin iki katıysa da- aynı plan ve düzene sahiptir^{vi}. İki kutsal alanın, Anu ve Eanna adını taşıyan kutsal alanların varlığı ve bunlar arasındaki ayırım, birinin yüksek bir platform üzerinde tek tapınaktan, ötekinin yükselti olmaksızın birçok değişik yapıdan oluşması, büyük Uruk merkezinin içinde yürütülen kamu işlerinin karmaşıklığı ve çeşitliliği konusunda edindiğimiz izlenimi güçlendirir.

4000 tane kil tabletin bulunması, Eanna yöresinde binaların birbirine benzemeyişinin düşündürdüğü çeşitli etkinliklerin yoğun biçimde bir araya toplanması varsayımını güçlendirmiştir. Bu tabletlerde ilk piktografik yani resimden kaynaklanır işaretler, resimyazı işaretleri kazılıdır ve bunlar yazının doğuşunun işlemlerin kaydını yazılı olarak tutma gereksinimini duyacak derecede ilerlemiş bir ekonomik-yönetimsel etkinlik-

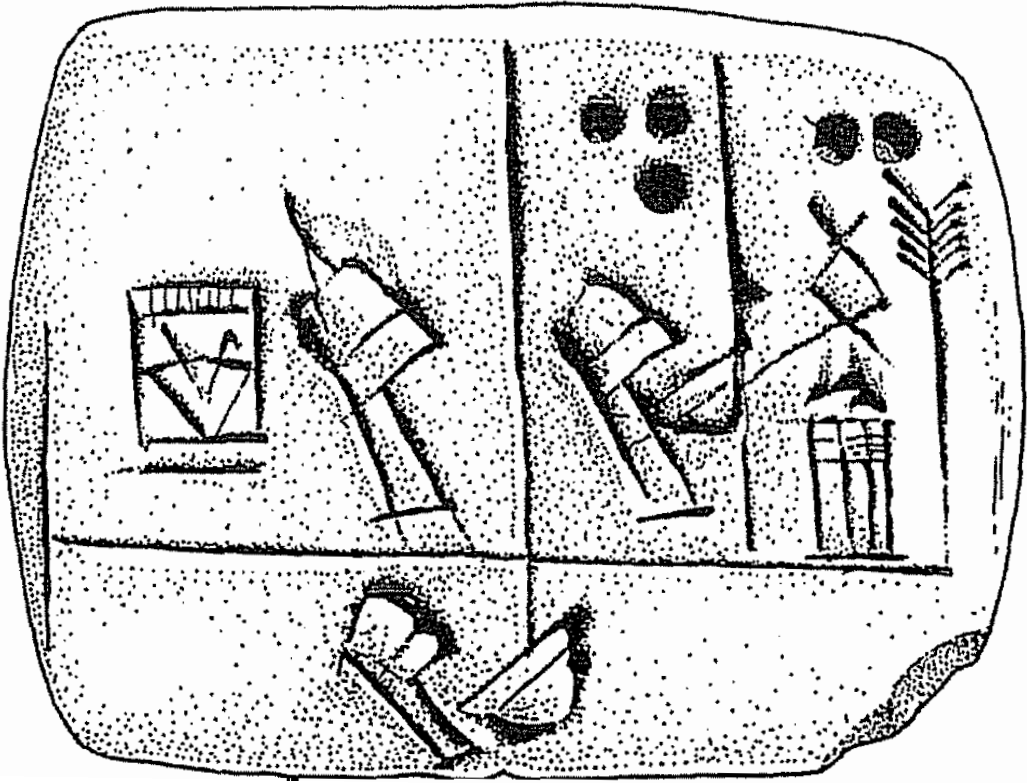
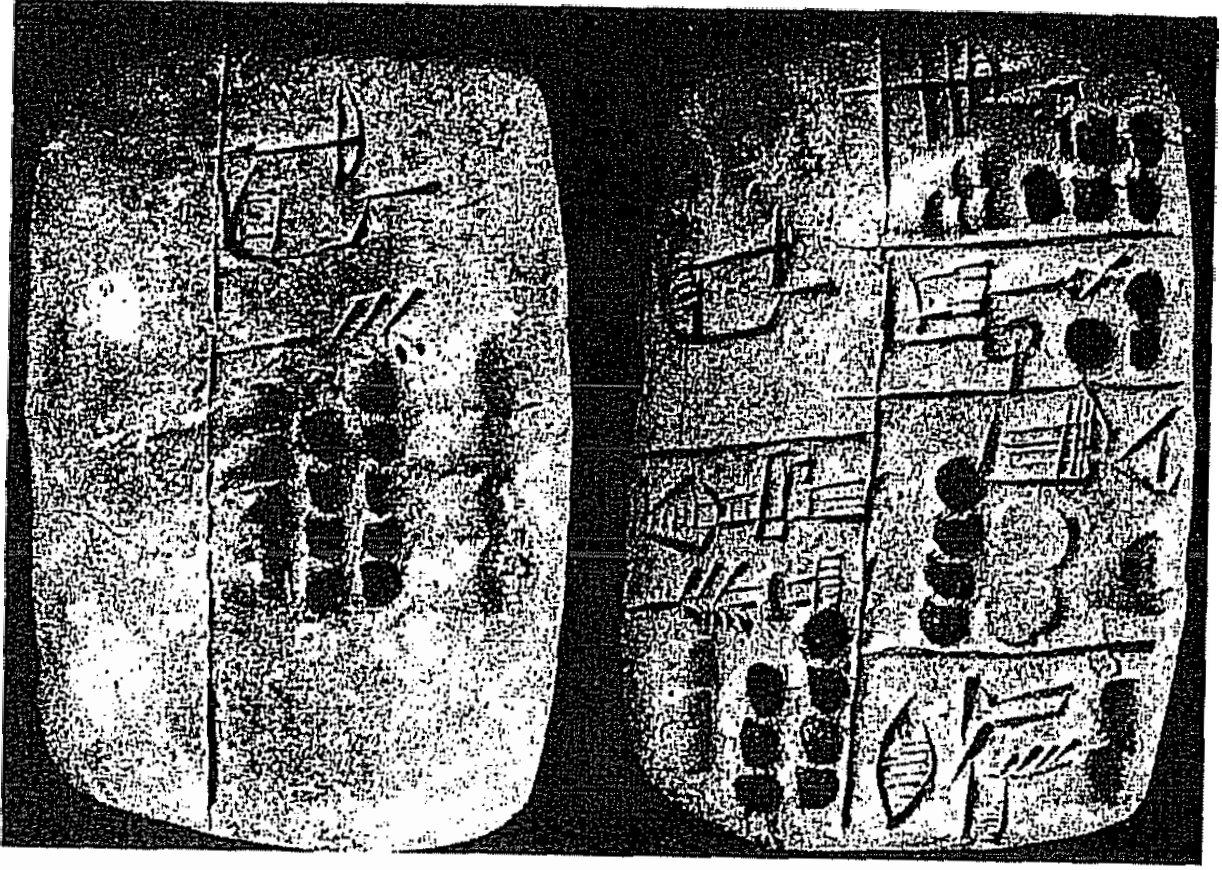

Betim 45. Uruk-Uarka'daki 'tuğlacıklı' binanın yerinde bulunmuş malzemeyle birlikte planı (Lenzen 1955'ten).

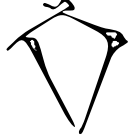
le sıkı ilişkili olduğunu belgeler (*betim 46*)^{vii}. Bu ilişkiyi vurguluyoruz, çünkü metinlerin %85'i ekonomiyle ilgilidir (tapınağının tabanında topu topu yedi tane tablet bulunmuştur). Her ne kadar tabletler binalar yıkıldıktan sonra dolgu yapmak ve zemini düzlemek üzere atılmış nesnelerin bulunduğu katmandan gelse de bunlar herhalde başlangıçta Eanna'nın kazılarının erişmediği şu ya da bu yapılarıyla ilişkili olmalıydı. O halde bunlar, bu toprak parçasının dinsel-törenselleşme etkinlikten başka, merkezden denetlenen ekonomik nitelikte alışverişlerin de yürütüldüğü bir yer olduğunu gösterir. Bir ambara rastlanmaması, kazının tam olarak kutsal alanın tümüne ulaşmamış olmasından ileri gelebilir. Tabletleri içeren atılmış nesneler katmanında yakınlardaki ambarlı bir yerden geldiği sanılan bol miktarda seramik ve *cretula* bulunması da bu olasılığı doğrulamaktadır. Bununla birlikte, ekonomik ve yönetsel etkinliklerin bir bölümünün dinsel törenlerin yapıldığı yerde yürütülmesi, bunların biçimsel olarak törenselleştirilmiş işlemlerle çakışması olasılığı büsbütün göz ardı edilemez. Zaten yeni ortaya çıkmaya başlayan merkezsiz güce sahip toplumların bir özelliği, yetkeyi elinde tutanın kamu işlerini 'tanrısal' bir kimlik altında yürütmeye izinli kılınmasıdır; bu da çoğu zaman, değişik kamu işlevlerinin aynı kurumsal kişiliklerde toplanması sonucunu verir.

Bir bölümünü IV. düzeye (Son Uruk), bir bölümünü de III. düzeye (Cemdet-Nasr) yakıştırılabildiğimiz tabletler değişik tiplerde olup birinci dönemden ikinci döneme bir evrim gösterir. Bu evrimi gerek üzerlerindeki çentiklerden gerek ilettikleri bilginin karmaşıklığından çıkarıyoruz. Üzerlerindeki çentikler, ileride ikinci evrede üçgenlerin egemen olduğu bir görünümle (*betim 47*) ortaya çıkacak olan köşeli (küneiform) yazının öncüsüdür. İlettikleri bilgiye gelince, bunun gittikçe zenginleştiğini tabletin üzerindeki bölüm sayısının gitgide artmasından anlarız^{viii}. Bölümlerinin bir ya da daha fazlasında ra-

kamlardan (1, 10, 60 ve katları) başka bir şey bulunmayan tabletler olabildiği gibi, üzerinde herhangi bir bölüm olmaksızın rakam ve piktogram içeren 'basit ekonomik' tabletler ile çeşitli bölümlerinde rakam ve piktogram içeren, böylece çok ögeli bilgi veren 'karmaşık ekonomik' tabletler vardır (*betim 46*). Metinlerin çözülmesi kolay değildir ama, yine de bunlardan merkezdeki yetkenin çeşitli üretim etkinliklerini değişik rütbelerde görevlilere sorumluluk vererek denetlediğini anlıyoruz. En yüksek oran, besin (arpa, buğday ve bira⁴⁴) tayınları verme, dağıtma, depolama işinden, dokuma yapımından, metallerden ve hayvancılıktan söz edenlerdedir. En yakından incelemeye konu olanlar bu sonuncu öbektekililerdir ve bunlardan çobanlara sığır ve koyun sürüleri emanet edildiğini, çobanların da merkezdeki yönetime verim yani hayvanların doğumu, ölümü ve genel olarak sürü içi sayısındaki değişiklikler konusunda hesap vermekle yükümlü olduklarını öğreniriz. Ekonomi ile ilgili tabletlerde, ayrıca her etkinlik alanında ki sorumlu görevliler arasında rütbe farkları konusunda da bilgi vardır, ancak bunlar metinlerin geri kalan %15'ini oluşturan 'sözcük listesi' denilenlerle daha iyi belgelenir. 100 tane unvan ve meslek adı gördüğümüz bu listeler bize üretim etkinliklerinde karma bir örgütlenme bulunduğunu anlatır. Öyle ki, üretim etkinliklerini merkezsiz birtakım kurumlar yönetir, o kurumlar da uzmanlaşmış birtakım bölümlere ayrılmıştır; bölümlerin işi ise hiyerarşik bir düzende sıralanmış ve sayıları epeyce olan görevlilerce yürütülür. İşte bütün bunlar bir yandan -en azından merkezdeki yönetime gereksinim duyan kesimlerde- ileri derecede hiyerarşik bir toplumun, öte yandan yönetsel denetim işlerinde iyi yapılanmış bir görevlendirme dizgesiyle yine öyle bir politik yetkenin varlığını gösterir. Başka bir anlatımla, kamuyu ilgilendiren konularda karar verme yetkisini tekelleştiren birtakım kurumsallaşmış önderler, ağalar yoktu, o gücü kendi adlarına kullanan epeyce sayıda kişiyi denetleyebilen başlar vardı.

Betim 46. Resim-yazı ve sayı işaretleri taşıyan Uruk-Uarka tabletleri (Nissen ve ark. 1990'dan).

Geç Uruk	Cemdet Nasır	Erken Süsleler III	
			"Baş"
			"Tayın"
			"Ayırma"
			"inek"
			"Saban"
			"Yer"

Betim 47. Resimyazı ve çivi yazısı işaretlerinin karşılaştırılması (Nissen ve ark. 1990'dan).

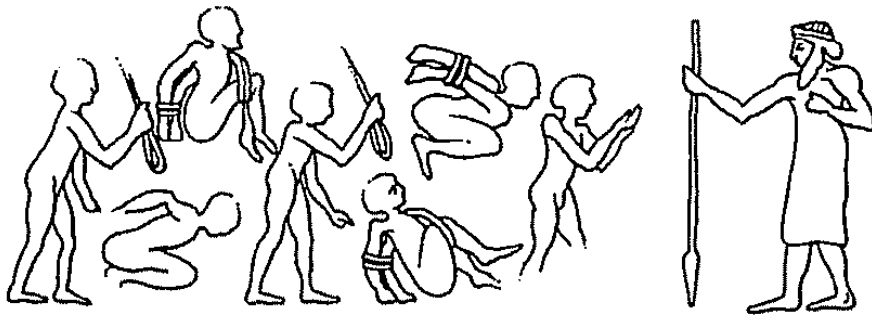
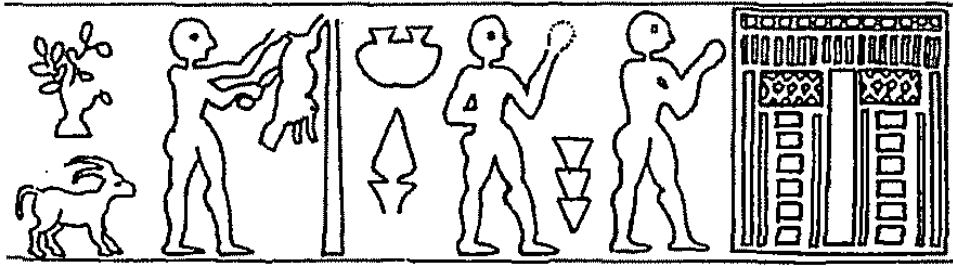
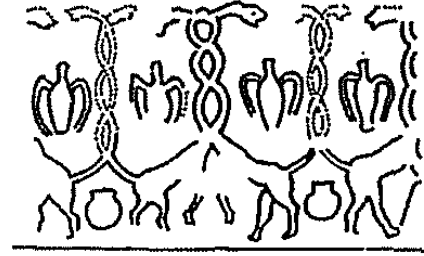
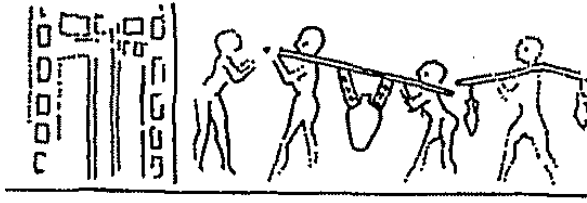
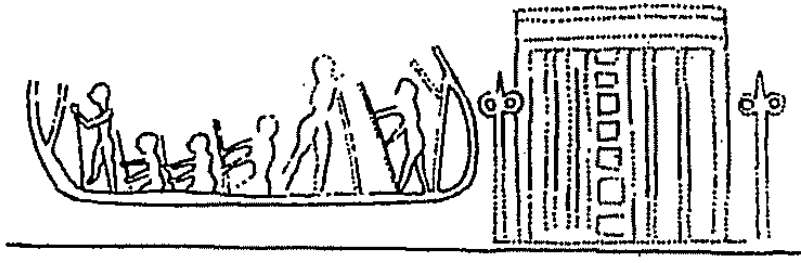
Yönetimdeki uygulamaların genişliği ve yoğunluğuna tanıklık eden, daha önce de söylendiği gibi, başka çeşit malzeme de vardır. Bunlar, Eanna binalarını dolduran aynı katmanlarda bol miktarda gün ışığına çıkarılmıştır. Bunların incelenmesinde daha önceki dönemlerde varlıkları saptanmış *cretula*, mühür ve sayı jetonlarının (*tokens*) miktarının arttığını görmekle kalmayız, kullandıkları sektörlerin, yönetimde çalışan kişilerin sayısının genişlemesiyle, izlenen yöntemlerin karmaşık bir nitelik almasıyla orantılı olarak bunların biçim ve motiflerinin de çeşitlenip çoğaldığını görürüz. Böylece, Uruk'ta^x ilk kez silindir mühürler ortaya çıktığını öğreniyoruz. Basılacakları yer üzerinde yatay olarak yuvarlanan ve artık hemen tümünden bırakılmış olan damga mührünkünden daha geniş bir dayanma düzeyi isteyen bu mühürlerde karmaşık ve öyküsel nitelikte sahneler oyuludur. Bu önemli değişikliği gerektiren şey, herhalde, temsilcisi oldukları konuları, gittikçe artan görevlilerin sayısına göre değiştirebilme isteği olmuştur. Fakat bunlarla aynı zamanda ideolojik nitelikte yeni gereksinimler de doğmaktaydı ve bunlar 'devlet' kesimine bağlı çeşitli gerçeklikleri ve özellikle de 'önder'in işlev ve ayrıcalıklarını belirterek onun yetkesini gittikçe daha belirgin duruma getiren bir iktidar ideolojisinin birtakım anahtar öğelerini simgeliyordu. Örneğin, Uruk mühürleri bir dizi hayvandan başka sürüler (belki hükümdarın sürüleri?) ya da simgesel değerler yüklenilmiş aslan, yılan gibi yabanıl hayvanlar ve -aslına bakılırsa pek çok olmayan- çalışma sahnelerinin dışında ayrıca 'kamusal' etkinliklere bağlı edimler ve davranışlar da betimlerdi. Söz konusu edimler ve davranışlar genellikle kutsallık yüklüydü ve bunlarda çoğu zaman tapınağın ya da egemen bir kişinin, 'Hükümdar-Rahip' denilen kişinin, simgesel yetkesine bir gönderme olurdu; bu kişi uzun bir giysiyle, saçı sakalıyla ve bazen fazlasıyla büyük olan boyutlarıyla kendisiyle birlikte betimlenen öteki kişilerden ayrılırdı (*betim* 48). Birbiri arkası sıra dizilmiş olarak tapınağa sunuda bulunmak üzere gelenlerin göste-

rildiği örnekler çoktur. Bu insanlar çeşitli davranışlarda görünür, çeşitli mallar taşırlar. 'Hükümdar-Rahip' figürü önünde saygıyla eğilmiş tutsakları gösterir sahneler de vardır. Uruk ikonografisinde sık karşımıza çıkan ve Aşağı Mezopotamya topluluklarının yaşamında ve mitoloji anlayışında su ögesinin kutsallığını ve önemini belirten tekne yolculuğu ve balık avı betimleri de, genellikle, tapınak ve/veya 'Hükümdar-Rahip' imgesine bağlıdır.

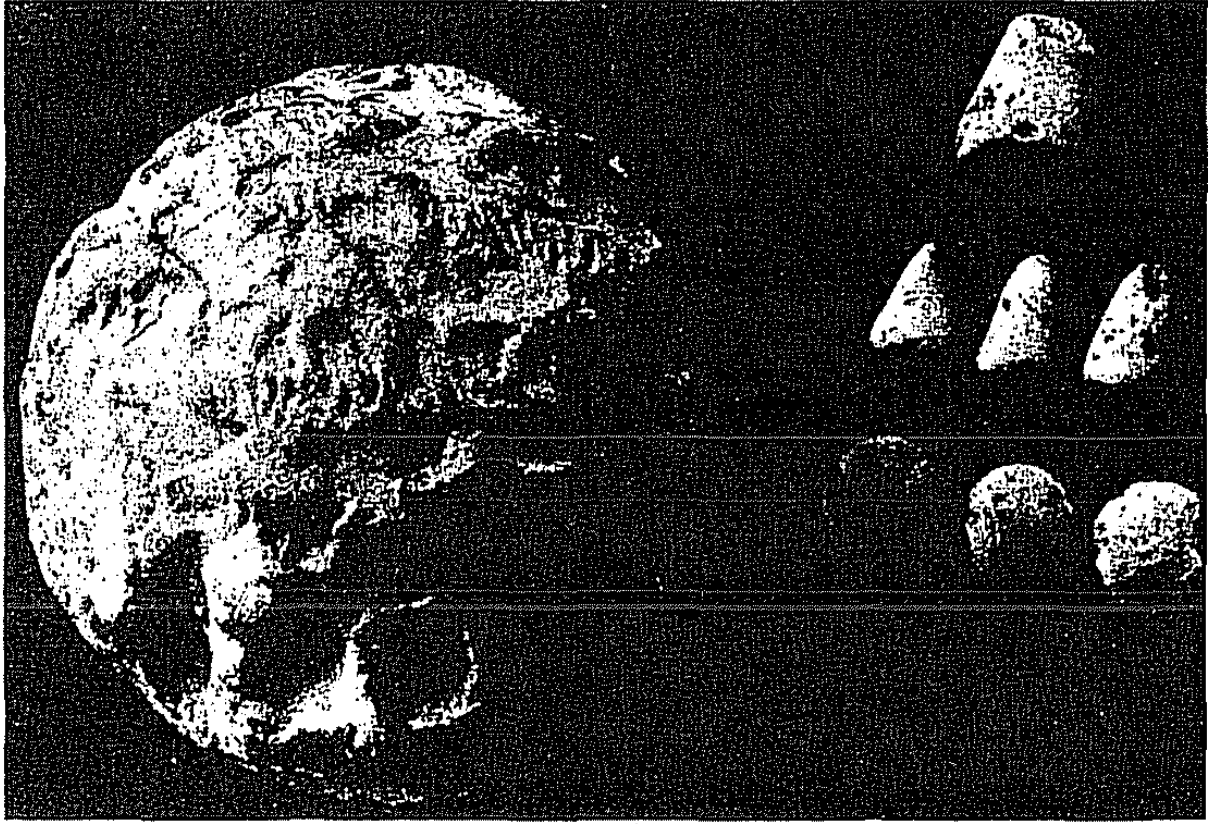
Mühürler her tür ekonomik işlemin sorumluluğunun üstlenildiğini güvence altına alırdı. Bu işlemler, malın alınıp kapların üzerine *cretula* konulmasından ambarlara mal giriş çıkışında kapı mühürlemeye kadar giderdi. Alışverişin tabletlerle işaretilenmesi, mal dolaşımı konusundaki bilginin *bulla* üzerine mühür basılması yoluyla aktarılması da mühür kullanılmasını isteyen işlemlerdi. *Bulla*, kilden ve içi boş bir küreydi ve Son Uruk dönemine güney kültürüne özgü olup yönetimle ilgili yeni bir araçtı. Mal üzerindeki hakka saldırıya karşı kullanılan bir çeşit özel ve kapalı bir kap bunun içine belirli sayıda *tokens* yani jeton benzeri nesnelerden konulurdu; konulan bu *token*'lerin değişik biçimlerde olduğu ve alışverişe konu -belki de bir yerden bir yere taşınacak- malın miktarı ile kalitesini belirttiği sanılmaktadır (*betim 49*). *Bulla*'nın ortaya çıkışı ile 'karmaşık *token*' denilen şeylerin yani eskisinden çok daha çeşitli biçimlerde ve kilden yapılmış jetonların yayılması aynı zamana rastlar. Bu karmaşık jetonların üzerinde çoğu zaman motifler oyulmuştur ve bunlar ileride jetonların çeşitliliğini sağlayacaktır (*betim 50*). Yakındoğu'da *token*'lerin gelişmesi konusunda yapılan derinlemesine bir çalışma, bunlar ve özellikle daha geç bir dönemin karmaşık *token*'leri ile Uruk tabletleri üzerinde görülen ilk piktografik işaretler ve sayısal çizgiler arasında ilginç bir benzerlik olduğunu ortaya koymuş, böylece bu kayıt-iletişim yönteminin gelişmesi ile yazının doğuşu arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu inandırıcı biçimde gözler

önüne sermiştir (*betim 51*)*. Bu açıdan bakınca, tabletler, üç boyutlu işaretlerden oluşan o dilin gittikçe soyutlaşmasının bir ürününden başka bir şey değildir. Bunu düşündüren bulguların başında dış yüzeyinde içindeki *token*'lere uyan işaretler taşıyan *bulla*'ların gün ışığına çıkarılması gelir. Bu *token*'lerin yeni simgesel betimlemeye geçiş sürecini belli ettiği düşünülmektedir. İşlemlerden sorumlu kişilerin tanınmasına olanak verdiği için *cretula*'lar, kullanımı merkezden yönetilen mallara erişmenin düzenlenmesine ve denetimine olanak veriyordu ama, kodlardan oluşan ve olanakları gittikçe zenginleşen bir iletişim aracı, herhalde kamu kurumlarının gitgide daha geniş bir toprak parçası üzerinde çalışmalarına yol açacak, böylelikle o kurumların görevliler ağı üzerindeki egemenliğini de genişletecekti.

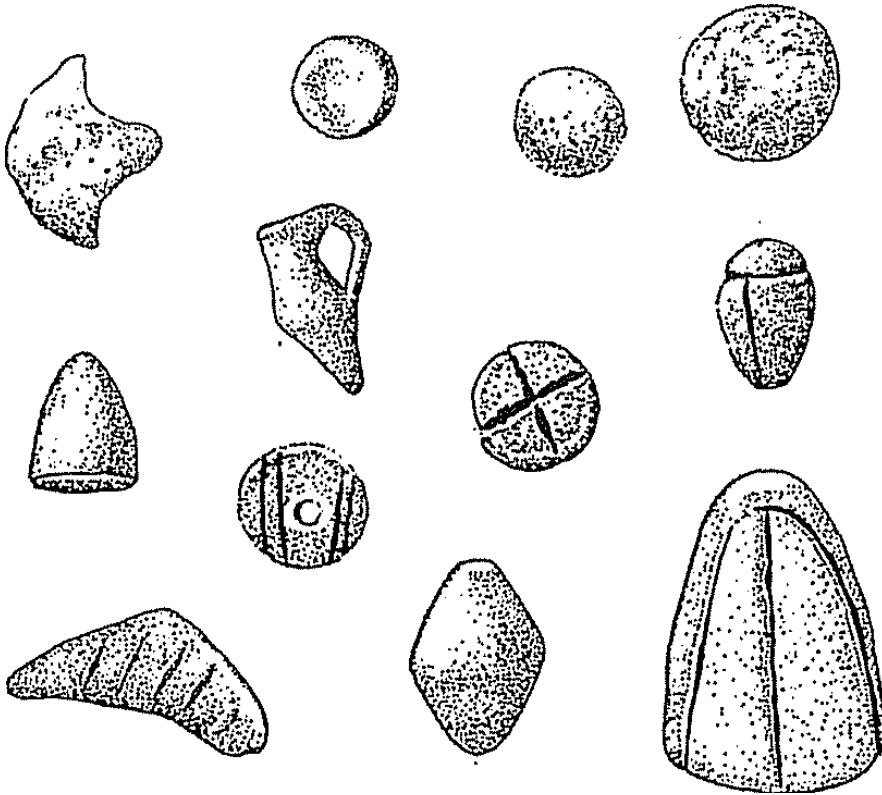
Bizim bürokrasi dediğimiz çarkın dönmeye koyulması; politik denetimin sınırlarının genişlemesi ve toplumun gittikçe daha özgüleşen çeşitli kesimleri arasında bir bütünleştirici dizge yaratma anlamına gelmiş olabilir ama, artık -gücün yürütülmesinde kılcal damarlar gibi yayılan bir yetkililer ağından ötürü- 'devlet yetkesi' diyebileceğimiz merkezsiz yetke de üretim fazlası üzerinde haraç alma, az çok miktarı saptanmış biçimlerde bağış alma gibi bir söz sahipliği bulunmasından başka kendi üretim araçlarının (topraklar, hayvanlar vb.) doğrudan yönetimini de eline almış olsa gerek. Bunu bize gösteren olgu, ekonomik merkezleşmenin anlatımını, ambarlamaya ayrılmış büyük yerlerden çok, -o yerler ister büyük olup da bir bölümü ortaya çıkarılmış olsun ister zaten ufak boyutlu olsun- etkinlik ve emeğin denetiminde bulmasıdır. Kamusal yerlerde bol miktarda bulunan ve oralarda sürekli olarak kap açıldığını gösteren *cretula*'ların belgelediği yoğun hareketin, mal girişinden çok malın yeniden dağıtımını gösterdiğini düşünüyoruz; mal girişi herhalde düzenli aralıklarla ve daha seyrek yapılıyor olmalıydı. Malın yeniden dağıtımıyla ilgili etkinliklerin bi-

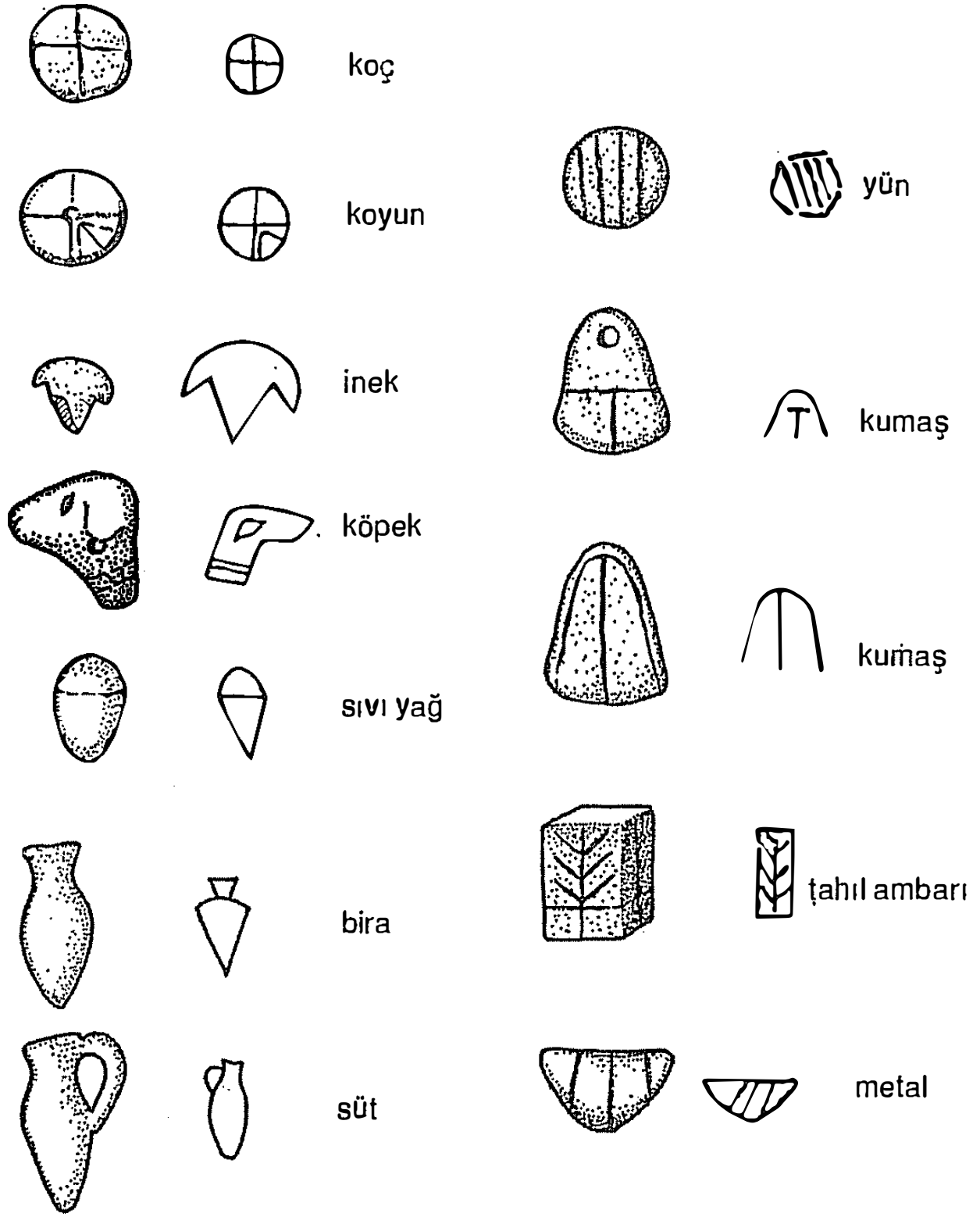
Betim 48. Uruk-Uarka'dan mühürler (Amiet 1961, 1980 ve Brandes 1979 tarafından çizilmiştir).

*Betimi 49. Susa'da bulunmuş küresel bulla ile olan token'ler; bir-
kaçının mühürlenmiş dış yüzeye de bastırıldığı görülüyor (Nissen
ve ark. 1990'dan).*

*Betimi 50. Basit ve karmaşık token'ler (Schmandt-Besserat
1992'deki fotoğraftan çizim).*

Betim 51. Token'lerle resim yazı işaretlerinin karşılaştırılması (Schmandt-Besserat 1992'den).

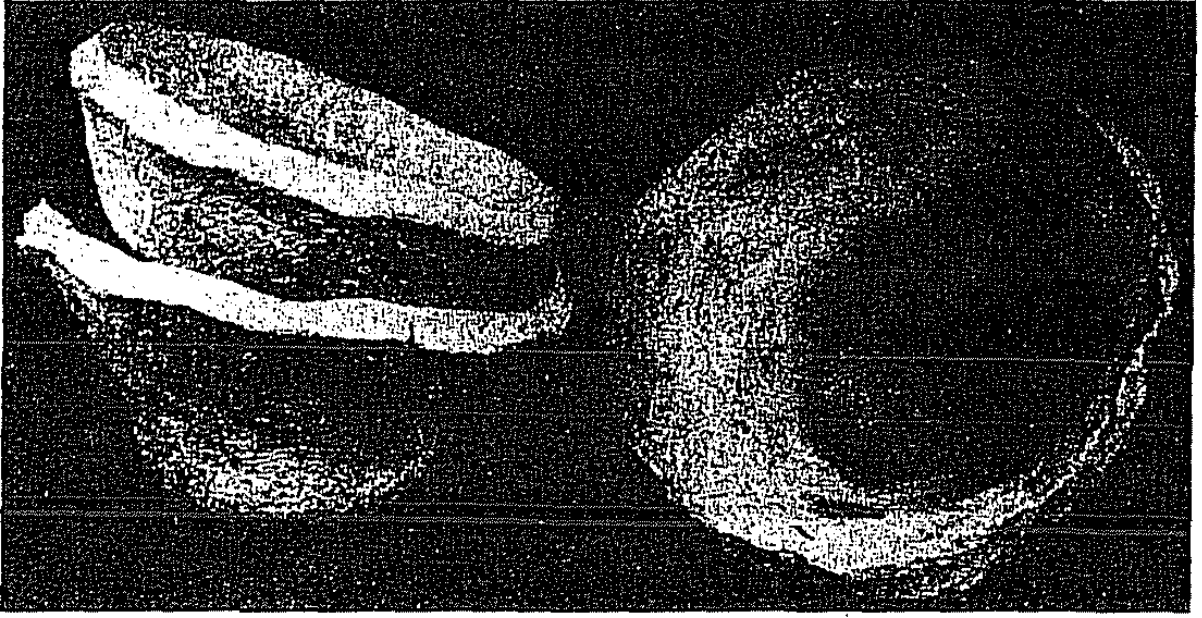
rinci sırada bulunduğunu doğrulayan bir başka kanıt, Uruk tabletleri üzerinde kaydı görülen işlemlerin hemen tümünün bu tip işlemler olmasıdır.

Bir işveren hesabına çalışma diye bir şeyin varlığı, ayrıca, elle biçimlendirilen (*bevelled rim bowls*) olsun, dönemin geç evresinde torna kullanılarak yapılan (*flower pots*, çiçek saksısı dediğimiz) olsun özensiz çanak üretiminin büyük artışıyla da belli olur (*betim 52a,b*). Bunlar kamusal yerlerde topluca bulunmuştur, çoğu zaman da *cretula*'lar ile yani yeniden dağıtım yerleri ile ilişkilidirler. Bol miktarda üretmeyi amaçlayan kaba ve acele yapımlarıyla ve aşağı yukarı iki ya da üç çeşitte standartlaşmış olmalarıyla bunların, herhalde, merkez kuruma bağlı olarak çalışan kişilere yiyecek tayını dağıtmada ya da doğrudan doğruya bu kişilere yemek vermede kullanıldığını söyleyebiliriz^{x1}. Bu yorum doğruysa, çeşitli toplumsal konumlarda görevlilerden başka, bir de aşağı konumda bir işgücü vardı ve bu işgücü, emeğini temel beslenmesi karşılığında pazarlıyordu.

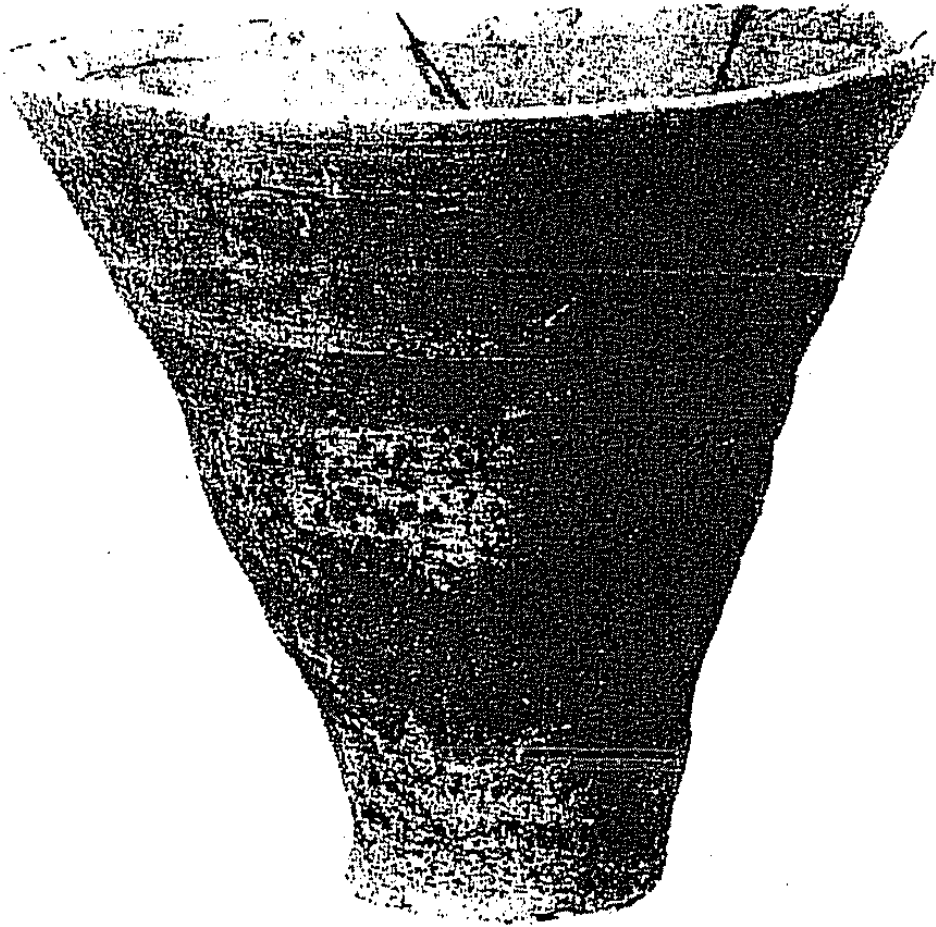
Genel çerçeve, daha önceki bölümlerde ileri sürdüğümüz şu varsayımı doğrulamaktadır: Aşağı Mezopotamya'da yönetim seçkinler katmanı, klan tipi bir toplumsal yapıda yüksek konum sahibi büyük ailelerin içinden çıkmıştır ve bu klan tipi yapıda yüksek katmanlar topluluğun geri kalanı üzerinde politik ve dinsel egemenliği öncelikle ellerine geçirmişlerdir. Güneyin belli başlı zenginlik kaynağı olan tarımın henüz işletilmemiş olanakları ile dengeli bir eşgüdüm gerektiren yüksek risk derecesi, varsaydığımız toplumsal yapıyla bir araya gelince bu durum, ekonomik bakımdan geniş ölçüde özerk birimlerin meydana gelmesine zemin hazırlamış olabilir; bu birimler de büyük aile yapılarıyla çakışır nitelikte varlıklardır. Egemen kesimlerin politik gücü yürütme, dinsellik-törenselliği denetme hakkı ile birlikte kamusal etkinliklere kaynak sağlanması, bugünün diliyle finansmanı, için halktan hizmet ve mal isteme hakkını da aldığı herhangi bir yerde bu tip bir örgütleş-

menin sosyo-ekonomik katmanlaşmayı kolaylaştıracağı bellidir. Bu da bir yandan zaten zayıf olan grupları yükümlerini yerine getirmek için çoğu zaman kendilerini sunmak zorunda bırakarak büsbütün zayıflatırken öte yandan 'kamu sektörü' diyebileceğimiz kesimin, yetke ile özdeşleşmiş ailelerin malları ve emek sunumunu kullanma hakkını genişletip yayılmalarına yol açar. Mallara kamu çıkarı adına el konulmasına olanak tanıyan, bunu yüreklendiren şey, herhalde, yüksek toplumsal katmanlar ile onların kamusal işlevinin özdeşleşmesi olmuştur. Fakat bu malların yönetimi, nüfusun gittikçe daha büyük bir dilimini ilgi kapsamına alarak yavaş yavaş gelişir, bir 'devlet ekonomisi' oluşturur, bu ekonomi de temsilciler görevlendirilmesi yoluyla gittikçe topluluk önderinin kendisinden ve ailesinden uzaklaşır. Böyle bir politik sistemin kuruluş evrelerinde herhalde görevli 'memur'lar hükümdar ailesinin üyelerindendi; ancak daha Son Uruk döneminde bile bu memurların sayısı o kadar yüksektir ki, bunların hepsinin öyle olacağı düşünülemez. Ancak şunu varsayabiliriz ki, iktidar adına edimlerde bulunmanın sınırları genişler ve topluluğun başka üyelerini, belki topluluğun öndere 'sadakat' bağı ile yaklaşmış üyelerini de kapsamına alır. Son Uruk dönemi boyunca sağlamlaşan, yerine oturan bu süreç doruk noktasına vardığında, yalnızca ya da öncelikle akrabalığa dayanan ilişkiler dizgesinin de çöktüğünü, kimliğini üzerinde yerleştiği toprak ve ait olduğu politik yapıyla belirleyen 'kentli' bir toplumun ortaya çıktığını görürüz. İşte IV. binyıl sonu Mezopotamya toplumunda bu alanda zenginleşen kavramsal dağarın ve dışavurumların kanıtladığı gibi, ideolojinin rolü, geleneksel bağların böyle zayıflamasına ve onunla birlikte merkezzel gücün yayılmasına bağılı olarak genişler ve güçlenir.

Aliivyonlu ovada kentselleşme, el sanatları ve toprağın düzenlenmesi Uruk-Uarka merkezzel gücünün boyutu ve sitte etkinliklerin tümü, somut olarak sitin hemen bitişiğindeki yörenin dışına

a

b

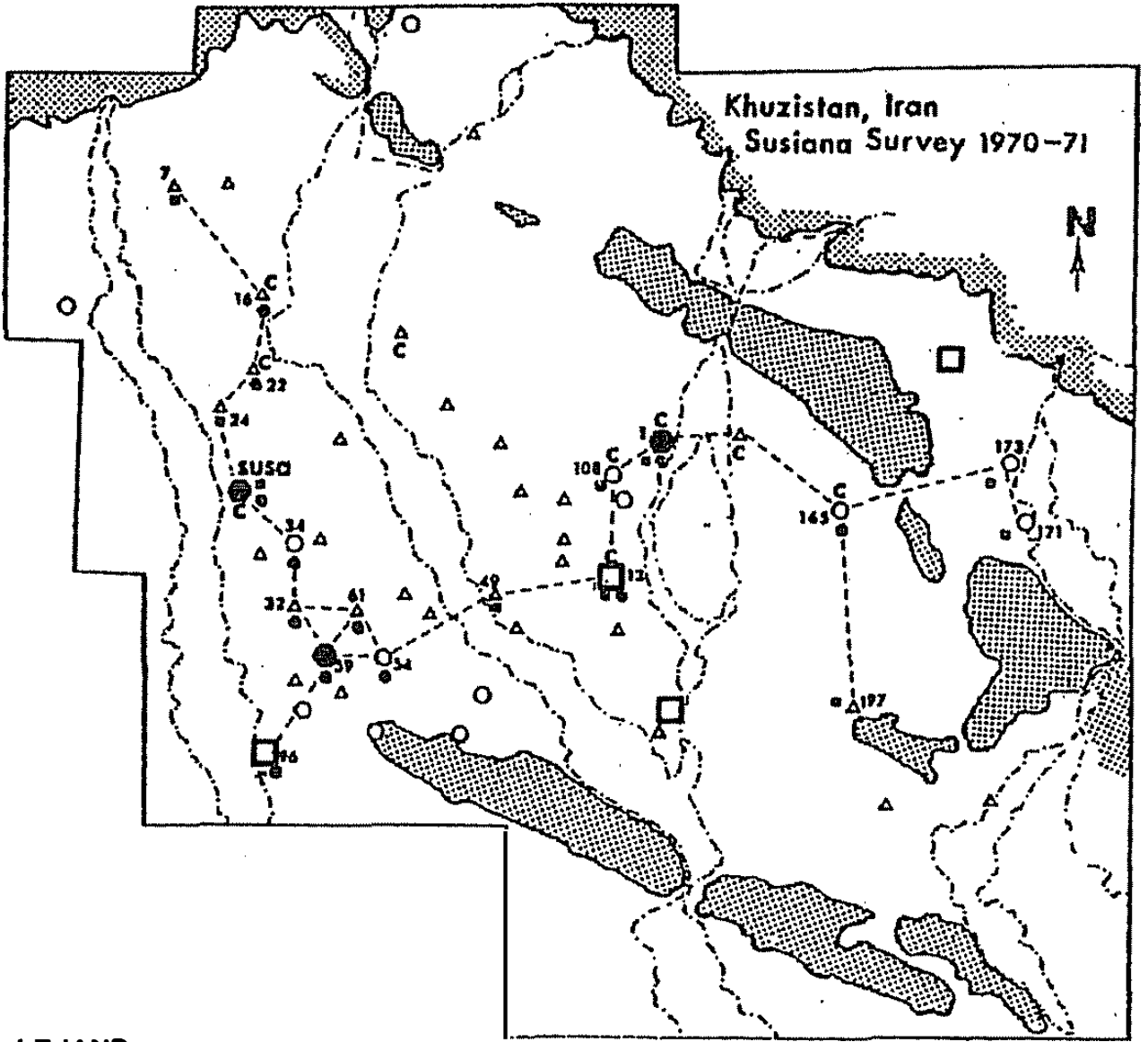
Betim 52. a) Bevelled rim bowls (Strommenger 1980'den); b) Tornadan geçirilmiş kesik koni biçiminde kâse (Nissen ve ark. 1990'dan).

çıkmasalar da, herhalde çevre toprakların önemli bir bölümünün denetimine egemendi. Uruk kentinin eriştiği kesinlikle olağandışı -yüzey araştırmalarının verilerine göre 100 hektara yaklaşan- yayılmanın, kendisini çevreleyen toprakların koşullarını çok etkilediği sanılmaktadır. Sözkonusu topraklarda bir önceki İlk Uruk döneminde ovanın orasında burasında dağınık biçimde bulunan küçük köylerden daha büyük boyutlara ulaşmış olan yerleşmelerden birkaçının küçüldüğünü ya da büyük merkezin çekimine kapılarak büsbütün boşaldığını görürüz (*betim 53a*). Fakat yine aynı Uruk kentinin yayılma etkisi ovanın hemen kuzeyindeki bölgeye ulaşmaz. Orada, bir önceki evrede ortaya çıkmış olan ve o yörenin güneyini belirleyen bir şerit boyunca dizili büyük merkezler yerlerinde tutunur, bir yandan da o toprak parçası orta büyüklükte, yani 10 hektarla 20 hektar arası, ve kent olmaya eğilimli yerleşmelerle dolar. Bu kentleşme eğilimi ise, Aşağı Mezopotamya'da Son Uruk dönemi toplumunun en başta gelen niteliklerindendir^{xii}.

Elimizde veri bulunmadığı için, bölgenin öteki 'kentsel' nitelikli merkezlerinin niteliklerini tanımamız kolay değildir. Herhalde bunların, olası kamu yapılarının gösterdiği gibi, kendilerine özgü bir iktidar yapıları olsa gerek. Bu dönemin düzeylerinde yapılan kazıların yeterince geniş bir yüzeye eriştiği az sayıda sitten biri olan Ukeyr Höyüğü'nde çok büyük bir kamusal alan ortaya çıkarılmıştır ve burada Uruk'un 'Beyaz Tapınak'ının planına çok benzer üç parça planlı bir tapınak vardır. Bu da, Uruk'taki benzeri gibi çok geniş ve konili mozaikle süslü bir platforma oturtulmuştur^{xiii}. Ubeyd döneminden görkemli bir öncülü bulunan Ukeyr Höyüğü tapınağının iç duvarlarında beyaz, kırmızı ve siyah süsler vardır. Bunlarda insan ve peş peşe gittikleri sanılan hayvanlar (sığır), iki tane pars betimlenmiştir, ayrıca, Uruk'un -oranın mühürlerinde de rastladığımız- mozaik süslü tapınaklarının şematik bir görünümünü andıran geometrik motifler de görürüz.

Kentsel merkezlerin gelişmesine koşut olarak üretim kesimleri arasındaki etkileşim de artar. Çünkü çeşitli alanlardan zanaatçı ve meslek sahiplerinin kentin merkezinde toplanması, bir yandan hammadde sağlanma ve dolaşımını kolaylaştırarak yeni zanaatçılar çekmiş, öte yandan bu kişileri doyuracak besinlerin kırsal kesimden kentsel merkezlere akışını hızlandırmıştır. Son Uruk'ta el sanatları üretiminin nicelik ve niteliği, en azından, epeyce insanın bu etkinlik alanında tam zamanlı olarak çalıştığını ortaya koyar.

Artık hemen tümüyle tornada yapılmakta olan seramik standartlaşır ve gittikçe daha çok sayıda işleve yanıt verecek bir o kadar yeni biçim göstererek özgüleşir. Her işlevi karşılayan her biçimin kendine özgü bir çizimi, kendine özgü güzellik ve süsleme nitelikleri vardır. Böylece tam anlamıyla seri imalata varmış oluyoruz. Artık büyük miktarlarda sadece kâse değil, aynı zamanda ambarlamada kullanılan kaplar da seri olarak yapılmaktaydı. Bu kaplar arasında biçimi standartlaşmış uzun boyunlu çömlekler, ince uzun biçimleriyle bulundukları uzamda fazla yer kaplamaksızın daha büyük hacimde maddeyi içeren emzikli testiler görülür; daha sonraları testiye yerden kaldırmadan içindeki sıvıyı rahat boşaltmayı amaçlayan bir değişiklikle emziğin devrik yapılmasına başlanmıştır (*betim* 54). Hep aynı biçimlerin çıkarılmasından ve bazen iki ayrı parça olarak yapılan bu kapların açıkça seri halinde üretilmelerinden başka^{xiv}, bu kapları iki boy altında -genellikle biri ötekinin iki katı hacimde olmak üzere- toplayarak büyüklüklerde bir tekbiçimliliğe gidildiğini de gözlemleriz. Böyle iki ya da daha fazla sayıda boy mal üretme gereği, başka kaplar, örneğin kulpsuz ve boynuna yakın yerinde dört tane deliği bulunan ve genellikle üzerine çentilerek oyulmuş çizgilerle süslenmiş çömlekler için de duyulmuştur (*betim* 54). İçi kafes motifiyle doldurulmuş ve az çok karmaşık şerit ya da üçgenlerden oluşan bu süslemeler de genellikle, çizgilerin düzenliliğinden an-

LEJAND

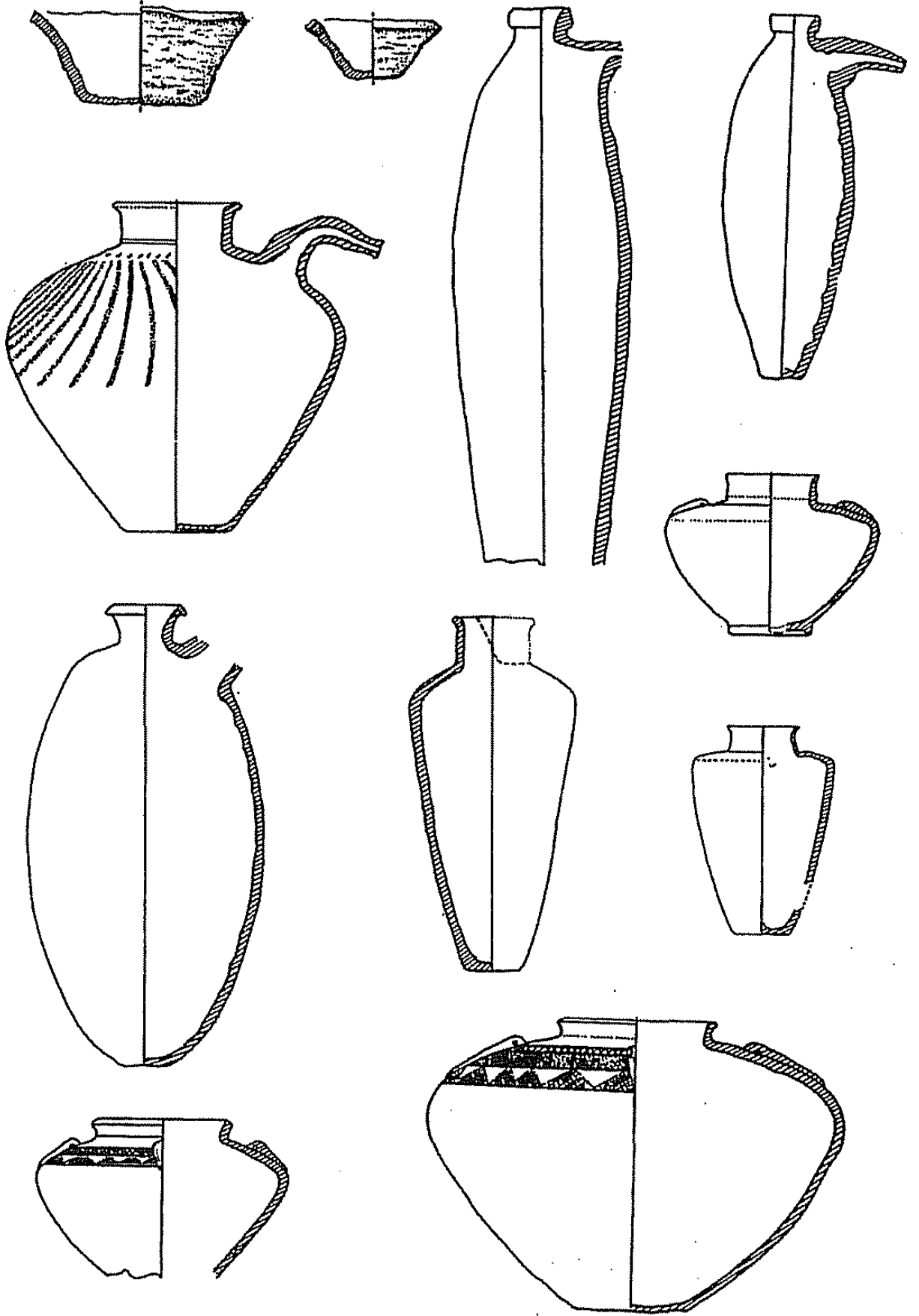
- büyük merkez
- ◻ küçük merkez
- büyük köy
- △ küçük köy
- ◐ mozaik konileri
- varsayılan ticaret yolu
- ▨ tepeler

b

Betim 53. b) Susiana'da 'Orta uruk' yerleşmelerinin dağılımı (Johnson 1973'ten).

laşılacağı gibi, torna yardımıyla yapılırdı. Yeni ortaya çıkıp o dönemde yayılmış *reserved slip*^{45xv} denilen öteki çeşit süsleme tekniği de seramik üretiminin yeni gereklerine uyar, o da tornada ve hızlı olarak üretilebilir, az zaman, az emek gerektirirdi. Seramiğin özelliklerine bakıp varlığını kestirdiğimiz emek örgütlenmesi, üretimin herhangi bir yolla merkezleştiğini düşündürüyor; bu yollar ya zaten var olan merkezsel kurumlara baş vurma ya da kamusal etkinliklerin yayılmasının doğurduğu gereksinimlere dayanarak kendi kendini daha endüstriyel bir biçimde örgütlenme olarak gerçekleşmiş olabilir.

Yüksek nitelik ve uzmanlaşmada başka bir el sanatları ürünü dizisinin de yüksek toplumsal katmandan kişiler arasında önemli bir dolaşımı olduğunu anlıyoruz. Bunlar, taş ve metallerin elle işlenmesiyle ortaya çıkan yapıtlardır. Bu dönemde metalürji ilk kez yayılır ve toplumda bir ağırlık kazanır, ürünlerinin de hem niceliği artar hem niteliği yükselir. Ne var ki bunlar henüz gösteriş nesneleri aşamasındadır, henüz belirli bir çalışma aracı alanı içinde yer almaz. Şu halde üretimine zorlayan etkenin sadece ekonomik olduğunu söyleyemeyiz; daha çok, ideolojik-politik bir ortamda ve seçkinler katmanının gücünü vurgulayıp artırmak üzere doğmuştur. Riemchengebäude içinde bulunan ve bir tanesi gümüşten yapılmış olan iki mızrak ucunun da törensel bir amaçla, bir gösteriş amacıyla kullanıldığını düşündürmektedir. Bu dönemde bakır alaşımlarının yayılması, gümüş ve altın gibi değerli metallerin işlenmesiyle metalürji üretiminin böyle artması, bu alandaki teknolojinin geliştiğine işarettir ve hammaddenin sağlanmasında daha iyi örgütlenmiş yolları destekleyerek ekonomiyi bir hayli etkilemiştir; ayrıca, bu yeni zanaat sektörünün yayılmasının birincil ekonomi üzerinde de, ustaların geçimi için tarımsal üretimin artırılması, çeşitli üretim ögeleri arasında alışverişin yoğunlaşması gibi birtakım sonuçları olmuştur. Bu 'lüks' zanaat malları herkesten çok seçkinler katmanı, onların

Betim 54. Habuba Kabira ve Godintepé'den Son Uruk seramigi (Sürenhagen 1974-75; Weiss, Cuyler Young 1975ten).

içinde de politik ve dinsel güç sahipleri amaçlanarak üretildiğine göre, birincil ekonomik etkinliklerin buna bağlı gelişmesi herhalde aynı kişilerce koşullandırılıyor ve denetleniyor olmalıydı. Şu halde *'wealth finance'* denilen yani lüks mallarını bir iktidar aracı, etkinliklerine bir destek olarak kullanan seçkinlerin bu malların üretim ve dolaşımını da denetleyebildikleri sistem, işte devletleşmeye geçiş sürecinde tanık olduğumuz bu dönemde doğmuştur. Fakat bu sistem de, *'staple finance'* ya da başka bir anlatımla, ilkel toplumlarda gerçek ve en dengeli zenginlik kaynağını oluşturan birincil kaynakların harekete geçirildiği gelişmiş bir sistemle ile sıkı ilişki içinde olmasaydı ortaya çıkamazdı^{xvi}. Bütün bunlar Son Uruk Mezopotamya toplumunda enine boyuna belgelenmiştir; o dönemde ve orada, Eanna'nın büyük kamu alanında bir yandan yüksek nitelikli el sanatları ürünleri, öte yandan, daha önce söylendiği gibi, birincil gereksinimleri karşılayacak malların kullanılmasıyla ilgili olarak çok yoğun bir yönetim etkinliğinin sonuçlarını görürüz.

Devletin başlangıç evresi yapılarının doğuşu, ürünlerin birbirine ters yönlerde akışı sonucunu vermiş ve buna bağlı olarak kentler ile onların kırsal çevreleri arasında güçlü bir bağımlılık yaratmıştır ama, güneyin alüvyonlu ovasındaki iki kesimin yani Uruk ve Nippur kesimlerinin yerleşmelerinin birbirine benzemeyen işleyişlerine bakınca, tek biçimli, genelleşmiş ve dengeli politik-yönetimsel kurallara uyan toprak düzenlemesi modelleriyle karşı karşıya olmadığımızı görürüz. Bu durum, Johnson'un *'central place'*^{xvii} kuramına dayandırdığı modelinde önerdiğine hiç de uymamaktadır. Merkezlerin çevre topraklar üzerindeki egemenliğinin, kendilerine ait kırsal alanı genişletmelerinin ve çeşitli sitler arasında kurulan bağların her toprak parçasının kendi özgün koşullarıyla değişim geçirdiği anlaşıyor. Elbette, o özgün koşullar da coğrafyadan (tarımsal verim, ekilip biçilen topraklarda göze alınan risk koşul-

ları, kaynakların çeşitliliği) ve sosyo-politik durumdan (egemen ailelerin hiyerarşik konumu, kent yapısındaki yerin dinsel rol, çeşitli merkezlerin toplumsal katmanları arasındaki bağlar, göçerler ve çobanlar gibi öteki toplumsal ve ekonomik ögeler ile olan ilişkiler) gelen pek çok etken tarafından belirlenmiştir. Şu halde Son Uruk topluluklarında bölgesel düzeyde çeşitli sosyo-ekonomik ögeler geçmişe oranla daha belirgin çizgiler kazanmış olsa da ve topraklarının üzerinde yer alan gerek ekonomik çevre gerek politik-yönetimsel çevre açısından çeşitli siteleri arasında daha yoğun bir ilişkiler ağına sahip bulunsa da, bu örgütlenme hâlâ yeterince dengeli değildir, ve ondan da önemlisi, ancak bölgesel ölçülerde bir politik yapının sağlayabileceği ve isteyebileceği katı normlarla düzenlenmemiştir. Belki karşımızda bulunan şey, sadece bir biçimlenme evresidir ve bu evrede bazı merkezler çok gelişmekte, ancak her biri ayrı bir gücüllük -ya da başka bir deyimle potansiyalite- taşımaktadır ve belki -o merkezlerde yerleşmiş olan yüksek düzeyde ailelerin yarışmalarını yansıtır gibi- birbirleriyle yarışma durumundadırlar.

Susiana ve Uruk kültürünün yayılması doğuda alüvyonlu ovanın sınırını belirleyen, onunla Güney Zağros Dağları arasında iletişimi sağlayan ve, geleneksel olarak Mezopotamya ile her zaman temasta bulunmuş olmakla birlikte, IV. binyılın ikinci yarısına kadar kendi özellikleriyle ondan ayrılan Elam bölgesi, o tarihten sonra Mezopotamya'nın bir çeşit uzantısı durumuna gelir. Gerçekte bu bölge, Uruk'un kine denk bir kültür ve yine onunkine denk bir yapısal büyüme gösterir. Bu yapısal büyüme, kentsel diye tanımlayabileceğimiz merkezlerin ve biçimsel görünümlerine varıncaya kadar Uruk'un kilerin aynı olan -örneğin biçim benzerlikleri ve taş işlemedeki benzerlikler çok çarpıcıdır- bir yönetimsel örgütlenmenin gelişmesiyle olur.

Johnson'un bir devlet dizgesinin ortaya çıkışına çizdiği modelde üzerinde yaşanan toprak parçası yerel alışverişin yani

mal ve hizmetlerin dolaşımının çekip çevrilmesine yönelik olarak ve hiyerarşik biçimde yapılanmış olarak gösterilir. Yazarın bunu ileri sürerken ele aldığı bölge işte burasıdır, Susiana'dır. Bu modelde, yerleşmeler işlevsel basamaklanmalara dayanan kategorilere ayrılıyordu, ayrılma da çok kesindi. Başka bir anlatımla kategoriler, bölge topraklarında düzenli olarak yer alan ve boyutlarına göre ayrılmış sınıfları belli ediyordu. Ayrı yönetim görevleri ve üretim işlevleri vardı, hep birlikte tarım merkezleri, ürünleri dağıtım ile görevlendirilen ara noktaları, zanaat ürünleri ve hizmetleri sağlayan büyük yönetim merkezleriyle güçlü bir etkileşim ağı oluşturuyorlardı^{xviii} Ne var ki, Güney Mezopotamya söz konusu olduğunda karşımıza çıkan durum gibi burada da, bir yüzey çalışması sonunda elde edilen veriler, Johnson tarafından anlatılandan çok daha karmaşık ve çeşitli bir çerçeve çizmektedir. Kolay bir iş olmayan sitlerin kronolojik ve işlevsel tanımının sadece yüzey keşfine göre yapılması sorunlarını bir yana bırakarak yerleşmelerin büyüklükleri ile bunların dağılımını iki ana evre yani İlk Uruk ile Orta Uruk (belki bu ikinciye Son Uruk ile bir tutabiliriz) arasındaki karşılaştırılmasını ele alalım. Böyle bir inceleme, iyice belirlenmiş hiyerarşik kategorilerin artışından çok, yerleşmelerin boyutlarının büyüdüğünü ortaya koyar; ayrıca yerleşmeler de öyle *central place* tipi bir şemaya (*betim 53b*) göre düzenli yerleşmişe benzememektedir. Şu halde Susiana için de değişikliğin önemli yönleri belli başlı olarak iki noktada toplanır: a) değişik büyüklükte yerleşmelerin gelişmesi ve bazı merkezlerin çok büyümesi; bu ikisi Johnson modelinin katılığına ötesine geçip birtakım toprak bütünleşmesi modellerini ve nüfusun -Aşağı Mezopotamya'dakilerden daha küçük olmakla birlikte- kentsel tipte birtakım yerlerde bir araya geldiğini düşündürmektedir; b) burada da bir merkez, Sus, bulunmaktadır ve bu boyutlarıyla ve tüm bölge üzerinde egemen olduğunu sandığımız rolüyle tüm öteki yerleşmelerden ayrılmaktadır.

Sus'un bu merkezzel niteliği, sitteki buluntularla da doğrulanmıştır. Bunlar, anıtsal büyüklükte yapıların ve dikkati çekecek kadar çok yönetim malzemesinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu sitte Son Uruk dönemine ait çok yaygın bir yerde gün ışığına çıkan buluntu yoktur. Fakat tepenin yukarısında büyük bir platform bulunduğunu biliyoruz. Yapılmasına V. binyıl sonları ya da, en geç, IV. binyıl başlarında (Sus A evresi) başlanmış, çeşitli dönemlerde birkaç kez yükseltilmiş ve her seferinde üzerine daha yüksek yapılar çıkılmış bir yerdir. Her evrenin yapısı bir önceki evrelerinkini içine almıştır. Bundan önceki bölümde de belirtildiği gibi, sözkonusu yapılar anıtsal büyüklükte olup kamusal niteliktedir. Ancak, Uruk döneminin kamusal yapılarını, her ne kadar büyük boyutlarda olmaları gerekirse de, tanımıyoruz. Buna karşı, Uruk'un gelişmiş evresinden konut kalıntıları ve, daha da önemli olarak, oda külliyeleri içeren bir kesimin (18. ve 17. düzeyler) kazısı yapılmıştır. Sözkonusu külliyeler, ufak açık uzamlara ya da avlulara bakan dikdörtgen planda yapılardır^{xix}. Her ne kadar bu evler tam olarak gün ışığına çıkarılmamışsa da, planlarının Ubeyd dönemi Mezopotamya'sının belgelerle saptanmış üç parçalı plana tam uyduğunu sanmıyoruz. Bununla birlikte, bir konutun ağırlık noktasını andıran dikdörtgen biçimi büyük bir odanın bulunması, burada üç parçalı bir çekirdeğin olduğunu ve bunun daha geniş bir uzamlar bütünüünün parçası olduğunu düşündürmektedir. Fakat bu yapıların en ilginç yanı, kullanıldıkları yerde çıkarılmış zengin malzeme arasında bir fikir vermeye yetecek sayıda yönetimle ilgili nesne bulunmasıdır. Bunlar arasında pek az *cretula* ve üç tane mühürden başka, pek çok içi boş *bulla* ile sayı tabletleri vardır. Mühürlerin üçü de 17. düzeyden olup biri damga, ikisi silindir biçimidir. *Bulla*'lara gelince, çoğunun içinde *token*'ler durmaktadır. Ayrıca, uzunca ve içi dolu yeni tip, 'mekik biçimi *bulla*' denilenlerden de bulunmuştur. Tabletlerin tümü silindir mühür baskıları taşımaktadırlar.

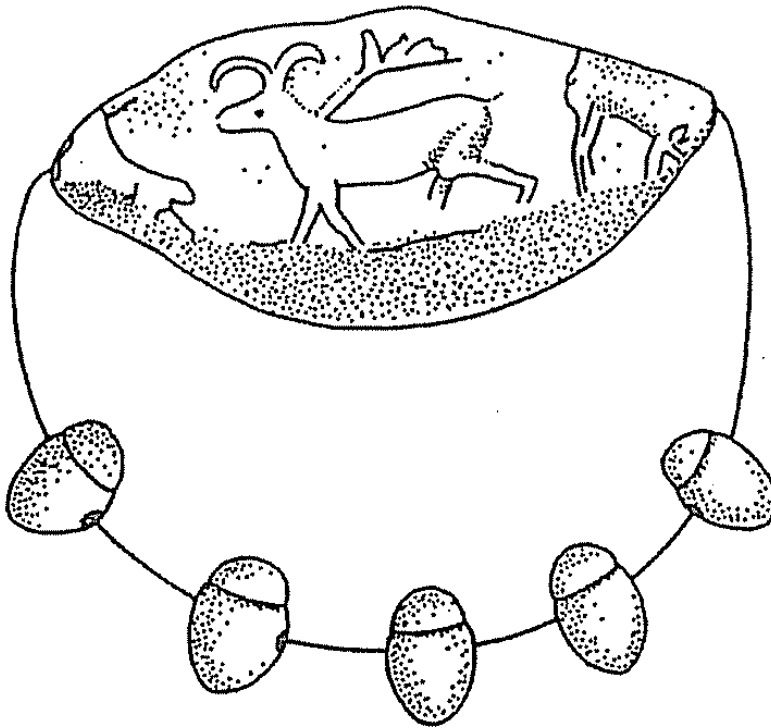
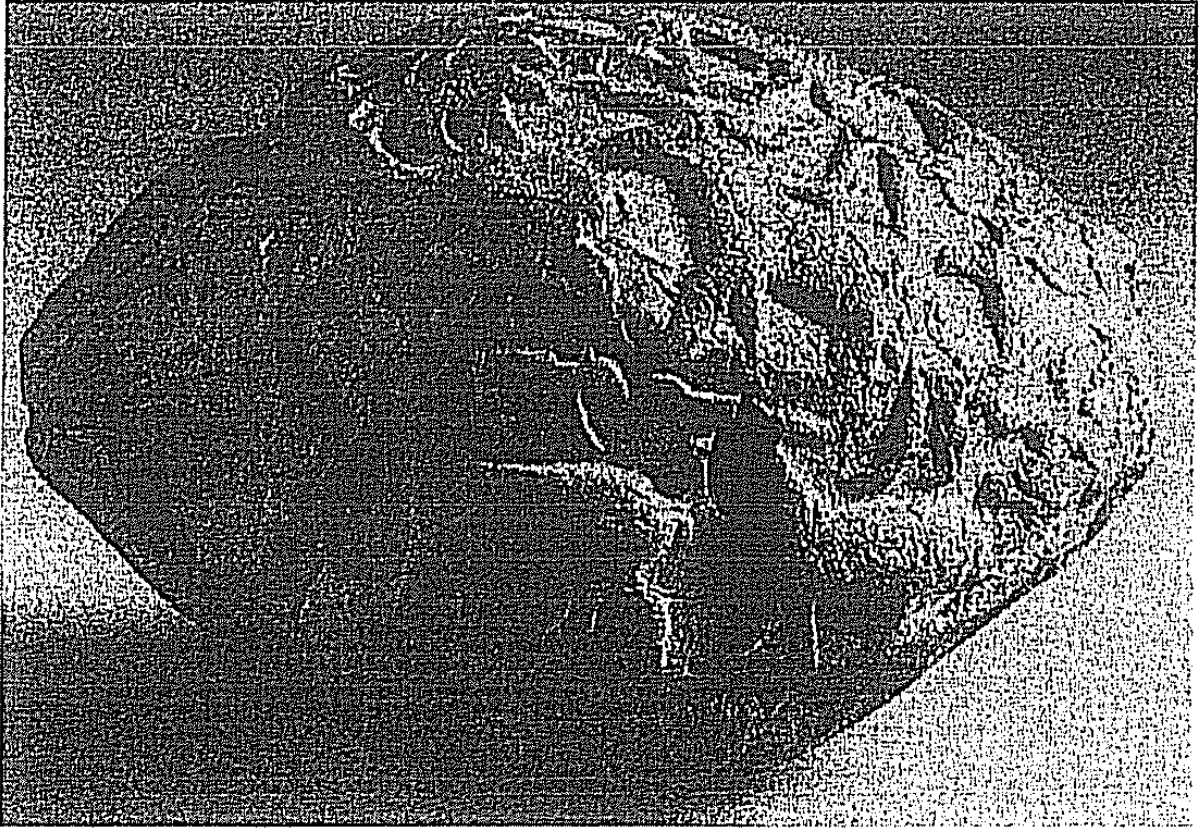
Uruk'ta daha seyrek, fakat kuzeyin başka sitlerinde sık rastlanan mekik biçimi *bulla*'lar, yönetsel nesnelerin bilgi kaydı ile bağlantılı başka bir grubunu oluşturur. Çoğunda içinden geçirilmiş bir ipin izlerini görürüz. İpin çevresinde kil sıkıştırılırdı ve herhalde buna da delik *token*'ler (*betim 55*) tutturulurdu. Mekik biçimi *bulla* bulunan sitlerde pek çok de delik *token* bulunmuştur^{xx}. Bunlar, başka tip bir *token* 'içeren'idir ya da bildirisi üzerinde bir bilgi taşıyıcısı veya etiket gibi bir nesneye bağlı bir bilgi vericidir. İçi boş *bulla* ile aralarındaki fark, içi boş olanın, içine konulmuş *token*'leri koruması, böylelikle de aktardığı bilginin değişikliğe uğramamasındadır. İçi boş *bulla*, bu özelliği ile bir yerden bir yere gönderilen mallar için daha uygundu, mekik biçimi yani içi dolu olanlar ise, ister tek ister daha çok işlemle ilgili olsun, 'arşiv' içinde kalacak kayıtlara uygundu^{xxi}. Sus'da pek az rastlanan bir durum olan ve üzerine iki ayrı mühür basılmış aynı belgedeki *bulla*'ların mekik biçimi olması, işlemde taraf olan iki kişinin kaydı ayrı ayrı onayladıklarını gösterir ve bu varsayımı doğrular. Bu içi dolu *bulla*'lara Uruk'un büyük kamu alanında pek az rastlanması, orada piktografik işaretlerle kaleme alınmış daha karmaşık kayıtların kullanılmasından ileri geliyor olabilir.

Olağan konutların içinde de yönetimle ilgili malzemeye rastlanır. Malların mühürlenmesi, mühürlerin açılmasıyla ilgili örnekler vardır ama, bunlardan çok işlemlerin kaydı ile ilgili malzeme yani *bulla* ve tabletler görürüz. Böyle bir durum, dikkatimizi ailenin ekonomik etkinliğin çekip çevrilmesi ve denetimindeki rolüne çevirir. Söz konusu etkinlik, basit ev yönetiminin sınırlarını aşar ve çekirdek aile dışında kaldıkları kesin birçok bireyi de kapsamına alır. Toplumun bu çeşit bir örgütlenişinin köklerini herhalde Ubeyd geç dönemindeki Mezopotamya topluluklarında aramanız gerekir. Bu düşüncemizi, bazı kuzey sitlerinin konut kesimlerinde *cretula* ve mühür bulunması doğrulamıştır. Fakat mal hareketinin yönetim ve deneti-

minde mühür kullanımına dayanan bir sistemin güneyde yayılıp iyice yerleşmesi, ancak daha sonraları, Uruk dönemi içinde gerçekleşmiştir. Bu da Cezire’de ve şu koşullarda olabilmıştır. Ürünlerin ortak yönetildiği Neolitik Çağ topluluklarında doğduğunu varsaydığımızı daha önce de belirttiğimiz yönetim süreçleri, güney kökenli Ubeyd toplumlarının gereksinimlerine uyan bir dönüşümden geçmişler ve ancak bundan sonra mühür kullanımına dayanır bir sistem yerleşebilmiştir. Güneyin merkezleşmiş büyük yapılarına aktarıldıktan sonra bu teknolojinin gizil gücü çok gelişmiş ve işlevleri artmıştır.

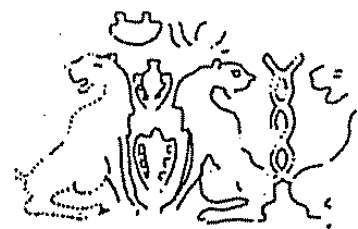
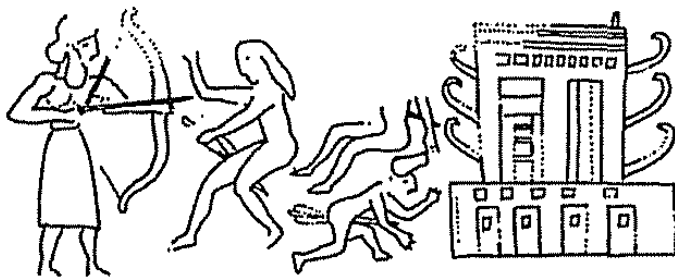
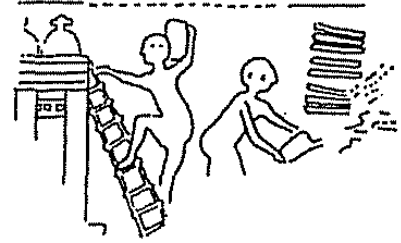
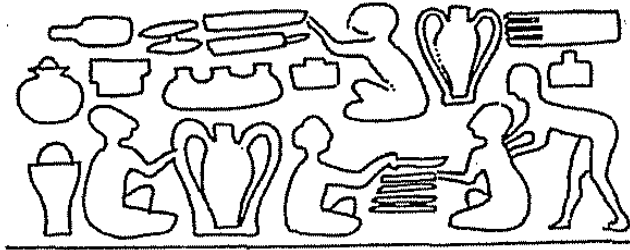
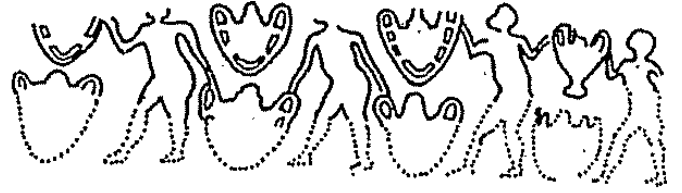
Elbette, özel kesim (aile çevresi) ile kamu kesimine (merkezsiz kurumlar) ait yönetim düzenleri ve araçları arasındaki benzerlik daha önce sözü edilen ve ‘Devlet’ sektörünün *household*’un⁴⁶ en önemli etkinliklerinin gitgide genişlemesi olduğu yolundaki varsayımı anımsatıyor. Görünümdeki önemli değişiklik, elbette yapılan işlevlerin miktarı bir yana bırakılırsa, mühürler üzerinde görülen ve bir düşünce anlatan işaretlerdir. Örneğin, Sus evlerinde mühürlerin çoğunda birbiri arkası sıra yol alan hayvanlar, iş sahneleri görülür; sadece iki örnekte tapınak çok yalın çizgilerle betimlenmiştir. Sus’un çeşitli bağlamlardan gelen taş işleyiciliği, genellikle, kamusal yaşamı yansıtan Uruk’unkine oranla gündelik yaşam sahnelerine ağırlık verir. Bunlarda tarla çalışmaları, çoban sahneleri ve av, balık avının yanıbaşında birçok da seramik yapımı, dokumacılık vb gibi el sanatları çalışması ve ambarlama sahneleri görürüz (*betim 56*). Sık rastlanan ilginç bir figür de çömelmiş ve birtakım acayip düz nesneleri birbirinin üzerine koyarken gördüğümüz insan betimleridir ve bu bize düz nesnelerin tablet, adamların da yazıcı olduğunu düşündürür^{xxii}.

İçeriklerinde vurgulanan ne olursa olsun, Sus taş işlemeciliğiyle Uruk’unki arasındaki benzerlikler, gerek biçemi gerek anlattıkları sahneler bakımından çok belirgindir ve maddesel kültürün ileri derecede ve genel ölçüde ortak oluşuyla uyum

Betim 55. Habuba Kabira'dan mekik biçimli bulla (O. Rouault, M. G. Masetti-Rouault [yay. haz.], *l'Eufrate e il tempo*, Milano 1993 içinde, P. Amiet tarafından çekilmiş fotoğraf) ve D. Schmandt-Besserat (1992) tarafından çizilmiş canlandırma.

gösterir. Mezopotamya'ya özgü bir kültürün böyle Susiana gibi oraya önceleri sadece ikinci derecede bir ilişki ile bağlı olan bölgeleri kapsayacak biçimde yayılması, bu dönemin yeniliklerindendir ve daha önce sözü edilen bir olaya, 'Mezopotamya'yı çevreleyen toprakların kolonizasyonu' denilen olaya uygun düşer. Bunu söylerken Susiana'yı dar anlamda kolonize edilmiş yani topluca bir grup yerleşmecinin götürülüp oturulduğu bir bölge olarak görmüyoruz. Buranın bu dönemde Mezopotamya'nın kültür alanı içine girerek onunla bütünleşmesi güneyli grupların kuzey bölgelere doğru yaptıkları sanılan toplu göçle sonuçlanmış olayın birçok cephesinden biridir. Aslında Susiana'nın Mezopotamya kültürü içinde özümsemesi kısa bir sürede, Ubeyd döneminin sonu ile III. binyıl başları arasında, Son Uruk'un yerine yeni bir Elam-öncesi kültür (16.-14. düzeyler) geçerken olmuştur ve bu sırada bu bölgeyi asıl Mezopotamya'nın bir bölümü yapmış olan güçlü bağlar da kopmuştur. Olayın yorumlanması kolay bir şey değildir ama, Son Uruk kültürünün tüm Elam bölgesinde ve gün ışığına çıkarılmış sitlerin her birinde kılcal damarlar oluştururcasına yayıldığını düşünürsek, şu varsayımı ileri sürebiliriz: Mezopotamya halkının tümünden yerli halkın yerine geçecek kadar burada kalmış olmaları pek akla yakın gelmez; o halde, ova topluluklarının yeni bir yayılma gereksinimi ile Susiana toplumunun, ya da hiç değilse onun seçkin katmanlarının, ovadaki güçlü ve iyi örgütlenmiş komşularıyla kaynaşma isteği aynı zamana rastlamış olabilir. Söz konusu toplulukların, böylece, belki becerilerini ve değerli kabul edilen zanaat ürünlerini sunabilecek olan Mezopotamyalı köklü aile gruplarını kabul ederek yönetim modellerini ve ideolojik-biçimsel ilişkileri özümstediklerini söyleyebiliriz. Nüfusun bir kısmının böyle yer değiştirmesi herhalde gittikçe artıyor ve tüm alana inceden inceye yayılıyordu ki, sonunda kültürel modellerin ve sadece lüks maddeler değil, aynı zamanda seramik gibi sık ve her yerde kullanılan maddelerin özelliğinde de tam bir har-

Betim 56. Susa'dan mühürler (Amiet 1961, 1972'den).

manlamaya varıldı. Şu halde, gerek Elam'da Mezopotamya kültürünün yayılması gerek ona koşut olarak kuzeyde koloni tipinde yerleşim yerlerinin kurulması, alüvyonlu ovanın prostatal dönemdeki (devletin ilk belirtilerinin başladığı zaman dilimi içindeki) topluluklarının büyümesi olayını yansıtır; sözkonusu büyümeyle birlikte 'periferik' denilen toplumlarda yani bölgeyi çevreleyen toprakların toplumlarında da yine böyle bir gelişme görülür. Sözkonusu olayın gerilemesi de, aynı biçimde, III. binyıl başlarında, Büyük Mezopotamya'nın tümünde daha iyi yapılanmış ve toprak sınırları daha iyi çizilmiş politik birimler oluşurken sülale-öncesi site-devletlerini doğuran ve koloni tipi sitlerin bırakılması sonucunu veren örgütsel düzenlemenin hem belirtisi hem sonucudur.

Son Uruk'un yayılması ve kuzey toplulukları ile etkileşim süreçleri

Büyük Mezopotamya'nın kuzey bölgeleri, Cezire'nin Suriye-Irak'a düşen bozkır bölgeleri ve Dicle ve Fırat'ın Anadolu'ya düşen dağlık bölgeleri de içinde olmak üzere, IV. binyılın ilk yarısında çeşitli kültürel çekirdeklerin doğuşuna sahne olmuştur. Ortak kökler ve ortak gelişme tipleriyle birbirlerine yakın çekirdekler olsalar da, buralarda yöresine göre değişik özellik ve işlevlere sahip yerel seçkinlerin ortaya çıktığını görürüz. Daha önce belirtildiği gibi, bu çerçevede, durumlar ve politik örgütlenme biçimlerinde bir çeşitlilik gösterir; bunlardan belki hiçbirinde tam bir merkezleşmiş denetim ve kentleşme belirtisi bulamayız ama, hepsi birlikte, iç karmaşıklığa doğru hareketli bir büyüme yaşayan toplumların varlığını belli ederler. Bu durum, IV. binyılın ikinci yarısı boyunca çok güçlü role sahip bir etkenin işin içine girmesine zemin hazırlamıştır. Bu, bölgeye güneyden gelen yabancı grupların ortaya çıkışıdır; yabancı gruplar yerel topluluklarla ve, ondan da önemlisi, yerel seçkinlerle etkileşir ve politik ve ekonomik merkezleş-

menin güneyin kalıplarına uygun biçimlerine doğru derin ve hızlı bir dönüşümü başlatırlar. Bu yabancı varlığı tüm topraklara hiç de inceden inceye yayılmaz, Ubeyd döneminde ya da Susiana'da olduğu gibi bu toprakların genel bir kültürel türdeşleşmesini de gerçekleştirmez, fakat bulunduğu yerdeki topluluklarla ve onların önderleriyle kurduğu ilişkinin tipine göre değişen bir takım etkiler yaratır.

Böylece, çok çeşitlilik gösteren sitlerle karşı karşıya bulunduğumuzu anlıyoruz. 'Kolonial' dediğimiz bir bölümü, çoğu hiç oturulmamış topraklar üzerinde olmak üzere, yeni kurulmuştur; planlı bir yerleşme gösterir, evlerin hemen tümü duvarla çevrili olup gerek mimarlık biçiminde gerek malzemedede tümünden güneyli bir kültürü yansıtır (*betim 58*). Böyle sitler Orta ve Yukarı Fırat boyunca dağılmıştır. Bunların Uruk sürecinin iki noktasına, Uarka'nın VII-VI. düzeyleriyle çakışan ve Orta Uruk ile Son Uruk'a (Urka V-IV) ait olduğu kabul edilir. Bu, güney halkının kuzeye çıkışının IV. binyılın ikinci yarısı içinde, birkaç kez olduğunu ve her seferinde değişik yoğunluklarda gerçekleştiğini gösterir. Bunu, bugüne kadar koloni olarak belirlenmiş sitlerden sadece birinin, Şeyh Hasan'ın, daha eski bir evrede -belki Habur'un Dicle'den ayrıldığı noktanın güneyindeki küçük Kraya uğrağı ile birlikte- kurulduğu sanılmaktadır; ötekiler (Habuba Kabira, Cebel Aruda, Hassek Höyük), araştırmacıların çoğunluğu tarafından tam anlamıyla Son Uruk dönemine tarihlenmektedir.

Bunlardan başka yerel kültür özellikleri gösteren çeşitli büyüklük ve önemde yerleşmeler vardır; birtakım yabancı kökenli öğelerin de bunların içlerine yerleşerek ya da üstlerine eklenerek daha önce orada oturan toplulukların yaşamını da örgütsel yapılanmasını da etkiledikleri anlaşılmaktadır. Bu kategoride de yine birbirinden ayrı durumlar görürüz. Bazı büyük ve belki yöresine egemen sitlerde, örneğin Habur kıyısındaki Brak Höyüğü, Dicle kıyısındaki Ninive ve belki Fırat kı-

yısındaki Samsat gibi sitlerde^{xxiii}, yabancı öğenin, seçkinler katmanıyla etkileşerek ya da kendisi yönetici seçkinlerin işlevini üstlenerek yerel çevreyi çok etkilediği sanılmaktadır. Bu son tipten bir örnek, başka bir yeryüzü parçasında; Batı İran'ın Godintepa adlı küçük bir sitinde görülür. Burada, yerel bir topluluğun oturmuş olduğu bir höyüğün en tepesinde, duvarlarla çevrili bir çeşit hisar vardır. Hisarın içinde güneyli türden malzeme bulunur ve dökümünden anlaşıldığına göre bunun da yaklaşık yarısı, burada yoğun bir yönetim etkinliği bulunduğunu belli edecek nesnelerdir^{xxiv}. Hepsi Fırat'ın Anadolu içindeki kıyılarına dizilmiş olan Hacı Nebi^{xxv}, belki Kurban Höyük^{xxvi} ve Tepecik^{xxvii} gibi küçükçe ve politik merkezselliği az olan başka sitlerdeyse temas sadece yerli toplulukların site ya da bitişiğindeki topraklara yeni gelip yerleşmişlerden ufak gruplarla birlikte yaşamasının genel çizgilerini taşırdı. Çünkü Kurban'da ve, ondan da çok, yine Türkiye'de ve Fırat'ın karşı kıyısına düşen Karatut mevkiinde^{xxviii}, kazısı yapılmış kesimin ufaklığı olumsuz rol oynasa da- yabancıların oturmuş olduğunu belli edecek tam bir işaret bulunamaz, fakat oranın Son Kalkolitik bulguları arasında güneyden gelen malzeme vardır. Bunlar, örneğin Kurban'da, daha yeni evrelerde iyice belirginleşir ve yörede her iki öğenin aynı zamanda birlikte var olduklarını gösterir. Güney gruplarının yerel halkın oturmakta olduğu yerlere girmesinin bu tipi de yine oldukça uzun bir dönem, Orta Uruk evresinden Son Uruk evresine uzanan zaman dilimi boyunca belgelenir.

Aynı coğrafya bölgelerinde, en son olarak, birkaç sit daha vardır ki bunlarda, IV. binyılın ikinci yarısında oturulmuş olsa da, güney etkisi göremeyiz. Aralarında, düzensiz bir dağılımla, *bevelled rim bowls* bulunan şu sitler vardır: Cebel Sincer içindeki Gray Reş [Resh], Habur üzerinde Leylan Höyüğü (IV.evre), Anadolu'da Hayaz Höyüğü ve Cudeyde [Judaidah] Höyüğü'nde Amuk'un F evresinin son düzeyleri. Bunlar arasında

Tepe Gaura bir özellik taşır. Tümüyle yerel nitelikleriyle gelişmesi, Uruk gruplarıyla hiçbir temas belirtisi bulunmaması üzerinde uzun tartışmalar yapılmış ve zamandizininde boşluklar bulunduğu varsayımı ileri sürülmüştür. Ne var ki, bunun da elde hiçbir kanıtı yoktur. Tersine, VIII. düzeyin çeşitli evrelerindeki yapıların -belki IV. binyılın sonlarına dayandırılabilir- düzeninin, XI-IX. düzeylerin büyük kamusal alanının ilk kuruluşundan başlayarak kesilmeksizin ilerlemiş bir gelişmenin sonucu olduğu söylenebilir. Gaura'nın VIII. döneminin sözünü ettiğimiz dış ilişki olmaması nedeniyle tarihlendirme sorunları çıkarmasına karşın, bu sitin yaşadığı süreç, Kuzey Mezopotamya'nın yerel Son Kalkolitik toplumlarının kendi içlerinde değişimleri konusunda elimizdeki tek zengin belgedir.

Anadolu'nun Toroslar'ın kuzeyinde kalan bölgelerinde başka bir çerçeve belirir; orada güney kültüründen gruplarla ilişki Suriye-Mezopotamya bölgelerinde olduğu kadar yoğun biçimde kendini göstermemiş, o ilişkilerden türeyen bağların hareketli karmaşıklığı yaşanmamıştır. Ancak, daha güneye yeni gelip yerleşenlerle olan etkileşim daha belirgin sonuçlar vermiş, Mezopotamya sistemi üzerine kurulu büyük kesimlerden yerel bir 'devletçi' yapının meydana çıkışını yürekletmiştir; bu da yerel iktidar yapılarında zaten daha önce başlamış olan büyüme içinde önemli bir dönüşüm demektir. Bu olayı belgeleyecek bulgular tek bir sitten, Malatya ovasındaki Arslantepe'den elde edilmiştir. Bölgenin politik-yönetimsel, ekonomik ve dinsel merkezi işlevini yüklenmiş olduğunu sandığımız burası, enine boyuna yürütülmüş kazıları sayesinde, çok zengin bilgi verir. Gerek mimarisi gerek zanaat ürünleri, burada yerel bir Uruk kültürünün varlığını gösterir; yani öz geleneklerinin üzerine Mezopotamya'dan türemiş ama, bir yandan da, Suriye-Mezopotamya kesimi kuzey kültürleri içinde yer alan ve geçmişi ortak Ubeyd köklerine kadar inen bir takım öğeler gelip özümsemiştir. Sitin buluntuları arasında

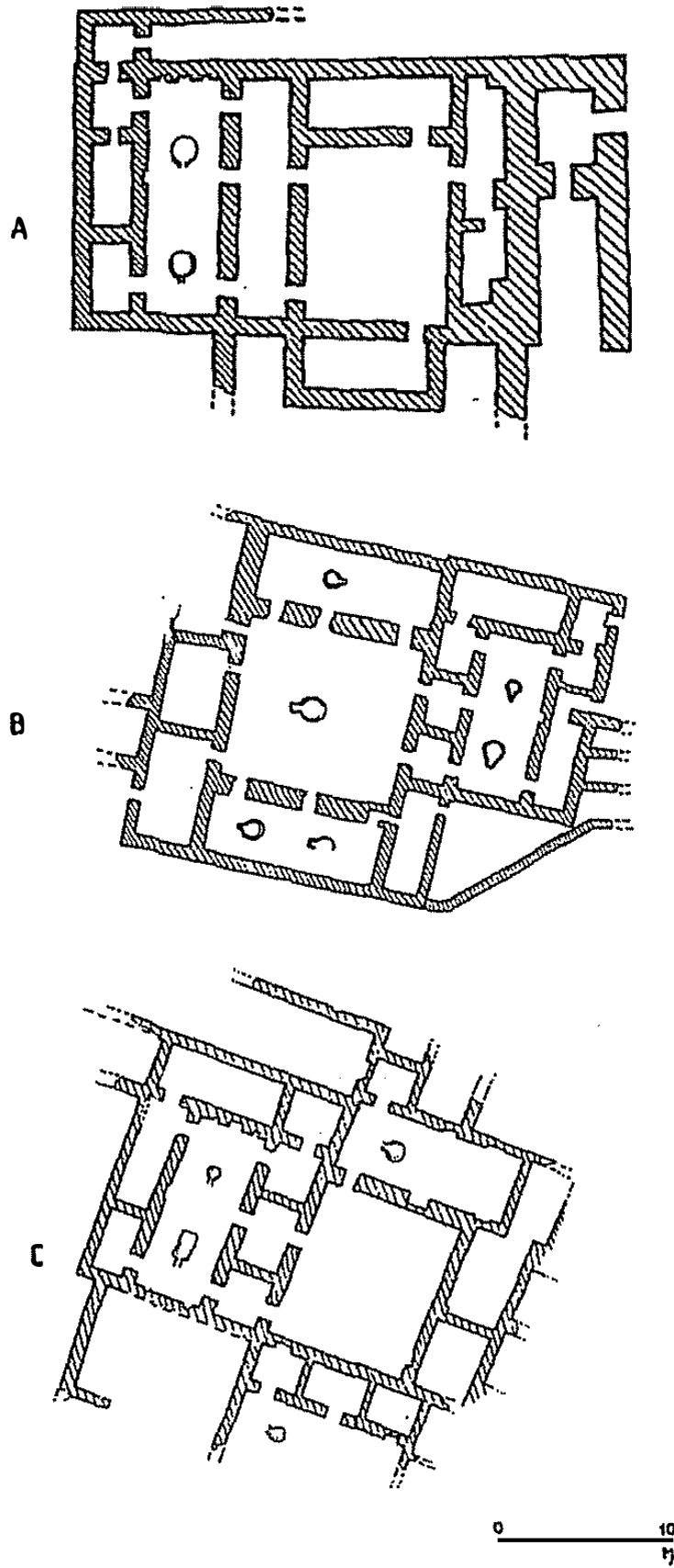
güney niteliği hemen hiç tartışılmayacak simgesel malzeme ve öğeler vardır. Ne var ki bunlar, buluntuların tümü içinde pek düşük oranda kalır ve, sitte kendilerini dayatan yabancı gruplardan çok, yerel seçkin katmanın iktidar simgelerini benimzediklerini ve belki bir de onların özel isteği üzerine dışarıdan zaman zaman ürün ya da zanaatkar getirtilmiş olduğunu belli eder. Böyle bir karışma biçimi Tepecik'te de gözlemlenir; bugüne kadar Toroslar'ın kuzeyinde Son Uruk dönemine ait olduğu saptanmış tek örnek olan bu yerleşim yerinde -tarafımızdan yerli yerleşmeler içine yabancı sızması örnekleri arasında gösterilmişse de- bulunan seramikler gerçek kaynaklarını belli edecek kadar Arslantepe'ninkilere benzer.

Kolonilerde oturan Uruk topluluklarının toplumsal ve ekonomik yapısı Fırat'ın orta ve yukarı vadilerinde genel yerleşme içinde serpiştirilmiş olarak bulunan yerleşim yerlerinin nitelikleri, büyüklüklerine göre çeşitli özellikler taşır. Gerçekten de burada, 9 hektar dolaylarındaki Habuba Kabira^{xxix} gibi büyüklerden Cebel Aruda^{xxx} ve Şeyh Hasan^{xxxi} gibi küçüklere, hatta ancak bir iki tane konut yapısına sahip Hassek Höyüğü^{xxxii} gibi ancak uğrak yeri denilebilecek yerlere kadar çeşitli boyutlara rastlarız. Bununla birlikte, Orta Uruk evresine yakıştırılan koloni tipinde tek yerleşme olan ve bugüne kadar yapılan kazılarında bir çevre duvarının içinde tek-uzamlı dörtköşe birbirinden bağımsız yapılar ya da en eski evresinden -belki Sus 17 evinin ana çekirdeğine benzer- uzun bir odası, onun yanına sıralanmış odacıkları bulunan tek bir yapının ortaya çıkarıldığı Şeyh Hasan bir yana bırakılırsa, geç evrenin bütün öteki sitle-
rinin özelliği hepsi birbirine benzeyen bir konut tipinden gelir; bu konut büyük, karmaşık yapıda ve ileri derecede standartlaşmış olmasıyla temel bir toplumsal yapının varlığına işaret eder. Bunun gibi yapılar, üç bölümlü planı olan Ubeyd evinin iç uzamların çoğaltılması ve onların da içlerindeki ay-
rımlarının artırılmasıyla gelişmiş ve genişlemiş bir biçimdir ve bu gelişme, etkinliklerin işlevsel biçimde çeşitlenmesine

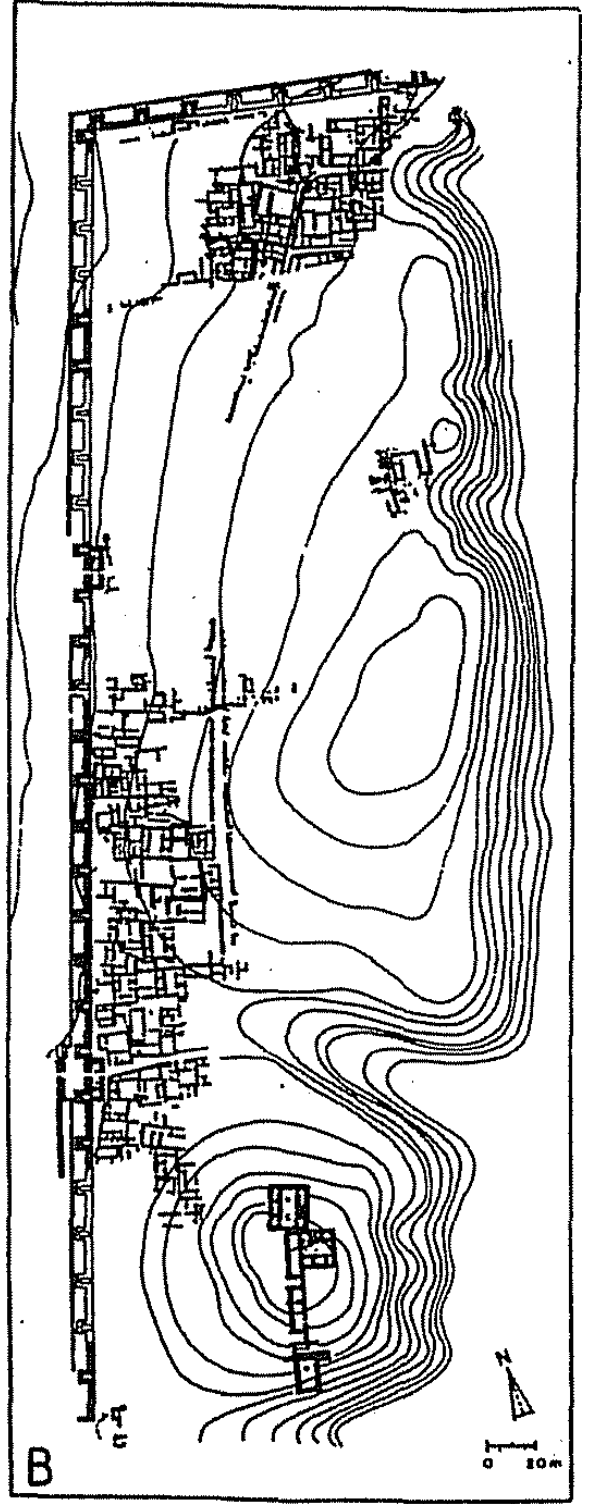
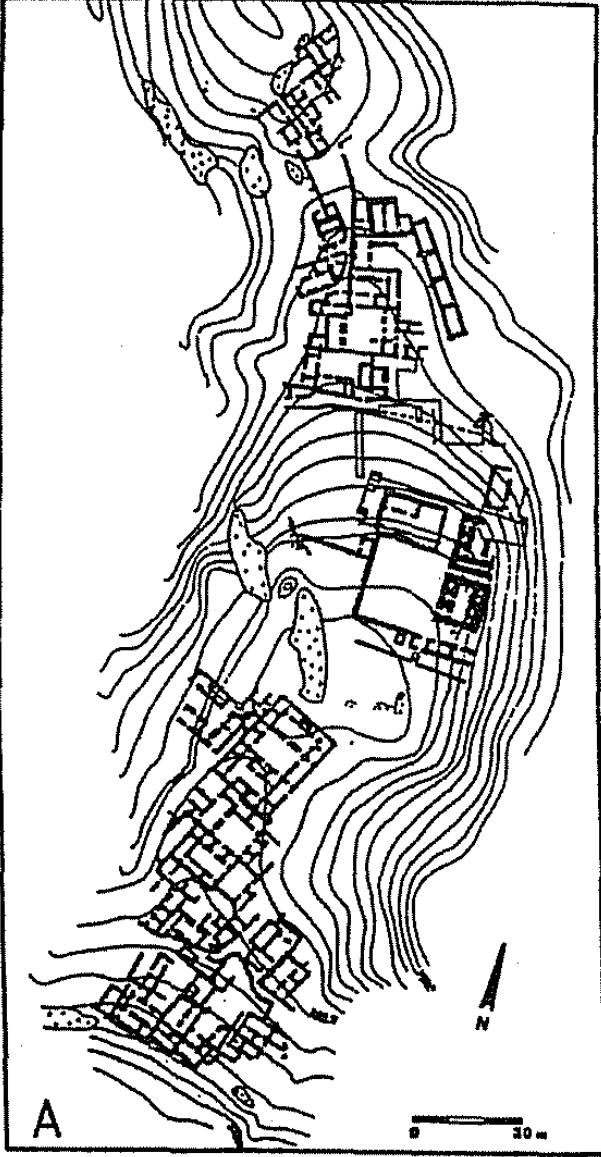
yanıt vermiş olabilir. Böyle yapılar, evin aileye ayrılığını kanadı sayılan ve kendisine dört yanı dışarı ile ilişkilerin yürütüldüğü odalarla çevrili bir avlunun yaslandığı üç parçalı bir çekirdekten yola çıkarak oluşmuştur (*betim 57*). Üç parçalı orta çekirdeğin iki ocağı ve çoğu zaman nişlerle süslü iç duvarları vardır ve tapınakların hücrelerini andıran bu nişlerin evin özünün 'kutsal' olduğunu vurguladığı sanılmaktadır; başka dörtköşe odalarda da çoğu zaman ocak görürüz. Yapılar benzer boyutlarda ve tıkız bloklar oluşturacak gibi birbirlerine sıkı sıkıya yaslanmış durumdadırlar; planlarında birbirine çok benzeyen çekirdek şemalarla ayrılırlar (*betim 58*). Evlerin yoğunluğu ve Habuba Kabira örneğinde sokaklı ve kanalizasyon yapılı olan düzenleri, oturulan yerin kentsel tasarlandığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, bununla aynı zamanda ortak çalışma yapılarına ve alanlarına rastlamaz oluruz. Üretim etkinlikleri ve onlara bağlı başka etkinlikler artık tümüyle genişlemiş çekirdek ailelerin oturdukları ayrı konut birimleri içinde yürütülmektedir; bu ailelerin de epeyce özerk birer ekonomik varlık olarak bir işleve sahip bulunduklarını anlıyoruz. Hasek'te özel işlevi bulunan tek yapılar görürüz. Bunlar ambarlama ya da, çekirdeklerin ve bitmiş ürünlerin belli ettiği gibi daha büyük olasılıkla, tahılın kurutulması işinde kullanılan, çakmaktaşıdan kesiciler üretimiyle ilgili malzemenin saklandığı yerlerdir ve siti tek bir büyük ailenin ya da kalabalık bir toplumsal birimin yaşadığı bir yerleşme olarak gösterdiği için az önce ileri sürdüğümüz varsayıma ters düşmez (*betim 60*). Şeyh Hasan örneği ise değişiktir, orada dikdörtgen planlı ambarlamada kullanıldığı hemen hemen kesin ve tek konut yapılarıyla ilgisi olmadığı sanılan hücrelerden yapılmış büyük bir bina görürüz^{xxxiii}; bunun henüz tümünden yabancısı olduğu bir ortama girip yerleşmiş insanların duyacağı güvensizlikle ilgili olarak yapıldığını düşünebiliriz. Zaten kalınlığı 3,5 metreyi geçen çevre duvarı da bu varsayımı doğrular. Ayrıca, Şeyh Hasan'ın pek yayılmış olmaması ve oturma düze-

ninde göze çarpan seyreklik, buranın daha sonraki Habuba Kabira ve Cebel Aruda kadar kentleşmiş olmadığını ve onlar kadar kalabalık nüfusa sahip bulunmadığını gösterir. Bu da, küçük nüfus topluluklarıyla birlikte düşünülmesi daha akla yakın gelen ortak yapılara -varsa- açıklama getirmektedir.

Son evrenin iki koloni tipi sitesinde, yerleşmenin geri kalan kesiminden ayrı ve zeminden yükseltilmiş konumda çok büyük birer tapınak alanı bulunduğuna göre, herhalde, ikisinde de merkezsel politik-dinsel kurumlar olmuş olması gerekir (*betim 58*). Cebel Aruda'da, ayrı zamanlarda kullanılmış iki tapınak bulunur ve bunların planı, Uruk'un 'Beyaz Tapınak' ve, ondan da çok, Ukeyr Höyüğü'nün 'Boyalı Tapınak' adlı Güney Mezopotamya yapıları^{xxxiv}ne tümüyle uygun düşer (*betim 61B, C, E*); bunlar da onlar gibi nişlerle süslü bir duvarın çevrelediği geniş bir teras üzerinde kurulmuştur. Habuba Kabira'nın Kannas Höyüğü'ndeki^{xxxiv} tapınaklarda da yine güney modelleriyle büyük bir benzeşme vardır. Bunlarda da, daha basit biçimi olsa da, aynı temel planı görürüz, bunlar da aynı tip minik tuğlalarla (*Riemchen*) yapılmış ve Güney Mezopotamya'da kullanımı yaygın bitümle kakılan konik kil parçalarıyla süslenmiştir (*betim 61D*). Her iki tapınak külliyesinde de bir yanı ötekenden uzun odalar dizisi vardır ve bunların tapınağın yürüttüğü ekonomik-yönetimsel etkinliklere ayrılmış yerler olduğu sanılmaktadır. Kannâs'ın 'Doğu Tapınağı'na bitişik odalarından birinde büyük ve epeyce miktarda zahire kabı bulunmuştur. Bunların çoğu üzerlerine mühür basılı *cretula*'larla kapatılmış durumdadır. Odanın güneye bakan yarısında da çuvallar, sepetler ve tahta raflara konulmuş olduğu sanılan ince seramikten küçükçe çömlekler vardır. Halbuki Cebel Aruda'daki kutsal külliyenin girişine simetrik konumdaki terasın en dışa gelen alçak düzlüğü üzerindeki odalarında ambar kalıntısı bulunmamıştır, bunlarda bir miktar *cretula* çıkarılmıştır. Hemen hepsi aynı mührün baskısını taşıdığı için, yapı-

Betim 57. Son Uruk dönemi koloni yerleşmelerindeki evlerin tipolojisi. A: Hassek Höyük (Behm-Blancke [yay. haz.] 1984'ten); B: Habuba Kabira (Strommenger 1980'den); C: Cebel Aruda (van Driel Murray 1983'ten).

Betim 58. Cebel Aruda (A) ve Habuba Kabira'nın planları (Algaze 1993'ten).

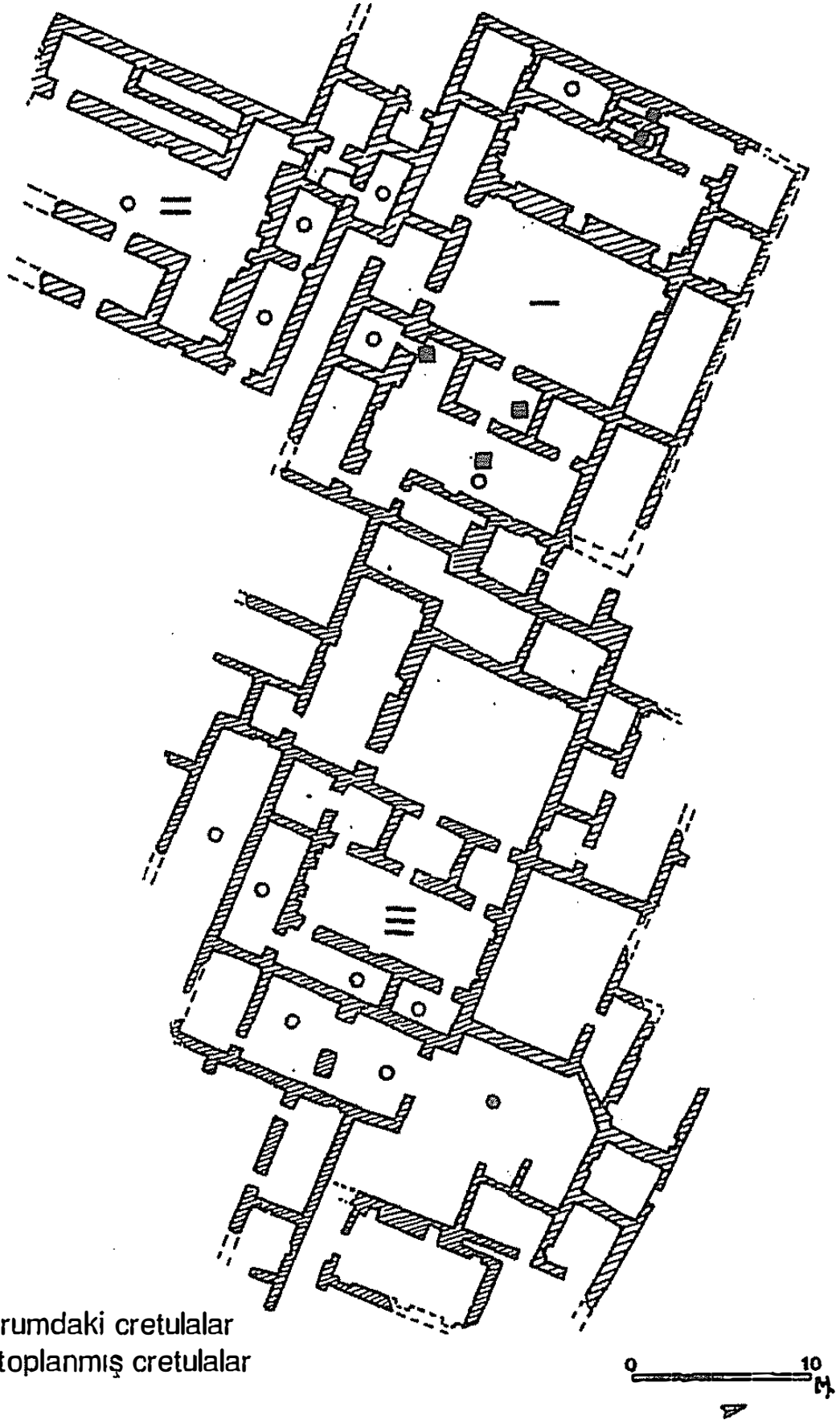
lan şeyin tek bir görevli tarafından denetlenen ve belki dinsel törenlerle ilgisi bulunan işlemler olduğunu düşünürüz. Koloni tipinde merkezlerin dinsel kurumların sadece kendi dar ölçüdeki gereksinimleri için, sınırlı miktarda kaynağı merkezleştirebildiklerini, öte yandan ekonomik etkinliklerin önemli bir bölümünün doğrudan doğruya en güçlü ailelerce yürütüldüğünü sanmaktayız. Sözünü ettiklerimiz, dinsel uygulamalar kendisine bırakılmış ailelerden başkası değildir ancak, koşulları bu yolu kullanmaya gereksinim duymaksızın ekonomik denetimi yapabilecek durumdadır.

Bu sonuca, yönetimle ilgili malzemenin çoğunun tapınağın güneye düşen bir kesiminden çıkarıldığı Cebel Aruda'da buluntuların durumuna bakarak varmaktayız. Bu kesim, konutlarının daha büyük oluşuyla ve, ondan da çok, daha bakımlı ve daha standartlaşmış olmalarıyla ötekilerden ayrılmaktadır (*betim 58A ve 59*). Sitin tüm evlerinde mal depolanması ve yemek dağıtımının -bunu seri imalat ürünü olarak elde edilmiş kâselerin çokluğundan çıkarırız- izlerini görürüz ama, etkinlik daha yoğun olarak herhalde tapınağın güneyinde bulunan birincil önemdeki kesimde merkezleşmişti. En çok dikkati çeken şey, kullanıldıktan sonra iki yere atılıp yığılmış büyük miktarda *cretula*'dır. Bu yerlerden bir tanesi evlerden birinin avlusunda bir çukurdur ve burada, bunlardan başka, iki tane sayı tableti ile bin tane kadar, tornalanmış kâseler ve *bevelled rim bowls* olmak üzere, seri üretimi çanak da bulunmuştur. İkinci yer, kesimin en büyük ve karmaşık yapısının, I sayılı yapının içindeki iki ufak odadır (*betim 59*). Bu I sayılı yapı haç biçimi planlı üç parça çekirdeğin merkez uzamıdır ve aynı dizinin avlunun karşısına düşen yanı üzerinde sınırlı (sadece iki parçalı) bir yinelenmesidir, öte yandan ona dayanan üç parçalı bir başka kanat ya da bağımsız yapı vardır; II sayılı yapı denilen bunun boyutları ötekilerden daha büyüktür, bunun da merkez odası haç biçimi olup içinde 30'dan fazla saklama işinde kullanılacak

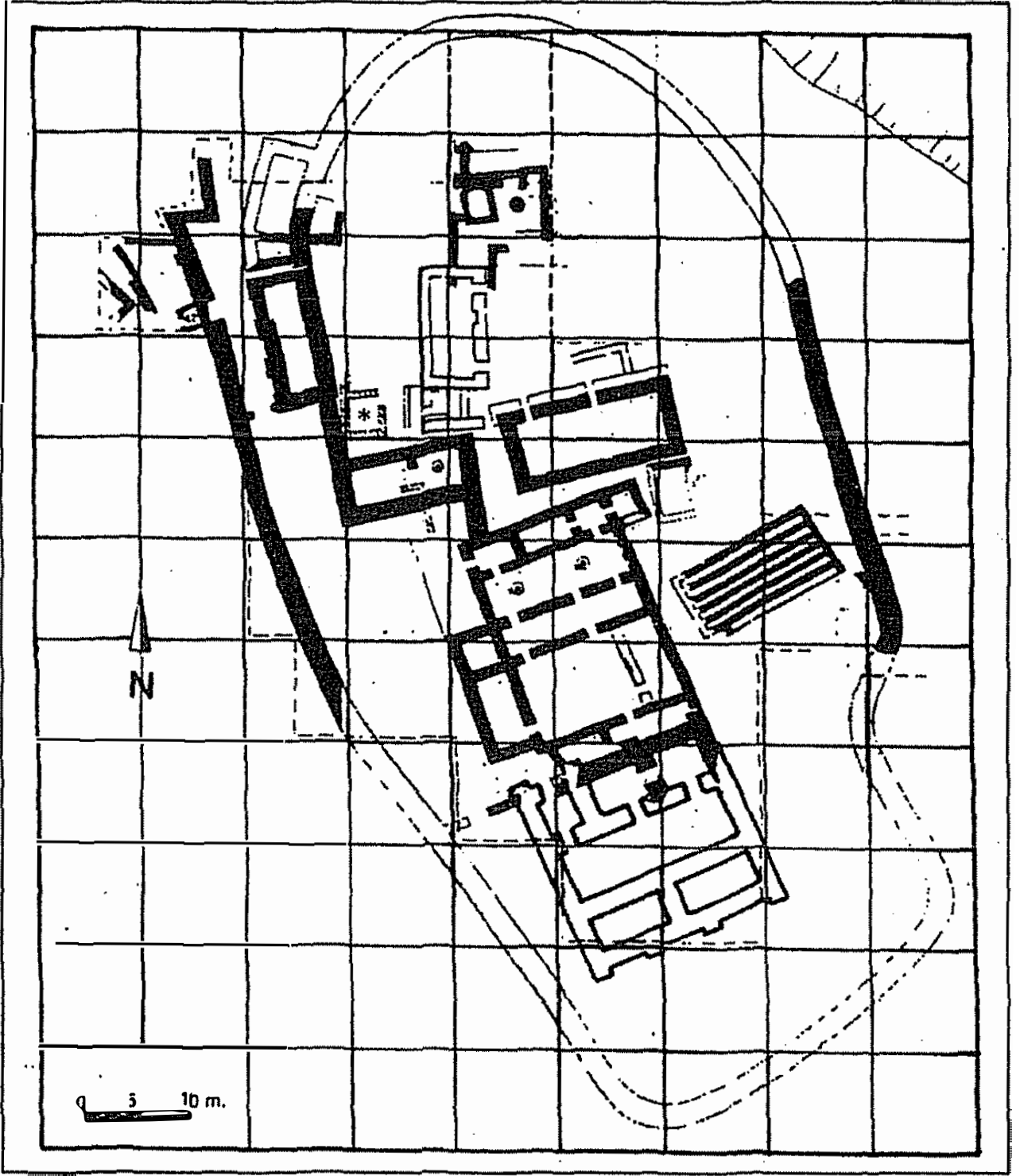
küp bulunmuştur. İki yan odacığa yığılmış olanlardan başka, tüm odalara yayılmış olarak da *cretula*'lara rastlanır, ayrıca pek çok da seri üretilmiş kâse vardır; haç biçimi orta odanın avlu-ya bakan yanında ise on bir tane üzerlerine mühür basılmış sayı tableti bulunmuştur. *Cretula*'ların üzerinde değişik mühürlerin baskıları vardır; bundan ötürü bunlar, yapılan işlemlerin çokluğunu belli ettikten başka, yönetim görevi yüklenmiş birçok kişinin varlığını da ortaya koymuş olurlar. I sayılı yapının iki ufak odasında yığılı *cretula*'lardan en az 14 tane ayrı mühürün varlığını saptarız. Bu ufak odalarda kap bulunmadığına göre, oraya *cretula*'ların, mal gönderildikten sonra, yapılmış işlemlerin belgesi olarak konulduğunu düşünebiliriz^{xxxv}.

Cebel Aruda'nın taş işlemeciği, her ne kadar çeşitleri azsa ve bir elemenden geçmişse de, seramik üretimi ve koloni tipi sitelerdeki somut kültürün öteki ürünlerinin hepsi gibi, Uruk'un ve, en çok da, Sus'un taş işlemeciliğinin biçimine ve motiflerine tümünden uyar^{xxxvi}. Betimlenen sahnelerde, güney örneklerindeki aynı olan peş peşe giden hayvanlar, Sus'dakilerin hemen hemen eşi olan içinden su fışkırır çanaklardan diziler, çömlek taşıyan ya da çalışan insanlar görülür (*betim 62*). Buna karşı, törensel sahne yoktur, tapınak da sadece tek bir örnekte betimlenmiştir. Şu halde ikonografi de bu yönetim etkinliğinin daha 'özel' biçimde yürütülmesiyle uyum içindedir.

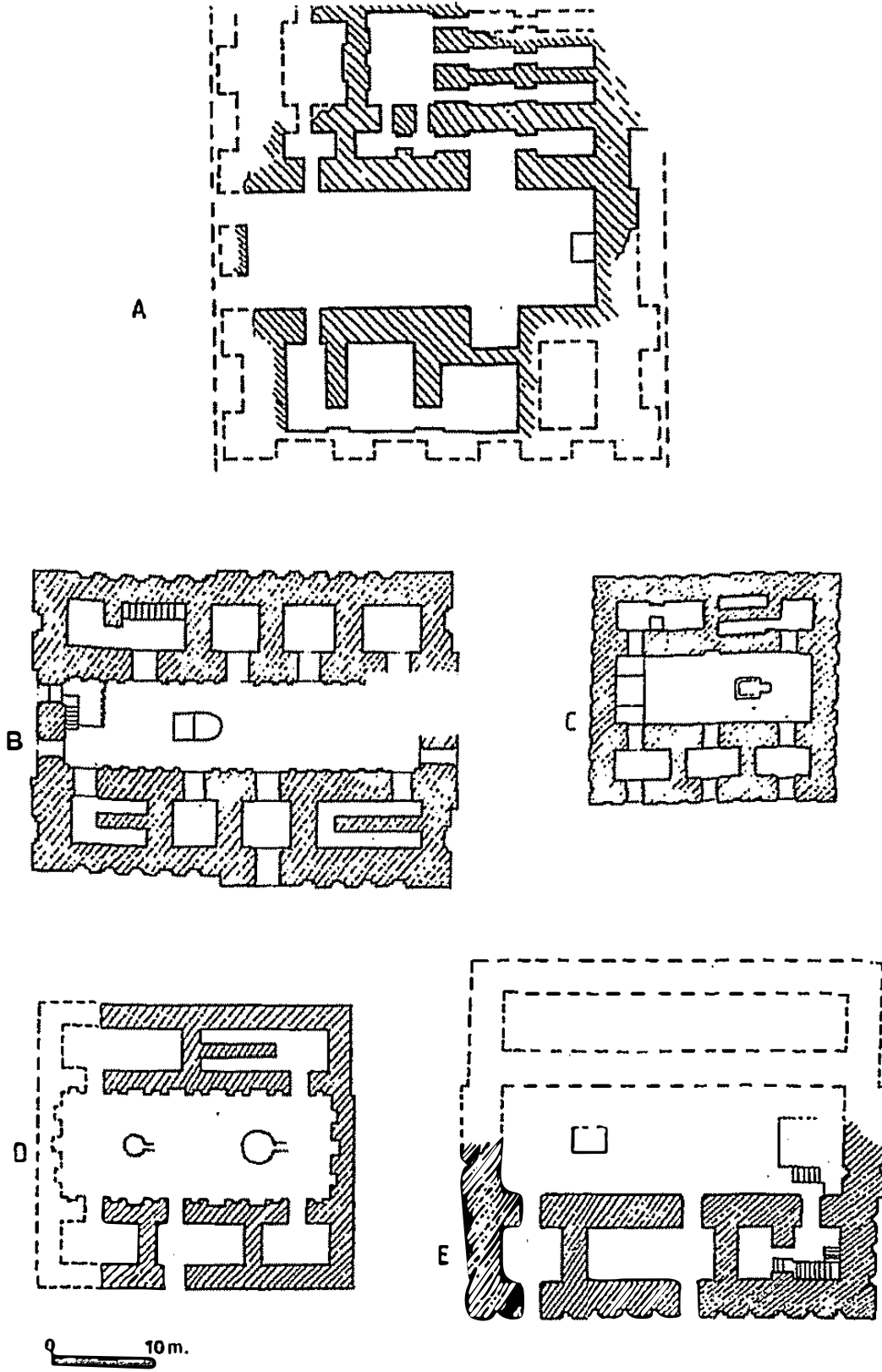
Cebel Aruda'nın açıkça ortaya koyduğu bu durumu, daha önce Sus'da gördüğümüzle yan yana getirirsek, kolonilerde oturan toplulukları Son Uruk Mezopotamya toplumunun sağlam bir aynası kabul edebiliriz. Bu topluluklar, piramit biçimi bir örgütlenmenin varlığını belgeleyerek büyük aileler için varsayılan yapıyı doğrular. O yapıda yüksek düzeyde aile grupları geniş bir kaynaklar ve üretim araçları dilimini yönetmekte, emek gücünün çoğunu denetlemektedir. Egemen sosyo-ekonomik konumla piramidin tepesindeki ailelerin politik-dinsel rolü çakışmışsa, bu, önceden de söylendiği gibi, daha sonra ai-

Betim 59. Cebel Aruda'nın yönetim kesiminin planı üzerinde cretula ve tabletlerin dağılımı (van Driel, van Driel Murray 1983'teki verilerden çizim).

Betim 60. Hassek Höyük'ün planı (Behm-Blancke 1991-92'den).
* Çakmaktaşı parçalarının toplu bulunduğu yer ● Çakmaktaşı alet
ağızlarının toplu bulunduğu yer.

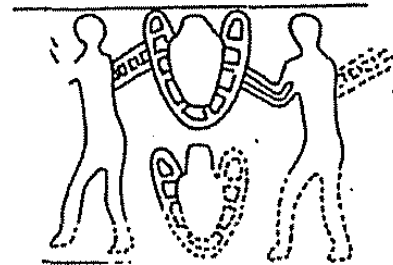
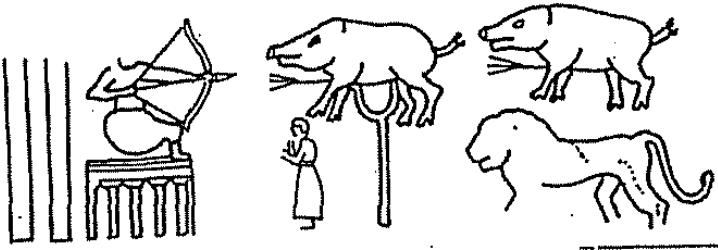
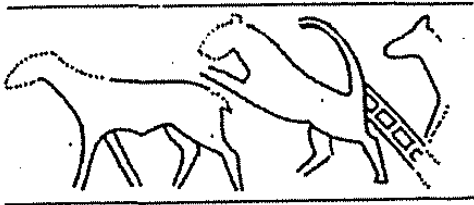
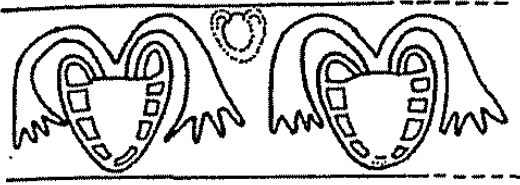
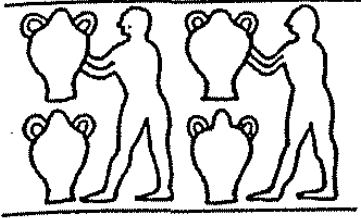
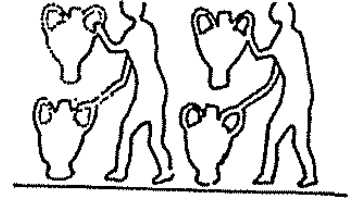
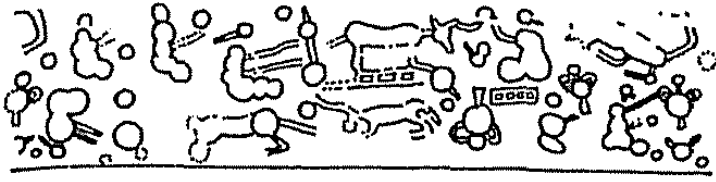

Betim 61. Son Uruk dönemi tapınakları. A: 'Gözler Tapınağı' (Mallowan 1947'den); B: Uruk'taki 'Beyaz Tapınak' (Schmidt 1972'den); C: Cebel Aruda'daki 'Kırmızı Tapınak' (van Driel, van Driel Murray 1983'ten); D: Tell Kânnas'taki 'Kuzey Tapınağı' (Finet 1979'dan); E: Ukeyr Höyüğü'ndeki 'Boyalı Tapınak' (Lloyd 1943'ten).

leye dayanan yapının yardımıyla etkinliklerinin yayılmasını kolaylaştırmıştır, çünkü aileye dayanan yapı, yönetim işlev ve görevlerini 'devlet çarkı' denilen şeyin gücül temeli durumuna gelen topluluk önderlerinin akrabası gruplara yayar ve bunu bir basamaklanma içinde yapar. Cebel Aruda'nın sözünü ettiğimiz yüksek kesimi, tek bir egemen aile değil, birbirlerinin akrabası olabilecek ve aralarında basamaklanmış bir grup çekirdek ailenin varlığına tanıklık etmektedir. Akraba olduklarını, yerleşmenin geri kalan kesimlerinden ayrı, birbirine çok yakın evlerin varlığından, basamaklanmış bir düzende olduklarını da evlerin büyüklüklerinin çeşitli oluşundan çıkarmaktayız. Ayrıca evlerin içinde yürütülmüş olan etkinliklerin de hem nicelik hem nitelik bakımından çeşitli olduğu anlaşılmaktadır.

Cebel Aruda'daki büyük ailelerin yürüttükleri yönetim işlemleri, herhalde her şeyden önce, hammaddelerin denetimi olmalıydı. Çünkü II sayılı yapıda mal saklama işinde kullanılan büyük kaplar bulunmuştur; buna karşı zanaat ya da ticaret gibi bir etkinliği gösterir izler son derecede azdır. Bu konuda tek buluntu, III sayılı yapının yanı başında ortaya çıkarılmış ve pek önemli bilgi verecek nitelikte olmayan, birkaç lacivert taşı parçasıyla bir miktar metal (bakır) kalıntısıdır. Aynı yapı içinde bulunan *cretula*'lar da çok az olup oda başına ancak bir ya da birkaç tane düşer (*betim 59*).

Koloni tipi yerleşmelerde ticaretle ilgili buluntulara rastlanmaması, elbette buralardaki bazı kişi ya da kişi gruplarının gelip yerleştikleri yerde ellerinin altında buldukları kaynakları işletmediği ve bunları alışveriş etkinliği içinde kullanmadığı anlamına gelmez. Nitekim, Anadolu'da küçük bir uğrak olan Hasek Höyüğü'nde kesici araç yapmak üzere yoğun bir çakmaktaşı işleme etkinliği ortaya çıkarılmıştır^{xxxvii}. Şeyh Hasan'da da, ilk Uruk yerleşmesinden başlayarak içinde metal kalıntıları bulunan fırınlar ve maden cevherinin hazırlanmasında kullanılan çukur fırın kaplarına rastlanır, bu da metalür-

Betim 62. Cebel Aruda ve Habuba Kabira mühürleri (van Driel 1983 ve Strommenger 1980'den).

ji etkinliğinin kanıtıdır^{xxxviii}. Ne var ki, güney gruplarının ku- zeye doğru çıkışlarının ana nedeni hammaddelerin işletilmesi olamaz. Böyle diyoruz, çünkü, bu tip bir etkinliğe ancak iki r- nek bulunmuştur ve bunlar büyük çapta şeyler olmadığından başka, çok küçük, nüfus yoğunluğu pek düşük ve özel amaç- lara yönelik uğrak yerleri olabilecek iki sitte yer alır. Nüfusun hemen tümünün birer noktada toplandığı bu iki merkezde, iyi bir kazı yapıldığı halde, o yönde ciddi hiçbir zgleşme kanı- tı bulunamamıştır, halbuki, grldğu gibi, bunlar bütün bir Mezopotamya topluluğunun yaşamının bir eşini tüm ynle- riyle ortaya koyar, hatta geldikleri topraklardaki topluluklar gibi, hammadde üretimi etkinliklerinin gelişmesini vurgular- lar.

Birtakım insan topluluklarının, bazen çok büyük ölçülere va- ran bir nüfusun, yerinden kopup da kökendeki toplulukların yapısını olduğu gibi başka bir yerde yeniden kurması, küçük birimlerin, Ubeyd yayılmasıyla ilgili olarak ileri sürdüğümüz varsayımdaki üstün katmandan ailelerin egemenlik gereksi- nimlerini doyurma peşindeki üyelerinin uzaklaşmasından çok daha değişik bir olaydır. Aynı zamanda, bu model, hiçbir biçimde bir ticaret merkezi modeline uymaz. Öyle bir merkez- den genellikle mal alışverişi etkinliklerine, bununla ilişkili et- kinliklere karışmış toplum kesimleri çıkar ve yine o merkezde oturanların gereksinimleri -örneğin seramik ya da başka bir gündelik kullanım maddesi üretimi- için başvurdukları büyük yerli yani koloni olmayan sitlerin çevresine ya da yakınına yerleşir (bkz. Anadolu'nun Eski Asur kolonileri). Ayrıca, tica- retin u karakolları olması, yerleşim yeri topraklarının güçlü biçimde yapılandığı, uzaktan denetim gücünü elinde tutan politik organlar bulunduğuına işarettir; bunu IV. binyılın ikin- ci yarısında devletleşmeye geçiş sürecinin Aşağı Mezopotam- ya toplumlarında böyle bir şeyi göremeyiz. Son Uruk koloni- leri denilen topluluklarda arkeolojik veriler yardımıyla can-

landırılabilen durum, daha çok, şöyle bir varsayımda bulunmamıza olanak verir: Bu grupları göçe iten neden, yeni siteler kurmak üzere girilen yeni toprak arayışıdır ve bu, Yunan kolonileri örneğinde olduğu gibi, insanları daha önceki ilişkilerle uzun bir alışkanlık edindikleri topraklara yöneltmiştir. Tarihin belli bir anında hemen hiç beklenmedik biçimde kendini güçlü olarak duyuran böyle bir gereksinim, güneyde gittikçe zenginleşip güçlenen bir soylular sınıfının doğması ve buna koşut olarak gitgide genişleyen halk kesimlerinin yoksullaşmasıyla açıklanabilir; Bu yoksullaşmayı başkası hesabına çalışanların sayısının artmasından çıkarırız; bu kişilerin herhalde eski hak ve ayrıcalıklarına yeniden sahip olabilmek için yeni bölgeler aradığını düşünmekteyiz, ancak bu yeni bölgeler, hiç değilse Ubeyd döneminden başlayarak gidip geldikleri, tanıdıkları yerlerdir^{xxxix}. Bu model, birkaç binyıl sonra Güney İtalya'da görülecek olan Yunan kolonizasyonu biçimine yakındır^{xl}. Ne var ki, Son Uruk'ta kolonizasyon o kadar yoğun olmamış ve daha az başarılı bir sonuç vermiştir; bunun nedeni yerel toplulukların yapılanmasının güçlü ve ilişkinin ise daha eşit taraflar arasında yürütülmüş olması olabilir. Ninive, Brak Höyüğü ve Arslantepe gibi yerli egemen merkezlerle kurulan ilişkiler tipi çok ilginçtir. Bu tipte, daha önceki olası bağlar, özellikle seçkinler arasındakiler, yeni gelenlerin bu merkezlerin yaşamında egemen konumlar edinmesine gereken koşulları yaratmıştır. Bu, iki yoldan olabilir: a) doğrudan doğruya, kendini yerel seçkinlere dayatma ve/veya onlarla kaynaşma yolu; b) Arslantepe örneğinde olduğu gibi, yabancılarla ayrıcalıklı ilişkiler kurmuş, onların örgütsel simge ve modellerini benimseyerek onlarla özdeşleşmiş yerli önderlere destek verme, onları güçlendirme yolu.

Yukarı Mezopotamya'da Uruk kültürünün yayılması ve kentleşmiş merkezlerin gelişmesi IV. binyılda kuzey toplumlarının daha önce de işaret ettiğimiz karmaşık görünümü, iki ana gelişme mo-

deline dayandırılabilir: a) güneyden gelenlerle temastan hiçbir görünür etki almamış bulunan ve daha IV. binyılın ilk yarısında çizilmiş -ve tek ve iyi belgelenmiş örneği Tepe Gaura olan- bir yoldan yürüyen yerel merkezler; b) 3500 - 3000 arasında gerek maddesel kültür bütününde gerek iktidar yapılarının örgütlenmesinde güneye doğru derin dönüşümler gözlemlediğimiz yerel merkezler. Bu son durum tipi, örneklerinin daha çok olduğu varsayımsal olarak ileri sürülse bile, az kazı yapılmış olması, yapıların da sınırlı kalması nedeniyle çok daha az belgelenmiştir. Henüz Son Kalkolitik zaman diliminin ilk evresinde bile önemli ve belki kendi topraklarında egemen oldukları görünen bazı sitleri de bunlar arasında katabiliriz. Söz konusu sitler, Orta ve Son Uruk boyunca yerel kültür üzerine güneyden türediği açıkça belli bir öğeyi oturtmuş, Aşağı Mezopotamya'nın seramik tipi, süsleme motifi gibi biçimsel öğelerini de benimsemiş, örgütsel yapı ile daha içten bağlantılı öğeleri dönüşüme uğratmış büyük yerleşmelerdir. Koloniler tarafından özümzendiklerini sanmıyoruz, çünkü her şeyden önce, önde gelen yerel merkezlere yabancı halkın gelip yerleşerek üstün konuma geçmesini pek akla yakın bulmuyoruz, hele ele aldığımız zaman dilimi içinde tam bir fetih olayı ise hiç düşünülemez. İkinci olarak da, temasın yavaş yavaş yoğunlaştığını gösteren belirtiler bulunduğunu söyleyebiliriz. Dönemin bir sürecini tümüyle belgeleyebildiğimiz tek örnek olan Brak Höyüğü'nde, Orta Uruk'tan (TW yöresinin 16-13'ü) Son Uruk'a (aynı yörenin düzey 12'si) geçişte güney tipi seramiğin dereceli artışına tanık oluruz. Bu, önce, yerel kalkolitik seramiğe eklenir (miktar bakımından daha eski evrelerde pek çok değildir, sonra yavaş yavaş artar) ve Son Uruk evresinde egemen konuma geçer^{xli}; Öte yandan, çoğu yerel olan malzemenin bulunduğu Orta Uruk düzeylerinde, silindir mühür basılmış *cretula*'lar, bir *bulla*, bir hesap tableti ve pek çok *beveled rim bowls* bulunmuştur. Bu ağzı eğik kâseler, daha eski (Gaura XI-IX a koşut) bir evrede Höyüğün kazı yapılmış ke-

simlerinden birinde (CH) rastladığımız kuzey kökenli bir biçim olan *Coba bowl*'ların yerini tümüyle almaktaydı. Şu halde genel çerçevenin, yerel bir merkezle yeni gelenler arasındaki bir teması gösterdiği söylenebilir. Bu temas somut olarak kendini ekonomik işlemlerde ve/veya yabancıların yönetim araçlarını benimsemelerinde belli eder. Söz konusu ekonomik işlemlere örnek olarak yerel grupların seri halinde ürettikleri yarı tornalanmış taslarının yerine -belki gereksinimde artan miktarı karşılamak üzere- güneyde kullanılan el yapısı kâselerin konulmasını gösterebiliriz. Kuzeylilerle güneyliler arasındaki ilk ilişkiden sonra güneyli toplulukların artarak topluca geldikleri ve bunların sonunda kendi yönetsel örgütlenme sistemlerini, kendi tipolojik modellerini dayattıkları ya da hemen güç noktalarını ellerine geçirip kendi zanaatçılarına çalışma olanağı sağladıkları düşünülebilir.

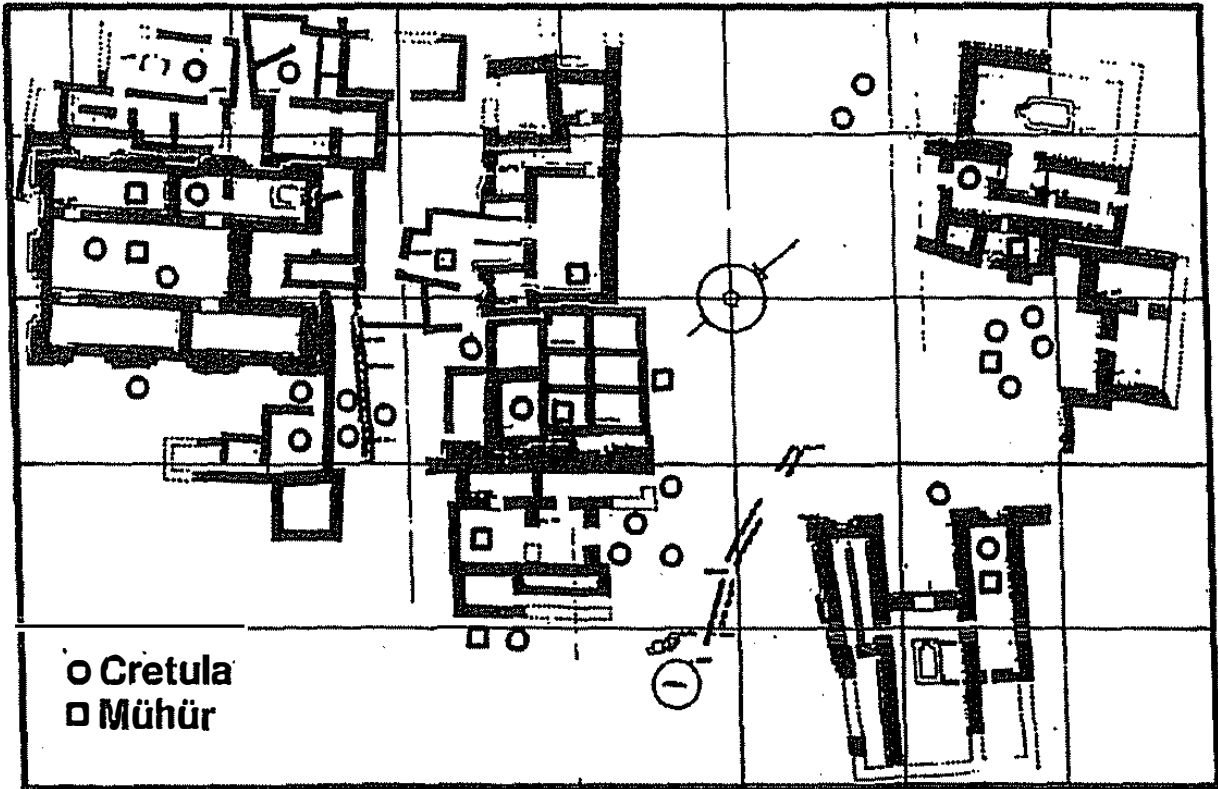
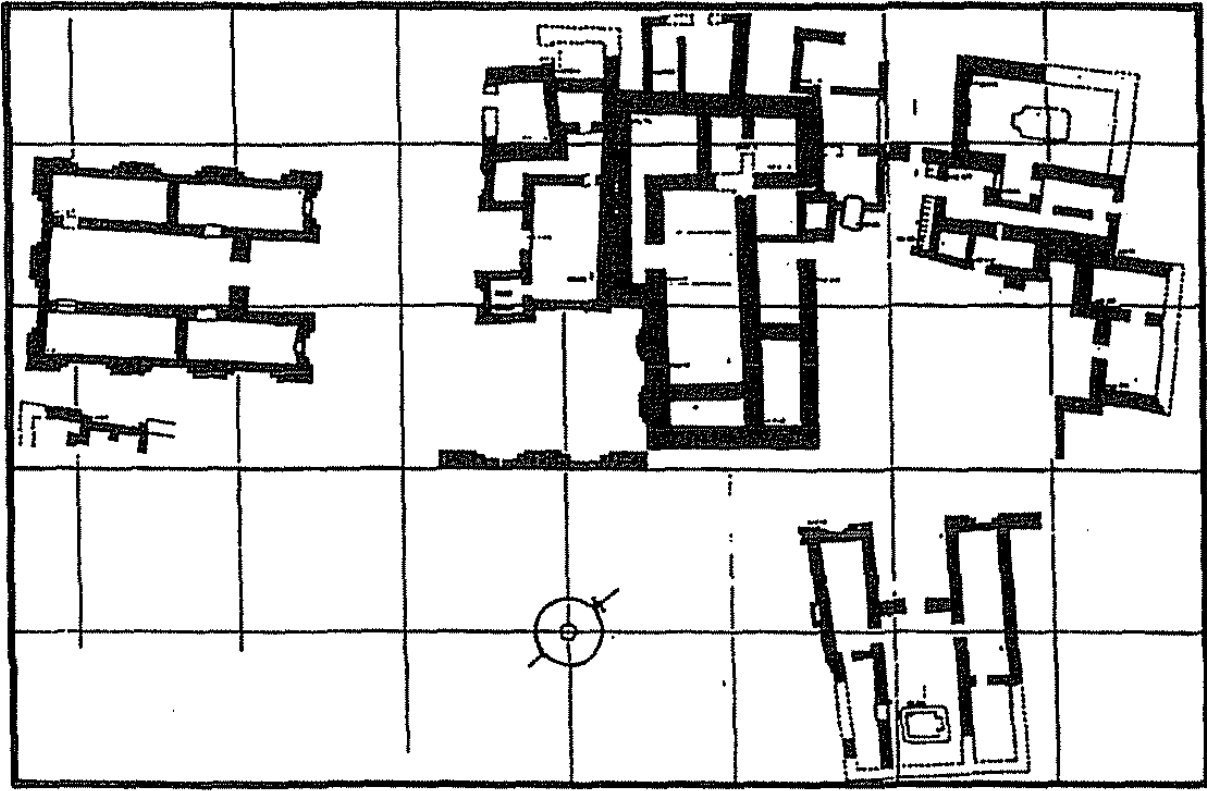
Böyle bir varsayım Ninive için ileri sürülebilir. Orada 3. dönemin yerel Son Kalkolitik seramiği ile belirlenen düzeylerinde, bir Son Uruk (4. dönem) ögesi ortaya çıkar ve bu, güneyinkine öylesine yakın bir görünümüdür ki, bazı yazarlar bunda bir koloni tipi yerleşme nitelikleri görmüşlerdir^{xlii}. Burada da, elimizde stratifikasyon yani katmanlaşma ile ve maddesel buluntularla ilgili yararlı veri yoktur ama, *bevelled rim bowls* denilen kâselerin gerçekte daha 3. dönemde ortaya çıktıklarını gözlemleyebiliriz, halbuki silindir mühürlerin daha eski dönemlerde iyice yerine oturmuş yerel damga mühürlerin yerini almasının ancak 4. dönem sonunda, hatta 5. dönemde olduğu saptanmıştır. Elde yeterli bilgi bulunmamasından doğan güçlüklerle karşın, yine Ninive'de güney kökenli ögelerin derece derece yerleştikleri fark edilir ve bu, Brak Höyüğü'nde gözlemlenmiş aynı olayı, dereceli kültür -ve belki bu arada insan da- sızması olayını andırır.

Son Uruk etkisinin hemen hiç görülmediği Tepe Gaura örneği buna benzemez. Ne var ki, orada dönem VIII'in IV. binyıla ait

olduğunu sandığımız düzeyleri, aynı biçimde, merkezdeki gücü ortaya koymaktadır. Bunu kamuya ayrılmış alanın dik-kati çekecek kadar genişlemesinden, salt yerel bir gelişme modeline göre yürütülen etkinliklerden fark edebiliriz^{XLIII}. Gaura tapınaklarının geleneksel yapısını izleyen ve daha düzey XI de normları iyice belirlenmiş olan üç parça planlı binalar, daha sonra standartlaşır ve bunları önceden düzenlenmiş yerler, arsalar üzerinde yerleşmiş olarak görürüz, buna koşut olarak dönem X ve IX'daki kamu yapılarını çevreleyen konutlar hemen tümüyle yok olur, öyle ki, dinsel-yönetimsel kesim artık höyük doruğunun tümünü kaplar (*betim* 63). Çoklu etkinliklerde kullanılsalar bile, hepsinin bir tapınla ilgili olduğu akla gelecek üç bölümlü planı olan yapılarla çevrelenen kesimin ortasında, ayrı nitelikte yan yana iki külliye görürüz; bir tanesi çeşitli büyüklük ve işlevde odalardan, ikincisi ambarlama işinde kullanıldığını düşündüren ufak odalardan meydana gelmiştir. Dönem VIII'den kalma bu yapıların her birinde *cretula* ve mühürler^{XLIV} bulunmuştur, hepsi damga tipidir ve bunlar burada, Uruk kültürüne sahip sitlerdeki uygulamanın tersine, gerek işlevsel öğelerde gerek biçim ve betimde geçmişle arada bir kopma olmadığını, tam bir süreklilik bulunduğunu gösterir. Uygun konumlanmış olan ambar yapısından anlaşıldığı gibi, kaynakların merkezde toplanma yollarının geliştiği ve daha iyi örgütlendiği olduğu düşünülürse de, *cretula*'lar ve mühürlerin dizi halinde bir arada bulunmasından -bu, başlangıcı Kuzey Ubeyd kültürüne dayanan bir olgudur- çıkardığımıza göre, Tepe Gaura'nın kamu kurumlarının ekonomik-yönetimsel işlevi ve denetimin yürütülme düzeni, esasında derin bir değişikliğe uğramamıştır. Sitin çok küçük olması da geçmişle olan bağın kopmadığının bir başka işaretidir. Kamuya ait kesim büyüye büyüye, sonunda sit dinsel-yönetimsel bir merkez olup çıkmıştır, bu arada kentleşmeyi haber veren herhangi bir oluşum da görülmemiştir.

Tersine, kentsel yerleşme birimlerinin yayılmasının, güçlü güney etkisi taşıyan sitlerin en belirgin niteliklerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, gerek Brak'ın gerek Ninive'nin Yukarı Mezopotamya'nın o zamana kadar kentleşme düzeyi düşük kalmış merkezleri için çok kuraldışı bir şey olan 40 hektarlık yüzölçümüne varması, hatta bu büyüklüğü aşması bu dönemde olmuştur. Sitelerin böyle genişlemesi olayına koşut olarak zanaat da, güçlü yeni kamu kurumlarının gerektirdiği gibi, gelişir. Brak Höyüğü'nde güney tapınaklarının tam eşi değilse de onlarınkine çok benzeyen üç üç bölümlü planı olan ve bir platform üzerinde kurulmuş, birçok kez yeniden yapılmış bir tapınakta (*betim 61A*) duvarlarının koni ve rozetlerle zengince süslü oluşundan başka, kalker ve şistten yapılmış, üzeri delikli, kenarı altın zıhlı ve hepsi altın başlı gümüş çivilerle tutturulmuş değerli bir frizin çevrelediği podyum görünür^{XLV}. Hiyerarşi bulunan toplumların yerleşim yerleriyle ilgili olarak metalin, özellikle değerli metalin bolluğu, daha bir önceki dönemde kuzeyde ortaya çıkmış bir nitelik olup artık, görüldüğü gibi, güneyin bölgelerinde de belirmiştir; böylece bu olgu yani metal bolluğu, bir yandan lüks maddelerin az çok seçkinler katmanının denetimi altında üretilmesi sisteminin başlangıcını, öte yandan yabancı kökenli malzeme sağlayıcı olarak kuzey bölgelerin rolünü gösterir.

Brak Höyüğü tapınağının platformunda aralarında birkaç tane pişmiş topraktan (*terracotta*) yapılmış da bulunan fakat çoğu kaymaktaşından (*alabaster*) olmak üzere pek büyük miktarda tapınç heykelciği (*idol*) bulunmuştur; bunlarda belirli biçim verilmemiş bir kaide üzerinde gözlü ya da 'gözlüklü' bir figür buluruz (*betim 64*). Sözkonusu yapıya bunlardan ötürü 'Gözler Tapınağı' denmektedir. Orta Uruk başına tarihlenen ve pişmiş topraktan yapılan öncüllerinin Gaura XI-IX'un en eski evresinden olduğu artık saptanmış bulunan bu idollerin varlığı, sitenin yönetim yapılarında dışarıdan getiri-

Betim 63. Tepe Gaura'nın VIII C ve VIII B düzeylerinin planları ve cretula ve mühürlerin VIII B içinde dağılımı (Speiser 1935 ve Rothman 1994'ten).

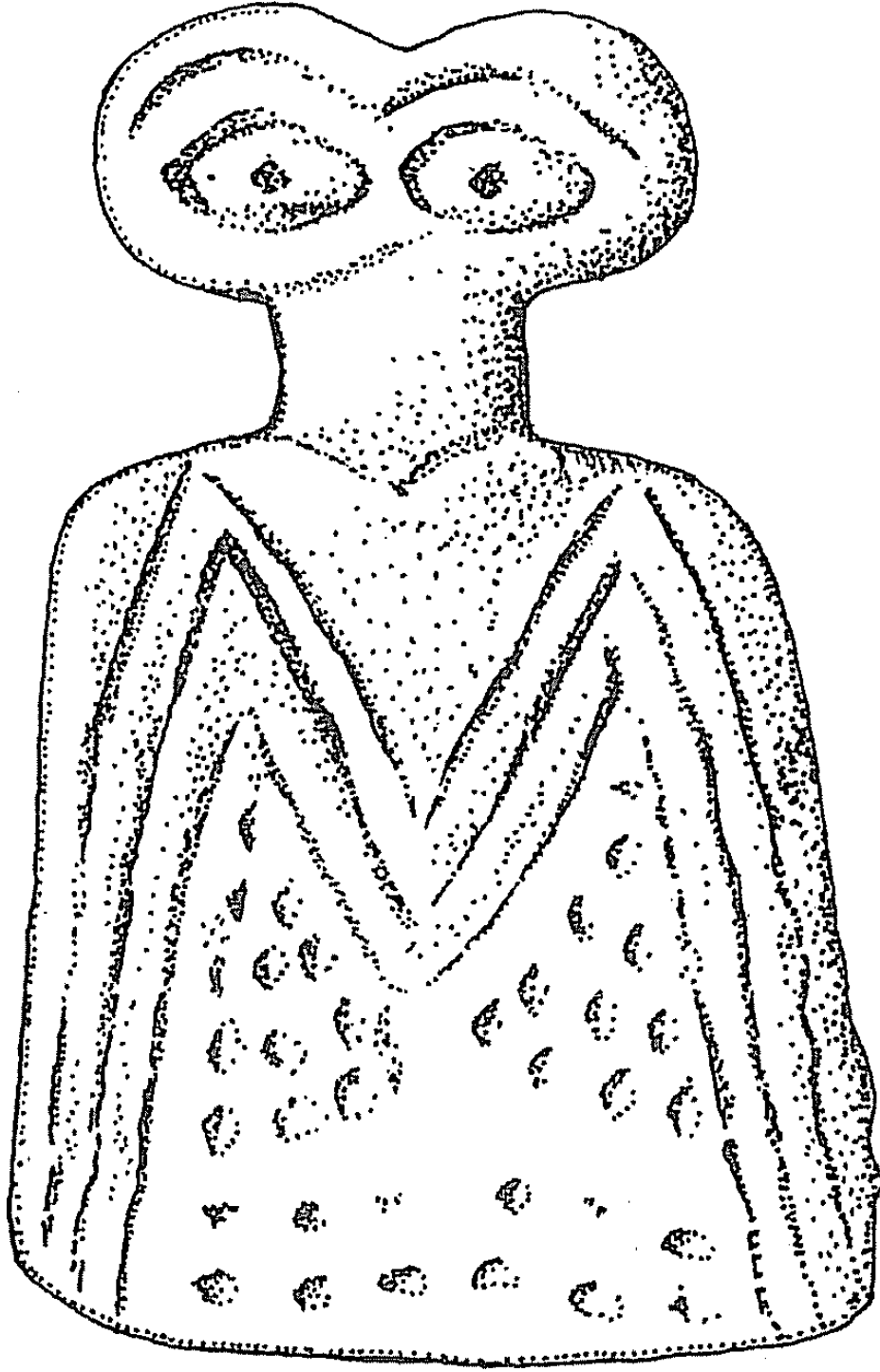
len öğelerle yerel olarak işlenmiş öğelerin karışımını vurgular, böylece yeni kamu kurumları ile yerel ideolojik simge ve öğeler arasındaki bağları ortaya koyar. Gözlü (ya da daha doğrusu 'gözlüklü') idoller, sadece bu bölgede yaygın olmayıp, bunlara Şeyh Hasan^{XLVI} gibi uzak yerlerdeki Uruk sitlerine de rastlarız; bu durum da yerel merkezlerle koloniler arasındaki sıkı ilişkiyi doğrular.

Büyük Mezopotamya'nın kuzey sınırında 'ikincil' bir devletin oluşumu

Toroslar'ın kuzeyinde, Yukarı Fırat - Yukarı Dicle bölgelerinde Uruk gruplarının doğrudan etkisi kendini hiç de o kadar yoğun ve yaygın olarak duyurmaz. Yine de, kolonilerde yerleşmiş güney grupları, herhalde, bu kuzey halkıyla çok sıkı ilişkiler kurmuş, böylece onların kültürünü ve yönetim yapılarını güçlü biçimde etkilemiştir. Bu bölgelerdeki seramik üretimi bile, IV. binyıl sonlarında önemli bir değişikliğe uğrar. Halbuki, belki birkaç çanak çömlek ithali gibi çok kısıtlı etkilenme örneği bir yana bırakılırsa, Mezopotamya zanaatçı ya da araçlarının doğrudan olaya karıştıklarını belli eder bir işaret de yoktur. Şu halde, seramik üretiminde de, yeni gelenlerin kendileriyle birlikte getirdikleri zevk eğilimlerine ve yöntemlerine hissedilir biçimde uyulduğunu görürüz. Seramikte Son Uruk çeşitlerinden az ve seçilmiş bazı örnekler kopya edilir. Bunlar en yaygın tip olan saklı astar bezemesi (*reserved slip*) ile süslü örneklerdir, fakat taklit edilirken yerel zevke uygun birtakım değişiklikler yapılmıştır. Anadolu geleneğine uygun el yapısı siyah seramik çeşitleriyle birlikte yürüyen bu üretim, somut kültürün daha birçok başka cephesinde olduğu gibi, olaya yabancı öğelerin etkince karışmasından çok, bir öykünme isteğini gösterir.

Güneyin seçkinler katmanı içinde doğmuş komşularına öykünme, onlarla kültürel özümlenme gereksinimine örnekler, Malatya Ovası yakınlarındaki Arslantepe sitinde yapılan yaşantı canlandırmalarında bulunabilir. Söz konusu sitte, Uruk dönemi sonunda, Son Kalkolitik yerel seçkinleri, politik-dinsel işlevlerini güçlendirme ve, en çok da, ekonominin büyük kesimlerini Mezopotamya modeline göre merkezleştirme yoluyla ellerindeki gücü bol bol yaymışlardır^{XLVII}. Bu dönemde (VI A dönemi), höyüğün güneybatı yamacında, olağanüstü boyutlarda kamu yapıları ortaya çıkmıştır (*betim 65*). Bunlar öylesine büyük bir yüzölçümünü kaplar ki, konut yeri varsa bile, bu herhalde pek küçük, Son Kalkolitik ölçülerine varmayan bir yer olsa gerek. Konuta ayrılan kesimin bir önceki döneme oranla açıkça küçülmesiyle çok büyük ölçülerde merkezleşmiş bir politik-bürokratik-ekonomik örgütlenme arasında gördüğümüz bu çelişki, bu topluluğun büyümesinin belirgin işaretidir ve daha önce Tepe Gaura'dan tanıdığımız ve kuzeye özgü 'şehircilik' denilen şeye sahip olmayan arkaik bir devlet biçimini ortaya koyar.

VI A döneminin birden fazla terasının üzerine kurulmuş ve değişik zamanlarda yeniden yapılmış, değişikliklere uğratılmış kamu yapıları, bütünleri içinde, kesintisiz bir külliye oluştururdu (*betim 66 ve 67*); ancak, ikinci bir yapımda yükseldiği sanılan ve öteki binalardan hangileriyle çağdaş olduğunu saptayamadığımız Bina I ya da, öteki adıyla, Tapınak A bunun dışında kalır. Her ne kadar planları açıkça tapınma ve din amaçlı bir etkinliği gösteriyorsa da, bu yapıların her birinin, dinsel, ekonomik ve yönetsel olmak üzere, birden çok işlev amaçlanarak yapıldığını sanıyoruz. Belli başlı üç külliye görünür. Yapı IV bunların en büyüğüdür ve yalnız boyutlarıyla ve görkemiyle değil, işlevsel bölümlerinin geniş ve büyük çeşitlilik gösteren bağlantılarıyla da öne çıkar. Bu bina, 'tapınak/saray' külliyesinin ilk örneğidir; ancak bununla içinde oturulan sa-

Betim 64. Brak Höyüğü'ndeki gözlü idol (D. ve J. Oates, *The rise of civilization*, Oxford 1976'daki fotoğraftan çizim).

ray anlaşılmamalıdır; bu, tek bir büyük yapının içinde yer almakla birlikte birbirinden ayrı uzamlarda oturtulmuş yapı birimlerine ilk örnektir. Binaya geçitli ve anıtsal büyüklükte bir kapıdan giriliyor, geniş bir koridordan geçerek önce birbirine bitişik ambarlardan oluşan bir bütüne, sonra da tepenin yamacında daha yüksekte bulunan ve yükseltilmiş bir konumda olan büyük bir tapınağa (Tapınak B) varlıyordu (*betim 68*). Bu tapınakla kamuya açık kesimin dışına düşen bir yerde çıkartılmış olan^{XLVIII} öteki yapı (Tapınak A) arasında gerek plan gerek mimarlık öğeleri bakımından çok yakın benzerlik vardır. Bunlar, ikisi birlikte, Arslantepe'ye özgü bir tapınak tipi olduğunu ortaya koyarlar. Dinsel mimarinin geleneksel Mezopotamya kalıplarına -bu kalıpların da Suriye-Anadolu bölgelerinde derin kökleri vardır- girmekle birlikte, bu tipin temel şemasında özgün bir işlenme ve yerel inanışların gelenek ve gereksinimlerine uyma bulunduğunu açıkça görürüz. Plan, üç değil, iki bölümlüdür. Nişleri, podyumları ve sunakları olan büyük bir *cella* tapınmaya ayrılmıştır. Uzun yanlardan birine yaslanmış bir dizi odacık vardır. Mezopotamya tapınaklarındakinin tersine, *cella*'ya giriş son yan odacıktan geçen tek bir gerçek girişle ve ana bağlantının iki pencereden yapılmasıyla korunmaya alınmıştır.

İki tapınağın planları hemen hemen birbirinin eşidir ama, içlerindeki malzemenin konumu tümenden değişiktir. Örneğin, tek başına bir bütün oluşturduğu ve içinde merkez kurumlara ait birçok işin çevrildiği sanılan Tapınak A'da çanak çömleğin en çok yığılı olduğu yer, ambar görevinde olduğunu düşündüğümüz yan iki odadır ve birinin malı yığma, ötekinin malı dağıtma işinde kullandığı anlaşılmaktadır; burada, ayrıca, çıkarılan *cretula*'ların konulduğu ufak bir duvar odacık bulunur. Büyük bir çok-işlevli yapının bir bölümü olan Tapınak B'de bu işlevler başka türlü dağılım gösterir. Öyle ki, tapınağın içinde sadece inanç ve tapma ile ilgili etkinlikler yürütülmüş olduğu-

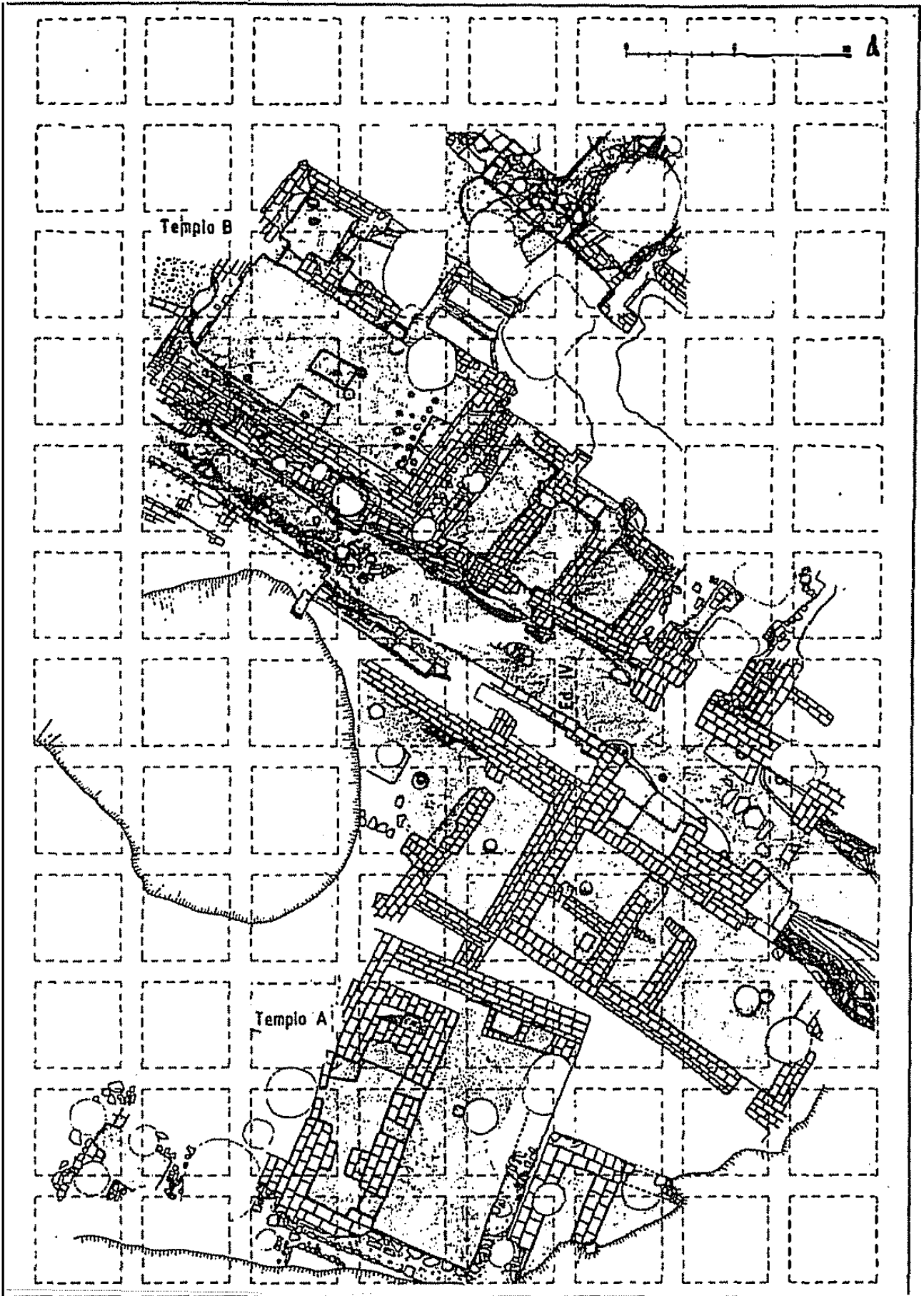
Betim 65. Arslantepe-Malatya. Bina IV'ün güneyden görünümü (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

nu anlarız. Tüm tabak çanak burada *cella* içinde toplanmış durumdadır. Yine tapınmayla ilgili kaide üzerinde ayaklı kâseler sunak yakınında bir yerdedir. (*betim 69*). Hemen tümü büyük boyutlu olan öteki kapların çoğunun; tapınağın yıkımından az önce birer sunu olarak girişin karşısına gelen salonun karşı köşesinde, yığıldığını sanıyoruz. Arslantepe’de çıkarılan kaplar arasında Mezopotamya tipine birer kopya kadar benzeyen iki çeşit vardır; bunlar, ilginç görünümde ince uzun bir küple (bundan iki örnek vardır: *betim 70*) kırmızı sıvalı ve ufak tava türünde bir yemek kabıdır. Tapınç ile ve seçkinler katmanıyla ilgili özel bir bağlamda ve tapınağa sunu olarak getirildiği sanılan nesneler arasında pek az sayıda yerel olmayan el işi eşya bulunması, ister dışarıdan mal getirtilmesi, ister -daha büyük olasılıkla- yabancı zanaatçıların orada çalışmaları nedeniyle bağlansın, güney gruplarıyla sıkı ilişkiler bulunduğunun, hiç değilse seçkinler katmanı düzeyinde bunun böyle olduğunun önemli bir işaretidir.

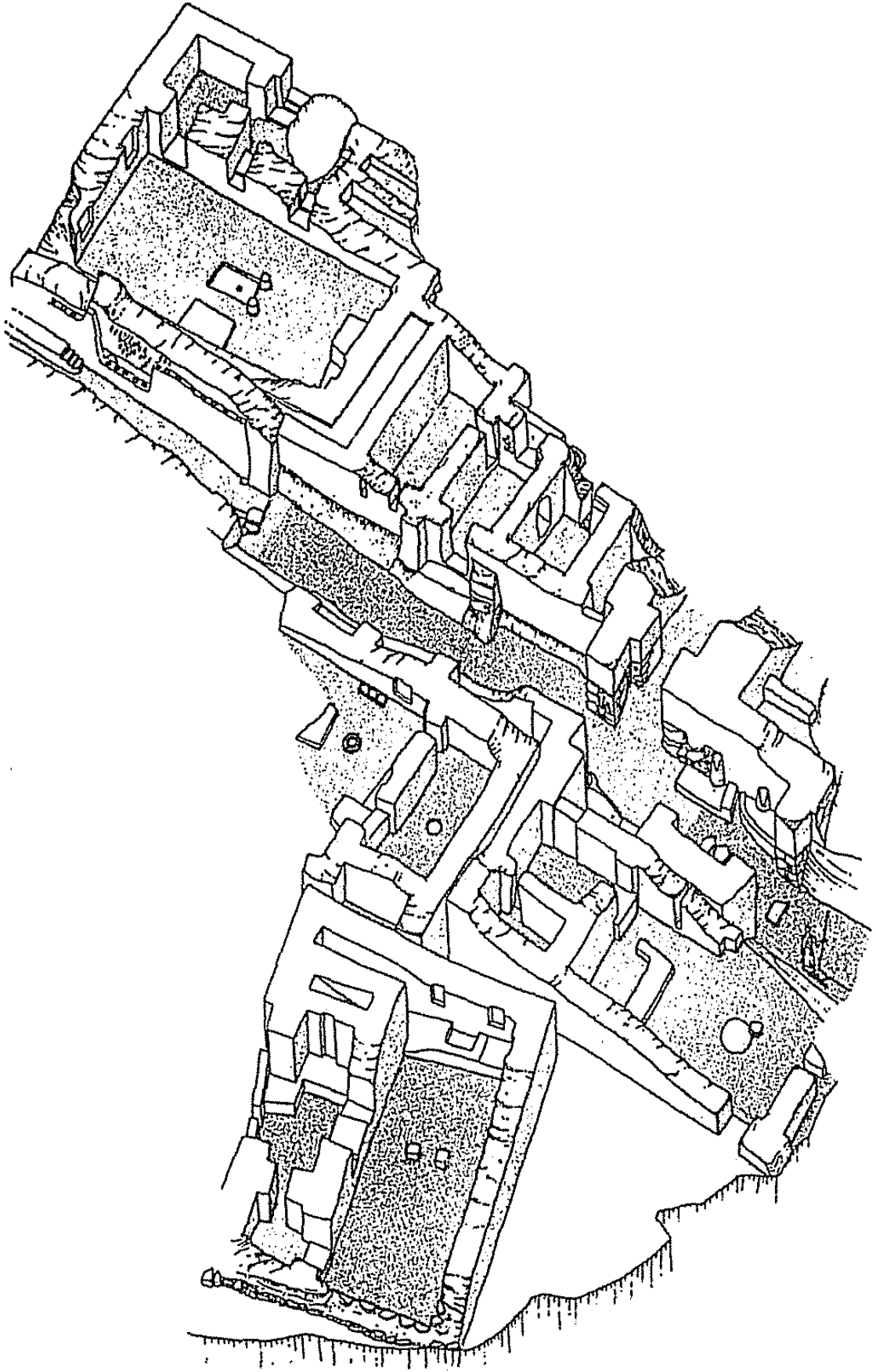
Merkezsiz kurumlar arasında yabancı kaynaklı öğelerin dolaşımı, yerel egemen sınıfın bu çeşit ilişkilere bir ideolojik değer olarak da baktığını gösterir. Bu bakımdan, tapınağın gerek yan odalarının gerek giriş koridorunun duvarlarının yapının en iç kesiminde resim öğelerinden başka taşıdıkları süsler de ilginçtir. Özel tipte bir yontu öğesi olan bu süsler, taze sıva üzerine damga basarak elde edilen özekdeş (konsantrik) eşkenar dörtgenler dizisinden oluşur ve Uruk tapınaklarının süsleme motiflerini andırır. Öte yandan resimler, şematik ve soyut olan biçimlerinde de yerli bir kavramsal ve simgesel dağarcıktan geldiği anlaşılan içeriğinde de yerel geleneği yansıtmaktadır. Bunlar yontu süsler gibi sadece tapınağın içinde değil, ana yapının çeşitli noktalarında, genellikle geçitlerde yer alır, böylece saraya gelen konuklara ve başka kişilere binanın içinde yürütülen işlevler konusunda bir fikir verirdi. Örneğin, büyük koridorun duvarlarına boydan boya ve karşılıklı, stilize ve

düşsel bir biçimde çizilmiş iki boğadan başka, bir yanından sarayın iç avlusuna, öteki yanından ona yaslanmış iki ambara açılan odada törensel konumda ve organları çok standartlaşmış olarak betimlenen insan figürleri (*betim 71*) görürüz. Oda-
nın son kullanılma evresinde silinmiş olmakla birlikte bu re-
simler, merkezden yönetilen ambarlama etkinliklerinin de düş-
ünsel/dinsel bir nitelik taşıdığını vurgular.

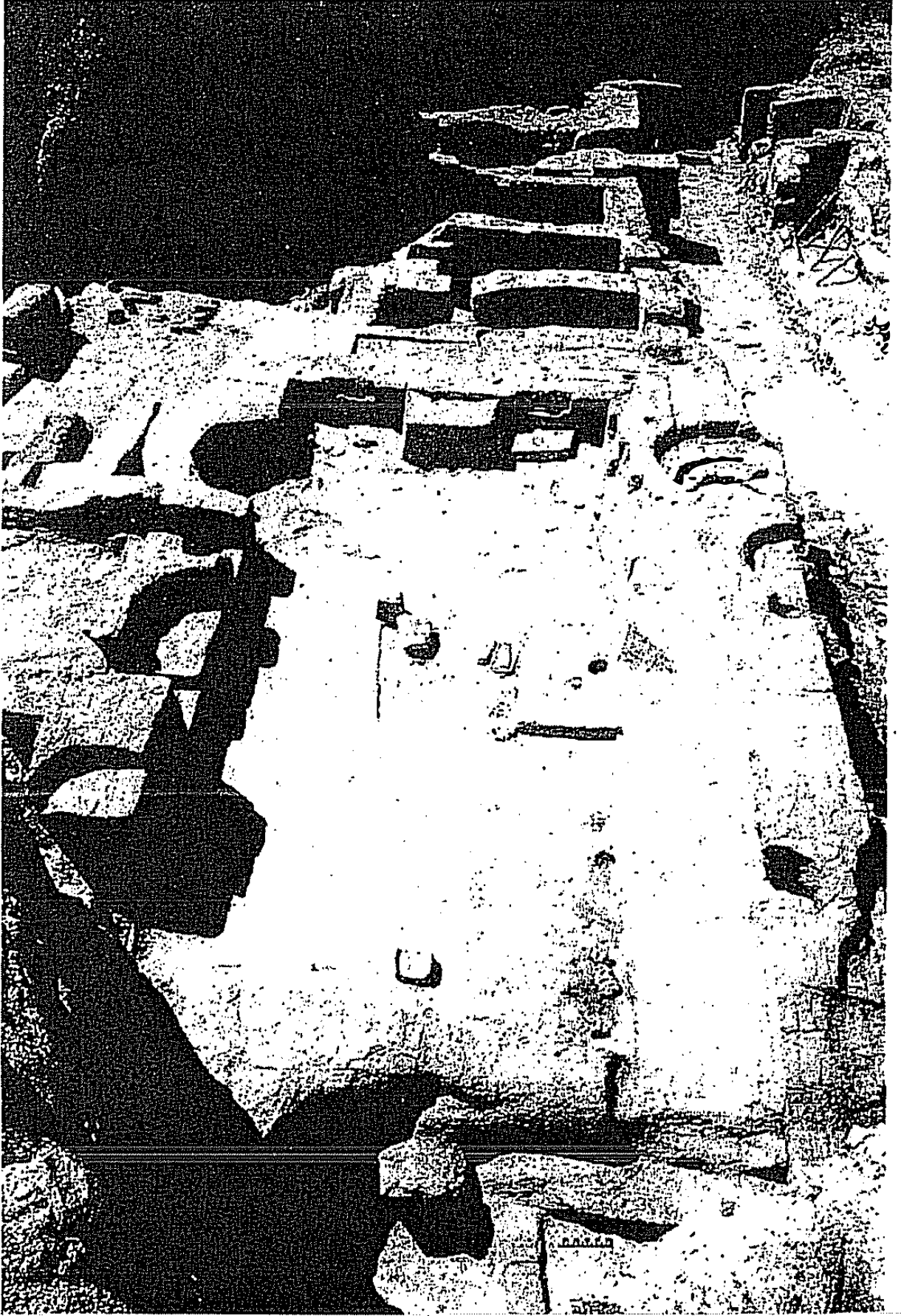
Arslantep'e'deki ekonomik merkezleşme, herhalde, malların depolanmasını öngördükten başka, bunların pek kalabalık olan ve devlet hiyerarşisi için çalışan çeşitli birey ya da birey gruplarına yönetim denetimi altında yeniden dağıtımını ön-
görmüş olmalıydı. Bunu orada bulunmuş olan iki ambar ye-
rindeki bol malzemenin çeşitliliğinden anlıyoruz. Bu malze-
menin incelenmesi bizi bu ambar binalarından içinde büyük kaplar bulunanın mal depolama, ikincisinin de dağıtım işleri-
ne ayrıldığı varsayımına götürür^{XLIX}. İkinci ambar konusunda böyle düşünmemizin nedeni, burada daha az kap, fakat seri olarak ve kesik koni biçiminde tornayla üretilmiş yüzü aşkın sayıda ve yemek dağıtımında kullanıldığını sandığımız kâse (*betim 72*) ile üzerlerinde 30 ayrı mührü ait baskı bulunan 130 tane *cretula* olmasıdır; *cretula*'lar küplerin yakınında yani oda-
nın bir köşesinde bulunmuştur, bundan da *cretula*'ların önce bir süre o noktada biriktirildikleri, sonra tümünden atıldıkları sonucunu çıkarıyoruz^L. Söküldükten sonra geçici de olsa bir süre saklanması, *cretula*'nın yapılan işlemlerin bellekte tutul-
masında, hele henüz yazı ortada yokken, yüklendiği belge iş-
levi konusunda bize önemli bir bilgi verir. Bu işlevin daha iyi bir kanıtını ana koridorun ambarların karşısına düşen bir ye-
rinde duvara oyulmuş dikdörtgen biçimi bir kovukta üst üste birçok katman oluşturmuş durumdaki atık yönetim malzeme-
sinde görürüz. Burada 5000 kadar *cretula* parçası vardır ve bu parçaların 1800 kadarında mühür baskıları fark edilmektedir (*betim 73*). Yukarı katmanlarda taşınabilir kaplar, en çok da

Betim 66. Arslantepe VI A dönemi kamu yapılarının genel planı.

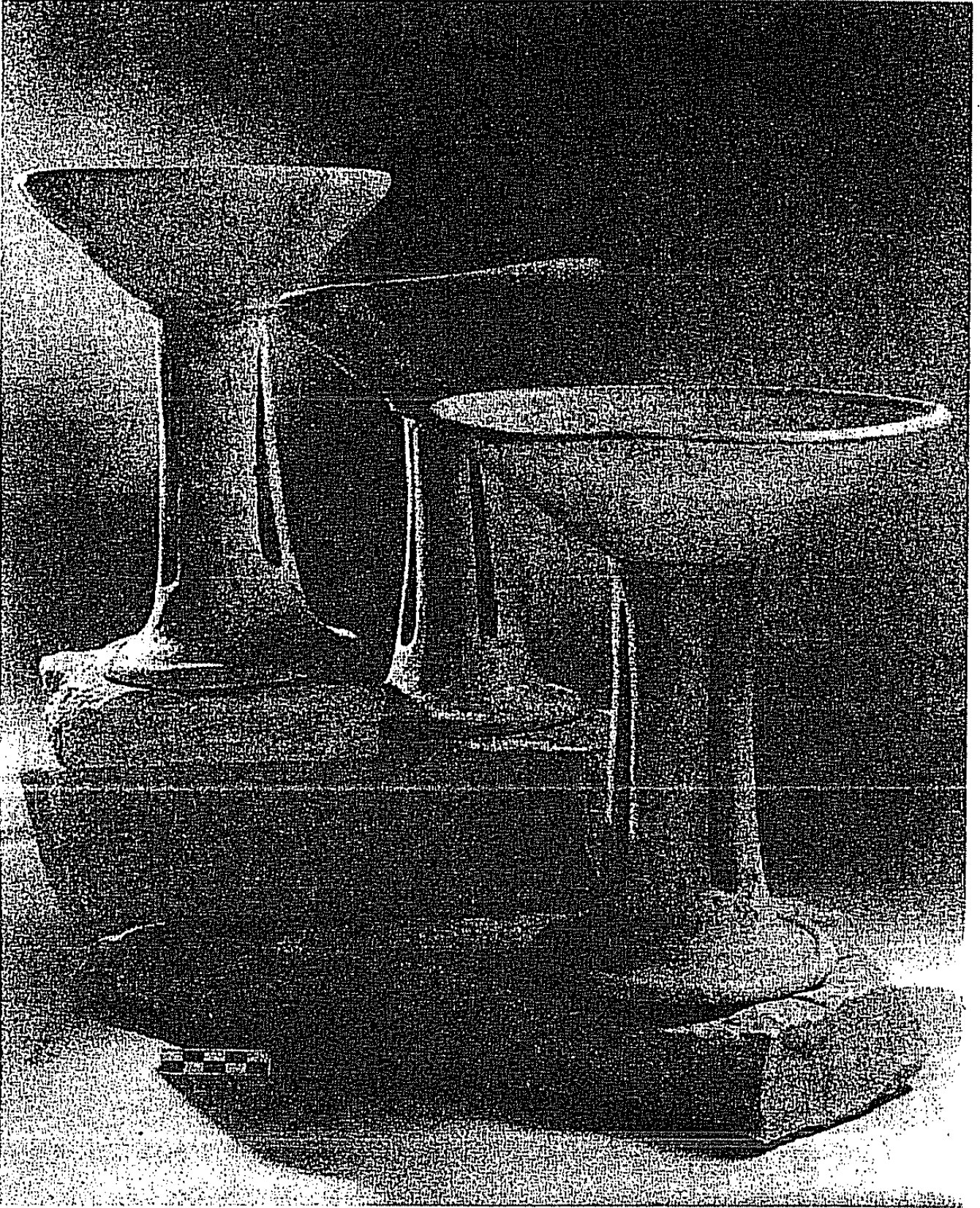
Betim 67. Arslantepe kamu yapılarının aksonometrik görünümü.

Betim 68. Arslantepe B Tapınağı ve Bina IV'ün kuzeyden görünümü (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

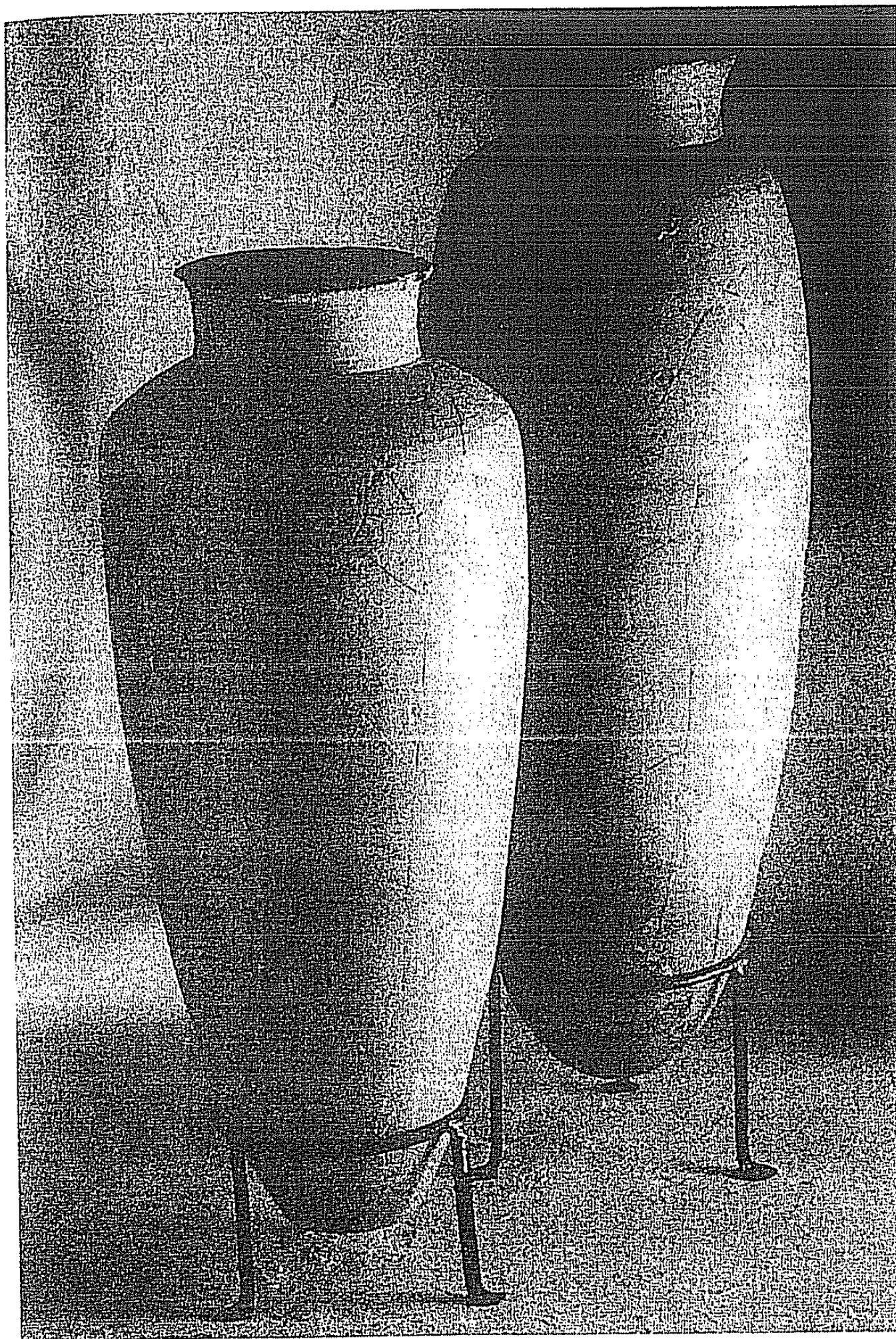
küpler, bir araya gelmiş durumdadır ve üzerlerinde her biri ancak birkaç kez basılmış çeşitli birçok mührün baskıları bulunur. Orta ve alt katmanlardaysa daha az sayıda mühür baskısı vardır ve çoğunlukla bunlar, her biri birçok kez olmak üzere, çuvallara ve kapılara basılmıştır (*betim 74*)^{LI}. Şu halde, atıklarının birbirini izlemesi, aynı tip işleme ait *cretula*'ların arada bir atıldığını göstermektedir, bu işlemlerden biri büyük istiftten bir miktar mal alınmasıdır; sayıları hiç de az olmayan görevliler besin maddesini alırken kaba mühürlerini basmaktaydılar. Öteki işlemler ambarların açılıp kapanmasıdır. Bunları sayıları daha az olan ve hem ambarların denetiminden hem de malın yedeklenmesinden sorumlu birtakım görevliler yapardı. *Cretula*'ların atılma biçimi, şu halde, hesap ve alışverişin doğruluğunun sınanması amacıyla bunların önceden saptanmış bir düzeni olduğunu gösterir, 'alındı' işlevi yüklenedikleri yolundaki varsayımı doğrular^{LII}. Yukarı katmanlarda dağıtım etkinliği ya da onun saymanlığı ile ilgili olarak birkaç tane kil plaket bulunmuş olması ilginçtir. Üzerlerinde bir çizgi üzerinde olmayan delikler vardır, bunların hesapların kaydına yaradığı sanılmaktadır^{LIII}. Ancak, sözkonusu kayıtlar hem işlevsel hem yapısal bakımdan Mezopotamya'da genellikle kullanılan levhalardan bildiklerimize benzemez. Tek bir de yuvarlağımsı plaket bulunmuştur, üzerinde bir işaret kazılmış olan bu nesnenin özgün bir şey olduğu sanılmaktadır.

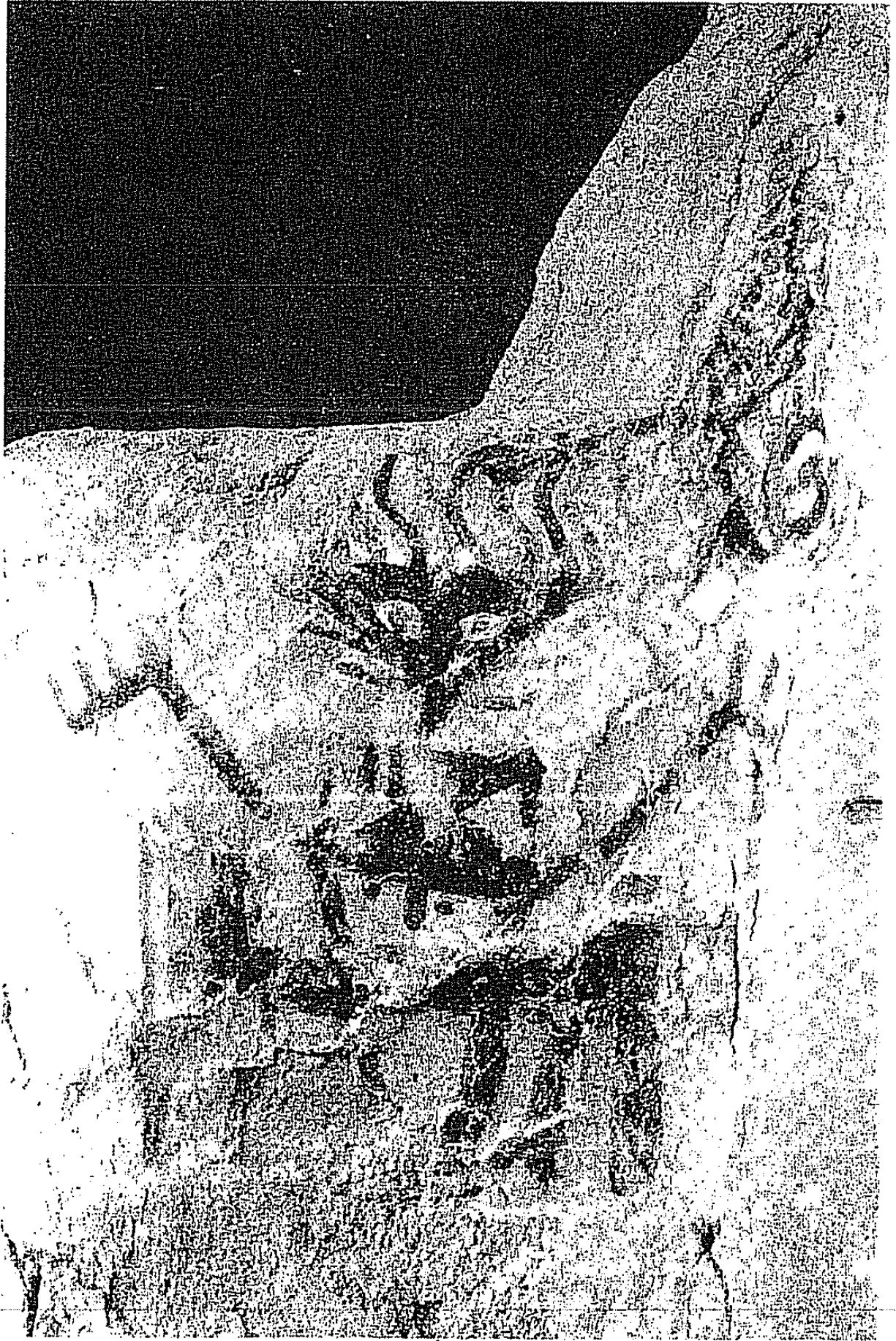
Damgalar, 150'den fazla mühür bulunduğunu gösterir; bu da kalabalık bir görevli topluluğunun varlığını, yönetimin etkinliğini ve içindeki basamaklandırmayı doğrular. Yönetim sistemi Mezopotamya'ninkine uyarsa da, taş yontmada özgün ve çok zengin bir yerel üretim görürüz. Bu üretim içinde damga mühürlerin payı yüksek olup silindir mühürler azınlıkta kalır ve bunlar genellikle Ubeyd döneminden kalma kuzey örneklerine uygundur (*betim 75*). Mühür üzeri betimlerde öncelikle çeşitli kompozisyonlarda, özellikle tüm Mezopotamya'da çok

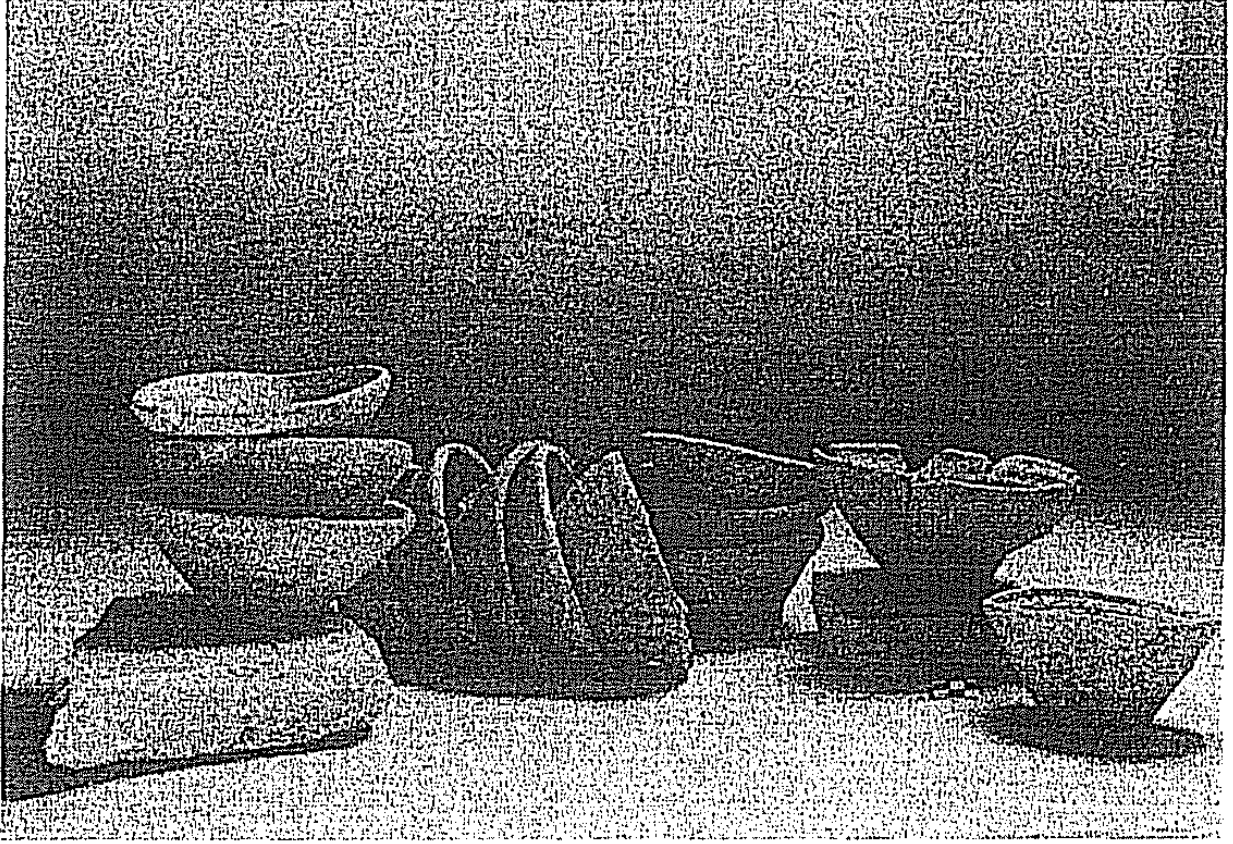
Betim 69. Arslantepe'den ayaklı tapınç kupaları (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

Betim 70. Arslantepe'nin B Tapınağında bulunmuş Son Uruk tipinde küpler (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

Betim 71. Arslantepe. Bina IV'ün ambarlar kesiminden duvar resmi (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

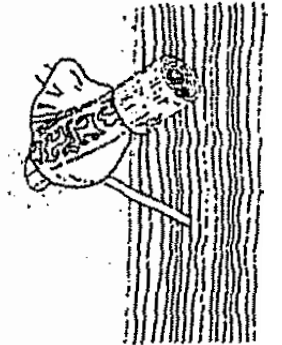
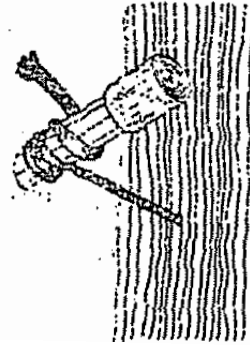
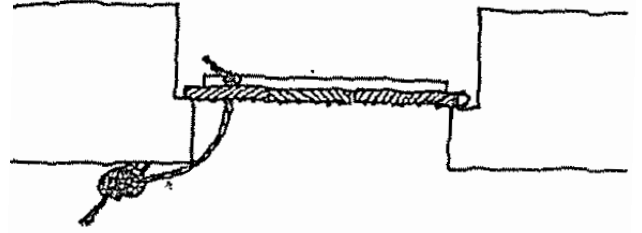
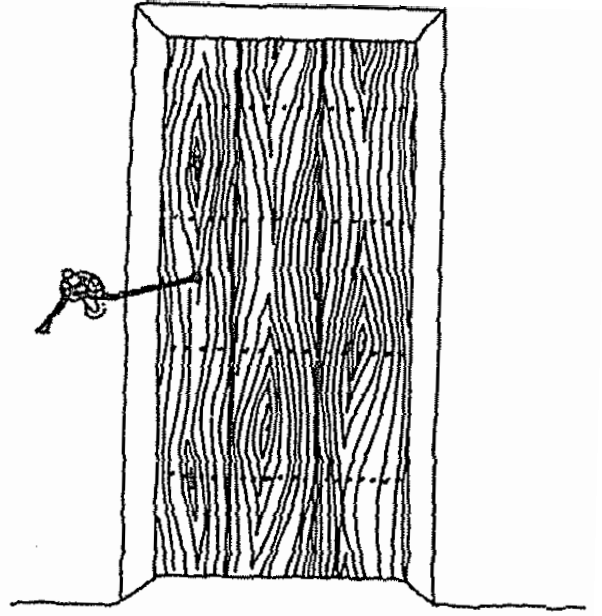
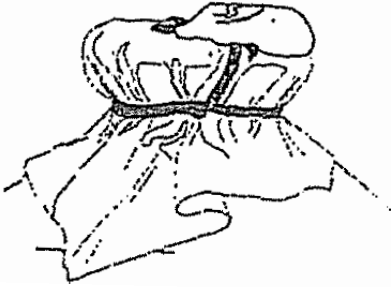
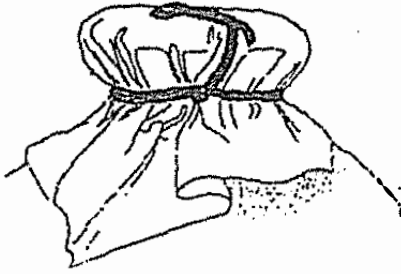

Betim 72. Arslantepe'den tornadan geçirilmiş toplu üretim kâseleri (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

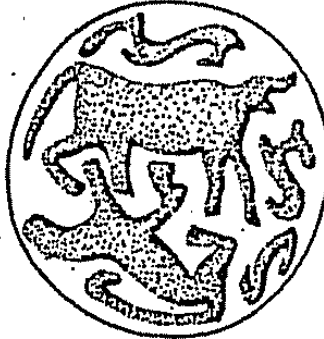
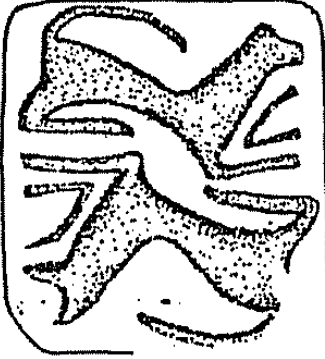
Betim 73. Arslantepe'den cretula'lar (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

yaygın bir betim olan birbirlerine karşıt konumda hayvanlar görülür, fakat hayvanlar birbirlerine Mezopotamya örneklerinde olduğu gibi sırt sırta değil bacak bacağa ters olarak betimlenmiştir. Aynı biçimde, Mezopotamya'da silindir mühürlerde pek yaygın olan çuval ve küp taşıyıcıları da Arslantepe'de karşımıza damga mühürlerde çıkar. Çok daha az sayıda olan silindir mühürlerde de genellikle hayvanlı sahneler betimlenmiştir, tek bir örnek dışında öykü anlatır nitelikte hiçbir sahneye rastlamayız; o tek örnekte kızağa binmiş önemli bir kişinin peşinde başka insanların art arda gittiği görülür ve bu, biçimde olmasa da ikonografik öğelerde, bir Uruk mühründe görüp dinsel-törenselleştirilmiş harman dövme sahnesi olarak yorumladığımız betimin aynıdır (*betim 76*)^{LV}. Bu mühür, Uruk'un büyük kentsel merkezinden gelen benzer motiflerle ilişkilendirilebilecek ve örnek oluşturan az sayıda başka simgesel öğe ile birlikte ele alınmalıdır; bunlar, hep birlikte, betimlerin iktidarı simgeleyen ve güçlendiren seçkinler düzeyinde dolaşımını bir kez daha vurgular.

Egemen sınıfların gücü ve saygınlığı, metalin yaygın ve göze batarcasma kullanımında da kendini gösterir. Bunu, bakır, kurşun ve, daha az olmak üzere, gümüş ve altından çeşitli nesneler ile bunlardan başka, yüksekçe bir teras üzerinde ve büyük saray yapısına yaslanmış bir binada arsenikli bakırdan mızrak ucu, kılıç gibi -bir bölümü de gümüşle işlenmiş- (*betim 77*) sıradışı bir silah dağarı bulunmasından anlıyoruz. Bu da gösteriyor ki, bir önceki dönemde varlığını bildiğimiz metalürji, artık yayılmakta ve yüksek bir teknolojik düzeye varmaktadır. Metal bu bölgede birinci derecede bir saygınlık nenesi durumuna gelirken seçkinlerin bu yoldaki isteminin artması doğrultusunda da değişik tiplerinin ve epeyce incelik isteyen ilk alaşımlarının kullanılmaya başladığı sanılmaktadır. Metalürji işçiliğinin gelişmesini, muhakkak ki, tüm Doğu Anadolu'da geniş yataklardan yararlanılmasına bağlayabili-

Betim 74. Arslantepe'de cretulaların kullanımı, E. Fiandra'nın çizim ve canlandırmaları (Ferioli, Fiandra 1983'ten).

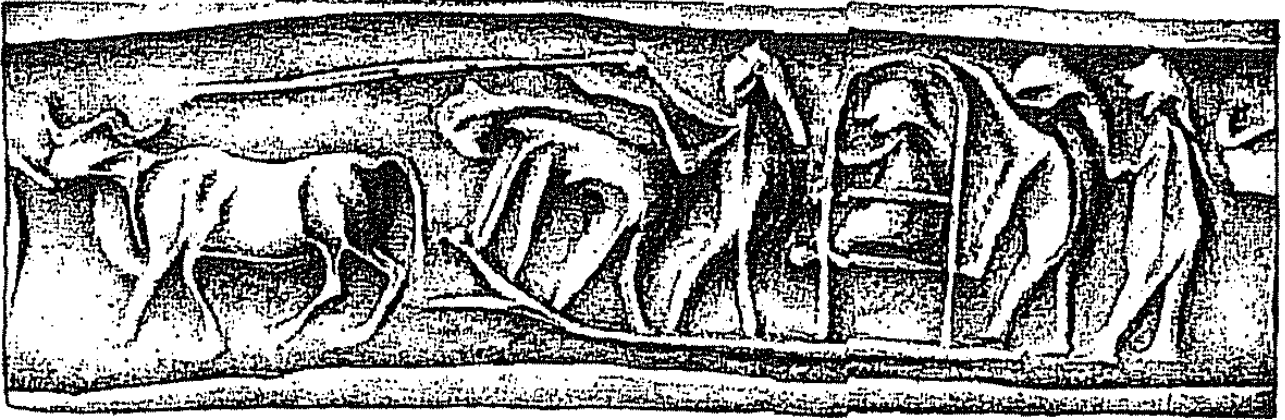
Betim 75. Arslantepe'de bulunmuş damgalardan hareket ederek çizilmiş mühürler.

riz, ama üretimin büyük artışında Suriye-Mezopotamya topluluklarından gelen istemin de rolü olduğunu söyleyebiliriz. Herhalde Anadolu'nun metalleri, bu toplulukların kuzeydeki bölgelerle temasa geçmeleri için iyi bir nedendi.

Suriye-Anadolu bölgelerinin topluluklarında alışveriş geleneksel bir etkinlik olabilir ama, ticaretin, özellikle uzak noktalar arasındaki ticaretin canlanması, aslında, merkezdeki kurumlar kendi toprakları üzerinde yeter derecede bir politik-yönetimsel denetim kurduktan ve ticaret yapanlardan bir çıkar sağlayacak duruma geldikten sonra olmuştur. Arslantepe seçkinleri, herhalde, Doğu Anadolu'nun bol miktardaki hammaddelerine ilgi duyan güney grupları ile aralarındaki ilişkilerin kendilerine ayrıcalık tanınmış birtakım aracılar tarafından yönetilmesi için bu topraklar üzerindeki üstünlüklerinden yararlanmışlardır ve, herhalde, alışveriş etkinliklerinin çekip çevrilmesi ya da eşgüdümü, bu seçkinlerin kaynakları ellerine geçirip etkinliklerinin çeşitlerini artırmalarına yol açmıştır. Fakat bu sitte de devletin başlangıç aşamalarındaki yapıları belirleyen, onlara güç veren, birincil ekonomiye karışmaları, onun içindeki varlıklarıdır. Bu bakımdan, bu ekonomide koyun yetiştirilmesi ilginçtir. Koyun, VI A döneminde yetiştirilmiş olan bütün öteki hayvan çeşitlerinin önüne geçirilmiştir. Bu, belki hiyerarşik toplum içinde üst katmanlarda bulunanların işe karışmaları ya da baskı göstermeleri nedeniyle olmuştur. Ayrıca, hayvancılık oldukça kolay denetlenebilir ve Aşağı Mezopotamya'nın bir özelliği olan büyük ailelerle toprak sahipliği arasındaki o güçlü ilişkinin bulunmadığı bir sosyo-ekonomik bağlamda kolay yararlanılabilir bir kaynak oluşturmaktaydı. Tarım da, elbette, önemli rol oynuyor olmalıydı; zaten bunu hem sarayın ambarları hem de yukarıda sözünü ettiğimiz silindir mühür üzerindeki figürden de çıkarabiliriz. Açıklamak gerekirse, ambarlarda birincil gereksinim maddeleri depolandığı bellidir. Mühürdeki düven üzerinde hüküm-

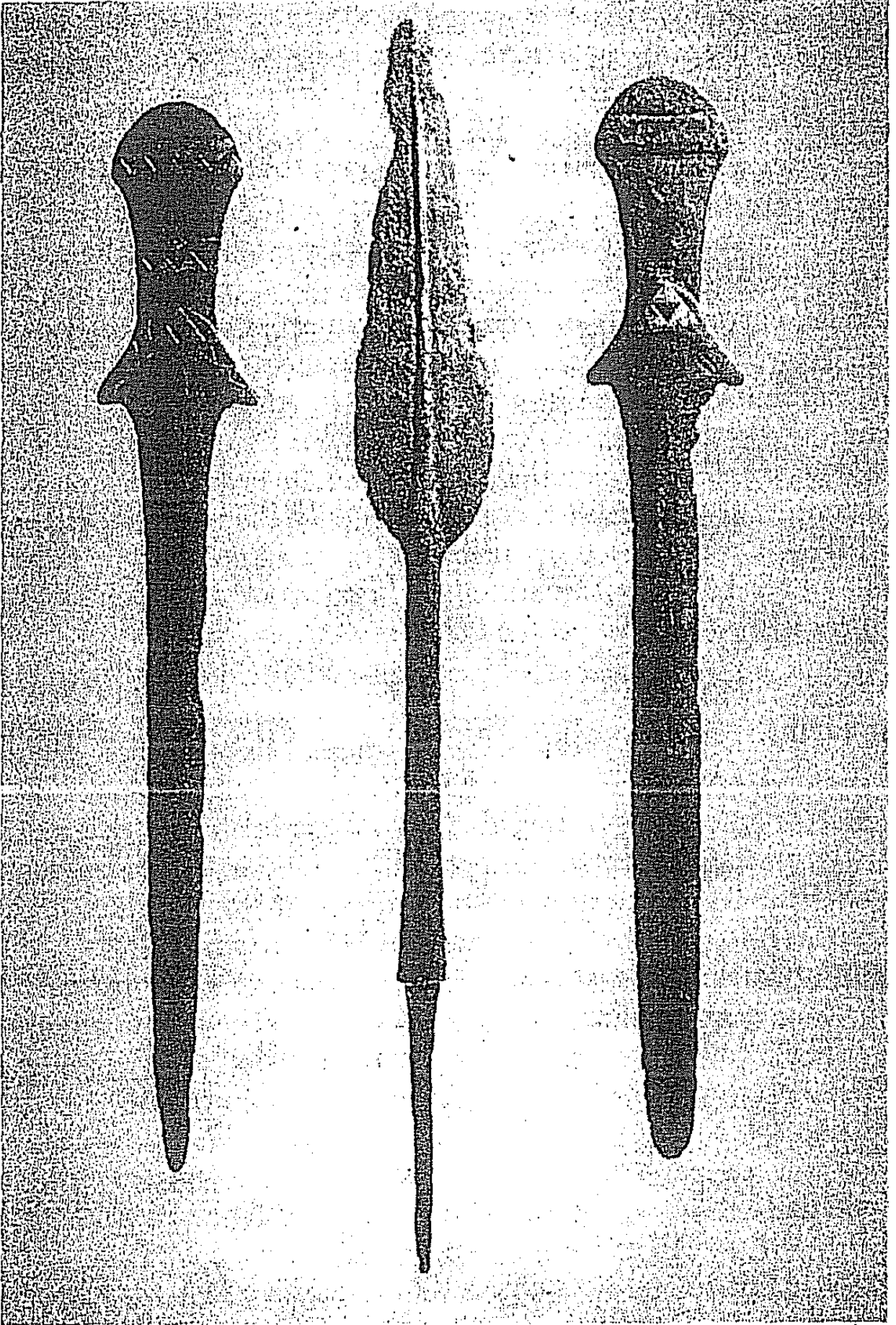

a

b

Betim 76. Önde gelen bir kişiyi kızak üzerinde gösteren iki mühür.
a) Arslantepé'den (Arslantepé-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden); b) Uruk'tan (Littauer, Crouwel 1990'daki bir fotoğraftan çizim).

Betim 77. Arslantepe'den arsenikli bakırdan silahlar. (Arslantepe-Malatya Arkeoloji Heyeti'nin arşivinden).

dar betimlemesi de topluluk önderinin işlevleriyle tarımsal etkinlik arasındaki bağı düşünce düzeyinde göstermektedir.

Zanaat etkinlikleri üzerinde doğrudan ya da dolaylı bir denetim bulunduğunu da seramik üretiminden anlarız. Büyük Mezopotamya'nın öteki bölgelerinde olduğu gibi, burada da standartlaşmada ileri gidilmiş ve, ustaların emeğinin kısmen ya da tümünden merkezleşmesine koşut olarak kaplara çömlekçi damgası basılmasından vazgeçilmiştir. kâselerin seri üretimi de aynı yönde bir süreç izlemiştir; bunlar Arslantepe'de tümüyle hızlı torna kullanılarak yapıldığı için uzmanlaşmış bir işgücü bulunduğunu düşünebiliriz.

Her ne kadar Son Kalkolitik Çağın ilk evresinin yüksek düzey kişileriyle Son Uruk dönemininkiler arasında bir süreklilik olduğu söylenebilirse, bu süreklilik aynı kişilere yakıştırdığımız konutlarının yapımındaki yer seçiminde bile kendini gösterirse de^{lv}, IV. binyıl sonunda, Arslantepe toplumu karşımıza yapı bakımından derin bir değişikliğe uğramış olarak çıkar. Yapısı, Claessen ile Skalnik'in ileri sürdükleri İlkel Devlet modeline tümüyle uymaktadır; sözkonusu modelde politik organlar iyice oluşturulmuş ve toplumun seçkin kişileri kaynakları ve emeği merkezleştiren bir yüksek katmana dönüşmüştür. Kaynakların kullanımı, sürekli genişleyen bir yönetim çarkı tarafından düzenlenmektedir; bu, karşılıklık temeline oturmuş bir işleyiştir ve tabandan tepeye doğru yönelen mal ve emek akışının karşılığı kısmen yeniden dağıtım, fakat ondan da çok dinsel ve politik alanlarda verilen hizmetlerle ödenir. Şimdiye kadar sözünü ettiğimiz arkeolojik bulguların tümü, bu tip bir toplumu işaret eder: Merkezleşmiş bir mal saklama düzeni, ileri derecede gelişmiş yönetim çarkı, yönetilen bir yeniden dağıtım, -merkez yapı içinde yer aldığını sandığımız yiyecek dağıtımından anlaşılan- emek denetimi, iktidarın düşünsel/dinsel olarak ileri derecede meşruluk kazanmış olması. Uruk grupları ile olan ilişki Anadolu'daki bu devlet yapısı

üzerinde güçlü bir etki yapmış, böyle ilişkilerin kurulmasında hammadde alışverişi bir önem taşımış olabilir, fakat ekonominin tabanı, bu tip ilkel devlet oluşumlarının tümünde olduğu gibi Arslantepe’de de, yine birincil ürünler ve emektir.

Üçüncü binyıl başlarında İlkel Devletin krizleri ve biçim değiştirmesi

Her ne kadar kuzey merkezlerinden Arslantepe ya da Brak Höyüğü gibi bazılarında büyük gelişme kaydetmişse de devletleşmeye geçiş sürecinin, iç yapıdan kaynaklanan birtakım nedenlerden ötürü, kuzeyde sınırlı kaldığı sanılmaktadır. Belki tarım bir noktadan sonra fazlalık üretememiştir; belki toplumsal yapı, Ubeyd döneminden başlayarak Güney Mezopotamya’da gördüğümüz kalabalık ailelere değil de, Arslantepe’deki Son Kalkolitik evlerinin işaret ettiği gibi, çok kısıtlı aile çekirdeklerine dayalıydı. Böyle söylüyoruz, çünkü, aristokrasinin gelişmesine ve -etnografiden bilinen örneklerle belgelendiği üzere devletin oluşum aşamasında ‘hükümdar’ yakını oldukları ileri sürülen- yüksek görevliler sınıfının yayılmasına uygun bir toplumsal tabanı kalabalık ailelerin oluşturduğunu sanıyoruz. Bunlardan başka, sürekli yayılma durumundaki devlet büyüklerinin artan baskısına uygun biçimde yanıt verecek en iyi koşul, üretim tabanının gücül zenginliği idi; bunu da alüvyonlu ovada ekilip biçilebilir toprakların çok geniş olması -bazı becerilerin de işin içine katılmasıyla- sağlardı. Tersine, Yukarı Mezopotamya’nın ve Suriye-Anadolu bölgelerinin ekilip biçilebilir topraklarının, ancak sınırlı bir üretim verebildiğini sanıyoruz. Hele, Doğu Anadolu’nun vadileri, her ne kadar verimliyse, doğal sulama olanakları varsa da, dar yüzölçümleri içinde durağan bir gizil zenginlik oluştururdu. İşte, III. binyıl başlarında kuzeyin ilk devlet sistemlerini etkisi altına alan krizin belli başlı nedenini, bana göre, koloni sisteminin çökmüş olması olasılığından fazla, bu derin yapısal ayırımında aramak gerekir.

Elbette bu krizin doğurduğu sonuçlar, toplumsal katmanlaşma ile ekonomik ve politik merkezleşmenin çeşitli yörelerde doğurdukları farklı yerel kökleşmelere göre ayrı kalıcılık dereceleri gösterir. Güneyli gruplarla temastan doğan değişikliklerin, her şeyden çok, seçkinlerin politik ve ekonomik örgütlenme dünyasını ve onun etkisi altındaki kesimleri etkilediğini sanıyoruz. Halbuki, kırsal nüfusun çoğunluğunu çeken üretimin temel örgütlenmesi ve topraklar üzerindeki ilişkiler herhalde pek derin bir değişikliğe uğramamıştır. Bu yönde bir kanıt ararsak, örneğin, Kuzey Cezire’de yerleşme sistemleri konusunda yürütülmüş bir araştırmanın sonuçlarına bakabiliriz. Orada bir önceki Ubeyd dönemine oranla tek değişiklik ana sit Havva Höyüğü’nün önemli ölçüde büyüyerek kent boyutlarına varması olarak karşımıza çıkarken Uruk döneminde yerleşmiş olan toprak düzeni, hâlâ 0.75 hektarla 2 hektar arasında değişen ufak köyler biçiminde sürer^{LV}. Bundan şunu çıkarmamız gerekir ki, kuzey topluluklarının gelişmesinde güçlü bir dış etmen, bir yandan birtakım biçim değişikliklerine yol açmış, bunlar da bazı geleneksel öğelerle uyum kurarak onları dengeli kılmıştır; aynı dış etmen, öte yandan o toplulukların yapısal nitelikleriyle uyum içinde olmayan örgütsel öğelerin büyümesini harekete geçirmiştir. Yeni devlet organları, herhalde, bu dengesizlikte tutunabilecekleri tabanı ve ona bağlı olarak da kendi yayılma sınırlarını genişletmekte güçlüklerle karşılaşmışlardır.

Daha önce söylendiği gibi, kriz, çeşitli ölçülerde olsa da, tüm kuzey bölgelerini etkilemiştir. Ne var ki, devletin başlangıç aşamasındaki sistemleri tam çöküntüye uğrattığı yer, sadece, merkezdeki yönetimin toplum içine işlemiş ve kendini kentleşme olarak dışa vurmuş bir dönüşümle atbaşı gitmediği yöreler ve sitler olmuştur. Örneğin Yukarı Mezopotamya’nın birçok sitinde III. binyılın ikinci yarısında, Son Uruk döneminden sonra ortaya çıkan bir gerileme anından sonra kentleşme

de bir canlanma olduğunu, yeni tip bir devlet örgütlenmesinin belirlediğini görürüz. Halbuki Arslantepe’de İlkel Devlet tam anlamıyla çökmüştür; kapsamı pek büyük olan bu çöküş, deneyimi kalıcı bir kesintiye uğratmıştır, bunun sonucu olarak kamusal/anıtsal yöre tümüyle bırakılmış, o yerlere Doğu Anadolu/Kafkasötesi kökenli bir kültürü getiren yarı göçebe grupların kulübeleri kurulmuştur.

Kafkasötesi kökenli toplulukların, Toroslar’ın kuzeyindeki yörelerde görünmeleri, kamu kurumlarının tam dorukta olduğu bir döneme rastlamış ve bu da, herhalde, bir dengesizlik ögesi olarak sistemin çöküşüne yardım etmiştir. Elbette Kafkasötesi grupların yayılması olayı, III. binyılın başlarında çok büyük boyutlarda olmuştur. Ekonomileri öncelikle çobanlığa dayanan bu topluluklar çeşitli yönere gitmişler ve bu hareket, herhalde birbirini izleyen dalgalar halinde olmuştur. Hem batıya hem güneye gitmişler, Batı İran’a ve Godintepé sitine ulaşmışlardır. Böylece, Godintepé’de Kafkasötesi bir kültürün ortaya çıkışıyla Son Uruk yaşantısı birden kesilmiştir. Godintepé sitine ulaşmışlardır. Böylece bu iç içe girmeler, yarattığı güvensizlikle Mezopotamya gruplarının kuzey çevrelerle yürüttükleri alışveriş ilişkilerini de bozmuş olabilir. Fakat kriz, her şeyden önce, bir iç krizdi. Bunu kuzeydoğudan hiçbir sızmaya hedef olmamış olan Cezire’yi de kapsamasından anlıyoruz; daha IV. binyıl sonlarında Malatya ovasına gelmiş olan Kafkasötesi kültürün taşıyıcıları pekala denetim altındaydı, hatta bunlar, devlet kendi toprakları üzerinde egemenliği elinde tuttuğu sürece onun tarafından yani devlet tarafından çekip çevrilen etkileşim ağı içinde yer almaktaydılar.

Koloni tipi sitlerin bırakılması ve Yukarı Mezopotamya kültürlerinin özerk yönde gelişmesi, fikrimizce, Son Uruk alışveriş sistemindeki bir çöküşten ötürü olmamıştır. Varsayımımıza göre, o sistem hiçbir zaman koloriler kurulmasının ana nedeni olmamıştır ve her ne kadar kuzeyin hammaddelerine yöne-

lik olsa da, doğrudan güneyin merkezlerine açılan örgütlü bir uzak mesafe ticareti ağına dayanmamıştır.

Uruk ögesinin kuzeyde gözle görünür biçimde kayboluşunun, daha çok, iki nedene dayandığını sanıyoruz. Bu nedenler, bir yandan kuzey kaynaklı nüfusun yerel nüfusla kaynaşması, öte yandan kuzeyde devletleşmeye geçiş süreci oluşumlarının yaşadığı iç krizdir. Sözkonusu oluşumlar, kendi topraklarında mal akışının denetimini artık yapamaz duruma gelince, Mezopotamya toplulukları da onları karşılarına alıp görüşmeye değmez bulmaya başlamışlardır.

Boş yere kendini krizin içinde bulmuş olan Aşağı Mezopotamya merkezleri, o tarihten sonra, dikkatlerini doğuya çevirmiş ve İran topluluklarıyla örgütlü tabana dayanan yeni bir ticaret geliştirmiştir. Sülaleler döneminin ilk aşamalarında, toprak açısından sınırlı olmakla birlikte henüz daha yoğun ve tutarlı politik çekirdeklerin başında gelen *alluvium* sitelerinde İlkel Devlet örgütlenmesinin gücü ve dengesi, herhalde bu sitelerin gizil büyüme gücüne sahip bir üretim sistemine dayanmalarından başka, o toplulukların sosyal yapılarına derinlemesine kök salmış olmalarından da ile gelmekteydi. Sistemin gittikçe büyümesi, herhalde, bu yapının bir evrimini belirlemiştir; ancak o evrim içinde yaşam araçları üzerindeki mülkiyet ilişkileri de az çok değişmeler göstermiştir. Bu demektir ki, toplumsal seçkinler aynı zamanda ekonomik seçkinler konumuna gelmiş, böylece gerçek anlamıyla toplumsal sınıflar oluşmuştur. Bu noktadan sonra sürecin geri dönülmez bir nitelik kazandığını, Gelişmiş Devlet aşamasına geçildiğini görüyoruz. O aşamaysa geri dönüşler ya da krizler görmeyecek, sürekli, durdurulamaz bir yayılma yaşayacaktır.

VIII

YAKINDOĞU'DA ARKEOLOJİK KANITLAR VE DEVLETİN KÖKENLERİ

Köy toplumlarının gelişmeleriyle başlayıp Büyük Mezopotamya'da devlet örgütlerinin oluşmasına kadar giden uzun sürecin incelenmesi, genel önem taşıyan birtakım öğeleri ortaya koyar; bunlar belli başlı olarak üç büyük izlekte toplanabilir: a) aileye dayanan geleneksel toplum yapısı ile yeni doğmakta olan devlet oluşumlarındaki politik ve ekonomik yapı arasındaki ilişki, b) politik gelişmenin değişik anlarında iktidarın niteliği, c) merkezzel kurumların varlığında ve yaşamlarını sürdürmelerinde birincil ekonomi yani yaşamak için gerekli en yalın maddelerin üretimi ile lüks mallarının üretim ve dolaşımının ayrı ayrı etkileri.

Şu ana kadar yapılmasına çalışılan rökonstitüsyondan, birinci nokta ile ilgili olarak, yeterince açık biçimde şu ortaya çıkar ki, yeni güçlenen yüksek katmanların gerek politik gerek ekonomik gücünün dayanağı, genişlemiş ve bağları İlkel Devletin ilk örgütlenmesine temel oluşturmuş olan aileye dayanan bir toplumsal yapıdır. Büyük ailelere dayanan sistemler içlerinde güçlü bir katmanlaşma taşırlar; bu, topluluğun birbirinden ayrı fakat kendi içinde çok tutarlı olan ve ekonomik özerkliği elde edebilecek bir yapısı bulunan bütünlere ayrılmasından ileri gelir. Böyle bir şey, bu üç birimle -politik liderliğin güvenilirliğini amaçlayan- güçlü bir ideolojik meşrulaştırma arasında yarışmalı ve belki de sürtüşmeli bir ilişki olduğunu ortaya koyar. Öte yandan, politik bakımdan egemen olan aile çekirdeğinin genişliği, o çekirdeğe kendi üyelerine verilmiş görev-

ler aracılığıyla yürüttüğü denetimi kolaylıkla genişletmesine olanak verir. Yüksek katmandan ailelerin ve onlarla özdeşleşen devletin ekonomik gücünün tohumunu oluşturan kliante-lizmin (güçsüzleşmiş grupların bir güçlüye boyun eğme biçiminde bağlanmaları) kaynağında da bu yapı bulunur. Kalabalık ailelerle ilk devlet kurumlarının doğuşu arasındaki bağa, Mezopotamya'nın alüvyonlu topraklarındaki gelişmeler kanıt olarak gösterilebilir, çünkü orada Samarra toplumu ve Ubeyd 0-2'den beri kalabalık ailelerden oluşan bir toplum yapısı vardır, halbuki içteki katmanlaşmanın ve kaynakların yönetim tarafından çekilip çevrilmesinin biçimleriyle çekirdek ailelerin çakışması, Ubeyd 4 döneminden başlayarak (özellikle kuzeydeki Tepe Gaura ve Değirmentepe gibi topluluklarda) ortaya çıkar ve sonra, daha belirginleşerek Son Uruk toplumunda (Sus, Cebel Aruda) sürer. Büyüklük ve örgütlenme bakımından çoklu denetimi yürüten güçlü merkezsiz kurumların doğuşu da bu son döneme rastlar.

Bu bağlantının önemi, geleneksel olarak küçükçe çekirdek birimlere (Ümmü Dabaciye, Hassuna ve Halaf) dayanır ailesel toplum yapısına sahip olan kuzeyde güney kökenli Ubeyd kalabalık ailelerinin varsayımsal olarak üst üste gelmesi ve -bir yanda topluluk önderi öte yanda halkın geri kalanı olmak üzere- toplumda iki kutuplu bir katmanlaşmaya yol açmasıyla daha açık biçimde ortaya çıkar. Bu iki kutuplu katmanlaşma, Son Uruk gruplarının birbiri arkası sıra gelişleriyle güçlense de, IV. binyılda doğmuş olan merkezleşmiş yeni politik kurumları kendi yetersiz kökleşmesi, gelişme olanağının zayıflığı nedeniyle sarsmıştır.

İkinci noktaya yani yeni ortaya çıkan seçkinlerin iktidarının ne çeşit bir iktidar olduğuna gelince, Ubeyd döneminin *chiefdom* tipi toplumundan bir sonraki Uruk evresinde ortaya çıkan İlkel Devlete geçişin -ki bu çok önemli bir aşamadır- yarattığı en önemli olgu, fikrimizce, egemenliğin tipinde oluşan derin bi-

çim değişikliğidir. Seçkinler katmanının V. binyılda her şeyden önce dinsel ve politik olduğu anlaşılan ve topluluğun önüne düşme, ortak çıkarların eşgüdümü ve örgütlenmesi işlevine bağlı olan iktidarı, IV. binyılın ikinci yarısında kaynaklara ve emeğe sahip çıkma yetkesini de edinir. Böylece, politik açıdan yüksek katmanların gitgide güçlenmesinin ve bazı toplumsal grupların zayıflamasının bir sonucu olarak, karar düzeniğinin yönetilmesinden malların ve etkinliklerin yönetilmesine geçilmiş olur. Ne var ki, iktidardakinin kabullenilmesi hâlâ önemli derecede düşünsel/dinsel düzlemde ve o düzlemde sistemin sürdürülmesi ise hâlâ geleneksel yolla olmaktadır. Şu halde İlkel Devlet, eskiden kalma bir politik güçle yeni bir ekonomik gücün karmasıdır. Biraz daha açmak gerekirse, bir önceki politik gücün asal doğası değişmediği gibi, uygulanmasının biçimleri de, daha yaygın ve daha etkili duruma geldikleri kesin olmakla birlikte, önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Yeni ekonomik güç ise, egemen grupların gittikçe artan sayıda ekonomik etkinlik üzerindeki doğrudan denetimlerinde gördüğümüz güçtür. Bugün bürokrasi ya da devlet çarkı dediğimiz şeyin ortaya çıkışı, yayılması ve kendi içinde özgüleşmeye gidilmesini yapan, Claessen ve Skalnık'ın ileri sürdükleri politik denetimi yayma gereksiniminden çok, bu yeni çeşit işe karışma yani ekonomik denetim olmuştur. Çünkü birtakım kimselerin yönetimi temsille görevlendirilmeleri, aslında, Wright ve Johnson'un görüşlerinin tersine 'bilgilendirme'nin merkezden yönetilmesinin bir biçimi olmayıp devlet yörüngesinde yürütülen ekonomik etkinlikler üzerindeki denetimi en uzak noktalara kadar işletmeye ve daha etkili kılmaya yöneliktir. Bu olayı betimlemede, belki Flannery'nin devletin doğuşunu açıklarken savunduğu bir görüş, bazı kurumların "system-serving" den "self-serving"⁴⁷ kadar giden bir dönüşüme uğramış oldukları görüşü anımsanacaktır; fakat bu dönüşümde, gerçekte, tarihsel anlamı çok daha derinde olan bir değişiklik saklıdır, o değişikliği de politik olarak ege-

men sınıfların ekonomik ayrıcalığının doğuşu olarak özetleyebiliriz. Binlerce Uarka tabletinden de belli olduğu gibi, Son Uruk döneminde yönetimde amaç, mallara el konulmasından çok, ekonomik etkinliklerin çekip çevrilmesidir. Örneğin, sadece büyük Uruk-Uarka merkezinin değil, kenarda yer alan Arslantepe gibi merkezleşmiş toplumların da önemli özelliği, merkezde toplanan malların -zaten bu işe ayrılan büyük uzamlar yoktur- miktarı değil, devletin çevresinde dönenlerin pek çok oluşudur. Bunların bir bölümü doğrudan devlet memuru, bir bölümü ise başkası hesabına çalışanlardı. Şu halde, İlkel Devlet hâlâ büyük bir household olarak işler ve ekonomik etkinliklerini genişletir, hatta birkaç durumda pek çok genişletir; Stein'a göre bazı sektörlerde etkinlik iki katına çıkardı ve o household'un doğrudan denetimi yapamayacağı bir kerteğe varırdı¹. Şu halde devlet işlerinin yürütülmesi için gerekli kaynakların, bugünün diliyle finansmanının, düzenli biçimi olan "vergi", herhalde, Gelişmiş Devleti daha iyi niteler.

İlkel Devletin politik ve ekonomik iktidarındaki sınırlar, yukarıda sözü edilen üçüncü izleği önümüze getirir; bu, merkezdeki kurumların ticaret niteliğindeki alışverişlerin yürütülmesi ve 'egzotik' yani dışarıdan gelen ürünlerin çekip çevrilmesi üzerinde sahip oldukları yetkiler ve o ürünlerin devletin ekonomisi içindeki rolü konusudur. Büyük Mezopotamya hammaddeden yoksun alüvyonlu toprakları, hammaddece zengin çevre kuşağı gibi coğrafya özellikleriyle ve kendisini meydana getiren çeşitli bölgesel çekirdekler arasında öteden beri var olmuş olan bağlarla, çoğu zaman *World System* ya da global sistem denilen şeyin tam bir örneği olarak gösterilmiştir. Algaze'in Güney Uruk topluluklarının Mezopotamya'nın taşrası ya da çevresel (periferik) kuşağı denilen uzam içinde yayılması konusunda önerdiği rökonstitüsyon, tümüyle, bu modele dayanır. Yazar bu toplulukların ticaret yapma dürtüsü altında davranışlarını ve her zaman periferik kuşağın ürünlerine ge-

reksinimi bulunan anavatana bağılı olduklarını ileri sürer". Her ne kadar Algaze'in modeline birkaç yönden karşı çıkılmışsa da, IV. binyıl sonlarında el sanatlarının gelişmesi ve uzaktan getirilen ürünlerin dağıtımının yadsınamaz gerçeklikler olduğu düşünülünce, devlet yapısı yeni yeni palazlanan toplumlar da dışarıyla alışverişin ne derecede önemli olduğu ortaya çıkar. Stein bile, Algaze'in görüşüne ciddi olarak karşı çıkmakla birlikte, Uruk döneminde devlete geçişin kendisinin '*externally oriented*'⁴⁸ dediği sistemlere geçişten belli olduğunu yazar. Ona göre, bu sistemler, ilk kez, iki finansman biçiminin yani sıradan ürünlere dayanan '*staple finance*' ve lüks maddelerine dayanan '*wealth finance*' biçimlerinin her ikisi tarafından da desteklenmektedir⁴⁹. Yine de, Uruk döneminde 'saygınlık' belirtisi malların üretiminde yerel olmayan hammaddelerin kullanımı artmıştır ama, bu hammaddelerin bir yerde yoğun olarak toplandıklarını ya da kamuya ayrılmış uzamlarda -seçkinlerce kullanıldığı sanılan maddelerin işlenmesinden daha fazla- işlemden geçirildiklerini gösterir herhangi bir kanıt yoktur, halbuki merkezsel kurumların bulundukları yerlerde belgelenmiş ekonomik etkinliklerin büyük bölümü, yalın ekonomi işaretlerini yani insanın sadece yaşamını sürdürebilmesi için gerekli en alt düzeyde etkinliğin işaretlerini verir. Seçkinlerin yeni gücünün gerçek tabanı da herhalde böyle bir ekonominin denetimi olsa gerek. Zaten Mezopotamya'da İlkel Devletin ayırıcı niteliğini yapan şey, yönetimin ve bugün bürokrasi denilen şeyin gelişmesi, hammaddelerin denetimi işine sıkı sıkıya bağlıdır. Mal alışverişi, elbette, eşgüdümü kısmen devletçe yürütülen zanaat etkinliklerini somut ve soyut olarak destekleme ve politik sistemin sürüp gidebilmesini sağlama aracı olarak önemli bir işleve sahipti⁵⁰. IV. binyılda metallerin dağıtımı bile hâlâ 'saygınlık' gösteren mallar alanını ilgilendiriyordu⁵¹. Fakat besin dışındaki hammaddelerin denetimi ancak endüstri toplumlarında, ve bir zenginlik üretimi aracına dönüşmeleri oranında, birincil önem taşır.

Bu düşünce, *World System* modelinin kapitalizm-öncesi dünyaya uygulanamayacağını öne süren ve gerekçe olarak da ticaretin kapitalizm-öncesinde mal fazlasını (*surplus*) tüketme, kapitalizmdeyse o fazlalığı üretme amacına yönelik olmalarını gösteren Wallerstein'ın görüşüne tümüyle uygundur^{vi}. Çoğu zaman global sistem modeliyle ilgili olarak incelenmesine gidilen 'merkez' ve 'periferik kuşak' kavramları bile, merkezde ileri düzeyde teknolojilerin ve mal fazlasını periferik kuşaktan çekip alabilecek konumda ekonomik kurumlar, bundan ötürü de herhalde Son Uruk toplumu için söz konusu edilemeyecek derecede güçlü bir karşılıklı ekonomik bağımlılık bulunduğunu gösterir^{vii}. Son Uruk için olamaz, çünkü bu tip sosyo-ekonomik yapıda mal akışının dengeli ve düzenli bir denetimin yapılabileceğini pek düşünemeyiz. Bunun nedeni de, çok geniş bir yeryüzü parçasının söz konusu olması ve kentsel merkezi çevreleyen, o merkezle arasında tam bir karşılıklı bağımlılık bulunan periferik kuşağa özgü politik düzeyde bir toprak denetimi kurumu da yoktur. Zaten burada Son Uruk kolonilerinin doğası üzerinde ileri sürülen varsayım, bunların öncelikle ticari nitelikte işlevleri olduğunu kabul etmez. Öte yandan periferik kuşak üzerindeki yerel merkezlerde de bu yönde Algaze'in savunduğu gibi bir özgüleşme izi görmemekteyiz. Tersine, söz konusu yerel merkezler üzerindeki etki, Arslantepe'nin gösterdiği gibi, onları hammaddeleri daha fazla merkezleştirmeye iter. Şu halde, Son Uruk'ta devletin ilk adımlarını belirleyen sistem 'yayılmacı' niteliktedir. Ancak bu yayılmacılık, genişleme, kendi temel ekonomik sistemi içine yeni topraklar katma değil, daha çok, yerel seçkinleri görev alma ve hammadde kaynaklarını denetleme işinde yürekendirerek kendi örgütsel yapısını 'ihraç' etme olarak kendini gösterir.

NOTLAR

Yazarın Notları

1. BÖLÜM

- I. Steward 1955.
- II. Service 1962.
- III. Fried 1967.
- IV. Fried bu konuda K. Wittfogel'in 1957 tarihli 'hidrolik toplum' kuramına gönderme yapar.
- V. Kirchhoff 1959.
- VI. Polanyi, Arensberg, Pearson 1957.
- VII. Earle 1977.
- VIII. Claessen, Skalnik 1978.
- IX. Childe 1942.
- X. Flannery 1972b.
- XI. Adams 1966.
- XII. Adams 1981 s.75-81.
- XIII. Wright, Johnson 1975.
- XIV. Christaller.1933.
- XV. Wallerstein 1974.
- XVI. Algaze 1993.

2. BÖLÜM

- I. Kirchhoff 1943
- II. Sanlaville 1989

3. BÖLÜM

- I. Kullanılacak tarihlemelerde dendrokronolojik (ağaç kütüklerindeki halkalara göre tarihleme-ç.n.) temele göre ölçülmüş radyokarbon verilerine dayanılacaktır.
- II. İlk önce Filistin ile ilgili bir dönem için kullanılmıştır ve seramikten yoksun 'Neolitik' bağlamların varlığına işaret eder; bugün ise seramiğin ortaya çıkışını tarımın ortaya çıkışına sıkı sıkıya bağlı gören geleneksel düşünceye ters düşer.
- III. Suriye, Irak ve Ürdün'ün alüvyonlu ovalarını ve çöllerini çevreleyen tepe ve alçak dağların yayı; tahıl ve orman keçilerinin varlığı saptanmıştır; aldığı yıllık yağış kuru tarıma el verecek kadardır (bkz. Bölüm iki).
- IV. Burada Childe'in dile getirdiği 'arkeolojik kültür' kavramına gönderme yapılmaktadır. Bu kavram, bazı bilginlerce eleştirilse de bugüne kadar yerine ayrı düzeyde bir başkası önerilmemiştir.
- V. Hole 1984.
- VI. Flannery 1965.
- VII. Byrd, Banning 1988
- VIII. Braidwood ve Braidwood (yay. haz.) 1982; Özdoğan 1981; Schirmer 1990.
- IX. Hauptmann 1993.
- X. Cauvin 1989.
- XI. Yapının bu adı almasının nedeni zeminin kireçli çamur karıştırılan kırmızı aşıboyası ile renklendirilmiş kireçli harçla yapılmasındandır.
- XII. Flannery 1972a.
- XIII. Mair 1962 (1982, s.74-89).
- XIV. Rollefson 1983.
- XV. Hauptmann 1993.
- XVI. Bader 1993.
- XVII. P.A. Akkermans ve ark. 1981.

XVIII. Köhler-Rollefson 1988.

XIX. Sıkıştırılmış çamur.

XX. Kirkbride 1973b; 1974, 1975.

XXI. Huot 1994.

XXII. Hallaq 1994.

XXIII. P.M.M.G. Akkermans, Verhoeven 1995.

XXIV. Kilden yapılmış çeşitli geometrik biçimlerde (koni, küre, silindir, çembersel levha) ufak nesneler. Denise Schmandt-Besserat (1992) bunları malların giriş çıkışında nicelik ve nitelik ölçümü için yazıdan önce kullanılan Jetonlar ya da sayma araçları diye yorumlar.

XXV. Birçok sepet izinin gerçekte çanakların üzerine konulmuş saz kapaklara ait olduğu düşünülebilir.

XXVI. Bader ve ark. 1994.

4. BÖLÜM

I. Bu azalma, Balık Vadisi'nin titiz bir incelemesi (P.M.M.G. Akkermans 1993) yapılırken gözlemlenmiştir. Ancak, Suriye-Mezopotamya bölgesi kuzeyinin bu dönemleri ile ilgili bilgilerin azlığı nedeniyle sözkonusu gözlemi genelleştirmede sakıncasını elden bırakmamamız gerekmektedir.

II. P.M.M.G. Akkermans 1993.

III. P.M.M.G. Akkermans 1993, s.264-268.

IV. Mallowan, Rose 1935.

V. Huot 1994, p.148.

VI. Flannery 1972a.

VII. von Wickede 1990.

VIII. P.M.M.G. Akkermans 1993, s.285-287.

IX. Davidson, McKerrel 1980; Le Mièrre 1989.

X. Tepe Gaura'da ağzı kapalı kaplar hiçbir zaman dışarıdan getirilmemiştir, buna karşı açık olanlardan getirilenlerin oranı %30-40'ı bulur (Davidson, McKerrel 1980).

- XI. P.M.M.G. Akkermans 1993, s.277.
- XII. Margueron 1989; Forest 1983a.
- XIII. Breniquet 1991.
- XIV. Fujii (yay. haz.) 1981, s.164-181, betim 27.
- XV. Huot 1994, s.105-106.
- XVI. Oates 1969.
- XVII. Huot (yay. haz.) 1991.
- XVIII. Sanlaville 1989.
- XIX. Bazı yazarlar da, 3500 yılından başlayarak iklimin kuraklaşması sonucunda suların çekilmeye başladığını, böylece yerleşilebilecek geniş alanların açığa çıktığını ileri sürmektedirler (Nissen 1986a, s.21-34).
- XX. Huot 1994, p.114.
- XXI. Huot (yay. haz.) 1987; 1991.
- XXII. Huot 1994, s.129.

5. BÖLÜM

- I. Adams 1981, s. 58-59.
- II. Wright 1981.
- III. Huot 1994, s.169.
- IV. Oates ve ark. 1977.
- V. Oates 1976; Frifelt 1989.
- VI. Safar ve ark. 1981.
- VII. Aurenche 1981; Forest 1987.
- VIII. Huot 1994, s.164-167.
- IX. Mair 1962 (1982, s. 74-89).
- X. Adams 1966, s.48-51.
- XI. Stein 1994b, s.41-43.
- XII. Adams 1981, s.52.

XIII. D'Altroy, Earle 1985, s.188.

XIV. Service 1962 .

XV. Stein 1994b, s.43.

XVI. Jasim 1985; Roaf 1989.

XVII. Forest, Ubeyd bağlamlarındaki *token* gruplarının bir kadın için verilen ağırlığın [başlık parası dengi] kaydında kullanıldığını, bu kaydın çıkabilecek sorunları çözmede işe yaradığını ileri sürmüştür (Forest 1989). Bu durumda topluluğun başı, herhalde, öteki topluluklardan gelen kadınlara karşılık kendi topluluğunun verdiği malların hesabını tutma sorumluluğunu taşımaktaydı. Bu da, toplulukdışı evlenerek kocanın baba evinde yaşayan bir toplum tipini gösterir.

XVIII. Akkermans 1993, s.285-287.

XIX. Huot 1994, s.184.

XX. Tobler 1950.

XXI. Breniquet 1989.

XXII. Margueron 1987.

XXIII. Mair 1962 (1982, s.109-115).

XXIV. Tobler 1950; Forest 1983b.

XXV. P.M.M.G. Akkermans 1993, böl.5.

XXVI. Wilkinson 1990.

XXVII. P.M.M.G. Akkermans 1989, s.363.

XXVIII. Esin, Harmankaya 1987; Esin 1989; 1994.

XXIX. Fiandra 1981.

XXX. Henrickson 1989, s.392-396.

XXXI. D'Altroy, Earle 1985, s.188.

XXXII. D'Altroy, Earle 1985.

6. BÖLÜM

- I. P.M.M.G. Akkermans 1989, s. 351-353.
- II. Van Loon (yay. haz.) 1988.
- III. Tobler 1950.
- IV. Schwartz, Curvers 1992.
- V. Tobler 1950.
- VI. Forest 1983b.
- VII. Skalnik 1978, s. 597-618.
- VIII. Palmieri 1985.
- IX. Hauptmann 1982.
- X. Van Loon 1978.
- XI. Hauptmann 1976; 1982. Öteki bilgiler bana doğrudan doğruya Profesör Hauptmann tarafından ulaştırılır.
- XII. Palmieri 1978, s.314-330.
- XIII. Frangipane 1993a.
- XIV. Hauptmann 1982, s.60-61.
- XV. Nissen 1974; Palmieri 1985.
- XVI. Adams 1981; Johnson 1973.
- XVII. Canal 1978; Pollock 1989.

7. BÖLÜM

- I. Lenzen 1950; 1965.
- II. Sürenhagen 1993.
- III. Geleneksel olarak Son Uruk evresinin ve Cemdet Nasır'ın özelliği kabul edilen ve bugün Orta Uruk denilen döneme ait birkaç kuzey sitinde de belgelenmiş olan dikdörtgen prizma biçiminde pişmemiş tuğlalar.
- IV. Lenzen 1955.

- V. Basamaklı olarak yapılmış, birçok kez yeniden yapım geçirmiş, daha sonraki bir zaman diliminde tanrı Anu'ya sunulan bir tapınağa temel olarak kullanılmış büyük teras.
- VI. Schmidt 1972, levha 73.
- VII. Falkenstein 1936; Gren, Nissen 1987.
- VIII. Nissen 1986b.
- IX. Orta Uruk dönemine (Şeyh Hasan ve Brak Höyüğü'nün TW yöresinin 16-13nci düzeyleri) tarihlenmiş kuzey sitlerinde silindir biçimi mühürlerin yakın geçmişte gün ışığına çıkarılması, bir zamanlar Uruk'un son evresine ait olduğu sanılan daha birçok yenilik gibi, bunların da ilk kez IV. binyıl ortasında ya da biraz daha sonra kullanılmış olduğunu ortaya koymuştur.
- X. Schmandt-Besserat 1992.
- XI. Nissen 1974; Johnson 1973, ss.129-139; Frangipane 1989.
- XII. Adams 1981, ss. 63-75.
- XIII. Lloyd 1943.
- XIV. R. McC. Adams şu görüşü savunur: Son Uruk döneminin bu çömleklerinin yüksek ve düz omuzlarının üretim sürecinde bir kesinti olmuştur, bu kesinti iki parçalı (gövde ve üst kesim) çömleklerin yapılmasından ileri gelir, bu da üretimin rasyonel bir nitelik kazanıp hızlandığını gösterir (Henrickson, Thuesen, 1989 içinde Nissen'in makalesinin tartışılması, s.254.
- XV. Bu, çömleğin yüzeyinin ya da omuzdan başlayan eğik şeritler boyunca üstteki sıva maddesini perdahlama işlemidir.
- XVI. D'Altroy, Earle 1985.
- XVII. Johnson 1973; 1975.
- XVIII. Johnson 1973.
- XIX. Le Brun 1978; Le Brun, Vallat 1978.
- XX. Schmandt-Besserat 1992, ss.109-110.
- XXI. Enrica Fiandra'nın öne sürdüğü bir nokta.
- XXII. Pittman 1993.

XXIII. Samsat konusundaki belirsizlik, görkemli boyutlarda olan ve zengin güney tipi Son Uruk malzemesi bulunan bu sitin o dönemin düzeylerinde yapılmış yeter derecede kazı verisine sahip bulunmamasından ileri geliyor.

XXIV. Genellikle Godintepeler tam bir kolon yerleşim yeri olarak görülmüştür. Ne var ki, doruktaki yapının kendisinde yerel malzeme bulunduktan başka, höyüğün tabanında bir kesimin kazısından çoğu yerel olmak üzere birtakım Çanak Çömlekli yapılar ve bunlarla birlikte birkaç Uruk ögesi, en çok da *bevelled rim bowls* çıkarılmıştır. Bunlar yerel halk ile birlikte yaşandığını, onlarla etkileşildiğini gösterir (Weiss, Cuyler Young 1975).

XXV. Stein, Mısır 1994.

XXVI. Algaze (yay. haz.) 1990.

XXVII. Esin 1982.

XXVIII. Schwartz 1988.

XXIX. Strommenger 1980; Sürenhagen 1974-75.

XXX. van Driel, van Driel Murray 1983.

XXXI. Boese 1995.

XXXII. Behm-Blancke (yay. haz.) 1984; aynı yazar 1991-92.

XXXIII. Boese 1995, s.219, betim 5.

XXXIV. Finet 1979, ss.86-95.

XXXV. Frangipane, Palmieri 1988-89.

XXXVI. van Driel 1983.

XXXVII. Behm-Blancke 1991-92, ss.91-92; aynı yazar (yay. haz.) 1992, ss.177-237.

XXXVIII. Boese 1995, ss.177-189.

XXXIX. Johnson'un varsayımına göre, güneyden gelen nüfus hareketleri yeni ortaya çıkan merkezler arasındaki sürtüşmenin bir sonucudur ve karşıtlarının aşırı baskısı altında kalanları göçe zorlamıştır (Johnson 1988-89). Ne var ki, böyle sürtüşmeleri doğrulayacak arkeolojik bir belge bulunmamaktadır.

- XL. Schwartz 1988, ss.8-10.
- XLI. D. ve J. Oates 1993, ss.168-184.
- XLII. Campbell-Thomson, Mallowan 1933; Algaze 1986.
- XLIII. Speiser 1935.
- XLIV. Rothman 1994.
- XLV. Mallowan 1947, levhalar III ve IV.
- XLVI. Boese 1995, s. 224, betim 10e.
- XLVII. Frangipane, Palmieri 1983; Frangipane 1993b.
- XLVIII. Palmieri 1973, ss.120-172.
- XLIX. Frangipane, Palmieri 1988-89; Palmieri 1989.
- L. Frangipane 1994.
- LI. Ferioli, Fiandra 1983; 1994; Frangipane, Palmieri 1983, ss.440-444, betim 81; 1988-89.
- LII. Ferioli, Fiandra 1983.
- LIII. Liverani 1983.
- LIV. Littauer, Crouwel 1990.
- LV. VI A döneminden konut olduğu sanılan görkemli bir bina, tepenin en yukarısına, doğrudan doğruya VII. dönemden büyük binanın karkası üzerine yapılmıştı.
- LVI. Wilkinson 1990.

8. BÖLÜM

- I. Stein 1994a.
- II. Algaze 1993.
- III. Stein 1994b.
- IV. D'Altroy, Earle 1985; Edens 1992, Ekholm, Friedman 1993, s.61.
- V. Edens 1992.
- VI. Wallerstein 1974.
- VII. Champion 1989.

Çevirmenin Notları

1. İtalyanca çevirisinden alıntılıyorum: J. Burckhardt, *Considerazioni sulla storia universale*, Milano 1990, s. 39. (M. Liverani'nin notu)
2. Avustralya doğumlu prehistorya bilgini (1892 - 1957).
3. K.V. Flannery'nin *Archeology with a capital S* başlıklı ve C. L. Redman tarafından yayına hazırlanmış *Research and Theory in Current Archaeology*, New York 1972 s.47-53'te yer alan makalesine gönderme. (M. Liverani'nin notu)
4. Batı dünyasının birçok dilinde 'devlet' ve 'durum' aynı sözcükle (*Etat, State, Staat, Stato, Estado* vb..) anlatılır.
5. K.V. Flannery, *Childe the evolutionist. A Perspective from Nuclear America*, şu yapıt içinde: D. Haris (yay. haz.), *The Archaeology of V. Gordon Childe*, Chicago 1994, s.101-102. (M. Liverani'nin notu)
6. Antropoloji: İnsanı inceleyen bilimlerin tümü; paleoetnoloji ya da paletnoloji (İt. *paletnologia*, XX. yüzyılın ilk yarısında İtalyan arkeolog Paolo Orsi tarafından ortaya atılmış bir deyim): Bugün örneği kalmamış insan topluluğu ya da tiplerine ait üretim ve kültürleri inceleyen bilim dalı.
7. Elman Rogers Service (1915-1996) Amerikalı antropolog.
8. *Band* (İng.) = sürü (Longman Tr-İng. Sözlük); takım, zümre (Redhouse Tr-İng. Sözlük).
9. Morton Herbert Fried (1923-1986) Amerikalı sosyolog ve antropolog.
10. *Tribe* (İng.) = boy (Longman); oymak (Redhouse).
11. *Status* (Lat.) = Durum, toplumsal durum.
12. *Chieftdom* (İng.) = Boy başkanlığı, kabile başkanlığı (Longman söz.)
13. Emile Durkheim (1858-1917) Fransız sosyoloji okulunun kurucusu kabul edilen yazar.
14. *Continuum* (İng.) = Ancak düzenli şekilde ve derece derece değişen ve ortak özelliğini baştan sona koruyan herhangi bir şey. (Longman söz.)

15. *Surplus* (İng.) = Mal artığı, gereksinim fazlası mal. (Longman söz.)
16. Karl Paul Polanyi (1886-1964) Macar asıllı, iki dünya savaşı arasında politik alanda sivrilmiş, Amerika'ya göç ettikten sonra önemli kuramlar ortaya koymuş antropolojik ekonomi uzmanı.
17. İt. *Scuola sostantivista*. İt. *sostanza* = özdek, madde, öz, töz (R. Demiryan, İtalyanca-Türkçe Sözlük)
18. Bu sıfat, materyalist karşılığı değil, Bayan Frangipane'nin metnindeki '*sostantivista*' sözcüğü karşılığında kullanılmıştır.
19. Metinde Fransızca: *corvée*.
20. *Kliantelizm* = korunukluk. Latince imparator, vali vb. gibi bir güçlünün koruması altına girmiş kişi, mahmi (eski dil) anlamında *cliens* sözcüğünden.
21. Dünyanın her türlü erekçi yorumunu yadsıyan, katı bir gerekir-ciliğe dayanan ve fiziksel dünyanın olaylarını cisimlerin boşlukta yer değiştirmesine indirgeyen disiplin.
22. Biyotop ya da ekolojik niş. Dengeli biçimde birlikte yaşayan bir bitki ve hayvan topluluğuna görece bir kararlılığa sahip yerleşme koşulları sunan biyolojik ortam.
23. Batı dillerinde, *Levant*, *le Levant*, *il Levante*, *el Levante*, *die Levante* olarak adlandırılan ve Akdeniz'in doğu kıyısındaki topraklar olarak tanımlanan kesim.
24. Fr. *croissant fertile*; ing. *fertile crescent*; it. *mezzaluna fertile*.
25. Natuf kültürü. (İng. *Natufian*; Fr. *natoufien*) IX. binyılda, mezolitik zaman diliminde Filistin ve Suriye'nin güneyinde yaşamış ve öncelikle avcılık, ikinci olarak da kendibiten tohumlarla geçinmiş insanların kültürüne verilen ad.
26. Fr. *obsidienne*. Magma kökenli, siyah, camsı, kaygan ve parlak kayalık, doğal cam.
27. Gasuliler. İng. *Ghassulians*. IV. binyılda Filistin'e göç ettiği saptanmış, ancak kökeni bilinmeyen bir toplum. Bu topluluğun çanak çömlekleri ve sileksle çalışmaları ilk kez Şeria Irmağı vadi-

sindeki Tuleylet el-Gasul siti kazılarında ortaya çıktığından kendilerine bu ad verilmiştir.

28. On dokuzuncu yüzyıl.
29. Lat. *cretula*, çoğ. *cretulae*. Üzerine mühürle damga vurulacak beyaz kil topağı.
30. İng. 'mühür basan görevli'
31. Dört ve altı sıralı arpalardan daha uzun boylu, taneleri daha büyük, biracılığa elverişli bir arpa türü. (Okyanus Sözlüğü)
32. Yun. *dromos*, geçit. Yun. *tholos*, çoğ. *tholoi*. Arkaik Çağda Akdeniz kıyılarında mezar üstünü kapamakta kullanılan kubbeli yapı.
33. Lat. *bulla*, çoğ. *bullae*. Başlangıçta süs amaçlı ve az çok küresel biçimde bir nesneyi belirtirken sonradan kurşun mühür karşılığı kullanılmış bir sözcük.
34. Yun. *bous*, öküz sözcüğünden. Kurdele vb. ile süslü öküz başı figürü.
35. Yun. Kültürel, dinsel ve benzeri bağlarla birbirine bağlı halklar birliği. Sanat koinesi, din koinesi gibi.
36. Önemli iklim dalgalanmaları ve buzullaşma gösteren ve insanın yeryüzüne dağıldığı ve günümüzü de içeren son jeolojik zaman. Ne kadar zaman önce başladığı konusunda kesin bir şey söylenmemektedir. Eşanlamlıları: Antropozoik, neozoik.
37. Katlı piramit.
38. İng. temel maliye.
39. İng. refah maliyesi.
40. İng. çakmaktaşı sürtme.
41. Bağdat'ın doğusunda, sonradan Elam devletinin başkenti olan Sus ve çevresi.
42. İlkçağ Roma ve Yunan tapınaklarında tapıncın nesnesinin, tanrısal varlığın simgesinin bulunduğu kesim.
43. Alm. taş bina.

44. Bira, daha VI. binyıla girmeden önce Sumer ve Babil yöresinde bilinen bir içkidir.
45. Saklı astar bezemesi (Prof. M. Özdoğan).
46. İng. ev halkı.
47. İng. sisteme hizmet; kendine hizmet.
48. İng. dıştan yöneltilen.

KAYNAKÇA

- Adams R. McC. (1966) *The evolution of urban society*, Chicago.
- Adams R. McC. (1981) *Heartland of cities. Surveys of ancient settlement and land use on the central floodplain of the Euphrates*, Chicago.
- Adams R. McC., Nissen H. J. (1972) *The Uruk countryside. The natural setting of urban societies*, Chicago ve Londra.
- Akkermans P. A., Fokkens G., Waterbolk H.T. (1981) *Stratigraphy, architecture and layout of Bouqras*. Şu yapıt içinde: *Préhistoire du Levant*, CNRS, Paris, ss. 485-501.
- Akkermans P.M.M.G. (1989) *Tradition and social change in northern Mesopotamia during the later fifth and fourth millennium B.C.* Şu yapıt içinde: E.F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.) *Upon this foundation*, CNI Publications 10, Kopenhag, ss. 339-367.
- Akkermans P.M.M.G. (yay. haz.) (1989) *Excavations at Tell Sabi Abyad*, BAR International Series, 468 Oxford.
- Akkermans P.M.M.G. (1993) *Villages in the steppe*, Ann Arbor.
- Akkermans P.M.M.G., Verhoeven M. (1995) *An image of complexity: the burnt village at late Neolithic Sabi Abyad, Syria*. Şu yayın içinde: "American Journal of Archaeology", 99/1, ss. 5-32.
- Akkermans P.M.M.G., Wittmann B. (1993) *Khirbet esli-Shenef 1991, eine späthalaftzeitliche Siedlung im Balikhthal, Nordsyrien*. Şu yayın içinde: "Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zur Berlin", 125. 143-146.

- Algaze G. (1986) *Habuba on the Tigris: archaic Niniveh reconsidered*. Şu yayın içinde: "Journal of Near Eastern Studies", 45/2. ss. 125-137.
- Algaze G. (1989) *The Uruk expansion*. Şu yayın içinde: "Current Anthropology", 30/5, ss. 571-608.
- Algaze G. (yay. haz.) (1990) *Town and country in southeastern Anatolia*, cilt II: The stratigraphic sequence at Kurban Höyük, Oriental Institute Publications 110, Chicago.
- Algaze G. (1993) *The Uruk World System*, Chicago.
- Amiet P. (1961) *La glyptique mésopotamienne archaïque*, Paris
- Amiet P. (1972) *Glyptique susienne*, Paris.
- Amiet P. (1980) *La glyptique mésopotamienne archaïque*, Supplément, Paris.
- Aurenche O. (1981) *La maison orientale. L'architecture du Proche-Orient ancien des origines au milieu du quatrième millénaire*, Paris.
- Bader, N.O. (1993) *Tell Maghzaliyah: an early Neolithic site in northern Iraq*. Şu yapıt içinde: N. Yoffee, J. J. Clarc (yay. haz.) Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization, Tucson ss.7-40.
- Bader N.O., Bashilov V.A., Le Mièrre M., Picon M. (1994) *Productions locales et importations de céramique dans le Djebel Sinjar au VIe millénaire*. Şu yayın içinde: Paléorient, 20/1, ss.61-68.
- Behm-Blancke M. R. (yay. haz.) (1984) *Hassek Höyük*, şu yayın içinde: Istanbulur Mitteilungen, 34, ss.31-149.
- Behm-Blancke M. R. (1991-92) *Hassek Höyük. Eine Uruk-Station im Grenzland zu Anatolien*. Şu yayın içinde: "Nürnbergur Blätter zur Archäologie", 8, ss. 82-94.
- Behm-Blancke M. R. (yay. haz.) (1992) *Hassek Höyük*, Tübingen
- Boese J. (1995) *Ausgrabungen in Tell Sheikh Hassan, Vorläufige Berichte über die Grabungskampagnen, 1984-1990 und 1992-1994*, Saarbrücken.
- Braidwood R. J., Braidwood L. (1960) *Excavations in the Plain of Antioch*, Oriental Institute Publications 61, Chicago.

- Braidwood R. J., Braidwood L. (yay. haz.) (1982) *Prehistoric village archaeology in southeastern Turkey*, BAR International series, 138, Oxford.
- Braidwood R. J., Çambel H., Schirmer W. (1981) *Beginnings of village farming communities in southeastern Turkey: Çayönü Tepesi 1978 and 1979*, şu yayın içinde: "Journal of Field Archaeology", 8, ss.249-258.
- Brandes M. A. (1979) *Siegelabrollungen aus den archaischen Bauschichten in Uruk-Warka*, Wiesbaden
- Breniquet C. (1989) *Les Origines de la Culture d'Obeid en Mésopotamie du Nord*, şu yapıt içinde: E. F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.), Upon this foundation, CNI Publications 10, Kopenhag ss. 325-338.
- Breniquet C (1991) *Tell es-Sawwan. Réalités et Problèmes*, şu yayın içinde: "Iraq", 53, ss.75-90.
- Byrd B. F., Banning E.B. (1988) *Southern Levant Pier-Houses: intersite architectural patterning during the Pre-Pottery Neolithic B*, şu yayın içinde: "Paléorient", 14/1, ss. 65-72.
- Campbell-Thomson R., Mallowan M.E.L. (1933) *The British Museum excavations at Niniveh*, şu yayın içinde: "University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology", 20, ss. 71-186.
- Canal D (1978) *La terrasse haute de l'Acropole de Suse*, şu yayın içinde: "Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran", 9, ss.11-55.
- Carneiro R. L. (1970) *A theory of the origin of the state*, şu yayın içinde: "Science", 169, ss.733-738.
- Cauvin J. (1989) *La stratigraphie de Cafer Höyük -Est (Turquie) et les origines de PPNB du Taurus*, şu yayın içinde: "Paléorient", 15/1, ss.75-86.
- Cauvin J. (1994) *Naissance des divinités de l'agriculture*, CNRS, Paris.
- Champion T. C. (1989) *Introduction*, şu yapıt içinde: T. C. Champion (yay. haz.), Centre and Periphery, Cambridge ss.1-21.
- Childe V. G. (1942) *What happened in history*, Harmondsworth.

- Childe V. G. (1956) *Piecing together the past*, Londra.
- Christaller W. (1933) *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena.
- Claessen H.J.M., Skalnik P. (yay. haz.) (1978) *The early state*, Paris.
- Cohen R. (1978) *State origins: a reappraisal*, şu yapıt içinde: H.J.M. Claessen, P. Skalnik (yay. haz.), *The early state*, Paris ss.31-75.
- D'Altroy T. N., Earle T.K. (1985) *Staple finance, wealth finance and storage in the Inka political economy*, şu yayın içinde "Current Anthropology", 26/2, ss.187-206
- Davidson T. E., McKerrel H. (1980) *The neutron activation analysis of Halaf and Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra*, şu yayın içinde: "Iraq", 42/2, s.155-167.
- Driel G., van, Driel Murray C., van (1983) *Jebel Aruda, the 1982 season of excavations: interim report*, şu yayın içinde: "Akkadica", 33, ss.1-26.
- Earle T.K. (1977) *A reappraisal of redistribution: complex Hawaiian chiefdoms*, şu yapıt içinde: T.K. Earle, J.E.Erickson (yay. haz.), *Exchange systems in prehistory*, New York ss.187-206.
- Edens C. (1992) *Dynamics of trade in the ancient Mesopotamian World System*, şu yayın içinde: "American Anthropologist", 94, ss.118-139.
- Ekholm K., Friedman J. (1993) *'Capital' imperialism and exploitation in ancient World System*, şu yapıt içinde: A. Gunder Frank, B. K. Gills (yay. haz.) *The World System*, Londra ss.59-80.
- Esin U. (1982) *Tepecik excavations*, şu yapıt içinde: Keban 1974 Activities, Ankara, ss.71-118.
- Esin U. (1989) *An early trading center in Eastern Anatolia*, şu yapıt içinde: K. Emre, B. Hrouda, M. Mellink, N. Özgüç (yay. haz.), *Anatolia and the ancient Near East*, Ankara.
- Esin U. (1994) *The functional evidence of seals and sealings of Değirmentepe*, şu yapıt içinde: P. Ferioli, E. Fiandra, G. G. Fissore, M. Frangipane (yay. haz.), *Archives before writing*, Roma, ss. 59-81.
- Esin U., Harmankaya S. (1987) *Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986, IX Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, ss. 79-125.

- Falkenstein A (1936) *Archaische Texte aus Uruk, Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka*, 2. Leipzig.
- Ferioli P., Fiandra E. (1983) *Clay-sealings from Arslantepe VI A: administration and bureaucracy*, şu yayın içinde: "Origini", 12/2, ss. 455-509.
- Ferioli P., Fiandra E. (1994) *Archival techniques and methods at Arslantepe*, şu yapıt içinde: P. Ferioli, E. Fiandra, G.G. Fissore, M. Frangipane (yay. haz.), *Archives before writing*, Roma, ss. 149-161
- Fiandra E. (1981) *The connection between clay-sealings and tablets in administration*, *South Asian Archaeology 1979*, Berlin, ss. 29-43.
- Finet A. (1979) *Bilan provisoire des fouilles belges du Tell Kannâs*, şu yazı içinde: *Archaeological reports from the Tabqa Dam Project Euphrates Valley, Syria*, şu yayın içinde: "Annual of the American Schools of Oriental Research", 44, ss. 79-95.
- Flannery K.V. (1965) *The ecology of early food production in Mesopotamia*, şu yayın içinde: "Science", 147, n.3663, ss. 1247-1256.
- Flannery K.V. (1972a) *The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East: a comparative study*, şu yapıt içinde: P.J. Ucko, G.W. Dimbleby (yay. haz.), *Man, settlement and urbanism*, Londra, ss. 23-54.
- Flannery K.V. (1972b) *The cultural evolution of civilizations*, şu yayın içinde: "Annual Review of Ecology and Systematics" 3, ss. 399-426.
- Forest J.-D. (1983a) *Aux origines de l'architecture obeidienne: les plans du type Samarra*, şu yayın içinde: "Akkadica", 34, ss. 1-47.
- Forest J. -D. (1983b) *Les pratiques funéraires en Mésopotamie du Ve millénaire au début du IIIe millénaire*, *Recherche sur les Civilisations*, mémoire n. 19 Paris.
- Forest J. -D. (1987) *La grande architecture obeidienne: sa forme et sa fonction*, şu yapıt içinde: J.-L. Huot (yay. haz.), *Préhistoire de la Mésopotamie*, CNRS, s. 385-423.
- Forest J. -D. (1989) *Les jetons non-Urukien et l'échange des femmes*, şu yapıt içinde: E.F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.), *Upon this foundation*, CNI Pab., 10, Kopenhag, ss. 199-226.

- Frangipane M. (1989) *Produzione di vasellame in serie e distribuzione di razioni alimentari nelle società protourbane del periodo Tardo Uruk-Jemdet Nasr*, şu yapıt içinde: R. Dolce, C. Zaccagnini (yay. haz.), *Il pane del re. Accumulo e distribuzione dei cereali nell'oriente antico*, Studi di Storia Antica 13, Bologna, ss. 49-63
- Frangipane M. (1993a) *Local components in the development of centralized societies in Syro-Anatolian region*, şu yapıt içinde: M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (yay. haz.), *between the rivers and over the mountains. Archaeologica anatolica et mesopotamica Alba Palmieri dedicata*, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", Roma, ss. 133-161
- Frangipane M. (1993b) *Arslantepe-Melid-Malatya*, şu yapıt içinde: Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme. Scavi archeologici italiani in Turchia, Marsilio, Venezia, Roma, ss. 31-103
- Frangipane M. (1994) *The record function of clay sealings in early administrative systems as seen from Arslantepe-Malatya*, şu yapıt içinde: P. Ferioli, E. Fiandra, G. G. Fissore, M. Frangipane (yay. haz.), *Archives before writing*, Roma, ss. 125-136.
- Frangipane M., Palmieri, A. (1983) *A protourban centre of Late Uruk period*, şu yayın içinde: "Origini", 12/2, ss. 287-454.
- Frangipane M., Palmieri, A. (1988-89) *Aspects of centralization in the Late Uruk period in Mesopotamian periphery*, şu yayın içinde: "Origini", 14/2, ss. 539-560.
- Fried M. H. (1967) *The evolution of political society*, New York.
- Frifelt K. (1989) *Ubaid in the Gulf area*, şu yapıt içinde: E.F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.) *Upon this foundation*, CNI Publications, 10, Kopenhag, ss. 405-417.
- Fujii H. (yay. haz.) (1981) *Preliminary report of excavations at Gubba and Songor*, şu yayın içinde: "Al-Rafidan", 2
- Green M. W., Nissen H. J. (1987) *Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk, Archaische Texte aus Uruk, 2. Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka*, Berlin.

- Gunder Frank A., Gills B. K. (1993) *The World System*, Londra.
- Hallaq D. M. (1994) *The stone tablet registers (Khattâtât)*, şu yapıt içinde: P. Ferioli, E. Fiandra, G. G. Fissore, M. Frangipane (yay. haz.), *Archives before writing*, Roma, ss.377-393.
- Hauptmann H. (1976) *Die Grabungen auf dem Norşun Tepe*, 1972 Keban Project 1972 Activities, Ankara, ss.41-90.
- Hauptmann H. (1982) *Die Grabungen auf dem Norşun Tepe*, 1974 Keban Project 1974-75 Activities, Ankara, ss.41-70.
- Hauptmann H. (1993) *Ein Kultgebäude in Nevalı Çori*, şu yapıt içinde: M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Melink (yay. haz.), *between the rivers and over the mountains. Archaeologica anatolica et mesopotamica Alba Palmieri dedicata*, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", Roma, ss.37-69.
- Henrickson E.F. (1989) *Ceramic evidence for cultural interaction between the Ubaid tradition and the central Zagros highlands, western Iran*, şu yapıt içinde: Henrickson E.F., I. Thuesen (yay. haz.), *Upon this foundation*, CNI Publications 10, Kopenhag, ss.369-403.
- Hole F. (1984) *A reassessment of the Neolithic revolution*, şu yayın içinde: "Paléorient", 10/2, ss.49-60.
- Huot J. -L. (yay. haz.) (1987) *Larsa et 'Oueili. Campagne 1983*, Editions Recherche sur les Civilisations, mémoire n.73, Paris.
- Huot J. -L. (yay. haz.) (1991) *Oueili, travaux de 1985*, Editions Recherche sur les Civilisations, mémoire n.89, Paris.
- Huot J. -L. (1994) *Les premiers villageois de Mésopotamie, du village à la ville* Paris.
- Jasim S.A. (1985) *The Ubaid period in Iraq*, BAR International Series, 267 Oxford.
- Jasim S.A. (1989) *Structure and function in an 'Ubaid village*, şu yapıt içinde: E.F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.), *Upon this foundation*, CNI Publications 10, Kopenhag, ss.79-90.

- Johnson G. A. (1973) *Local exchange and early state development in southwestern Iran*, Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor.
- Johnson G.A. (1975) *Locational analysis and the investigation of Uruk local exchange systems*, şu yapıt içinde: J.A. Sabloff, C.C. Lamberg-Karlowsky (yay. haz.), *Ancient civilization and trade*, Albuquerque, ss.285-339.
- Johnson G.A. (1988-89) *Late Uruk in the Greater Mesopotamia: expansion or collapse?*, şu yayın içinde: "Origini", 14/2, ss.595-613.
- Kirchhoff P. (1943) *Mesoamerica*, şu yayın içinde: "Acta Americana", cilt I, 1, (Tlatoani, Mexico, 19673 ss. 1-15)
- Kirchhoff P. (1959) *The principles of clanship in human society*, şu yapıt içinde: M. H. Fried (yay. haz.) *Readings in Anthropology II*, New York, ss.260-270
- Kirkbride D. (1973) *Umm Dabaghiyah 1972: a second preliminary report*, şu yayın içinde: "Iraq", 35/1, ss. 1-7.
- Kirkbride D. (1973) *Umm Dabaghiyah 1972: a third preliminary report*, şu yayın içinde: "Iraq", 35/2, ss. 205-209.
- Kirkbride D. (1974) *Umm Dabaghiyah: a trading outpost?*, şu yayın içinde: "Iraq", 36, ss. 85-92.
- Kirkbride D. (1975) *Umm Dabaghiyah 1974: a fourth preliminary report*, şu yayın içinde: "Iraq", 37 /1, ss.3-10
- Köhler-Rollefson I. (1988) *The aftermath of Levantine Neolithic revolution in the light of ecological and ethnographic evidence*, şu yayın içinde: "Paléorient", 14/1, ss.87-93.
- Le Brun A. (1978) *Le niveau 17B de l'Acropole de Suse (campagne de 1972)*, şu yayın içinde. "Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran", 9, ss.57-154.
- Le Brun A., Vallat F. (1978) *L'origine de l'écriture à Suse*, şu yayın içinde. "Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran", 8, ss.11-59.

- Le Mière K. (1989) *Clay analyses of the prehistoric pottery: first results*, şu yapıt içinde P.M.M.G. Akkermans (yay. haz.), *Excavations at Tell Sabi Abyad*, BAR International Series, 468, Oxford, ss.233-235.
- Lenzen H. (1950) *Die Tempel der Schicht Archaisch IV in Uruk*, şu yayın içinde: "Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie", 49, ss. 1-20.
- Lenzen H. (1955) *Mosaiktempel und Riemchengebäude, XIV*, vorläufiger Bericht über die von dem Deutschen Archäologischen Institut und der Deutschen Orient-Gesellschaft aus Mitteln der Deutschen Forschungsgemeinschaft unternommenen Ausgrabungen in Uruk-Warka, Berlin.
- Lenzen H. (1959) *Die Ausgrabungen an der Westecke von Eanna, XV*, vorläufiger Bericht über die von dem Deutschen Archäologischen Institut und der Deutschen Orient-Gesellschaft aus Mitteln der Deutschen Forschungsgemeinschaft unternommenen Ausgrabungen in Uruk-Warka, Berlin.
- Lenzen H. (1965) *Uruk IVa, XXIV*, vorläufiger Bericht über die von dem Deutschen Archäologischen Institut und der Deutschen Orient-Gesellschaft aus Mitteln der Deutschen Forschungsgemeinschaft unternommenen Ausgrabungen in Uruk-Warka, Berlin.
- Littauer M. A., Crouwel J.H. (1990) *Ceremonial threshing in the ancient Near East, I, Archaeological evidence*, şu yayın içinde: "Iraq", 52, ss.15-23.
- Liverani M. (1983) *Fragments of possible counting and recording materials*, şu yayın içinde: "Origini", 12/2, ss.511-521.
- Liverani M. (1986) *L'origine delle città*, Editori Riuniti, Roma.
- Lloyd S. (1943) *Tell Uqair*, şu yayın içinde. "Journal of Near Eastern Studies", 2, ss. 131-158.
- Loon M. N., van (1978) *Korucutepe 2*, Amsterdam.
- Loon M. N., van (yay. haz.) (1988) *Hamman et-Turkman I*, Leiden.
- Mair L. (1962) *Primitive government. A Study of traditional political systems in Eastern Africa*, Londra.

- Mallowan M.E.L. (1947) *Excavations at Tell Brak and Chagar Bazar*, şu yayın içinde: "Iraq", 9, ss. 1-259.
- Mallowan M.E.L., Rose J.C. *Excavations at Tell Arpachiyah, 1933*, şu yayın içinde: "Iraq", 2, ss. 1-178.
- Margueron J. -C. (1987) *Quelques remarques concernant l'architecture monumentale à l'époque d'Obeid*, şu yapıt içinde: J.-L. Huot (yay. haz.), *Préhistoire de la Mésopotamie*, CNRS, Paris, ss.349-377.
- Margueron J. -C. (1989) *Architecture et Société à l'époque d'Obeid*, şu yapıt içinde: : E.F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.) *Upon this foundation*, CNI Publications 10, Kopenhag, ss. 43-77.
- Merpert N.Y., Munchaev R.M. (1993a) *Yarimtepe I*, şu yapıt içinde: N. Yoffee, J. J. Clark (yay. haz.), *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization*, Tucson, ss. 73-114.
- Merpert N.Y., Munchaev R.M. (1993b) *Yarimtepe II: the Halaf levels*, şu yapıt içinde: N. Yoffee, J. J. Clark (yay. haz.), *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization*, Tucson, ss. 128-166.
- Merpert N.Y., Munchaev R.M. (1993c) *Yarimtepe III: the Halaf levels*, şu yapıt içinde: N. Yoffee, J. J. Clark (yay. haz.), *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization*, Tucson, ss. 183-205.
- Moore A.M.T. (1981) *North Syria in Neolithic 2*, şu yapıt içinde: *Préhistoire du Levant*, CNRS, Paris, ss. 445-456.
- Nissen H. J. (1974) *Zur Frage der Arbeitsorganisation in Babylonien während der Späturukzeit*, şu yayın içinde: "Acta Antiqua Hungarica", 22, ss.5-14
- Nissen H. J. (1986a) *Mesopotamia before 5000 years*, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Sussidi Didattici 1, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", Roma.
- Nissen H. J. (1986b) *The archaic texts from Uruk*, şu yayın içinde: "Worlds Archaeology", 17/3, ss.317-333.
- Nissen H. J. (1988) *The early history of the ancient Near east, 9000-2000 B.C.*, Chicago.

- Nissen H. J., Damerow P., Englund R.K. (1990) *Frühe Schrift und Techniken der Wirtschaftsverwaltung im alten Vorderen Orient*, Berlin.
- Oates D., Oates J. (1993) *Excavations at Tell Brak 1992-93*, şu yayın içinde: "Iraq", 55, ss.155-199.
- Oates J. (1969) *Choga Mami 1967-68: a preliminary report*, şu yayın içinde: "Iraq", 31, ss.115-152.
- Oates J. (1976) *Prehistory in northeastern Arabia*, şu yayın içinde: "Antiquity", 50, ss.20-31.
- Oates J. (1986) *Tell Brak: the Uruk/Early Dynastic sequence*, şu yapıt içinde: U. Finkbeiner, W. Rölling (yay. haz) *Çamdat Nasr. Period or Regional Style?*, Beihafter zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Wiesbaden, ss.245-273.
- Oates J., Kamilli D., Mc Kerrel H. (1977) *Seafaring merchants of Ur?*, şu yayın içinde: "Antiquity", 51, ss.221-234.
- Özdoğan M., Özdoğan A. (1989) *Çayönü. A conspectus of recent work*, şu yayın içinde: "Paléorient", 15/1, ss.65-74.
- Palmieri A. (1973) *Scavi nell'area sud-occidentale di Arslantepe. Ritrovamento di una struttura templare dell'Antica Età del Bronzo*, şu yapıt içinde: "Origini", 7, ss.55-228.
- Palmieri A. (1978) *Scavi ad Arslantepe (Malatya)*, şu yayın içinde: "Quaderni de 'La Ricerca Scientifica'", 100, CNR, Roma, ss.311-352.
- Palmieri A. (1985) *Eastern Anatolia and early Mesopotamian urbanization: remarks on changing relations*, şu yapıt içinde: M. Liverani, A. Palmieri, R. Peroni (yay. haz.), *Studi di Paletnologia in onore di S.M. Puglisi*, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", Roma, ss.191-213.
- Palmieri A. (1989) *Storage and distribution at Arslantepe-Malatya in the Late Uruk period*, şu yapıt içinde: K. Emre, B. Hrouda, M. Mellink, N. Özgüç (yay. haz.), *Anatolia and the ancient Near east*, Ankara, ss.419-430.
- Pittman H. (1993) *Pictures of an administration: the Late Uruk scribe at work*, şu yapıt içinde: M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani,

- P. Matthiae, M. Mellink (yay. haz.), *between the rivers and over the mountains. Archaeologica anatolica et mesopotamica Alba Palmieri dedicata*, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", Roma, ss.235-245.
- Polanyi K., Arensberg C.M., Pearson H.W. (yay. haz.) (1957) *Trade and market in the early empires*, New York-Londra.
- Pollock S. (1989) *Power politics in the Susa A period*, şu yapıt içinde: E.F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.) *Upon this foundation*, CNI Publications 10, Kopenhag, ss. 281-292.
- Pollock S. (1992) *Bureaucrats and managers, peasants and pastoralists, imperialists and traders: research on the Uruk and Jemdet Nasr periods in Mesopotamia*, şu yayın içinde: "Journal of World Prehistory", 6/3, ss.297-336.
- Roaf M. (1989) *Social organization and social activities at Tell Maddhur*, şu yapıt içinde: E.F. Henrickson, I. Thuesen (yay. haz.) *Upon this foundation*, CNI Publications 10, Kopenhag, ss. 91-146.
- Rollefson G.O. (1983) *Ritual and ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)*, şu yayın içinde: "Paléorient", 9/2, ss.29-38.
- Rothman M. S. (1994) *Sealings as a control mechanism in prehistory: Tepe Gawra XI, X, VIII*, şu yapıt içinde: G. Stein, M. S. Rothman (yay.haz.), *Chiefdoms and early states in the Near East*, Madison, ss.103-120.
- Safar F., Mustafa M. A., Lloyd S. (1981) *Eridu*, Bağdat.
- Sanlaville P. (1989) *Considérations sur l'évolution de la Basse Mésopotamie au cours des derniers millénaires*, şu yayın içinde: "Paléorient", 15/2, ss.5-27.
- Schirmer W. (1990) *Some aspects of the building at the 'aceramic-neolithic' settlement of Çayönü Tepesi*, şu yayın içinde: "World Archaeology", 21/3, ss.363-397.
- Schmandt-Besserat D. (1992) *Before writing*, Austin.

- Schmidt J. (1972) *Steingebäude, XXVI. und XXVII. Vorläufiger Bericht über die von dem Deutschen Archäologischen Institut und der Deutschen Orient-Gesellschaft aus Mitteln der Deutschen Forschungsgemeinschaft unternommenen Ausgrabungen in Uruk-Warka*, Berlin.
- Schwartz G.M. (1988) *Excavations at Karatut Mevkii and Perspectives on the Uruk/Jemdet Nasr expansion*, şu yayın içinde: "Akkadica", 56, ss.1-41.
- Schwartz G.M., Curvers H.H. (1992) *Tell al-Ragā'i 1989 and 1990: further investigations at a small rural site of early urban northern Mesopotamia*, şu yayın içinde: "American Journal of Archaeology", 96/3, ss. 397-419.
- Service E.R. (1962) *Primitive social organization*, New York.
- Skalnik P. (1978) *The early state as a process*, şu yapıt içinde: H.J.M. Claessen, P. Skalnik (yay. haz.), *The early state*, Paris.
- Speiser E.A. (1935) *Excavations at Tepe Gawra*, Philadelphia.
- Stein G. (1994a) *The organizational dynamics of complexity in Greater Mesopotamia*, şu yapıt içinde: G. Stein, M. S. Rothman (yay. haz.), *Chiefdoms and early states in the Near East*, Madison, ss. 11-22
- Stein G. (1994b) *Economy, ritual and power in Ubaid Mesopotamia*, şu yapıt içinde: G. Stein, M. S. Rothman (yay. haz.), *Chiefdoms and early states in the Near East*, Madison, ss. 35-46.
- Stein G., Mısır A. (1994) *Mesopotamian-Anatolian interaction at Hacinebi, Turkey*, şu yayın içinde: "Anatolica", 20, ss. 145-189.
- Steward J. H. (1955) *Theory of culture change*, Urbana, Illinois.
- Stordeur D. (1989) *El Kowm 2 Caracol et le PPNB*, şu yayın içinde: "Paléorient", 15/1, ss. 102-110.
- Strommenger E. (1980) *Habuba Kabira, eine Stadt vor 5000 Jahren*, Mainz.
- Sürenhagen D. (1974-75) *Untersuchungen zur Keramikproduktion innerhalb der späturukzeitlichen Siedlung Habuba Kabira-Siid in Nordsyrien*, şu yayın içinde: "Acta praehistorica et archaeologica", 5/6, ss. 43-164.

- Sürenhagen D. (1986) *Archaische Keramik aus Uruk-Warka*, şu yayın içinde: "Baghdader Mitteilungen", 17, ss. 7-95.
- Sürenhagen D. (1993) *Relative chronology of the Uruk period. New evidence from Uruk-Warka and northern Syria*, şu yayın içinde: "Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies", 25, ss.57-70.
- Tobler, A.J. (1950) *Excavations at Tepe Gawra*, Philadelphia.
- Wallerstein I. (1974) *The modern world-system*, New York.
- Weiss H., Cuyler Young T. (1975) *The merchants of Susa*, şu yayın içinde: "Iran", 13, ss. 1-17.
- Wickede A., von (1990) *Prähistorische Stempelglyptik in Vorderasien*, Münih.
- Wickede A., von, Herbordt S. (1988) *Çavi Tarlası: Bericht über die Ausgrabungskampagnen 1983-1984*, şu yayın içinde: "Istanbuler Mitteilungen", 38, ss. 5-35.
- Wilkinson T.J. (1990) *The development of settlement in the North Jazirah between the 7th and 1st millennia B.C.*, şu yayın içinde: "Iraq", 52, ss. 49-62.
- Wittfogel K. (1957) *Oriental despotism*, New Haven.
- Wright H.T. (1981) *The southern margins of Sumer: archaeological survey of the area of Eridu and Ur*, şu yapıt içinde: R. McC. Adams, Heartland of cities. Surveys of ancient settlement and land use on the central flood-plain of the Euphrates, Chicago, ss. 295-345.
- Wright H.T., Johnson G.A. (1975) *Population, exchange and early state formation in south-western Iran*, şu yayın içinde: "American Anthropologist", 77, ss. 267-289.